

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΦΑΡΜΟΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

**Μετανάστευση και παλιννόστηση νέων Ελλήνων επιστημόνων.
Ροές από και προς την Ελλάδα και κοινωνικοδημογραφικές επιπτώσεις για την
περιοχή της πρωτεύουσας**

Διδακτορική Διατριβή

Στυλιανός Σταυριανάκης

ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΙΣ - ΑΦΙΞΕΙΣ
DEPARTURES - ARRIVALS

Αθήνα, 2019

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΦΑΡΜΟΜΕΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ**

Η Διδακτορική Διατριβή εξετάστηκε από την κάτωθι Επταμελή Επιτροπή:

Μαλούτας Θωμάς (Επιβλέπων)

Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Λαμπριανίδης Θεολόγος

Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Τραγάκη Αλεξάνδρα

Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Αρτελάρης Παναγιώτης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Μαυρομμάτης Γεώργιος

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Σκορδίλη Σοφία

Καθηγήτρια, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Σουλιώτης Νικόλαος

Εντεταλμένος Ερευνητής, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου δεν υποδηλώνει και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα.

Ο Στυλιανός Σταυριανάκης δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- 1) Είμαι ο κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και από όσο γνωρίζω η εργασία μου δε συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.
- 2) Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από τη ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιοδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής μου θα ήθελα εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου σε ορισμένους ανθρώπους που συνέβαλαν καθοριστικά στην εκπόνησή της.

Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Θωμά Μαλούτα για την ευκαιρία που μου έδωσε να εκπονήσω με την πολύτιμη καθοδήγησή του την εν λόγω διατριβή και να ασχοληθώ με ένα τόσο επίκαιρο και συνάμα ενδιαφέρον θέμα. Επίσης, τον ευχαριστώ θερμά για τις εύστοχες παρατηρήσεις, παρεμβάσεις και επισημάνσεις του. Επίσης, ευχαριστώ πολύ τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τον καθηγητή κ. Λόη Λαμπριανίδη για την υποστήριξη και την πολύτιμη βοήθειά του στην ολοκλήρωση της διατριβής μου καθώς και την καθηγήτρια κα. Αλεξάνδρα Τραγάκη για την ενθάρρυνση, το διαρκές ενδιαφέρον της και τις εύστοχες υποδείξεις της.

Ακόμη, ευχαριστώ θερμά την αγαπητή συνάδελφο κα. Νικολίνα Μυωφά, συνοδοιπόρο μου στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο όλα αυτά τα χρόνια για την εξάριετη συνεργασία μας και τις εποικοδομητικές μας συζητήσεις. Επιπροσθέτως, ευχαριστώ ιδιαιτέρως τους νέους επιστήμονες που δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνά μου αφιερώνοντας πολύτιμο χρόνο προκειμένου να μοιραστούν μαζί μου τις εμπειρίες και τις σκέψεις τους καθώς και όλους όσους συνέβαλαν στο να με φέρουν σε επαφή μαζί τους.

Τέλος, ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην οικογένειά μου για την πολύτιμη στήριξη που μου παρείχε όλο αυτό το διάστημα, ηθική και οικονομική.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη	9
Abstract	11
Κατάλογος Πινάκων	12
Κατάλογος Γραφημάτων	12
Κατάλογος Χαρτών.....	16
Συντομογραφίες.....	17
 ΜΕΡΟΣ Α΄	 18
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	 18
1.1 Εισαγωγή	18
1.2 Ερευνητικά ερωτήματα.....	20
1.3 Μεθοδολογία της έρευνας	22
1.4 Επισκόπηση κεφαλαίων.....	25
1.5 Συμβολή της διατριβής	26
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΩΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ	 28
2.1 Αποσαφήνιση βασικών εννοιών	28
2.2 Η μετανάστευση στο εξωτερικό σήμερα	33
2.3 Μετανάστευση ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και φοιτητών	38
2.4 Οι παγκόσμιες μητροπόλεις ως πόλος έλξης μεταναστών με υψηλή εξειδίκευση	40
2.5 Πολιτικές προσέλκυσης, συγκράτησης και επιστροφής ατόμων με υψηλή εξειδίκευση	43
2.6 Αίτια της μετανάστευσης και λοιποί παράγοντες που συμβάλλουν στην αύξηση των μεταναστευτικών ροών των ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης παγκοσμίως.....	47
2.7 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης	50
2.7.1 Επιπτώσεις για τις χώρες προορισμού των μεταναστών	50
2.7.2 Επιπτώσεις για τις χώρες καταγωγής των μεταναστών	55
2.8 Το φαινόμενο της παλιννόστησης	61

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΕ	70
3.1. Παράγοντες που ευνοούν τη μετανάστευση εντός της ΕΕ.....	70
3.2 Βασικές χώρες προορισμού των ευρωπαίων πολιτών εντός της ΕΕ.....	73
3.3 Βασικά χαρακτηριστικά των ευρωπαίων πολιτών που μεταναστεύουν εντός της ΕΕ	73
ΜΕΡΟΣ Β΄	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ .	82
4.1 Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό στη νεότερη και μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδος	82
4.2 Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό τα χρόνια της οικονομικής κρίσης	91
4.2.1 Η έκταση του φαινομένου	91
4.2.2 Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Έλληνες μεταναστεύουν στο εξωτερικό	94
4.2.3 Βασικά χαρακτηριστικά όσων μεταναστεύουν τα τελευταία χρόνια στο εξωτερικό.....	103
4.2.4 Βασικοί λόγοι μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό	108
4.2.5 Βασικές χώρες προορισμού των Ελλήνων στο εξωτερικό	109
4.2.6 Η μετανάστευση των Ελλήνων ιατρών στο εξωτερικό ως παράδειγμα διαρροής επιστημονικού δυναμικού από τη χώρα	117
4.2.7 Απασχόληση των σύγχρονων Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών.....	122
4.2.8 Αποστολή χρημάτων στην Ελλάδα από τους σύγχρονους Έλληνες μετανάστες	123
4.2.9 Στοιχεία που δηλώνουν την επιθυμία των Ελλήνων για μετανάστευση στο εξωτερικό	124
4.2.10 Προτάσεις που έχουν διατυπωθεί για το φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό	127
4.3 Εκτίμηση για τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό	129
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ).....	134
5.1 Η παλιννόστηση των Ελλήνων στη νεότερη και μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδος	134
5.2 Η παλιννόστηση των Ελλήνων τα χρόνια της οικονομικής κρίσης.....	142
5.3 Στοιχεία που δηλώνουν την επιθυμία – ή μη– των Ελλήνων για επιστροφή στην Ελλάδα από το εξωτερικό.....	159

ΜΕΡΟΣ Γ'	162
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ	162
6.1 Μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας.....	162
6.2 Φυσιогνωμία των συμμετεχόντων στην έρευνα.....	166
6.3 Βασικοί λόγοι επιλογής των συγκεκριμένων χωρών από τους μετακινήθεντες.....	169
6.4 Περιοχές προηγούμενης διαμονής των συμμετεχόντων στην έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό	173
6.5 Βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών / συμμετεχόντων στην έρευνα	174
6.5.1 Επίπεδο εκπαίδευσης	174
6.5.2 Βασικοί λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό	175
6.5.3 Ειδικότεροι λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό	176
6.5.4 Ο ρόλος της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα στη λήψη της απόφασης για μετανάστευση στο εξωτερικό	179
6.5.5 Κύρια ασχολία τους.....	181
6.5.6 Προϋποθέσεις επιστροφής στη χώρα και η συμβολή της κρίσης στην Ελλάδα στην απόφαση για επιστροφή από το εξωτερικό.....	182
6.5.7 Πιθανότητα μετεγκατάστασής τους στο εξωτερικό	184
6.5.8 Εκτίμησή τους σχετικά με τη συμβολή της παραμονής τους στο εξωτερικό, θετικά, στον τόπο καταγωγής τους	185
6.6. Βασικά χαρακτηριστικά των παλιννοστησάντων / συμμετεχόντων στην έρευνα	187
6.6.1 Επίπεδο εκπαίδευσης	187
6.6.2 Βασικοί λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό	190
6.6.3 Κύρια ασχολία τους.....	191
6.6.4 Χρόνος παραμονής τους στο εξωτερικό, πριν επιστρέψουν στη χώρα και εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.	191
6.6.5 Λόγοι επιστροφής στην Ελλάδα.....	194
6.6.6 Η συμβολή της κρίσης στην απόφασή τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας	195
6.6.7 Περιοχές και λόγοι εγκατάστασής τους στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.....	197
6.6.8 Κύρια ασχολία τους μετά την επιστροφή τους από το εξωτερικό	198
6.6.9 Πιθανότητα μετεγκατάστασης.....	202
6.6.10 Εκτίμησή τους σχετικά με τη θετική συμβολή της επιστροφής τους στον τόπο καταγωγής τους.	204

6.7. Εφόδια που έχουν αποκομίσει οι συμμετέχοντες στην έρευνα από την παραμονή τους στο εξωτερικό	206
6.8 Δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι ερωτώμενοι κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό ..	214
6.9 Επίσκεψη των συμμετεχόντων στην έρευνα στην Ελλάδα κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό	219
6.10 Ροή κεφαλαίων από και προς την Ελλάδα	220
6.11 Προβληματισμός των ερωτώμενων σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο της μετανάστευσης των νέων Ελλήνων επιστημόνων στον τόπο καταγωγής τους.....	223
6.12 Συμβολή της ποιοτικής έρευνας	227
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	229
 Βιβλιογραφικές αναφορές.....	244
 Προσάρτημα.....	268

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα έντονο κύμα μετανάστευσης Ελλήνων στο εξωτερικό. Πολλοί είναι άτομα νέα σε ηλικία με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Ο αριθμός τους εμφανίζεται μετά το 2009 να σημειώνει σημαντική αύξηση. Το ζήτημα αυτό απασχολεί έντονα τόσο την επιστημονική κοινότητα όσο και την Ελληνική κοινωνία γενικότερα. Ωστόσο, το ζήτημα αυτό δεν απασχολεί τη χώρα για πρώτη φορά καθώς η Ελλάδα αποτέλεσε χώρα αποστολής ενός σημαντικού αριθμού πολιτών της στο εξωτερικό και στο παρελθόν (τέτοιου είδους μεταναστευτικές ροές είχαν κάνει την εμφάνισή τους στην Ελλάδα ήδη από τα τέλη του 19ου αι.).

Παράλληλα, όμως, με τον σημαντικό αριθμό Ελλήνων που μεταναστεύει στο εξωτερικό, παρατηρείται ταυτόχρονα και επιστροφή στην Ελλάδα, με σκοπό την μόνιμη εγκατάστασή του στη χώρα, ενός μικρότερου αριθμού Ελλήνων που βρίσκονταν στο εξωτερικό (όπως αντίστοιχα συνέβη και στο παρελθόν, πχ. τις δεκαετίες του '60 και '70). Έτσι, η παρούσα εξερχόμενη μετανάστευση από τη χώρα αντισταθμίζεται μερικώς από μια αντίστροφη εισροή παλιννοστησάντων. Η ευρύτερη περιοχή της Αθήνας έχει αναδειχθεί τόσο ως βασικός τόπος καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από τη χώρα, όσο και εγκατάστασης των Ελλήνων παλιννοστησάντων που επιστρέφουν από το εξωτερικό. Η μετανάστευση αποτελεί ένα δημογραφικό και εντόνως χωρικό φαινόμενο το οποίο αποτελεί αντικείμενο μελέτης εδώ και αρκετές δεκαετίες. Η μετανάστευση ατόμων με υψηλές δεξιότητες, ειδικότερα, απασχολεί αρκετές χώρες παγκοσμίως, καθώς επιφέρει πλήθος επιπτώσεων (τόσο θετικές όσο και αρνητικές) στις χώρες αποστολής των μεταναστών.

Η παρούσα διατριβή αποτελεί μία προσπάθεια συστηματικής μελέτης του φαινομένου της σύγχρονης εξερχόμενης μετανάστευσης των νέων σε ηλικία Ελλήνων επιστημόνων από τη χώρα, καταγραφής των βασικών χαρακτηριστικών της παλιννόστησης που καταγράφεται παράλληλα προς αυτή –ως φαινομένου άμεσα συνδεδεμένου με το πρώτο– και τέλος, ανίχνευσης ορισμένων από τις σημαντικότερες κοινωνικοδημογραφικές επιπτώσεις που έχει η εξέλιξη των παραπάνω σύνθετων φαινομένων στην περιοχή μελέτης, δηλαδή στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

Τα ευρήματα της παρούσας διατριβής στηρίζονται πέραν των διαθέσιμων βιβλιογραφικών πηγών σε πρωτογενή έρευνα που διεξήχθη από τον συγγραφέα.

Λέξεις-κλειδιά: κυκλοφορία εγκεφάλων, διαρροή εγκεφάλων, εξερχόμενη μετανάστευση, παλιννόστηση, Αττική

Abstract

In recent years there is a large number of Greek nationals emigrating from Greece. Many of them are highly educated young people. Their number has risen significantly since the beginning of the financial crisis in Greece around 2009. This issue seems to be a matter of concern for both scientific and broader sociopolitical debates. However, Greece is not the first time that became a major migrant-sending country, large emigrant flows were noticed from the country in the past too (already since the end of the 19th century).

Meanwhile, each year a smaller number of Greek citizens decide to migrate back to Greece for permanent settlement in the country (something similar also noticed in the past, e.g. in the 60s and 70s). Thus, the present outflow of Greek emigrants is partly compensated by a reverse inflow of returning Greek migrants. In fact, many of these migrants (both emigrants and returnees) either emigrate from or immigrate to the broader area of Athens.

Migration is a demographic and inherently spatial phenomenon being studied for many years. Highly skilled migration, in particular, is an issue that has received increasing attention from quite a lot of countries around the globe as it causes significant effects on the sending countries (which can be both beneficial and detrimental).

This PhD thesis explores the characteristics of the recent emigration of highly educated Greek citizens from Greece as well as return migration of Greeks in the country, which takes place simultaneously, as a phenomenon directly linked to the first (emigration). Finally, this thesis examines some of the main implications these quite complex phenomena have for the study area (i.e. the broader area of Athens). The findings of this thesis are based, apart from the available bibliography, on a primary survey, conducted by the author.

Keywords: brain circulation, brain drain, emigration, return migration, Attica

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 Αριθμός εξερχομένων μεταναστών κατ' έτος, πολίτες με υπηκοότητα του αντίστοιχου κράτους-μέλους της ΕΕ.....	37
ΠΙΝΑΚΑΣ 2 Εισερχόμενη μετανάστευση ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος και χώρα υποδοχής.....	89
ΠΙΝΑΚΑΣ 3 Εκτιμώμενος πληθυσμός της Ελλάδας.....	99
ΠΙΝΑΚΑΣ 4 Εσωτερική μετανάστευση προς την Περιφέρεια Αττικής, ανά έτος εγκατάστασης.....	101
ΠΙΝΑΚΑΣ 5 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που απέκτησε άδεια εργασίας στην Κύπρο, ανά έτος.....	112
ΠΙΝΑΚΑΣ 6 Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών με Ελληνική υπηκοότητα στην Ολλανδία, ανά έτος.....	113
ΠΙΝΑΚΑΣ 7 Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος και χώρα υποδοχής.....	115
ΠΙΝΑΚΑΣ 8 Αριθμός αδειών παραμονής με καθεστώς μόνιμου κατοίκου που χορηγήθηκαν στις ΗΠΑ σε άτομα προερχόμενα από την Ελλάδα.....	114
ΠΙΝΑΚΑΣ 9 Απασχολούμενοι ιατροί στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού.....	120
ΠΙΝΑΚΑΣ 10 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που διαμένουν στο εξωτερικό, ανά βασικές χώρες διαμονής τους και έτος αναφοράς.....	130

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

ΓΡΑΦΗΜΑ 1 Αριθμός υπηκόων χωρών της ΕΕ που μετανάστευσαν το 2016 ανά χώρα προέλευσής τους (2016).....	34
ΓΡΑΦΗΜΑ 2 Αριθμός υπηκόων χωρών της ΕΕ που μετανάστευσαν το 2016 ως ποσοστό (%) του συνολικού πληθυσμού των υπηκόων τους (2016).....	35
ΓΡΑΦΗΜΑ 3 Αριθμός εξερχομένων μεταναστών το 2016, υπήκοοι των αντίστοιχων κρατών-μελών της ΕΕ, ανά ηλικιακές ομάδες.....	36
ΓΡΑΦΗΜΑ 4 Επίπεδο εκπαίδευσης μεταναστών (με ξένη υπηκοότητα) ανά Περιφέρεια διαμονής τους (2011) και περίοδο εγκατάστασής τους στη χώρα.....	41

ΓΡΑΦΗΜΑ 5 Εισερχόμενοι μετανάστες με υπηκοότητα του αντίστοιχου κράτους μέλους της ΕΕ, ανά χώρα υποδοχής (2016).....	65
ΓΡΑΦΗΜΑ 6 Εισερχόμενοι μετανάστες με υπηκοότητα του αντίστοιχου κράτους μέλους της ΕΕ, ως ποσοστό επί του συνολικού τους πληθυσμού, ανά χώρα υποδοχής (2016).....	66
ΓΡΑΦΗΜΑ 7 Αριθμός ατόμων που εγκαταστάθηκαν σε 20 χώρες της ΕΕ, των οποίων είχαν την υπηκοότητα, την περίοδο 2010-2011 και κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα σε αυτές, ανά ηλικιακή ομάδα.....	67
ΓΡΑΦΗΜΑ 8 Επίπεδο εκπαίδευσης παλιννοστησάντων ηλικίας 25-39 ετών που εγκαταστάθηκαν στις ακόλουθες χώρες καταγωγής τους (χώρες των οποίων είχαν την αντίστοιχη υπηκοότητα) την περίοδο 2010-2011 (2011).....	68
ΓΡΑΦΗΜΑ 9 Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών με υπηκοότητα άλλου κράτους μέλους της ΕΕ ανά χώρα υποδοχής (2016).....	72
ΓΡΑΦΗΜΑ 10 Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών υπηκόων χωρών της ΕΕ που μετανάστευσαν το 2016 ως ποσοστό (%) του συνολικού τους πληθυσμού (2016).....	73
ΓΡΑΦΗΜΑ 11 Αριθμός ατόμων που εγκαταστάθηκαν σε 21 κράτη-μέλη της ΕΕ, των οποίων δεν είχαν την υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους-μέλους της ΕΕ, την περίοδο 2010-2011 (2011).....	74
ΓΡΑΦΗΜΑ 12 Ηλικία ατόμων που εγκαταστάθηκαν το 2016 στα 28 κράτη-μέλη της ΕΕ, των οποίων δεν είχαν την υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους-μέλους της ΕΕ.....	75
ΓΡΑΦΗΜΑ 13 Επίπεδο εκπαίδευσης ατόμων που εγκαταστάθηκαν στις ακόλουθες χώρες, των οποίων δεν είχαν την αντίστοιχη υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους μέλους της ΕΕ, την περίοδο 2010-2011 (2011).....	76
ΓΡΑΦΗΜΑ 14 Επίπεδο εκπαίδευσης ατόμων ηλικίας 25-39 ετών που εγκαταστάθηκαν στις ακόλουθες χώρες, των οποίων δεν είχαν την αντίστοιχη υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους μέλους της ΕΕ, την περίοδο 2010-2011 (2011).....	77
ΓΡΑΦΗΜΑ 15 Άτομα που αναζητούν εργασία μέσω EURES ανά βασικότερες χώρες καταγωγής τους (στοιχεία Δεκεμβρίου 2018).....	79
ΓΡΑΦΗΜΑ 16 Άτομα που αναζητούν εργασία μέσω EURES ανά επίπεδο εκπαίδευσης (στοιχεία Δεκεμβρίου 2018).....	80
ΓΡΑΦΗΜΑ 17 Αριθμός Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα, ανά έτος.....	83
ΓΡΑΦΗΜΑ 18 Αριθμός αδειών παραμονής που εκδόθηκαν στις ΗΠΑ για άτομα προερχόμενα από την Ελλάδα, ανά δεκαετία.....	89
ΓΡΑΦΗΜΑ 19 Εξερχόμενη μετανάστευση από την Ελλάδα.....	90
ΓΡΑΦΗΜΑ 20 Αριθμός ιατρών που εκπαιδεύτηκαν στην Ελλάδα, ανά χώρα και έτος διαμονής τους στο εξωτερικό.....	90

ΓΡΑΦΗΜΑ 21 Αριθμός Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα μετά τη δεκαετία του 50', ανά έτος.....	92
ΓΡΑΦΗΜΑ 22 Δείκτης ανεργίας κατ' έτος.....	95
ΓΡΑΦΗΜΑ 23 Ποσοστιαία μεταβολή (%) μεταξύ των ετών 2001 και 2011 του αριθμού των νέων σε ηλικία ατόμων (22-40 ετών) με Ελληνική υπηκοότητα που διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ανά Περιφερειακή Ενότητα.....	98
ΓΡΑΦΗΜΑ 24 Γεννήσεις (ζώντων) στη χώρα.....	100
ΓΡΑΦΗΜΑ 25 Επίπεδο εκπαίδευσης κατοίκων της Περιφέρειας Αττικής, ανά δεκαετία.....	102
ΓΡΑΦΗΜΑ 26 Έλληνες που απέκτησαν το 2016 Αριθμό Εθνικής Ασφάλειας (NINo) στο Η.Β., ανά ηλικιακή ομάδα.....	104
ΓΡΑΦΗΜΑ 27 Εισερχόμενοι μετανάστες με Ελληνική υπηκοότητα το 2016, ανά χώρα υποδοχής και ηλικιακή ομάδα.....	104
ΓΡΑΦΗΜΑ 28 Εισερχόμενοι μετανάστες στη Γερμανία, ανά έτος.....	110
ΓΡΑΦΗΜΑ 29 Έλληνες που απέκτησαν Αριθμό Εθνικής Ασφάλειας (NINo) στο Η.Β. μετά την είσοδό τους στη χώρα, ανά έτος.....	111
ΓΡΑΦΗΜΑ 30 Αριθμός των ατόμων που εκπαιδεύτηκαν στην Ελλάδα και στη συνέχεια μετανάστευσαν στη Βουλγαρία για σπουδές.....	116
ΓΡΑΦΗΜΑ 31 Αριθμός Ελλήνων φοιτητών στο Η.Β., ανά έτος.....	117
ΓΡΑΦΗΜΑ 32 Πιστοποιητικά επαγγελματικής επάρκειας που δόθηκαν σε ιατρούς της Αθήνας για το εξωτερικό, ανά έτος.....	119
ΓΡΑΦΗΜΑ 33 Μέγεθος εισερχόμενων εμβασμάτων στη χώρα κατ' έτος (χιλιάδες αμερικάνικα δολάρια).....	123
ΓΡΑΦΗΜΑ 34 Ηλικία ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν σε κάποια χώρα μέλος της ΕΕ, σε σχέση με το γενικό πληθυσμό της Ελλάδας.....	131
ΓΡΑΦΗΜΑ 35 Αριθμός Ελλήνων υπηκόων που επέστρεψαν από το εξωτερικό την περίοδο 1931-1940, ανά έτος.....	135
ΓΡΑΦΗΜΑ 36 Αριθμός Ελλήνων παλιννοστησάντων στη χώρα, κατ' έτος.....	136
ΓΡΑΦΗΜΑ 37 Αριθμός παλιννοστησάντων από το εξωτερικό τις δεκαετίες του '60 και του '70, ανά επίπεδο εκπαίδευσής τους (2011) και περίοδο επιστροφής τους στη χώρα.....	137
ΓΡΑΦΗΜΑ 38 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος εγκατάστασής τους στη χώρα (2011).....	141

ΓΡΑΦΗΜΑ 39 Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά ηλικία (2011).....	144
ΓΡΑΦΗΜΑ 40 Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά επίπεδο εκπαίδευσης (2011).....	145
ΓΡΑΦΗΜΑ 41 Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά κύρια ασχολία (2011).....	146
ΓΡΑΦΗΜΑ 42 Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011 και διέμεναν μόνιμα σε αυτή, ανά επάγγελμα (2011).....	147
ΓΡΑΦΗΜΑ 43 Βασικές χώρες προηγούμενης διαμονής των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011 και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα σε αυτή (2011).....	148
ΓΡΑΦΗΜΑ 44 Ποσοστό (%) άγαμων ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα στην Αττική, ανά ηλικιακές ομάδες.....	154
ΓΡΑΦΗΜΑ 45 Ποσοστό (%) μητέρων χωρίς τέκνα, με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα στην Αττική, ανά ηλικία.....	155
ΓΡΑΦΗΜΑ 46 Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών στη χώρα με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος εγκατάστασης.....	157
ΓΡΑΦΗΜΑ 47 Αριθμός εξερχόμενων μεταναστών από τη Γερμανία.....	158
ΓΡΑΦΗΜΑ 48 Έτος μετανάστευσης από την Ελλάδα των συμμετεχόντων στην έρευνα/μεταναστών.....	166
ΓΡΑΦΗΜΑ 49 Έτος επιστροφής στην Ελλάδα των συμμετεχόντων στην έρευνα/παλιννοστησάντων.....	167
ΓΡΑΦΗΜΑ 50 Πεδίο σπουδών συμμετεχόντων στην έρευνα.....	168
ΓΡΑΦΗΜΑ 51 Επίπεδο εκπαίδευσης μεταναστών /συμμετεχόντων στην έρευνα.....	174
ΓΡΑΦΗΜΑ 52 Χώρες απόκτησης των τίτλων σπουδών των μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	175
ΓΡΑΦΗΜΑ 53 Βασικός λόγος μετανάστευσης των μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	176
ΓΡΑΦΗΜΑ 54 Κύρια ασχολία μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	182
ΓΡΑΦΗΜΑ 55 Επίπεδο εκπαίδευσης παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	188
ΓΡΑΦΗΜΑ 56 Χώρες απόκτησης των τίτλων σπουδών των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	189
ΓΡΑΦΗΜΑ 57 Βασικός λόγος μετανάστευσης των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	190

ΓΡΑΦΗΜΑ 58 Κύρια ασχολία παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα πριν την επιστροφή τους στην Ελλάδα.....	191
ΓΡΑΦΗΜΑ 59 Έτη παραμονής στο εξωτερικό των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	192
ΓΡΑΦΗΜΑ 60 Κύρια ασχολία παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα.....	199
ΓΡΑΦΗΜΑ 61 Σχέση εργασίας των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα.....	199
ΓΡΑΦΗΜΑ 62 Πιθανότητα μετεγκατάστασης στο εξωτερικό των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	202

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

ΧΑΡΤΗΣ 1 Περιοχές εγκατάστασης των παλιννοστησάντων, ανά Περιφερειακή Ενότητα, τη διετία 1975-1976.....	139
ΧΑΡΤΗΣ 2 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά Περιφέρεια διαμονής τους (2011).....	143
ΧΑΡΤΗΣ 3 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011 ανά Δήμο (2011).....	149
ΧΑΡΤΗΣ 4 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας από το εξωτερικό μεταξύ 2010-2011 (2011).....	150
ΧΑΡΤΗΣ 5 Δήμοι της Περιφέρειας Αττικής με τα υψηλότερα και τα χαμηλότερα ποσοστά (%) ατόμων που επέστρεψαν από το εξωτερικό και εγκαταστάθηκαν σε αυτούς μεταξύ 2010 και 2011 σε σχέση με το συνολικό τους πληθυσμό (2011).....	151
ΧΑΡΤΗΣ 6 Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα, τριτοβάθμια εκπαίδευση και ηλικίας 22-40 ετών που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας από το εξωτερικό μεταξύ 2010-2011 (2011).....	156
ΧΑΡΤΗΣ 7 Χώρες διαμονής μεταναστών/προηγούμενης διαμονής παλιννοστησάντων.....	169
ΧΑΡΤΗΣ 8 Περιοχές διαμονής των συμμετεχόντων στην έρευνα πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό.....	173
ΧΑΡΤΗΣ 9 Περιοχές εγκατάστασης παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα.....	197

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΠ	Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν
αι.	αιώνας
ΑΠΕ	Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων
βλ.	βλέπε
ΓΣΕΒΕΕ	Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας
δολ.	δολάρια
DE	Germany
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕC	European Commission
ΕΚ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα
εκατ.	εκατομμύρια
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
ΕΚΤ	Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΣΥΕ	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
ΕURES	European Employment Services
Eurostat	European Statistical Office
Η.Ε.	Ηνωμένα Έθνη
Η.Β.	Ηνωμένο Βασίλειο
Η.Π.Α.	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
IIE	Institute of International Education
ΙΜΕ	Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
IOM	International Organization for Migration
ΙΣΑ	Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών
π.Χ.	προ Χριστού
ΜΟΧΑΠ	Μονάδες Χωρικής Ανάλυσης Πόλεων
ΜΠΕ	Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων
MPI	Migration Policy Institute
NINo	National Insurance Number
NUTS	Nomenclature of Units for Territorial Statistics
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development
ΟΟΣΑ	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
ό.π.	όπου και προηγουμένως
R&D	Research and Development
ΣΕΒ	Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών
σελ.	σελίδα
ΥΠΕΞ	Υπουργείο Εξωτερικών
υποσ.	υποσημείωση
UIS	UNESCO Institute for Statistics
UK	United Kingdom
UN	United Nations
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
U.S.	United States
χλ.	χιλιάδες

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Εισαγωγή

Η Ελλάδα αποτελεί μια χώρα με μακρά ιστορία εξερχόμενης μετανάστευσης. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και τη δεκαετία του 80', σημειώθηκαν σημαντικά κύματα μετανάστευσης Ελλήνων στο εξωτερικό, με το πιο χαρακτηριστικό να είναι εκείνο που παρατηρήθηκε μεταπολεμικά, τις δεκαετίες του 60' και 70'. Τα κύματα αυτά είχαν ποικίλα αποτελέσματα και συνέπειες στην Ελλάδα, κυρίως ως προς τη δημογραφική εξέλιξη και την μετέπειτα οικονομική ανάπτυξή της.

Παράλληλα όμως με τις μεταναστευτικές εκροές από τη χώρα παρατηρούνταν και το φαινόμενο της παλιννόστησης, της επιστροφής δηλαδή ενός σημαντικού αριθμού Ελλήνων σε αυτή από το εξωτερικό. Το πρώτο σημαντικό κύμα παλιννόστησης Ελλήνων στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας σημειώθηκε στις αρχές του 20αι., το δεύτερο τη δεκαετία του 30' και το τρίτο τις δεκαετίες του 60' και του 70', οπότε και ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων έλαβε την μεγάλη απόφαση για επιστροφή στη πατρίδα.

Η Ελλάδα, μετά τη δεκαετία του 90', έπαψε να αποτελεί σημαντική χώρα τόσο αποστολής Ελλήνων πολιτών στο εξωτερικό, όσο και υποδοχής Ελλήνων μεταναστών από αυτό¹, με τη βιβλιογραφία και τη δημόσια συζήτηση να στρέφεται πλέον, σχεδόν αποκλειστικά, στη μελέτη των χαρακτηριστικών της εισερχόμενης μετανάστευσης ατόμων με ξένη υπηκοότητα στην επικράτειά της.

Τα τελευταία χρόνια, όμως, η εικόνα αυτή φαίνεται να αλλάζει και πάλι καθώς μετά το 2009 άρχισε να παρατηρείται –ξανά– ένα έντονο κύμα μετανάστευσης Ελλήνων πολιτών προς το

---

¹ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι έπαψαν να παρατηρούνται και τις δεκαετίες του 90' και του 00' ροές Ελλήνων πολιτών από και προς την Ελλάδα, απλώς η έκταση του φαινομένου αυτού ήταν σαφώς μικρότερη σε σχέση με το παρελθόν (βλ. κεφ. 4 και 5).

εξωτερικό. Ωστόσο, ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των ροών που καταγράφονται σήμερα διαφέρουν σημαντικά από εκείνα του παρελθόντος, όπως το γεγονός ότι ένα σημαντικό τμήμα των σύγχρονων μεταναστευτικών ροών αποτελείται από άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Η έκταση που έχει λάβει η εξερχόμενη μετανάστευση από τη χώρα τα τελευταία χρόνια σε συνδυασμό με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που αυτή εμφανίζει, απασχολούν έντονα τόσο την επιστημονική κοινότητα όσο και την Ελληνική κοινωνία γενικότερα. Στην ανάδειξη του φαινομένου αυτού έχει συμβάλει και η συχνότητα και η ένταση με την οποία αυτό παρουσιάζεται τόσο από τα εγχώρια όσο και διεθνή μέσα².

Ταυτόχρονα, όμως, παρατηρείται στην Ελλάδα και επιστροφή ενός μικρότερου αριθμού Ελλήνων που βρίσκονταν στο εξωτερικό –όπως αντίστοιχα συνέβαινε και στο παρελθόν– με σκοπό την μόνιμη εγκατάστασή του στη χώρα.

Έτσι γίνεται σαφές ότι από την εξέλιξη των παραπάνω φαινομένων δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη και η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας³, η οποία άλλωστε αποτελεί για την παρούσα διατριβή την περίπτωση μελέτης, δεδομένου ότι, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφ. 4 και 5), σήμερα αποτελεί ταυτόχρονα τόσο βασικό τόπο καταγωγής των Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από τη χώρα όσο και βασικό τόπο εγκατάστασης των Ελλήνων που επιστρέφουν από το εξωτερικό.

Ενδεικτικά αναφέρεται, μάλιστα, ότι σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 2011, ένας στους οκτώ κατοίκους της Αττικής, με Ελληνική υπηκοότητα, είχε κάποια στιγμή στη ζωή του διαμείνει στο εξωτερικό για περίοδο άνω του ενός έτους. Το ποσοστό αυτό

---

² Αρκεί κάποιος να καταχωρήσει σε κάποια διαδικτυακή μηχανή αναζήτησης τους όρους “μετανάστευση/φυγή Ελλήνων στο εξωτερικό” ή “*Greece Brain drain*”, για να διαπιστώσει το πλήθος των σχετικών δημοσιευμάτων και αναδημοσιεύσεων που υπάρχουν σήμερα στο διαδίκτυο σχετικά με το θέμα αυτό. Παρ’ όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, πολλά από αυτά συχνά παρουσιάζουν υπερβολές ως προς την έκταση που έχει λάβει το φαινόμενο αυτό σήμερα (την άποψη αυτή φαίνεται να συμμερίζεται και ο Λαμπριανίδης 2014: 198&200). Επίσης, πολλά δημοσιεύματα κάνουν λόγο απλώς για προθέσεις μετανάστευσης στο εξωτερικό (κεφ. 4.2.9), δεν εξετάζουν το ζήτημα αυτό σφαιρικά (για περισσότερα βλ. Pratsinakis et al., 2017), ενώ ορισμένα αναφέρουν δεδομένα που δεν είναι ορθά (κεφ. 4.2.6).

³ Ως ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας στην παρούσα διατριβή νοείται η Περιφέρεια Αττικής πλην της Περιφερειακής Ενότητας Νήσων, από την οποία όμως συμπεριλαμβάνεται η Σαλαμίνα.

αυξάνεται σημαντικά στο 25% (δηλαδή ένας στους τέσσερις) στα άτομα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ, 2015).

Έτσι, όπως θα δούμε και στην ανάλυση που ακολουθεί, τα χαρακτηριστικά της περιοχής μελέτης (δημογραφικά, οικονομικά αλλά και κοινωνικά) διαμορφώνουν, αλλά συγχρόνως και διαμορφώνονται από την εξέλιξη του μεταναστευτικού φαινομένου στη χώρα.

1.2 Ερευνητικά ερωτήματα

Η εν λόγω μελέτη προσπαθεί να απαντήσει στο εξής βασικό ερώτημα, *«με ποιο τρόπο επηρεάζει το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης των νέων σε ηλικία Ελλήνων επιστημόνων τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας»*.

Προκειμένου, όμως, να απαντηθεί το παραπάνω ερώτημα κρίνεται, αρχικά, σκόπιμη η αναφορά σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου της μετανάστευσης και στη συνέχεια η αναλυτική εξέταση των χαρακτηριστικών τόσο της εξερχόμενης μετανάστευσης από την Ελλάδα όσο και της παλιννόστησης, ως συνέχεια/αποτέλεσμα της πρώτης (εξερχόμενης μετανάστευσης).

Έτσι, τα επιμέρους ερωτήματα που καλείται η εν λόγω διατριβή να απαντήσει είναι τα ακόλουθα:

A) Βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου της μετανάστευσης

- Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου της μετανάστευσης και ποιο είναι το γενικότερο πλαίσιο, μέσα στο οποίο διαμορφώνεται και εξελίσσεται σήμερα η μετανάστευση των Ελλήνων επιστημόνων από και προς τη χώρα;
- Πώς επηρεάζει η μετανάστευση τις χώρες καταγωγής και προορισμού των μεταναστών και, ειδικότερα, σε ποιους τομείς;
- Η μετανάστευση επιστημόνων απασχολεί ή έχει απασχολήσει στο παρελθόν και άλλες χώρες;

Β) Βασικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης μετανάστευσης από την Ελλάδα

- Ποια είναι η έκταση του φαινομένου;
- Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών (ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, περιοχές καταγωγής κ.ά);
- Ποιοι είναι οι σημαντικότεροι λόγοι που οδηγούν σήμερα τους νέους να μεταναστεύσουν από τη χώρα και ποια η συμβολή της οικονομικής κρίσης στην απόφασή τους αυτή;
- Ποιες χώρες έχουν αναδειχθεί ως οι βασικότεροι προορισμοί των Ελλήνων στο εξωτερικό και ποια τα βασικά κριτήρια επιλογής των χωρών εγκατάστασής τους;
- Ποιες κοινωνικές σχέσεις αναπτύσσουν οι νέοι Έλληνες επιστήμονες στο εξωτερικό (γνωρίζουν νέα άτομα, κάνουν φιλίες, συνάπτουν συνεργασίες, δικτυώνονται με άλλα άτομα);
- Ποιους δεσμούς διατηρούν οι νέοι Έλληνες επιστήμονες με τη χώρα τους (βρίσκονται σε συχνή επαφή με τους οικείους τους στην Ελλάδα, αποστέλλουν χρήματα στους συγγενείς τους);

Γ) Η παλιννόστηση στην Ελλάδα

- Ποια είναι η έκταση του φαινομένου;
- Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων που παλιννόστησαν πρόσφατα (ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, χώρες προηγούμενης διαμονής στο εξωτερικό κ.ά);
- Ποιοι είναι οι σημαντικότεροι λόγοι που οδηγούν σήμερα τους νέους να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να επιλέξουν να εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας;
- Ποιος ο ρόλος της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα στη λήψη της απόφασης για επιστροφή στη χώρα;

Δ) Αξιολόγηση της απόφασής τους για μετανάστευση ή παλιννόστηση

- Εμφανίζονται γενικά ικανοποιημένοι οι σύγχρονοι Έλληνες επιστήμονες/ μετανάστες από την απόφασή τους να μεταναστεύσουν ή να επιστρέψουν στη χώρα από το εξωτερικό;
- Τι θετικό θεωρούν ότι έχουν αποκομίσει από την παραμονή τους στο εξωτερικό;

Ε) Αξιολόγηση των Ελλήνων μεταναστών όσον αφορά την έκταση και τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης μετανάστευσης

- Αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού για τους σύγχρονους Έλληνες επιστήμονες/μετανάστες το εάν η μετανάστευση των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους (Ελλάδα/Αθήνα) και εάν ναι, σε ποιους τομείς;

ΣΤ) Μελλοντικά σχέδια μετακίνησης των Ελλήνων επιστημόνων

- Αποτελεί πιθανή επιλογή η επιστροφή στην Ελλάδα των Ελλήνων επιστημόνων που βρίσκονται στο εξωτερικό και η επανεγκατάστασή τους στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και αν ναι, υπό ποιες προϋποθέσεις;

- Αποτελεί πιθανή επιλογή για τους νέους Έλληνες επιστήμονες που βρίσκονται στο εξωτερικό ή για τους παλιννοστήσαντες η μετεγκατάστασή τους σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού και για ποιο λόγο;

Τέλος, ερευνάται εάν η σύγχρονη μετανάστευση από και προς την Ελλάδα εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά με εκείνες που καταγράφηκαν στη χώρα κατά το παρελθόν.

1.3 Μεθοδολογία της έρευνας

Για την διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων, αρχικά μελετήθηκε η διαθέσιμη βιβλιογραφία και στη συνέχεια διεξήχθη σχετική έρευνα πεδίου.

Ο ρόλος της μελέτης των δευτερογενών βιβλιογραφικών πηγών ήταν καθοριστικός για τον καθορισμό των ερευνητικών ερωτημάτων και τη διερεύνηση του γενικότερου πλαισίου, εντός του οποίου εξελίσσεται σήμερα το φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων υπηκόων από και προς την Ελλάδα. Οι δειγματοληπτικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί τα τελευταία χρόνια με συναφές αντικείμενο συνέβαλαν σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι, επειδή μελετάται ένα φαινόμενο, το οποίο διαρκώς βρίσκεται σε εξέλιξη, η συλλογή και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας αποτελεί πρόκληση.

Επίσης, οι περισσότερες έρευνες και μελέτες που έχουν ήδη δημοσιευθεί, είτε ερευνούν τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου αυτού σε επίπεδο –αποκλειστικά– χώρας, είτε αναφέρονται στα βασικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό (μεταναστευτικό απόθεμα), είτε μελετούν απλώς την πρόθεση των Ελλήνων για μετανάστευση προς ή από το εξωτερικό.

Έτσι, για την περαιτέρω εμβάθυνση στο υπό μελέτη φαινόμενο, κυρίως όσον αφορά τις συνέπειες που έχει το φαινόμενο αυτό στην περιοχή μελέτης, χρησιμοποιήθηκαν συνδυαστικά στην παρούσα εργασία τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές μέθοδοι.

Ποσοτική έρευνα:

Ειδικότερα, ως ποσοτική μέθοδος, επελέγη η στατιστική ανάλυση και η χαρτογραφική επεξεργασία (όπου ήταν εφικτό) όλων των πρόσφατων και διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων που αφορούν το ζήτημα της μετανάστευσης των Ελλήνων από και προς το εξωτερικό. Τα στοιχεία αυτά παρέχονται κυρίως από την Eurostat, τον ΟΟΣΑ, την ΕΛΣΤΑΤ καθώς και από τις αντίστοιχες στατιστικές υπηρεσίες άλλων χωρών του εξωτερικού. Αν και ορισμένα περιορίζονται σε επίπεδο χώρας και όχι πόλης, η συμβολή τους καθίσταται –απολογιστικά– καθοριστική καθώς φωτίζουν με τον πιο εμφανή τρόπο πολλές από τις πτυχές αυτού του πολυδιάστατου φαινομένου. Επίσης, για ορισμένα ζητήματα, όπως αυτό της παλιννόστησης των Ελλήνων πολιτών, μας παρέχουν αρκετές πληροφορίες, ώστε να καταλήξουμε σε σχετικώς ασφαλή συμπεράσματα.

Ποιοτική έρευνα:

Η ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε συνδυάζεται με την ποσοτική και τη συμπληρώνει, κυρίως σε ζητήματα που η ποσοτική δεν ήταν σε θέση να μας παρέχει επαρκείς πληροφορίες. Το δείγμα της ποιοτικής έρευνας αποτελείται από νέα σε ηλικία άτομα, με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που είτε μετανάστευσαν από την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, είτε εγκαταστάθηκαν από το εξωτερικό στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας το 2009 και έπειτα. Επελέγη η διεξαγωγή ημιδομημένων συνεντεύξεων σε συνδυασμό με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων που περιελάμβαναν αποκλειστικά ανοιχτές

ερωτήσεις, στις περιπτώσεις που η διεξαγωγή συνεντεύξεων δεν ήταν εφικτή για τεχνικούς λόγους (βλ. περισσότερα σε κεφ.6).

Εστιάζοντας την έρευνα στην περίοδο μετά το 2009, οπότε και άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια κάμψης της ελληνικής οικονομίας, αύξησης της ανεργίας και ταυτόχρονης αύξησης της μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, εξετάζεται ο βαθμός που η οικονομική κρίση επηρέασε την εξέλιξη της μετανάστευσης των νέων σε ηλικία Ελλήνων επιστημόνων από και προς το εξωτερικό.

Η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας επελέγη ως περίπτωση μελέτης καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί ταυτόχρονα τόσο το βασικό τόπο καταγωγής των Ελλήνων από τον οποίο μεταναστεύουν στο εξωτερικό όσο και το βασικό τόπο εγκατάστασης εκείνων που επιστρέφουν στην Ελλάδα από το εξωτερικό (κεφ. 4 και 5).

Τέλος, το γεγονός ότι η παρούσα μελέτη εστιάζει το ερευνητικό της ενδιαφέρον κυρίως στην μετανάστευση των νέων σε ηλικία ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης οφείλεται σε τρεις βασικούς λόγους. Πρώτον, στα χαρακτηριστικά που εμφανίζει η σύγχρονη μετανάστευση των Ελλήνων υπηκόων από και προς τη χώρα (ένα μεγάλο μέρος όσων μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό ή παλιννοστούν είναι νέα άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης), δεύτερον, στην ύπαρξη σημαντικών διαφορών στη φυσιογνωμία των νέων σε ηλικία μεταναστών έναντι εκείνων μεγαλύτερης ηλικίας, όπως εκείνων που βρίσκονται σε ηλικία συνταξιοδότησης (πχ. ως προς τους λόγους της μετανάστευσης ή επιστροφής τους στη χώρα, το επίπεδο εκπαίδευσής τους, τις βασικές χώρες διαμονής τους στο εξωτερικό, την κύρια ασχολία τους κ.ά.) και τρίτον, στη σημασία και το πλήθος των επιπτώσεων που επιφέρει η μετανάστευση και η παλιννόστηση των νεότερων σε ηλικία ατόμων στους τόπους καταγωγής τους και ιδίως εκείνων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

1.4 Επισκόπηση κεφαλαίων

Η εν λόγω διατριβή αποτελείται, πέραν της Εισαγωγής (πρώτο κεφάλαιο), από τρία μέρη και επτά κεφάλαια.

Το *πρώτο μέρος* απαρτίζεται από δύο κεφάλαια. Παρουσιάζονται οι βασικές έννοιες και χαρακτηριστικά του φαινομένου της μετανάστευσης καθώς και η μελέτη του γενικότερου πλαισίου, μέσα στο οποίο διαμορφώνεται σήμερα το φαινόμενο της μετανάστευσης των νέων Ελλήνων επιστημόνων από και προς τη χώρα.

Ειδικότερα, το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται σε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του φαινομένου της μετανάστευσης (όπως ποιος υπολογίζεται ότι είναι σήμερα ο συνολικός αριθμός των μεταναστών παγκοσμίως, ποια η μέση ηλικία τους, ποιες οι βασικές χώρες καταγωγής και διαμονής τους στο εξωτερικό, ποιοι οι βασικοί λόγοι μετανάστευσης κ.ά.), στη μετανάστευση των ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης ως ένα ειδικό τύπο μετανάστευσης, στις βασικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο αυτό τόσο στις χώρες προορισμού των μεταναστών όσο και καταγωγής τους καθώς και στο φαινόμενο της παλιννόστησης.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών που καταγράφονται σήμερα στο εσωτερικό της ΕΕ, δεδομένου ότι αυτά διαφέρουν σε ορισμένους τομείς από εκείνα που καταγράφονται παγκοσμίως. Επίσης, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των Ελλήνων μεταναστεύει σήμερα προς και από τις χώρες της ΕΕ.

Το *δεύτερο μέρος* απαρτίζεται από δύο κεφάλαια. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στη μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό τόσο κατά το παρελθόν όσο και σήμερα, εστιάζοντας κυρίως στο μέγεθος των ροών και στα επιμέρους χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών. Επίσης, στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά και στις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι νέοι Έλληνες επιστήμονες λαμβάνουν, σήμερα, την απόφαση να μεταναστεύσουν από τη χώρα. Αντίστοιχα, το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στο φαινόμενο της παλιννόστησης των Ελλήνων υπηκόων, τόσο κατά το παρελθόν όσο και σήμερα.

Έτσι, στο δεύτερο μέρος γίνεται παρουσίαση των βασικών ευρημάτων της ποσοτικής έρευνας αλλά και αναφορά σε πλήθος βιβλιογραφικών πηγών.

Το *τρίτο μέρος* απαρτίζεται από ένα κεφάλαιο (έκτο κεφάλαιο), στο οποίο παρουσιάζονται τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας.

Τέλος, η διατριβή ολοκληρώνεται με το έβδομο κεφάλαιο, το οποίο αποτελεί και τον Επίλογο της παρούσας εργασίας και στο οποίο γίνεται αναφορά στα βασικά συμπεράσματα της μελέτης.

1.5 Συμβολή της διατριβής

Η προσφορά της εν λόγω διδακτορικής διατριβής είναι πολλαπλή. Αρχικά, συγκεντρώνει όλα τα δεδομένα που αφορούν τη σύγχρονη μετανάστευση των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό, σύμφωνα τόσο με τη διεθνή όσο και ελληνική βιβλιογραφία, σε μια ενιαία μελέτη. Επίσης, αποτελεί μια προσπάθεια μιας όσο το δυνατόν σφαιρικής προσέγγισης του φαινομένου της σύγχρονης μετανάστευσης των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό όπως και των κοινωνικοδημογραφικών επιπτώσεων που αυτό επιφέρει στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, καθώς μελετώνται τα βασικά χαρακτηριστικά τόσο της εξερχόμενης μετανάστευσης των Ελλήνων υπηκόων που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια από τη χώρα όσο όμως και της επιστροφής εκείνων που είχαν μεταναστεύσει στο εξωτερικό στο παρελθόν. Αρκετές από τις σχετικές έρευνες που διεξάγονται τα τελευταία χρόνια εστιάζουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στα χαρακτηριστικά και τις επιπτώσεις στην Ελλάδα της εξερχόμενης μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, χωρίς όμως να μελετούν παράλληλα τα όποια θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα προκύπτουν από την επιστροφή εκείνων που βρίσκονταν στο εξωτερικό. Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο που παρουσιάζει η παρούσα διατριβή είναι το γεγονός ότι δεν περιορίζεται μόνο στη μελέτη των γενικών χαρακτηριστικών της σύγχρονης μετανάστευσης των Ελλήνων υπηκόων από και προς την Ελλάδα, όπως αυτή καταγράφεται τα τελευταία χρόνια, αλλά εστιάζει το ερευνητικό της ενδιαφέρον σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, με συγκεκριμένα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά και τα οποία

διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με εκείνα της υπόλοιπης χώρας. Ακόμη, τα ευρήματα της παρούσας διατριβής εμφανίζονται να συνδιαλέγονται –ή και να επιβεβαιώνουν– πολλά από τα πορίσματα που μας παρέχει η υφιστάμενη βιβλιογραφία. Υπάρχουν βεβαίως και επιμέρους ευρήματα τα οποία προκαλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως το γεγονός ότι πολλοί από εκείνους που επιστρέφουν από το εξωτερικό εγκαθίστανται σε περιοχές της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας που αποτελούν τόπο διαμονής ευκατάστατων νοικοκυριών που ανήκουν στα υψηλά κοινωνικοεπαγγελματικά στρώματα, όπου πολλοί εξ αυτών διέμεναν και πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό. Τέλος, εξετάζοντας η παρούσα διατριβή το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης των Ελλήνων επιστημόνων από και προς τη χώρα μέσα από την οπτική και των ιδίων των "πρωταγωνιστών" –μέσω της ποιοτικής έρευνας– φωτίζονται με εμφανή τρόπο πολλές ακόμη πτυχές αυτού του πολυδιάστατου και αρκετά σύνθετου φαινομένου, όπως είναι, για παράδειγμα, η κριτική στάση των νέων Ελλήνων μεταναστών απέναντι στο φαινόμενο αυτό και το πώς αυτό έχει εξελιχθεί τα τελευταία χρόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΩΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

2.1 Αποσαφήνιση βασικών εννοιών

Η μετανάστευση⁴ αποτελεί ένα πολυδιάστατο φαινόμενο με πολύπλευρες οικονομικές, κοινωνικές, ψυχολογικές, γεωγραφικές⁵, δημογραφικές⁶ αλλά και πολιτικές διαστάσεις. Αποτελεί μια μορφή γεωγραφικής κινητικότητας και ορίζεται ως «η μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου ή ενός κοινωνικού συνόλου» (Τσαούσης, 1986: 119) ή ως «η ενέργεια με την οποία ένα άτομο αλλάζει τόπο συνήθους (μόνιμης) διαμονής» (ΕΛΣΤΑΤ, 2014α: 3)⁷. Η μετανάστευση αποτελεί μια από τις τρεις βασικές δημογραφικές διαδικασίες που επιδρούν στον πληθυσμό μιας περιοχής και οδηγούν τόσο στη μεταβολή των προσώπων που τον αποτελούν όσο και στην αυξομείωση του αριθμού τους (Τσαούσης, 1986: 20)⁸.

Η μετανάστευση διακρίνεται σε εσωτερική και διεθνή ή εξωτερική. Στη μεν πρώτη ο τόπος αναχώρησης και ο τόπος προορισμού (τόπος προέλευσης και άφιξης των μεταναστών αντίστοιχα) βρίσκονται γεωγραφικά μέσα στην ίδια χώρα ενώ στη δεύτερη όχι (Παπαδάκης και Τσίμπος, 2004: 288). Επίσης, διακρίνεται σε μόνιμη και προσωρινή, ανάλογα με τη χρονική διάρκεια της παραμονής των μεταναστών στον τόπο εγκατάστασής τους (Παπαδάκης και Τσίμπος, 2004: 291).

---

⁴ Σύμφωνα με την ετυμολογία της λέξης, όπως αυτή είναι σήμερα αποδεκτή, η λέξη «μετανάστης» είναι σύνθετη (μετα-νάστης), όπου η λέξη «νάστης» σημαίνει κάτοικος/έποικος (Σιάμπος, 1993) εκ του ρήματος «ναίω» που σημαίνει κατοικώ (Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, 1996: 393).

⁵ Όπως επισημαίνει ο Greenwood (2005: 725), «η μετανάστευση είναι ένα εκ φύσεως χωρικό φαινόμενο».

⁶ Όπως αναφέρει η Τραγάκη (2017: 125), τα έντονα μεταναστευτικά ρεύματα αποτελούν –μαζί με την αστικοποίηση και την πληθυσμιακή γήρανση– μια από «τις σημαντικότερες τάσεις που διαμόρφωσαν το δημογραφικό τοπίο στο τέλος του 20^{ου} αιώνα ενώ παράλληλα καθόρισαν και θα καθορίσουν και στο μέλλον τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις κάθε περιοχής».

⁷ Για περισσότερα βλ. Dictionnaire démographique multilingue (2013: 131).

⁸ Η βασική διαφορά που διακρίνει τη μετανάστευση από τις υπόλοιπες δύο βασικές δημογραφικές διαδικασίες, δηλαδή τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα, είναι το γεγονός ότι αυτή δεν αποτελεί βιολογικό φαινόμενο (Τραγάκη κ.ά, 2015: 69).

Στη μεταναστευτική κίνηση διακρίνουμε δύο ρεύματα, ένα εισροών και ένα εκροών (Τσαούσης, 1986: 121). Στις διακρατικές μετακινήσεις, όταν παρατηρείται μια πληθυσμιακή εκροή από τη χώρα αποστολής προς το εξωτερικό γίνεται λόγος για “αποδημία”⁹ ενώ όταν παρατηρείται πληθυσμιακή εισροή από το εξωτερικό προς τη χώρα υποδοχής γίνεται λόγος για “εποικισμό” ή “παλιννόστηση” των υπηκόων της χώρας (Παπαδάκης και Τσίμπος, 2004: 288).

Σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη, διεθνής μετανάστης (“long term migrant”) λογίζεται «το άτομο που μετακινείται σε μια χώρα διαφορετική αυτής της συνήθους διαμονής του για μια περίοδο τουλάχιστον 12 μηνών» (UN, 1998a: 10)¹⁰. Παρ’ όλα αυτά στην πράξη, ο προσδιορισμός του ποιος θεωρείται μετανάστης και ποιος όχι δεν είναι τόσο απλός καθώς παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών (OECD 2001: 273, OECD 2017a: 295, Adams 2003: 10).

Όσον αφορά τώρα τη μετανάστευση ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, αυτή αποτελεί έναν ειδικό τύπο μετανάστευσης. Για την περιγραφή του φαινομένου αυτού γίνεται συνήθως η χρήση του όρου “brain drain” που σημαίνει “διαρροή εγκεφάλων”. Η πρώτη αναφορά του όρου αυτού σημειώθηκε στις ΗΠΑ το 1957 από την Ayn Rand (Αμερικανίδα συγγραφέας Ρωσικής καταγωγής) στο μυθιστόρημά της με τίτλο «Atlas Shrugged» (Gaillard και Gaillard, 1998: 22)¹¹. Στη συνέχεια, το 1963, η Royal Society του Λονδίνου υιοθετεί τον όρο αυτό για να περιγράψει το φαινόμενο της μετανάστευσης των Βρετανών επιστημόνων και διανοούμενων της εποχής

---

⁹ Ως “αποδημία” ορίζεται «η εγκατάλειψη της χώρας στην οποία ζει κανείς από τη γέννησή του ή από πολύ καιρό, για να εγκατασταθεί προσωρινά ή οριστικά στο χώρο ενός άλλου κράτους» (Derguau, 1987: 136).

¹⁰ Ανάλογος και ο ορισμός που έχει υιοθετήσει εδώ και αρκετά χρόνια η ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ, όπου «ως μόνιμοι μετανάστες χαρακτηρίζονται εκείνοι που ενώ έχουν μόνιμη διαμονή στην Ελλάδα, μεταβαίνουν για να εγκατασταθούν στο εξωτερικό επί χρονικό διάστημα τουλάχιστον ενός έτους» (Εμκε-Πουλοπούλου, 1986: 20). Αντίστοιχοι και οι ορισμοί που έχουν υιοθετήσει τόσο η Eurostat (2019) όσο και η ΕΛΣΤΑΤ (2018α). Ως εισερχόμενη μετανάστευση ορίζεται η «ενέργεια με την οποία ένα άτομο επιλέγει ως συνήθη τόπο διαμονής και εγκαθίσταται στην επικράτεια ενός κράτους μέλους για μια περίοδο η οποία είναι, ή αναμένεται να είναι, τουλάχιστον 12 μήνες, ενώ προηγουμένως ο συνήθης τόπος διαμονής του ήταν σε άλλο κράτος μέλος ή σε τρίτη χώρα» ενώ ως εξερχόμενη μετανάστευση η «ενέργεια με την οποία ένα πρόσωπο το οποίο είχε προηγουμένως το συνήθη τόπο διαμονής στην επικράτεια ενός κράτους μέλους, παύει να έχει το συνήθη τόπο διαμονής στο εν λόγω κράτος μέλος για μια περίοδο η οποία είναι, ή αναμένεται να είναι, 12 μήνες τουλάχιστον». Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω ορισμών αποτελεί η μετεγκατάσταση στο εξωτερικό για διάστημα τουλάχιστον ενός έτος ώστε να θεωρείται κάποιος –μόνιμος– μετανάστης.

¹¹ Το γεγονός βέβαια ότι ο όρος αυτός εμφανίστηκε για πρώτη φορά την δεκαετία του ’50 δεν σημαίνει ότι τότε έκανε το φαινόμενο αυτό και την εμφάνισή του για πρώτη φορά. Στην πραγματικότητα μετανάστευση επιστημονικού δυναμικού παρατηρούνταν ήδη από την αρχαιότητα. Ως ενδεικτικά παραδείγματα αναφέρονται αυτό της Αθήνας, που μέχρι το 300 π.Χ. αποτελούσε σημαντικό κέντρο προσέλκυσης επιστημόνων, κυρίως λόγω της ύπαρξης εκεί της ακαδημίας του Πλάτωνα και του Λυκείου του Αριστοτέλη και, μετέπειτα, αυτό της Αλεξάνδρειας (Adams 1968: 9-28, αναφορά στο Couvertaris 1973: 4).

στις Ηνωμένες Πολιτείες (Gaillard και Gaillard, 1998: 22) ενώ, όπως αναφέρουν και οι Commander et. al. (2004: 235), στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ο όρος αυτός φαίνεται να αποκτά ευρεία χρήση όταν αυξήθηκε σημαντικά η μετανάστευση εξειδικευμένου προσωπικού από τις λιγότερο ανεπτυγμένες προς τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου. Όμως, σύμφωνα με την Iredale (2001: 16), ενώ ο όρος αυτός «*αρχικά χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει την απώλεια πολύτιμου ειδικευμένου ανθρώπινου κεφαλαίου από τις αναπτυσσόμενες προς τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες*¹², ο όρος αυτός πλέον χρησιμοποιείται για να περιγράψει την απώλεια ειδικευμένων ανθρώπινων πόρων και από τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες»¹³.

Αυτό που πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε είναι ότι ο όρος "brain drain" συχνά επιφορτίζεται με την αρνητική διάσταση του φαινομένου της μετανάστευσης επιστημονικού δυναμικού στο εξωτερικό, καθώς συνδέεται με τις σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο αυτό στις χώρες καταγωγής των μεταναστών¹⁴. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να είμαστε αρκετά προσεκτικοί στη χρήση του όρου αυτού για να περιγράψουμε, γενικά, τη μετανάστευση ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης από μια χώρα προς κάποια άλλη. Για παράδειγμα, ο Iravani (2011) αναφέρει ότι η μετανάστευση επιστημονικού δυναμικού δεν οδηγεί απαραίτητα, σε όλες τις περιπτώσεις, σε "brain drain" (με την αρνητική διάσταση που συχνά προσδίδεται στον όρο αυτό). Υπάρχουν περιπτώσεις που η μετανάστευση επιστημονικού δυναμικού στο εξωτερικό δεν επιφέρει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στις χώρες καταγωγής των

---

¹² Αυτό επιβεβαιώνεται και από σχετικούς ορισμούς του "brain drain" που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν, όπως εκείνος που αναφέρεται σε σχετική έκθεση της UNESCO του 1969 (αναφορά στο Wagle 2008: 38 και Iravani 2011: 284-285).

¹³ Αυτό αποτυπώνεται και στους τίτλους σχετικών επιστημονικών μελετών που κάνουν λόγο για την εμφάνιση του φαινομένου του "brain drain", σήμερα, και σε αρκετές οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες –όπως είναι η Πορτογαλία (Gallucci 2015, Malheiros 2015), η Ισπανία (Lorca-Susino, 2011), η Ιταλία (Becker et. al. 2004, Cattaneo et. al., 2018), η Πολωνία (Beaumont et. al. 2017, Murdoch και Hutyra 2008), η Ρουμανία (Alexe et. al. 2011, Goschin et. al. 2013, Iacob 2018), η Λιθουανία (Kazlauskienė και Rinkevičius 2006, Bagdanavičius και Jodkonienė 2008, Daugėlienė και Marcinkevičienė 2019), το Ισραήλ (Gould και Moav, 2007) και η Ελλάδα (Christopoulos 2013, Pelliccia 2013, Ifanti et al. 2014, Theodoropoulos et al. 2014, Kottaridi 2015, Gkolfinopoulos 2016b, Labrianidis και Pratsinakis 2017, Sidiropoulos et al. 2017, Chatziprodromidou et al. 2017, Fragouli 2017, Theodossiou et. al. 2019).

¹⁴ βλ. ενδεικτικά UN 2013: 114, Koser 2009: 151, Gaillard και Gaillard 1998: 20, Freeman 2006: 159, Kaczmarczyk 2015: 33-34, Lowell και Findlay 2001: 6, Holzmann και Münz 2004: 21, Kottaridi 2015, Wickramasekara 2008: 8, OECD 2008b: 65-66, Beaumont et. al. 2017: 17, Naik et. al. 2008: 8&43. Σε μια προσπάθεια αλλαγής αυτής αντίληψης και προκειμένου να τονιστούν παράλληλα και οι θετικές επιπτώσεις του φαινομένου της μετανάστευσης επιστημονικού δυναμικού στο εξωτερικό, απαντάται στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος "*beneficial brain drain*", δηλαδή "ωφέλιμη/ευεργετική διαρροή εγκεφάλων" (βλ. Baldwin και Winters 2004, Kuhn και McAusland 2006, Kaczmarczyk 2015, Lowell και Findlay 2001: 5) καθώς και ο όρος "*optimal brain drain*" δηλαδή "βέλτιστη διαρροή εγκεφάλων" (βλ. Lowell και Findlay 2001: 6).

μεταναστών. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η ανταλλαγή φοιτητών και ερευνητών μεταξύ χωρών, η οποία αν και αποτελεί μια μορφή “μετανάστευσης εγκεφάλων” (brain migration), έχει αναδειχθεί ως μια αρκετά επωφελής πρακτική και για τις δύο χώρες, τόσο προορισμού όσο και καταγωγής των μεταναστών (ό.π.). Επιπροσθέτως, ορισμένοι επιστήμονες (Baldwin 1970, Kourvetatis 1973, Kaczmarczyk και Okólski 2008, Kaczmarczyk 2015¹⁵) διατυπώνουν έντονες επιφυλάξεις ως προς την ύπαρξη του φαινομένου της διαρροής εγκεφάλων σε χώρες που παρατηρείται υψηλή συγκέντρωση ατόμων/εργαζομένων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και υπερπροσφορά σε εργασία ή μεγάλη δυσκολία απασχόλησής τους στον τόπο καταγωγής τους.

Ακόμη, στη διεθνή βιβλιογραφία, συχνά απαντάται και ο όρος “highly skilled migration”, δηλαδή «μετανάστευση ατόμων με υψηλή εξειδίκευση», για την περιγραφή του φαινομένου της μετανάστευσης ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης από μια χώρα σε κάποια άλλη¹⁶. Παρ’ όλα αυτά, ο προσδιορισμός των μεταναστών που εμπίπτουν στην παραπάνω ευρύτατη κατηγορία δεν είναι πάντα εύκολος καθώς *«δεν υπάρχει κοινά παραδεκτός, διεθνής ορισμός του τι εννοούμε όταν μιλάμε για “άτομα υψηλής εξειδίκευσης”»* (Koser και Salt, 1997: 288). Σύμφωνα μάλιστα με έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 1997: 21), η κατηγορία των εργαζομένων με ειδίκευση ή με υψηλή εξειδίκευση αποτελεί μια σχετικά ετερογενή κατηγορία. Εκτός αυτού, η κατηγορία των απασχολούμενων με υψηλή εξειδίκευση (highly skilled staff) χωρίζεται σε πλήθος υποκατηγοριών που μπορεί να διαφέρουν ακόμα και μεταξύ των χωρών (ό.π.)¹⁷.

---

¹⁵ βλ. και Teney (2015c: 91).

¹⁶ Είναι σύννητες, πολλοί αναφερόμενοι στον όρο “άτομα με υψηλή εξειδίκευση” να συμπεριλαμβάνουν όσους είναι κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Arslan et al. 2014: 41, Kaczmarczyk 2015: 33, Lowell και Findlay 2001: 6, Malheiros 2015: 73, Klekowski von Koppenfels και Höhne 2017: 157). Από την άλλη πλευρά όμως, υπάρχει και η άποψη που υποστηρίζει ότι η απόκτηση ενός πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση/το μόνο κριτήριο για να χαρακτηριστεί κάποιος ως άτομο/εργαζόμενος με υψηλή εξειδίκευση (Koser και Salt, 1997). Την άποψη αυτή φαίνεται να υιοθετεί και σχετική Οδηγία της ΕΕ (2009/50/ΕΚ), όπου ως “υψηλά επαγγελματικά προσόντα” ορίζονται εκείνα που «πιστοποιούνται από τίτλο σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ή, κατά παρέκκλιση, όταν αυτό προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο, από πέντε τουλάχιστον έτη σχετικής επαγγελματικής πείρας, η οποία είναι επιπέδου ανάλογου προς τον τίτλο σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και σχετική με το επάγγελμα ή τον τομέα που προσδιορίζεται στη σύμβαση εργασίας ή τη δεσμευτική προσφορά εργασίας».

¹⁷ Ως παραδείγματα εργαζομένων με υψηλή εξειδίκευση αναφέρονται ενδεικτικά (ανάλογα και με το κράτος στο οποίο γίνεται κάθε φορά αναφορά): οι ειδικοί υψηλών προσόντων (highly skilled specialists), διοικητικά στελέχη υψηλού επιπέδου και διευθυντικά στελέχη (senior managers and independent executives), εξειδικευμένοι τεχνικοί, ερευνητές, επενδυτές, γιατροί, επιχειρηματίες κ.ά (OECD, 1997: 21). Οι Labrianidis και Sykas (2017) εκτιμούν ότι ο όρος “μετανάστες υψηλής εξειδίκευσης” περιλαμβάνει και τους φοιτητές με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης ενώ ο Κουγιού (2016) υποστηρίζει ότι ως “highly skilled” μπορούν να χαρακτηριστούν στην Ελλάδα οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών και οι απόφοιτοι πολυτεχνικών ή ιατρικών σχολών.

Έτσι, αρκετοί, αντιλαμβανόμενοι την ασάφεια που εμπεριέχει ο όρος αυτός, αποφεύγουν να τον χρησιμοποιούν (για να περιγράψουν τα άτομα/μετανάστες με τριτοβάθμια εκπαίδευση) και αντ' αυτού, υιοθετούν τον όρο «μετανάστες με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης» (*“highly educated migrants”*, βλ. OECD 2013: 4, OECD 2015a: 29).

Ακόμη, στη βιβλιογραφία απαντώνται και ορισμένοι επιπλέον όροι που σχετίζονται άμεσα με το φαινόμενο της μετανάστευσης ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης όπως είναι οι ακόλουθοι: «μετανάστευση των καλύτερων και ικανότερων/εξυπνότερων» (*“migration of the best and brightest”*, βλ. Gibson και McKenzie 2012, Adams 2003: 1, Triantafyllidou και Gropas 2014, Arslan et al. 2014: 42, Giannoccolo 2005: 3, Cavounidis 2016: 118, Martin 1991: 32&40, Heenan 2005, Iravani 2011: 289), «μετανάστευση “ταλέντων”» (*“migration of talents”*, βλ. Edvinsson 2006, Garson 2015), «μετανάστευση ατόμων με υψηλά προσόντα» (*“highly qualified migration”*, βλ. Teney 2015b: 6, Moreno-Torres Sánchez 2015: 59), «φυγή εγκεφάλων» (*“brain flight”*, βλ. Crush και Pendleton, 2011), «μετανάστευση/κινητικότητα επιστημόνων» (*“scientific migration/mobility”*, βλ. Gaillard και Gaillard 1998: 20, Gaillard και Gaillard 1996: 81), «φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου» (*“human capital flight”*, βλ. Iravani 2011: 284, Wagle 2008: 32), “μετανάστευση μυαλών” (βλ. Δαμανάκη, 2014: 143), «φυγή μυαλών» (*“brain outlet”*, βλ. Kourvetaris, 1972: 9) και «μετανάστευση επαγγελματιών» (*“migration of professionals”*, βλ. Labrianidis 2013, Labrianidis και Pratsinakis 2017). Ακόμη, απαντώνται οι όροι «επιστροφή εγκεφάλων» ή «αντίστροφη διαρροή εγκεφάλων» (*“brain return”* ή *“reverse brain drain”*), που αφορούν την επιστροφή των μεταναστών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης στις χώρες καταγωγής τους (Λαμπριανίδης 2011: 29, Gaillard και Gaillard 1998: 20-27), ο όρος «κυκλοφορία εγκεφάλων» (*“brain circulation”*), που αφορά τη μετανάστευση των πτυχιούχων μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών, όπως μεταξύ των χωρών της ΕΕ (Λαμπριανίδης 2011: 19&343, Λαμπριανίδης 2014: 177) καθώς και ο όρος «εισροή/κέρδος εγκεφάλων» (*“brain gain”*, βλ. Straubhaar 2000, Schellinger 2015a, Meyer και Brown 1999: 11, Iravani 2011: 284, Κουγιού 2016, Wahba 2014, Stark et al. 1997, Ha et al. 2016, Beaumont et. al. 2017: 17, Carrasco και Ruiz-Castillo 2018), ο οποίος χρησιμοποιείται άλλοτε για να περιγράψει τα οφέλη που προκύπτουν στις χώρες υποδοχής από την εγκατάσταση σε αυτές ατόμων με υψηλά προσόντα από το εξωτερικό (πχ. επιστημόνων ή ατόμων με ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις) και άλλοτε τα οφέλη που προκύπτουν από την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού τους που βρίσκεται στο εξωτερικό.

2.2 Η μετανάστευση στο εξωτερικό σήμερα

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια ο αριθμός των μεταναστών παγκοσμίως σημειώνει συνεχή αύξηση, αγγίζοντας το 2015 περί τα 244 εκατ. άτομα (UN, 2016a). Το 52% περίπου εξ αυτών είναι άνδρες και το 72% μεταξύ 20-64 ετών (μέση ηλικία τα 39 έτη). Εξάλλου, όπως αναφέρει και ο Derruau (2001: 135), «η μετανάστευση αφορά κυρίως τα νεαρά ενήλικα άτομα, τα πιο ηλικιωμένα ζευγάρια σπάνια φεύγουν για ανεύρεση καλύτερης τύχης».

Η πλειονότητα των μεταναστών παγκοσμίως διαμένει στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες του κόσμου (71%), με την Ευρώπη να συγκεντρώνει περίπου το 1/3 των μεταναστών παγκοσμίως (UN, 2016a). Οι χώρες που φιλοξενούν τον μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών παγκοσμίως είναι οι ΗΠΑ, η Γερμανία, η Ρωσία, η Σαουδική Αραβία, το Η.Β., τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα και ο Καναδάς (ό.π.). Μεταξύ των μεταναστών, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, βρίσκονται και πολλά άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Ωστόσο, οι χώρες που συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό μεταναστών σε σχέση με τον συνολικό τους πληθυσμό δεν είναι οι ίδιες με τις παραπάνω. Είναι το Κατάρ, το Μονακό, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, το Κουβέιτ, η Ανδόρα (The World Bank, 2011: 2) καθώς και το Λουξεμβούργο, η Ελβετία, η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, το Ισραήλ και ο Καναδάς (OECD, 2017a: 37).

Από την άλλη πλευρά, τις χώρες με τη μεγαλύτερη διασπορά παγκοσμίως αποτελούν η Ινδία, το Μεξικό, η Ρωσία, η Κίνα, το Μπαγκλαντές, το Πακιστάν και η Ουκρανία (UN, 2016a) ενώ τις βασικότερες χώρες καταγωγής των σύγχρονων μεταναστών αποτελούν η Κίνα, η Ινδία, το Μεξικό, οι Φιλιππίνες καθώς και ορισμένες χώρες μέλη της ΕΕ, όπως η Ρουμανία και η Πολωνία (OECD 2015a : 23-25, OECD 2017a: 34)¹⁸.

Παρ' όλα αυτά, οι χώρες που εμφανίζονται να έχουν χάσει ένα πολύ σημαντικό τμήμα του συνολικού τους πληθυσμού είναι, σύμφωνα με τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, το Ανεξάρτητο Κράτος των Σαμόα, η Γρενάδα, η Ομοσπονδία του Αγίου Χριστοφόρου και Νέβις

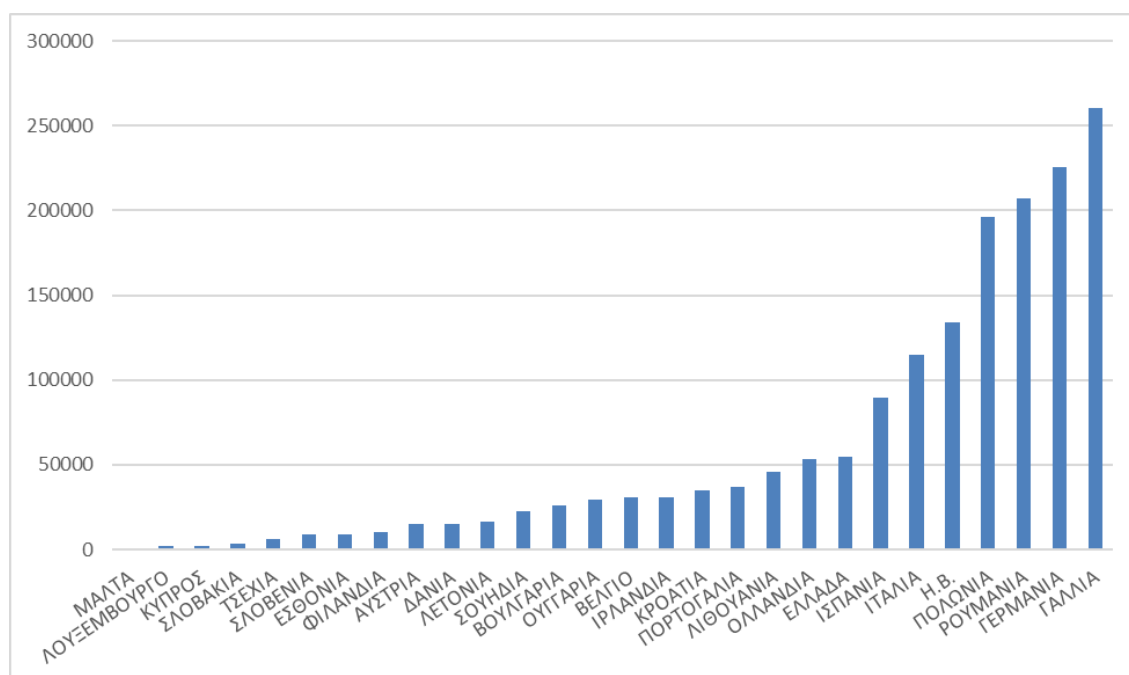
¹⁸ Ένα σημαντικό τμήμα των σύγχρονων μεταναστευτικών –ή ορθότερα προσφυγικών– ροών αποτελείται και από άτομα προερχόμενα από τη Συρία (OECD 2017a: 34, Μυωφά και Σταυριανάκης, υπό δημοσίευση).

(The World Bank 2011: 4) καθώς και το Βασίλειο των Τόνγκα, η Συνεργατική Δημοκρατία της Γουιάνας, η Τζαμάικα και η Αλβανία (OECD 2013, Arclan et al. 2014)¹⁹.

Σε επίπεδο ΕΕ, η πλειονότητα των ατόμων που μετανάστευσαν το 2016 και ήταν υπήκοοι του αντίστοιχου κράτους-μέλους προέρχονταν από τη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Ρουμανία, την Πολωνία, το Η.Β. και την Ιταλία (Γράφημα 1). Το γεγονός αυτό δικαιολογείται σε μεγάλο βαθμό από τον συνολικό –μεγάλο– πληθυσμό τους.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Αριθμός υπηκόων χωρών της ΕΕ που μετανάστευσαν το 2016 ανά χώρα προέλευσής τους
(2016)

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Emigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_emi1ctz). Αφορά το άτομα που μετανάστευσαν από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό κράτος με σκοπό την εγκατάσταση και διαμονή τους σε κάποιο άλλο κράτος (μέλος της ΕΕ ή μη) για μια περίοδο, η οποία ήταν ή αναμενόταν να είναι τουλάχιστον 12 μήνες. Τα στοιχεία συγκεντρώνονται από τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες και βασίζονται κυρίως σε διοικητικές πηγές, σε αποτελέσματα σχετικών ερευνών καθώς και απογραφών που διεξάγονται σε εθνικό επίπεδο (Eurostat, 2019). Για μερικά σύνολα δεδομένων εφαρμόζονται μέθοδοι στατιστικής εκτίμησης (ό.π). Μεταξύ των ατόμων αυτών περιλαμβάνονται, ενδεχομένως, και άτομα τα οποία κατάγονταν από τρίτες χώρες, στη συνέχεια απέκτησαν

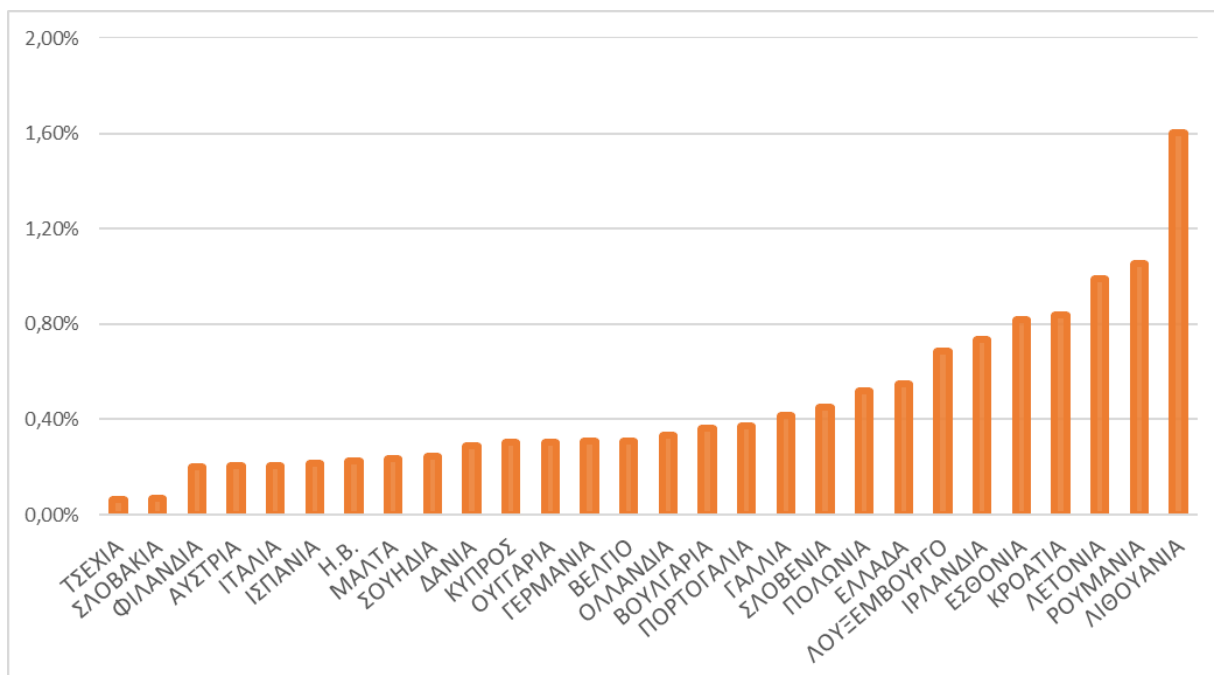
¹⁹ βλ. σχετικό χάρτη σε OECD (2015a: 451).

την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους της ΕΕ (πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό) και έπειτα είτε επέστρεψαν στη χώρα καταγωγής τους, είτε μετανάστευσαν σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού (Lafleur και Stanek, 2017: 217).

Ως ποσοστό, όμως, επί του συνολικού τους πληθυσμού, οι χώρες που το 2016 εμφάνισαν τον μεγαλύτερο αριθμό εξερχόμενων μεταναστών (υπήκοοι του αντίστοιχου κράτους-μέλους) ήταν η Λιθουανία, η Ρουμανία και η Λετονία (Γράφημα 2).

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Αριθμός υπηκόων χωρών της ΕΕ που μετανάστευσαν το 2016 ως ποσοστό (%) του συνολικού πληθυσμού των υπηκόων τους (2016)

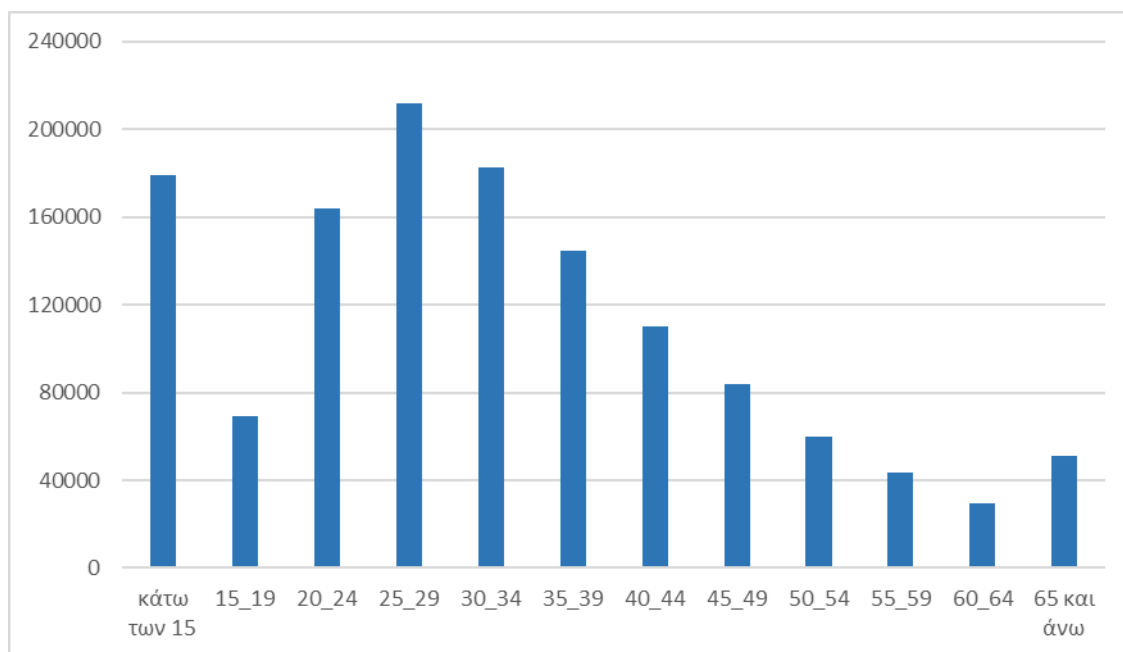

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Emigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_emi1ctz) & *Population on 1 January by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_pop1ctz).

Παρατηρώντας τις ηλικίες των εξερχόμενων μεταναστών από τις παραπάνω χώρες βλέπουμε ότι οι περισσότεροι ήταν νέοι ηλικίας 20 έως 34 ετών καθώς και παιδιά και έφηβοι κάτω των 15 ετών. Ορισμένα από τα άτομα αυτά (κάτω των 15 ετών) είναι πολύ πιθανό να αποτελούν τέκνα των εξερχόμενων μεταναστών μεγαλύτερης ηλικίας (Γράφημα 3).

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Αριθμός εξερχομένων μεταναστών το 2016, υπήκοοι των αντίστοιχων κρατών-μελών της ΕΕ,
ανά ηλικιακές ομάδες

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Emigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_emi1ctz).

Δεν περιλαμβάνονται τα δεδομένα για τις χώρες Ελλάδα, Γαλλία, Κύπρο και Πορτογαλία καθώς δεν είναι διαθέσιμα.

Περίοδο-σταθμό για την εξέλιξη των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών σε αρκετές χώρες της ΕΕ αποτελούν τα έτη 2009-2011. Μετά την περίοδο αυτή παρατηρείται σημαντική αύξηση των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών σε πολλές χώρες της Νότιας Ευρώπης, όπως η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία, η Κύπρος και η Πορτογαλία (OECD 2013: 23, Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αριθμός εξερχομένων μεταναστών κατ' έτος,
πολίτες με υπηκοότητα του αντίστοιχου κράτους-μέλους της ΕΕ

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ΕΛΛΑΔΑ		19.088	19.799	28.301	53.210	65.264	62.089	55.633	55.977	54.752
ΙΣΠΑΝΙΑ	28.091	33.506	35.989	40.157	55.473	57.266	73.329	80.441	94.645	89.825
ΙΤΑΛΙΑ		53.924	48.327	45.954	50.057	67.998	82.095	88.859	102.259	114.512
ΚΥΠΡΟΣ			248	212	242	1.050	3.579	2.096	1.025	2.117
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ		18.372	14.138	21.796	41.443	49.458	50.835	47.665	39.847	37.188

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Emigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_emi1ctz).

Τα χαρακτηριστικά των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών από τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες που επλήγησαν περισσότερο από την οικονομική κρίση τα τελευταία χρόνια, αποτελούν όλο και περισσότερο αντικείμενο μελέτης (Gallucci 2015, Malheiros et al. 2015, Moreno-Torres Sánchez 2015, Bartolini et al. 2015, Justino 2016, Bartolini et al. 2017, Tintori and Romei 2016, Καλογεράκη 2016, Domínguez-Mujica και Pérez-García 2017, Montanari και Staniscia 2017, Pumares 2017, Wassermann 2017, Díaz-Hernández και Parreño-Castellano 2017, Marques και Góis 2017, Bermudez και Brey 2017, Eremenko et. al. 2017, D'Angelo και Kofman 2017, Anelli and Peri 2017, Cattaneo et al. 2018, Caro et al. 2018)²⁰. Πολλές από τις παραπάνω μελέτες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στο γεγονός ότι ένα σημαντικό ποσοστό όσων μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό αποτελείται από άτομα νέα σε ηλικία ή/και με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης ενώ άλλες αναφέρονται και στις επιπτώσεις του φαινομένου αυτού στις παραπάνω χώρες.

²⁰ Να σημειωθεί ότι όλες οι παραπάνω μελέτες έχουν δημοσιευθεί μετά το 2015. Κάποιες εξ αυτών εξετάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών με καταγωγή από τις χώρες Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα από την σκοπιά των χωρών αποστολής τους ενώ άλλες από την σκοπιά των χωρών υποδοχής τους (πχ. Γερμανία και Η.Β.). Για σχετική βιβλιογραφία αποκλειστικά για την Ελλάδα βλ. κεφ. 4, την υποσημείωση 13 καθώς και την εργασία των Mavrodí και Moutselos (2017).

2.3 Μετανάστευση ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και φοιτητών

Όπως ήδη ειπώθηκε, αρκετοί από τους μετανάστες που διαμένουν σήμερα μόνιμα στο εξωτερικό είναι άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Ειδικότερα, εκτιμάται ότι την περίοδο 2010/11 διέμεναν στις χώρες του ΟΟΣΑ περίπου 31 εκατ. μετανάστες απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, 13 εκατ. περισσότεροι από ότι πριν από μια δεκαετία (2000/01) (OECD, 2015a: 18)

²¹.

Οι βασικότερες χώρες καταγωγής των ατόμων που ζουν σε κάποια άλλη χώρα του ΟΟΣΑ με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι η Ινδία, οι Φιλιππίνες, η Κίνα και το Η.Β. (OECD, 2015a: 27). Ωστόσο, ως ποσοστό επί του συνολικού τους πληθυσμού, οι χώρες οι οποίες εμφανίζονται να έχουν σήμερα χάσει ένα πολύ σημαντικό τμήμα του πληθυσμού τους με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης είναι με διαφορά η Συνεργατική Δημοκρατία της Γουιάνας, η Δημοκρατία της Αϊτής, η Δημοκρατία Τρινιντάντ και Τομπάγκο, η νησιωτική χώρα Μπαρμπάντος, η Τζαμάικα, το Βασίλειο των Τόνγκα, η Ζιμπάμπουε και ο Μαυρίκιος (OECD 2015a: 28, Arclan et al. 2014: 41-43)²².

Σύμφωνα με έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2015a: 18) «ο κίνδυνος της “διαρροής εγκεφάλων” (*brain drain*) είναι υψηλότερος για τις χώρες της υποσαχάριας Αφρικής²³ και της Λατινικής Αμερικής και λιγότερο σημαντικός για άλλες [...]. Οι μικρές σε έκταση χώρες καθώς και οι νησιωτικές είναι εκείνες που είναι πιο “ευάλωτες”» στο φαινόμενο αυτό²⁴.

---

²¹ Όπως επισημαίνει η Iredale (2001: 7), «σήμερα, η μετανάστευση των ατόμων υψηλής εξειδίκευσης αντιπροσωπεύει όλο και μεγαλύτερο τμήμα των συνολικών μεταναστευτικών ροών που καταγράφονται παγκοσμίως».

²² Όπως αναφέρει ο Λαμπριανίδης (2011: 17), «η διαρροή επιστημονικού δυναμικού από μια χώρα μπορεί να υπολογιστεί, αν μετρήσουμε τα άτομα με τριτοβάθμια εκπαίδευση που γεννήθηκαν και εκπαιδεύτηκαν σε αυτήν, ενώ ζουν και εργάζονται σε μια άλλη χώρα, ως ποσοστό του συνόλου των ατόμων με τριτοβάθμια εκπαίδευση στη χώρα προέλευσης τους». Βλ. σχετικό χάρτη σε OECD (2015a: 451).

²³ Εκτιμάται ότι ένα στα εννέα περίπου άτομα γεννημένα στην Αφρική, με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διαμένει σε κάποια άλλη χώρα—μέλος του ΟΟΣΑ (OECD, 2013: 4).

²⁴ Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα έρευνας που διεξήγαγε η Παγκόσμια Τράπεζα σε 24 χώρες που εμφανίζουν υψηλά ποσοστά εξερχόμενης μετανάστευσης εργατικού δυναμικού, οι μικρές σε μέγεθος χώρες που βρίσκονται κοντά σε χώρες που αποτελούν σημαντικό πόλο έλξης εργατικού δυναμικού είναι εκείνες που είναι πιο πιθανό να υποφέρουν από το φαινόμενο της “διαρροής εγκεφάλων” (Holzmann και Münz 2004: 21).

Από την άλλη πλευρά, τους βασικότερους προορισμούς των μεταναστών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης παγκοσμίως αποτελούν οι ΗΠΑ, το Η.Β. και ο Καναδάς (OECD, 2015a: 29)²⁵.

Ένα σημαντικό τμήμα των συνολικών μεταναστευτικών ροών ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που καταγράφονται, σήμερα, παγκοσμίως, αποτελείται από άτομα που ασχολούνται στον τομέα της έρευνας (Inzelt 2012, Giannoccolo 2005), υπαλλήλους/στελέχη πολυεθνικών εταιριών που μετακινούνται για την κάλυψη εξειδικευμένων θέσεων της εταιρίας τους στο εξωτερικό (OECD 2017a:22, Beaverstock 1994) καθώς και φοιτητές.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, ο αριθμός των ατόμων που σπουδάζουν στο εξωτερικό αυξάνεται συνεχώς. Το 2000 οι φοιτητές που είχαν εγγραφεί σε ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εκτός της χώρας καταγωγής τους ήταν περίπου 2,1 εκατ. ενώ το 2012 ο αριθμός τους υπερδιπλασιάστηκε στα 4,5 εκατ. άτομα (OECD, 2015b: 29). Έκτοτε, ο αριθμός αυτός φαίνεται να παραμένει σταθερός (περί τα 4,6 εκατ. άτομα το 2015) (OECD, 2017b: 295), με πολλούς να μεταναστεύουν στο εξωτερικό για απόκτηση μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου σπουδών (OECD, 2017b: 288).

Η Κίνα, η Ινδία, η Γερμανία, η Δημοκρατία της Κορέας και η Γαλλία αποτελούν τις βασικότερες χώρες καταγωγής των φοιτητών που σπουδάζουν σε κάποια ξένη χώρα, ενώ ως κορυφαίοι προορισμοί παγκοσμίως στον τομέα αυτόν έχουν αναδειχθεί οι ΗΠΑ και το Η.Β. (με διαφορά ακολουθούν η Αυστραλία, η Γαλλία και η Γερμανία) (OECD 2015a: 30-33, OECD 2017b: 287).

Σύμφωνα με έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2017b: 286), *«οι σπουδές στο εξωτερικό αποτελούν μια ευκαιρία για σπουδές υψηλού επιπέδου, απόκτησης δεξιοτήτων που μπορεί να μην διδάσκονται στη χώρα καταγωγής καθώς και προσέγγισης των τοπικών αγορών εργασίας που αμείβουν πλουσιοπάροχα τα εκπαιδευτικά προσόντα. Το να σπουδάζει κανείς στο εξωτερικό θεωρείται τρόπος βελτίωσης της απασχολησιμότητας στις ολόένα και περισσότερο παγκοσμιοποιημένες αγορές εργασίας. Επίσης, η επιθυμία για διεύρυνση των γνώσεων που αφορούν άλλες*

---

²⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι την περίοδο 2005-2009, το 27% του συνόλου των κατόχων διδακτορικού στις ΗΠΑ αποτελούνταν από άτομα γεννημένα σε άλλες χώρες του εξωτερικού (Auriol et al., 2013: 42). Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 2011, το 18% των νέων σε ηλικία (25-39 ετών) κατόχων διδακτορικού στο Η.Β. αποτελούνταν από άτομα με ξένη υπηκοότητα (Eurostat, Census Hub 2011 Database).

κοινωνικές πραγματικότητες καθώς και η βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων (κυρίως των αγγλικών) αποτελούν ορισμένα ακόμα κίνητρα για σπουδές στο εξωτερικό».

2.4 Οι παγκόσμιες μητροπόλεις ως πόλος έλξης μεταναστών με υψηλή εξειδίκευση

Στις παγκόσμιες μητροπόλεις (“global” ή “world” cities) υπολογίζεται ότι διαμένει το 19% του συνόλου των ατόμων που ζουν σε κάποια άλλη χώρα από αυτή στην οποία έχουν γεννηθεί (Čaĝiar 2014, αναφορά στο IOM 2015: 38). Οι πόλεις που συγκεντρώνουν σήμερα, παγκοσμίως, τον μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών σε σχέση με τον συνολικό τους πληθυσμό (άνω του 37%) είναι το Ντουμπάι, οι Βρυξέλες, το Τορόντο, το Όκλαντ, το Σίδνεϊ, το Λος Άντζελες, η Σιγκαπούρη, το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη (IOM, 2015: 39) και το Λουξεμβούργο (Eurostat, 2015a).

Το γεγονός ότι πολλές παγκόσμιες μητροπόλεις εξακολουθούν μέχρι και σήμερα να αποτελούν σημαντικό πόλο έλξης μεταναστών απ’ όλο τον κόσμο αποτυπώνεται και στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 2011, το 35% των μεταναστών που είχαν πρόσφατα μεταναστεύσει στο Η.Β. (έως και ένα χρόνο πριν) διέμενε το 2011 μόνιμα στο Λονδίνο (μητροπολιτική περιοχή) (Eurostat, Census Hub 2011 Database). Αντίστοιχα, το 38% των μεταναστών που είχαν πρόσφατα μεταναστεύσει στο Βέλγιο διέμενε το 2011 στις Βρυξέλες (μητροπολιτική περιοχή) (ό.π.). Επίσης, υπολογίζεται ότι το ποσοστό των Ισπανών και Ιταλών που μετανάστευσαν το 2013 στο Η.Β. και εγκαταστάθηκαν στο Λονδίνο άγγιζε περίπου το 50% και 70% αντίστοιχα (D’Angelo και Kofman, 2017:183). Ακόμη, υπολογίζεται ότι περίπου το 60% των ατόμων που γεννήθηκαν στην Ελλάδα και μετανάστευσαν στις ΗΠΑ την περίοδο 2010-2015 εγκαταστάθηκαν σε δέκα μεγάλες πόλεις της χώρας (Argeros, 2018: 355)²⁶.

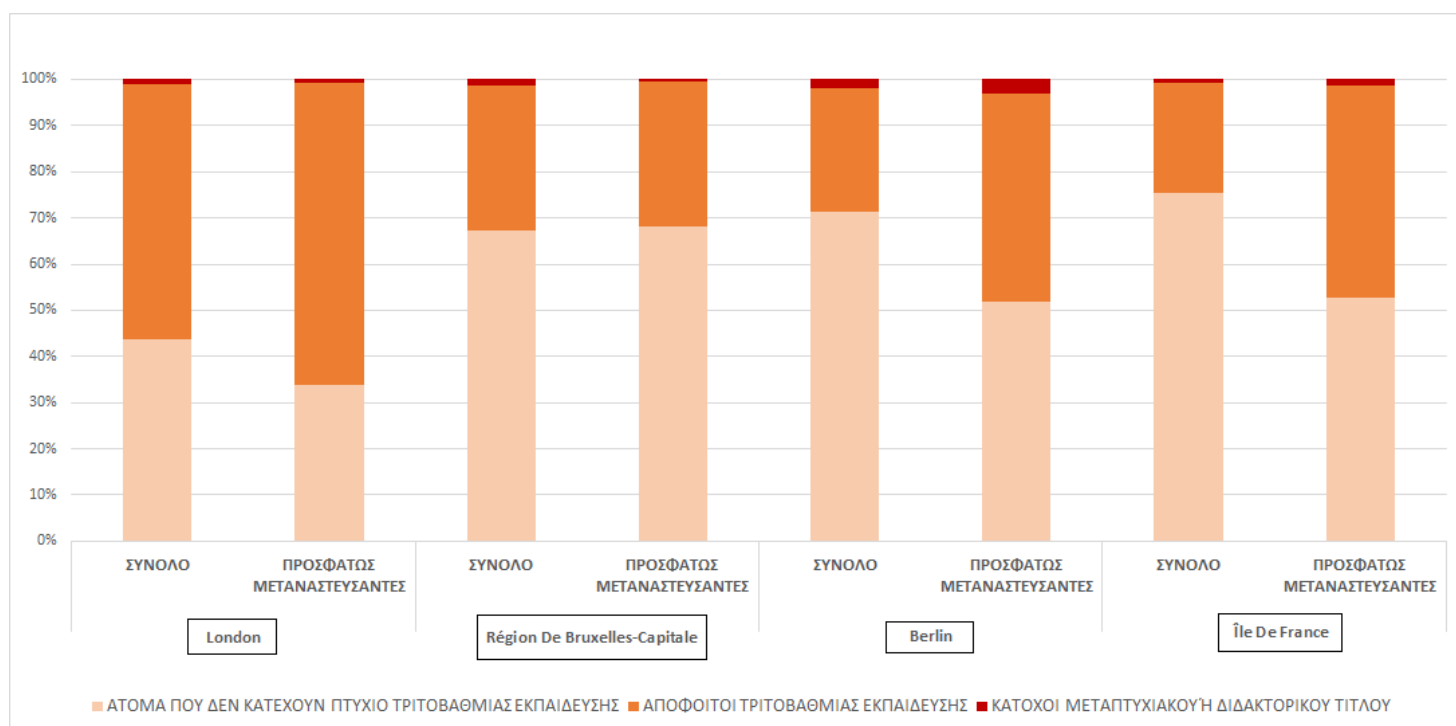
---

²⁶ Οι πόλεις αυτές (μητροπολιτικές περιοχές) είναι η Νέα Υόρκη, το Ντιτρόιτ, το Σικάγο, το Σαν Φρανσίσκο, η Φιλαδέλφεια, το Μαϊάμι, το Χιούστον, η Τάμπα και το Ουόρσεστερ (Argeros, 2018: 355-357).

Οι παγκόσμιες μητροπόλεις έχουν αναδειχθεί σημαντικός πόλος έλξης τόσο ατόμων με σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, όσο, όμως, και με υψηλό. Αυτό αποτυπώνεται εμφανώς στο Γράφημα 4 που ακολουθεί²⁷.

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Επίπεδο εκπαίδευσης μεταναστών (με ξένη υπηκοότητα) ανά Περιφέρεια διαμονής τους (2011) και περίοδο εγκατάστασής τους στη χώρα

Πηγή δεδομένων: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Η στήλη με τίτλο “Σύνολο” αφορά το σύνολο των μεταναστών που κατοικούσαν κατά απογραφή πληθυσμού του 2011 στις παραπάνω ευρωπαϊκές Περιφέρειες (Nuts 1) ενώ η στήλη με τίτλο “Προσφάτως μεταναστεύσαντες” αφορά τους μετανάστες που εγκαταστάθηκαν στην αντίστοιχη χώρα (Η.Β., Βέλγιο, Γερμανία και Γαλλία) την περίοδο 2010-2011 και κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα σε αυτές. Τα παραπάνω δεδομένα αφορούν άτομα άνω των 15 ετών που δήλωσαν το επίπεδο εκπαίδευσής τους.

²⁷ Σύμφωνα με τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (IOM, 2015: 54), οι μετανάστες που βρίσκονται στις μεγάλες, υψηλού εισοδήματος πόλεις της Ασίας όπως η Σιγκαπούρη, η Κουάλα Λουμπόρ, το Χονγκ Κόνγκ και η Μπανγκόκ εμπίπτουν σε μια από τις ακόλουθες μεγάλες κατηγορίες: α) τους μετανάστες-επαγγελματίες υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης (professional and managerial expatriates) με καταγωγή κυρίως από χώρες όπως η Ινδία, οι Φιλιππίνες, η Ιαπωνία, η Δημοκρατία της Κορέας, η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία καθώς και από λοιπές χώρες της Ευρώπης και της Β. Αμερικής, β) τους φοιτητές (ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 2010 στη Σιγκαπούρη σπούδαζαν περίπου 92.000 φοιτητές με ξένη υπηκοότητα/ ADBI et al., 2014: 16) και γ) τους μετανάστες με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και καταγωγή κυρίως από άλλες χώρες της Ασίας με πλεονάζον εργατικό δυναμικό.

Το γεγονός ότι οι παγκόσμιες μητροπόλεις αποτελούν, σήμερα, σημαντικό πόλο έλξης ατόμων με υψηλή εξειδίκευση μόνο τυχαίο δεν είναι. Όπως αναφέρει η Sassen, «οι ταχέως αναπτυσσόμενες οικονομίες των παγκόσμιων μητροπόλεων έχουν δημιουργήσει εξαιρετικές συνθήκες για τη ζήτηση εργατικού δυναμικού με υψηλή εξειδίκευση, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα» (Sassen 2006, αναφορά στο Beaverstock 2012: 240). «Για τα άτομα αυτά, οι παγκόσμιες μητροπόλεις έχουν εξελιχθεί σε μέσα κατακόρυφης εξέλιξης της καριέρας τους καθώς και δημιουργίας πλούτου» (Beaverstock 2002, αναφορά στο Beaverstock 2012: 240). Επίσης, οι εταιρείες παγκόσμιας εμβέλειας που συγκεντρώνονται στις πόλεις αυτές εμφανίζονται να «παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαδικασία προσέλκυσης μεταναστών υψηλής εξειδίκευσης στις πόλεις καθώς αναζητούν από την παγκόσμια “δεξαμενή” επαγγελματιών, επιστημόνων και τεχνικών τους πιο καταρτισμένους, έμπειρους, τεχνικά ικανούς και δημιουργικούς υπαλλήλους με σκοπό να συνεισφέρουν στον κύκλο των επιχειρηματικών εργασιών τους» (Beaverstock, 2012: 248).

Το γεγονός ότι πολλές παγκόσμιες μητροπόλεις συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό μεταναστών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης βρίσκεται σε συνάρτηση με ορισμένα ακόμα, γενικά χαρακτηριστικά τους. Πολλές εξ αυτών αποτελούν το οικονομικό και παραγωγικό κέντρο των χωρών στις οποίες βρίσκονται, με τη συμμετοχή τους στην εγχώρια παραγωγή να είναι δυσανάλογα μεγάλη. Ως ενδεικτικά παραδείγματα αναφέρονται η Σεούλ, η Αθήνα (Τραγάκη, 2009: 281), το Ταλίν, η Ρίγα και το Δουβλίνο (Eurostat 2017: 117). Ακόμη, αρκετές έχουν εξελιχθεί σε σημαντικά κέντρα καινοτομίας, δεδομένου ότι συχνά συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα και διεθνώς αναγνωρισμένα Πανεπιστήμια, τα σημαντικότερα ερευνητικά κέντρα και τις πλέον καινοτόμες επιχειρήσεις της εκάστοτε χώρας²⁸. Τέλος, αρκετές ξεχωρίζουν για τις υποδομές τους, το γεγονός ότι αποτελούν παράλληλα και κορυφαίους τουριστικούς προορισμούς²⁹, όπως επίσης και για τον κοσμοπολίτικο τρόπο ζωής που προσφέρουν στους κατοίκους τους που ζουν και εργάζονται σε αυτές (Beaverstock 2012: 10)³⁰.

Η στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ των παγκοσμιοπόλεων και της προσέλκυσης ανθρώπινου δυναμικού υψηλών προσόντων σε αυτές απ' όλο τον κόσμο, αποτυπώνεται και στις

---

²⁸ Για περισσότερα βλ. Eurostat (2017).

²⁹ Για περισσότερα βλ. Eurostat (2017).

³⁰ Για περισσότερα βλ. Clark (2010a) και Clark (2010b).

απόψεις/θεωρίες περί κοινωνικής πόλωσης που έχουν διατυπωθεί, όπως η θεωρία περί κοινωνικής πόλωσης της Sassen (1991) (Μαλούτας, 2018: 40).

2.5 Πολιτικές προσέλκυσης, συγκράτησης και επιστροφής ατόμων με υψηλή εξειδίκευση

Η προσέλκυση ατόμων συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων από το εξωτερικό –όπως είναι για παράδειγμα τα άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης ή με υψηλές δεξιότητες– αποτελεί ένα μέσο αύξησης του αριθμού τους σε μια χώρα. Όπως αναφέρουν οι Triandafyllidou και Isaakyan (2014), «οι βιομηχανικά αναπτυγμένες οικονομίες “ανταγωνίζονται”³¹ μεταξύ τους για την προσέλκυση μεταναστών υψηλής εξειδίκευσης εδώ και πάνω από 50 χρόνια»³², αναγνωρίζοντας, προφανώς, τα οφέλη που προκύπτουν από την παραμονή και αξιοποίηση αυτού του ανθρώπινου δυναμικού στις χώρες εγκατάστασής τους (κεφ. 2.7.1).

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το 2015, 76 κυβερνήσεις από τις συνολικά 176 χώρες (για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία), είχαν υιοθετήσει πολιτικές με σκοπό την αύξηση της μετανάστευσης ατόμων με υψηλή εξειδίκευση προς αυτές (UN, 2016b)³³. Οι μετανάστες υψηλής εξειδίκευσης, συχνά τυγχάνουν ευνοϊκότερης μεταχείρισης και υπόκεινται σε λιγότερους περιορισμούς κυρίως όσον αφορά την είσοδο των ιδίων και των οικογενειών τους στη χώρα, τη διάρκεια παραμονής τους εκεί καθώς και την απασχόλησή τους έναντι των λοιπών μεταναστών (UN, 2013: 111)³⁴. Επίσης, σχετικές έρευνες (Hainmueller και Hiscox, 2010) έχουν δείξει ότι η

---

³¹ Ορισμένοι όπως ο Edvinsson (2006: 2) και ο Beaverstock (2012: 248) δεν διστάζουν να κάνουν λόγο ακόμα και για πόλεμο ταλέντων (“talent war”) μεταξύ των χωρών.

³² Για παράδειγμα, ο νόμος περί μετανάστευσης στις ΗΠΑ του 1965, ο οποίος αντικατέστησε αυτόν του 1924, εισήγαγε μια νέα κατηγορία μεταναστών, την κατηγορία “Γ”, που περιλάμβανε τους επιστήμονες υψηλών προσόντων και τους επέτρεπε να μεταναστεύσουν στις ΗΠΑ χωρίς ποσοτώσεις (Μιχόπουλος, 2014: 121). Τα έτη που ακολούθησαν –κυρίως μετά τη δεκαετία του ’90– τα κράτη που έλαβαν δράσεις για ευνοϊκότερη πρόσβαση και μεταχείριση των μεταναστών συγκεκριμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων στην επικράτειά τους αυξήθηκαν σημαντικά (Cerna και Czaika, 2016: 24).

³³ Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε από το 22% το 2005 στο 40% το 2013 (UN, 2013: 111). Μεταξύ των χωρών που έχουν υιοθετήσει τα τελευταία χρόνια πολιτικές προσέλκυσης ειδικευμένων μεταναστών είναι η Γερμανία, η Σλοβακία, η Ουγγαρία, η Γαλλία, το Λουξεμβούργο, η Εσθονία, η Αυστρία, η Ιρλανδία, η Ισπανία, η Ιαπωνία, η Ρουμανία, η Ιταλία, η Τουρκία, η Λιθουανία (OECD 2015b: 40, OECD 2017a: 43, UN 2016b) καθώς και η Κίνα (ADB et al., 2014: 34).

³⁴ Για περισσότερα βλ. OECD (2015b: 40-43), Giannoccolo (2005), Λαμπριανίδης (2011: 67-78).

κοινή γνώμη φαίνεται να κρατά θετικότερη στάση απέναντι στους μετανάστες με υψηλή εξειδίκευση σε σχέση με εκείνους με χαμηλή ή καθόλου εξειδίκευση.

Ταυτόχρονα, στο “στίβο” της λήψης πρωτοβουλιών με σκοπό την προσέλκυση μεταναστών με ειδίκευση έχουν μπει και ορισμένες περιφέρειες χωρών του εξωτερικού. Χαρακτηριστική είναι η περιφέρεια της Manitoba στον Καναδά, η οποία το 2013 προέβη σε στοχευμένη προσέλκυση ειδικευμένων εργαζομένων/μεταναστών από χώρες της νότιας Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας (Λαμπριανίδης, 2014: 199)³⁵.

Επίσης, μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση έχουν ληφθεί και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 2009 θεσπίστηκε η λεγόμενη «μπλε κάρτα» μέσω της Οδηγίας 2009/50/EK, όπου καθορίζονται οι προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής για τους υψηλά ειδικευμένους υπηκόους χωρών εκτός ΕΕ και τις οικογένειές τους, που επιθυμούν να εργαστούν σε εξαιρετικά εξειδικευμένη θέση απασχόλησης σε κάποια χώρα της ΕΕ, πλην της Δανίας, της Ιρλανδίας και του Η.Β.³⁶

Παρ’ όλα αυτά, πρέπει να σημειωθεί ότι καταγράφεται πλέον η τάση, από ορισμένες χώρες, εισαγωγής όλο και πιο ειδικών και στοχευμένων μέτρων και ως προς το ζήτημα αυτό, της προσέλκυσης δηλαδή μεταναστών υψηλής εξειδίκευσης, σχεδιασμένων να ανταποκρίνονται περισσότερο στις ανάγκες της αγοράς εργασίας της εκάστοτε χώρας (OECD, 2015b: 42).

Όσον αφορά δε την προσέλκυση ξένων φοιτητών, νέα προγράμματα, δράσεις και πολιτικές έχουν υιοθετηθεί και προς αυτή τη κατεύθυνση από αρκετές πλέον χώρες, παγκοσμίως³⁷. Αυτές περιλαμβάνουν συνήθως λιγότερους περιορισμούς όσον αφορά την είσοδο και την διάρκεια παραμονής τους στη χώρα φοίτησης, την παροχή κάποιων οικονομικών κινήτρων (συνήθως με την μορφή ενισχύσεων και υποτροφιών) καθώς και την εισαγωγή νέων κύκλων σπουδών στην

---

³⁵ Αφορά την Πρωτοβουλία “Manitoba Southern Europe Strategic Initiative 2013”. Ειδικοί εκπρόσωποι του μεταναστευτικού προγράμματος της επαρχιακής κυβέρνησης της Μανιτόμπα επισκέφθηκαν την Αθήνα στις αρχές Ιουνίου του 2013 προς αναζήτηση ειδικευμένων εργαζομένων που ενδιαφέρονταν για βραχυπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη απασχόληση στην Επαρχία Μανιτόμπα του Καναδά / Manitoba Provincial Nominee Program (<http://www.hiic.ca/images/job%20fair%20june%202013.pdf>).

³⁶ Ωστόσο, το 2016 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε μια πρόταση για την κατάργηση της οδηγίας 2009/50/EK και επανεξέτασής της με το σκεπτικό ότι η παρούσα οδηγία έχει πολλές εγγενείς αδυναμίες, δεν εφαρμόζεται με συνέπεια ενώ ταυτόχρονα πολλές χώρες της ΕΕ έχουν θεσπίσει παράλληλους κανόνες και διαδικασίες για την ίδια κατηγορία εργαζομένων υψηλής ειδίκευσης (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=LEGISSUM:l14573>).

³⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται οι χώρες Αυστραλία, Φιλανδία, Ιρλανδία, Λιθουανία, Σλοβακία, Ισπανία, Σουηδία, Η.Β (OECD, 2015b: 45), Ρουμανία και Ισραήλ (OECD, 2017a: 49).

Αγγλική γλώσσα (OECD, 2015b: 45, OECD, 2017a: 49, Giannoccolo 2005: 6-11, Λαμπριανίδης 2011: 72-78).

Από την άλλη πλευρά, τη στιγμή που αρκετές χώρες παγκοσμίως υιοθετούν πολιτικές για την προσέλκυση μεταναστών από το εξωτερικό, άλλες ασκούν ταυτόχρονα και πολιτικές συγκράτησης των πολιτών τους στη χώρα (Boros και Hegedüs, 2016) ή μείωσης των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών από αυτές, προκειμένου να αποφύγουν την εμφάνιση ορισμένων, σημαντικών, αρνητικών επιπτώσεων της εξερχόμενης μετανάστευσης σε εκείνες (κεφ.2.7.2). Το 2015, από τις συνολικά 197 κυβερνήσεις χωρών παγκοσμίως (για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία), οι 62 είχαν υιοθετήσει πολιτικές μείωσης των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών (UN, 2016b). Προκειμένου να επιτύχουν το σκοπό αυτό, κάποιες χώρες επενδύουν πχ. σε τομείς όπως αυτός της έρευνας, της καινοτομίας και της εκπαίδευσης, ορισμένες λαμβάνουν μέτρα αύξησης των θέσεων απασχόλησης για τα άτομα με ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, άλλες λαμβάνουν μέτρα αύξησης του επιπέδου των μισθών των ατόμων αυτών (Cervantes and Guellec, 2002) κ.ο.κ. Επίσης, ορισμένες υιοθετούν πολιτικές που στοχεύουν στην προσέλκυση μιας άλλης κατηγορίας μεταναστών, αυτής των επενδυτών/επιχειρηματιών με σκοπό την εγκατάστασή τους στη χώρα, τη δημιουργία επενδύσεων και κατ' επέκταση νέων θέσεων εργασίας³⁸. Ακόμη, δεν είναι λίγες και εκείνες που παρέχουν οικονομική στήριξη στους επιστήμονες και ερευνητές που εργάζονται εκεί, πχ. με τη μορφή φορολογικών ελαφρύνσεων (Giannoccolo 2005: 9) ή λαμβάνουν μέτρα με σκοπό την παράταση της παραμονής εκεί των ξένων φοιτητών τους, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, πχ. με τη διευκόλυνση της εισόδου τους στην αγορά εργασίας της χώρας (OECD, 2017a: 50). Σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να παίζει το γεγονός ότι, όπως αναφέρει σχετική Έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2015b: 46), *«οι απόφοιτοι ξένων πανεπιστημίων θεωρείται ότι αποτελούν βασικές πηγές υψηλού επιπέδου γνώσεων και δεξιοτήτων, συχνά γνωρίζουν αρκετές ξένες γλώσσες και έχουν επιδείξει την ικανότητά τους να μένουν και να εργάζονται σε χώρες με διαφορετική κουλτούρα»*.

---

³⁸ Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν η Αυστραλία, ο Καναδάς, η Γερμανία, η Ιρλανδία, η Ολλανδία, η Νορβηγία, η Νέα Ζηλανδία, το Η.Β, η Ρουμανία, η Εσθονία, η Σλοβακία, η Ισπανία, η Λιθουανία, η Λετονία, η Χιλή (OECD, 2015b: 44) καθώς και το Λουξεμβούργο, η Δημοκρατία της Κορέας, η Βουλγαρία, η Φιλανδία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ (OECD, 2017a: 46).

Παράλληλα, πολλές χώρες ασκούν πολιτικές που στοχεύουν και στην επιστροφή των πολιτών τους που βρίσκονται στο εξωτερικό (OECD, 2008a: 201-202). Το 2015, από τις συνολικά 178 κυβερνήσεις χωρών (για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία) οι 128 είχαν υιοθετήσει τέτοιου είδους πολιτικές (UN, 2016b)³⁹. Ορισμένες από τις χώρες, στις οποίες εφαρμόστηκαν με επιτυχία πολιτικές επαναπατρισμού είναι η Σιγκαπούρη, η Δημοκρατία της Κορέας, η Κίνα και η Ινδία (Charum και Meyer 1999, αναφορά στο Meyer και Brown 1999: 11).

Ταυτόχρονα, παρατηρείται λήψη πρωτοβουλιών με σκοπό την επιστροφή και στήριξη των παλιννοστησάντων και σε επίπεδο τοπικό. Ενδεικτικά αναφέρονται το πρόγραμμα με τίτλο «Brain Back Umbria» στην Ούμπρια της Ιταλίας (Tintori και Romei, 2017: 60), η δράση με τίτλο «Welcome Business» στο Μιλάνο της Ιταλίας (ό.π.) καθώς και το πρόγραμμα «zostań w Polsce swoim szefem (μείνε στην Πολωνία, γίνε το δικό σου αφεντικό)» στη Μασοβία της Ρουμανίας (Beaumont et. al. 2017: 69).

Εξάλλου, όπως αναφέρουν και οι Meyer και Brown (1999: 11), υπάρχουν δύο τρόποι μια χώρα να αξιοποιήσει το εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό της που βρίσκεται στο εξωτερικό. Η πρώτη στοχεύει στην εξ αποστάσεως κινητοποίησή του και σύνδεσή του με την ανάπτυξη της χώρας (diaspora option) ενώ η δεύτερη στην επιστροφή του, στη χώρα καταγωγής του (return option).

---

³⁹ Για περισσότερα βλ. Boros και Hegedüs (2016).

2.6 Αίτια της μετανάστευσης και λοιποί παράγοντες που συμβάλλουν στην αύξηση των μεταναστευτικών ροών των ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης παγκοσμίως

Για την έναρξη της μεταναστευτικής διαδικασίας, έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες, μεταξύ των οποίων η Νεοκλασική Θεωρία, η θεωρία «των Νέων Οικονομικών της μετανάστευσης», της «Δυναμικής Αγοράς Εργασίας» και «των Παγκόσμιων Συστημάτων» (Massey et al., 1993). Από αυτές, η «Μακρο-θεωρία» και η «Μικρο-θεωρία» (Νεοκλασική Θεωρία) είναι εκείνες οι οποίες είναι ίσως οι πιο γνωστές. Σύμφωνα με την πρώτη (Μακρο-θεωρία), η διεθνής μετανάστευση οφείλεται στις γεωγραφικές διαφορές ανάμεσα στην προσφορά και την ζήτηση εργατικού δυναμικού, με τη διαφορά στους μισθούς να είναι εκείνη που οδηγεί στη μετακίνηση τους εργαζόμενους από χώρες με χαμηλούς μισθούς σε χώρες με υψηλούς. Σύμφωνα με την δεύτερη (Μικρο-θεωρία), τα άτομα εμφανίζονται να αποφασίζουν να μεταναστεύσουν βάσει ενός υπολογισμού κόστους-οφέλους που τα οδηγεί στον υπολογισμό του καθαρού οφέλους –συνήθως οικονομικού– που θα έχουν από την μετακίνησή τους (ό.π.)⁴⁰.

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Δαμανάκης κ.ά. (2014: 14), *«κάθε θεωρία έχει την ολιστική φιλοδοξία να απεικονίσει το όλον, αλλά επί της ουσίας φωτίζει συνήθως μια πτυχή του φαινομένου.[...] Όπως συμβαίνει με τις θεωρητικές αναζητήσεις γενικότερα, έτσι και στην περίπτωση του μεταναστευτικού φαινομένου δεν υπάρχει μια και μοναδική θεωρία αποδεκτή από τους κοινωνικούς επιστήμονες, αλλά πολλές και μάλιστα διεπιστημονικού χαρακτήρα»* (ό.π.).

Ο Τσαούσης (1986: 132) κρίνει προτιμότερη την κατάταξη των παραγόντων που οδηγούν στη μετανάστευση *«ανάλογα με τα εξωτερικά και αναντίρρητα αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά τους»*, κατατάσσοντάς τους με αυτό τον τρόπο σε τέσσερις γενικές κατηγορίες, τους φυσικούς παράγοντες (μεταβολές στο φυσικό περιβάλλον), τους οικονομικούς (πχ. έλλειψη επαρκών δυνατοτήτων απασχόλησης ή χαμηλό εισόδημα), τους κοινωνικούς (πχ. διωγμοί ή διακριτική

---

⁴⁰ Για περισσότερα βλ. Δαμανάκης (2014: 14), Παπαδάκης και Τσίμπος (2004: 293), Λιανός και Καβουνίδη (2012), Χλέτσος (2005: 11) και Λαμπριανίδης (2011: 44).

μεταχείριση σε βάρος μιας ή περισσότερων κατηγοριών πληθυσμού) και τους ψυχολογικούς (πχ. τυχοδιωκτισμός ή μίμηση).

Μια από τις παλαιότερες έρευνες που ασχολήθηκε, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με τους λόγους μετανάστευσης των ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης στο εξωτερικό ήταν εκείνη που διεξήχθη το 1964 και μελετούσε τους βασικότερους λόγους μετανάστευσης των πτυχιούχων Βρετανών στις χώρες της βόρειας Αμερικής. Ως βασικότεροι αναδείχθηκαν η ύπαρξη καλύτερων επαγγελματικών ευκαιριών, το υψηλότερο επίπεδο των μισθών καθώς και η δυσαρέσκεια για τις συνθήκες απασχόλησής τους που επικρατούσαν στη χώρα καταγωγής τους (Wilson 1964, αναφορά στο Scott 1970: 246 και στο Grubel και Scott 1977: 60).

Από τις πλέον πρόσφατες ξεχωρίζουμε αυτή των Gropas και Triandafyllidou (2014a), η οποία εξέταζε τα βασικότερα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης των ατόμων με υψηλή εξειδίκευση που έφυγαν στο εξωτερικό μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και καταγωγή από τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο από αυτή (Ιρλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία και Ελλάδα). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας, ως βασικότεροι λόγοι μετανάστευσης αναφέρθηκαν οι περιορισμένες ευκαιρίες για επαγγελματική εξέλιξη και σταδιοδρομία που επικρατούν στις χώρες καταγωγής τους, η εύρεση καλύτερων ευκαιριών σε κάποια άλλη χώρα, η επιθυμία για νέες εμπειρίες και περιπέτειες και τέλος, η βελτίωση της ακαδημαϊκής ή επαγγελματικής τους εκπαίδευσης και κατάρτισης. Ως βασικότεροι λόγοι απώθησης από τις χώρες καταγωγής τους αναδείχθηκαν η διαφθορά που πολλοί θεωρούν ότι επικρατεί στην πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου καταγωγής τους, η έλλειψη αξιοκρατίας, ο νεποτισμός⁴¹, η έλλειψη ευκαιριών (απασχόλησης) στους νέους σε ηλικία επαγγελματίες και τέλος το χαμηλό επίπεδο των μισθών. Από την άλλη πλευρά, ως λόγοι έλξης στις χώρες προορισμού τους αναδείχθηκαν η ύπαρξη αξιοκρατίας, η ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης σε θέσεις ευθύνης που προσφέρονται στους νέους επαγγελματίες ανάλογα με τα εφόδια και τις δεξιότητές τους, η αποδοχή της διαφορετικότητας και τέλος η καλύτερη ποιότητα ζωής που επικρατεί στις χώρες προορισμού (ό.π.).

---

⁴¹ Ως νεποτισμός νοείται «η εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που δίνει σε κάποιον η θέση που κατέχει για να εξασφαλίσει σε συγγενείς και φίλους αξιώματα, δημόσιες θέσεις κτλ.» (Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, 2003: 907).

Ως λοιποί παράγοντες που μπορούν να ερμηνεύσουν την αύξηση των μεταναστευτικών ροών επιστημονικού δυναμικού, παγκοσμίως, αναφέρονται: α) «η γενικότερη ομογενοποίηση των δυτικών κοινωνιών, η εξοικείωση με τις συνθήκες ζωής στο εξωτερικό και τις ευκαιρίες απασχόλησης που προσφέρονται εκεί», που επιτυγχάνονται μέσω του τουρισμού, των προγραμμάτων μετακίνησης φοιτητών, της προόδου στους τομείς της τεχνολογίας, των μεταφορών και επικοινωνιών, της δυνατότητας αναζήτησης εργασίας σε άλλες χώρες μέσω διαδικτυακών εταιριών εύρεσης εργασίας⁴² (Λαμπριανίδης, 2014: 181), β) η ανάπτυξη των μεταναστευτικών δικτύων⁴³, γ) το γεγονός ότι πλέον οι εργασιακές σχέσεις παίρνουν διάφορες μορφές (πχ. υπεργολαβικές σχέσεις, εργασία από το σπίτι, αποστολές προσωρινής διάρκειας από την εργοδότητρια εταιρία για εργασία στο εξωτερικό κ.ά.) (Λαμπριανίδης, 2011: 29), δ) οι ασκούμενες στοχευμένες πολιτικές προσέλκυσης μεταναστών ορισμένων κατηγοριών από αρκετά κράτη (κεφ. 2.5), ε) η ύπαρξη ενώσεων ή οργανισμών που διευκολύνουν τη μετακίνηση του ανθρώπινου δυναμικού μεταξύ των μελών τους πχ. ΕΕ (κεφ. 3), στ) η ύπαρξη σε ορισμένες χώρες ενός αδύναμου περιβάλλοντος για έρευνα, καινοτομία και επιχειρηματικότητα (Inzelt, 2012: 7), η) η “παγκοσμιοποίηση” της ανώτερης εκπαίδευσης (κεφ. 2.3) κ.ά.

Τέλος, ως βασικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη μετανάστευση των ατόμων που κατευθύνονται στο εξωτερικό για σπουδές αναφέρονται το κόστος μεταφοράς μεταξύ της χώρας καταγωγής και προορισμού, η ύπαρξη δικτύων στη χώρα προορισμού (πχ. λοιπά μέλη της οικογένειας, φίλοι, ομοεθνείς), το ύψος του κόστους φοίτησης καθώς και η ύπαρξη διδάκτρων ή μη, η “ποιότητα” των παρερχομένων υπηρεσιών εκπαίδευσης, το “κύρος” του πανεπιστημίου φοίτησης, η γλώσσα διδασκαλίας, η αναγνώριση και πιστοποίηση του πτυχίου, η ύπαρξη πολυμερών συμφωνιών στον τομέα αυτό και οι ασκούμενες μεταναστευτικές πολιτικές από την εκάστοτε χώρα που αφορούν την είσοδο των φοιτητών και τη δυνατότητα εργασίας τους σ’ αυτή (OECD, 2017b: 291-294).

---

⁴² Όπως παρατηρεί ο Λαμπριανίδης (2011: 29), «η παγκοσμιοποίηση ασκεί ισχυρότατη επίδραση στη διεθνή μετανάστευση ειδικευμένου προσωπικού με την έννοια ότι, καθώς το εμπόριο γίνεται όλο και πιο ελεύθερο, απελευθερώνεται και η κινητικότητα υπηρεσιών και ανθρώπων. Καθώς οι καλύτερα εκπαιδευμένοι ενθαρρύνονται να σκεφτούν παγκόσμια, τείνουν και να κινηθούν ανά τον κόσμο μέσα σε μια παγκόσμια κοινότητα».

⁴³ Τα μεταναστευτικά δίκτυα «αποτελούν ένα σύνολο διαπροσωπικών δεσμών (συγγένειας, φιλίας κ.λ.π) που συνδέει τους ήδη υπάρχοντες μετανάστες με άλλα πρόσωπα που ζουν στη χώρα υποδοχής ή στη χώρα προέλευσης» (Λαμπριανίδης, 2014: 181). Τα δίκτυα αυτά μπορούν να επηρεάσουν την απόφαση κάποιου να μεταναστεύσει στο εξωτερικό κυρίως με τρεις τρόπους: α) παρέχοντας πληροφορίες σχετικά τη μετακίνηση των μεταναστών (πχ. διέλευση συνόρων), β) παρέχοντας πληροφορίες σχετικά με την εύρεση εργασίας και γενικότερα βοήθεια στη χώρα προορισμού και τέλος γ) παρέχοντας οικονομική βοήθεια για την κάλυψη των εξόδων του ταξιδιού (Dolfin και Genicot, 2006: 357).

2.7 Οι επιπτώσεις της μετανάστευσης

Σύμφωνα με τον Τσαούση (1986: 132), τα αποτελέσματα της μετανάστευσης μπορούν να καταταγούν σε τρεις κατηγορίες, στα ατομικά, στα κοινωνικά και στα δημογραφικά και να μελετηθούν σε δύο επίπεδα, στο επίπεδο της περιοχής προέλευσης των μεταναστών και στο επίπεδο της περιοχής εγκατάστασής τους.

2.7.1 Επιπτώσεις για τις χώρες προορισμού των μεταναστών

Η μετανάστευση μπορεί –υπό προϋποθέσεις– να έχει σημαντικές θετικές επιπτώσεις στις χώρες υποδοχής των μεταναστών, κυρίως σε τομείς όπως η οικονομία, η αγορά εργασίας και η εν γένει ανάπτυξή τους. Ειδικότερα, οι μετανάστες δύνανται να συμβάλλουν μέσω της εργασίας τους στην αύξηση του συνολικού ΑΕΠ⁴⁴ και της εγχώριας παραγωγής των χωρών υποδοχής τους, στην αύξηση της προσφοράς εργασίας και στη μείωση των ελλείψεων τους σε εργατικό δυναμικό⁴⁵, στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και στην επίτευξη υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξής⁴⁶, στην καλύτερη αξιοποίηση της παραγωγικής δυναμικότητάς τους παράγοντας οι μετανάστες αγαθά και υπηρεσίες που δεν υπάρχουν ή με χαμηλότερες τιμές, στη συγκράτηση ορισμένων παραγωγικών δραστηριοτήτων στη χώρα, στον περιορισμό των αυξήσεων των τιμών και των μισθών/ημερομισθίων και στη βελτίωση της κερδοφορίας των επιχειρήσεών τους (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007: 331-333). Επίσης, οι μετανάστες συμβάλλουν στη στήριξη της οικονομίας των χωρών προορισμού τους μέσω των φόρων και εισφορών τους καθώς και του συστήματος κοινωνικής ασφάλισής τους (UN, 2015: 2). Ορισμένοι, μάλιστα, δημιουργούν και νέες θέσεις εργασίας, με την ιδιότητα του εργοδότη/επιχειρηματία (ό.π.), όπως αντίστοιχα συνέβη στις ΗΠΑ

---

⁴⁴ Για τη συμβολή των οικονομικών μεταναστών στην αύξηση του ΑΕΠ της Ελλάδας βλ. Έμκε-Πουλοπούλου (2007: 331-333).

⁴⁵ Η εισερχόμενη μετανάστευση μπορεί να ιδωθεί ως ένα μέσο μείωσης των ελλείψεων σε εργατικό δυναμικό στις χώρες εγκατάστασης των μεταναστών (UN 2016 :2, Holzmann και Münz 2004), καθώς συχνά οι μετανάστες απασχολούνται σε τομείς που οι γηγενείς είτε δεν μπορούν είτε δεν θέλουν να εργασθούν (Koser, 2009: 150). Σε ορισμένα κράτη, οι μετανάστες αποτελούν ένα πολύ μεγάλο τμήμα του συνολικού τους εργατικού δυναμικού, όπως συμβαίνει πχ. στα κράτη του Κόλπου, με το ποσοστό αυτό να αγγίζει σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και το 90% (Koser, 2009: 150).

⁴⁶ Ως ένα παράδειγμα επίτευξης σημαντικών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης και γενικότερα οικονομικού οφέλους στις χώρες προορισμού των μεταναστών, χάρη στην απασχόλησή τους εκεί, μπορεί να αναφερθεί η περίπτωση της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού τη μεταπολεμική περίοδο προς τις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές χώρες (Χλέτσος κ.ά, 2005: 73).

με την ίδρυση ή συν-ίδρυση εταιρειών από μετανάστες, όπως οι Atlantic Records, RCA, NBC, Google, Hotmail, Sun, Yahoo και Ebay (Koser 2009).

Παράλληλα, οι μετανάστες συμβάλλουν στον κοινωνικό και πολιτιστικό εμπλουτισμό της χώρας εγκατάστασής τους (Χλέτσος, 2005: 71).

Ακόμη, από δημογραφικής άποψης, δεδομένου ότι «*οι πληθυσμιακές μετακινήσεις διαμορφώνουν το μέγεθος του πληθυσμού επιδρώντας παράλληλα στη δομή, τη σύνθεση και το ρυθμό αύξησής του*» (Τραγάκη, 2017: 69), η επίδραση της μετανάστευσης στους παραπάνω τομείς στον πληθυσμό των χωρών προορισμού των μεταναστών μπορεί –υπό προϋποθέσεις– να είναι θετική. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι, όπως υποστηρίζει έκθεση των Η.Ε, η θετική καθαρή μετανάστευση⁴⁷ που σημειώθηκε μεταξύ των ετών 2000 και 2015 στη Βόρεια Αμερική και στην Ωκεανία συνέβαλε στο 42% της πληθυσμιακής αύξησης της πρώτης και στο 32% της δεύτερης (UN, 2016a :5). Αντίστοιχα, κείμενο του Κέντρου Μεταναστευτικής Πολιτικής προέβλεπε το 2014 ότι αν την περίοδο 2010-2030 δεν υπήρχε, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μετανάστευση η ΕΕ θα έχανε περίπου 33 εκατομμύρια άτομα σε ηλικία εργασίας (-11 %), ο δείκτης εξάρτησης των ηλικιωμένων⁴⁸ στην Ένωση θα αυξανόταν από 28% σε 44%, η αναλογία των νέων εργαζομένων (20-30 ετών) στο εργατικό δυναμικό θα μειωνόταν κατά 25%, ενώ των ατόμων ηλικίας 60-70 ετών θα αυξανόταν κατά 29% (Fargues, 2014: 3).

Ακόμη, πολλαπλά είναι τα οφέλη που προκύπτουν στις χώρες προορισμού των μεταναστών και από τη μετανάστευση για λόγους εκπαιδευτικούς. Κατ' αρχάς, αυτός ο τύπος μετανάστευσης συμβάλει θετικά στην ενίσχυση τόσο της χρηματοδότησης των εθνικών συστημάτων εκπαίδευσης των χωρών προορισμού των φοιτητών μέσω της καταβολής διδάκτρων φοίτησης, όσο και της –τοπικής– οικονομίας, μέσω των δαπανών που πραγματοποιούν οι φοιτητές για τη στέγαση, διατροφή και διασκέδασή τους (OECD 2001, OECD 2017b: 287)⁴⁹. Επιπροσθέτως, η προσέλκυση ενός σημαντικού αριθμού ξένων φοιτητών συνεπάγεται, είτε με άμεσο είτε με

---

⁴⁷ Καθαρή μετανάστευση ονομάζεται η αλγεβρική διαφορά (ισοζύγιο) μεταξύ των μεταναστευτικών εισροών και εκροών μιας περιοχής ή χώρας. Η καθαρή μετανάστευση μπορεί να είναι θετική, αρνητική ή μηδενική (Παπαδάκης και Τσίμπος, 2004: 288).

⁴⁸ Ο δείκτης εξάρτησης των ηλικιωμένων προκύπτει αν διαιρέσουμε τον αριθμό των ατόμων ηλικίας άνω των 65 ετών με τον αριθμό των ατόμων σε ηλικία εργασίας.

⁴⁹ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 2015 υπολογίζεται ότι οι ξένοι φοιτητές συνεισέφεραν στην Αμερικανική οικονομία πάνω από 35 δις δολάρια (IIE 2016, αναφορά στο OECD 2017b: 287).

έμμεσο τρόπο, πλήθος νέων θέσεων εργασίας (Straubhaar, 2000: 9). Επίσης, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, οι νέοι αυτοί είναι πιθανόν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας της χώρας φοίτησής τους και να καλύψουν ελλείψεις σε εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό που μπορεί αυτές να εμφανίζουν (OECD, 2001). Ακόμα και αν κάποιος ενδέχεται να επιστρέψουν στις χώρες καταγωγής τους, η επιρροή που θα έχουν δεχθεί από τον τρόπο ζωής στη χώρα στην οποία πραγματοποίησαν τις σπουδές τους θα είναι σημαντική (πχ. Αμερικάνικος τρόπος ζωής) (Straubhaar, 2000: 9), καθιστώντας τους έτσι *«πρεσβευτές αυτού του τρόπου ζωής στην πατρίδα τους»* (Λαμπριανίδης, 2011: 73).

Αντίστοιχα, σημαντικά είναι και τα οφέλη στις χώρες προορισμού των μεταναστών και από τη μετανάστευση σε αυτές ατόμων με ειδικευση ή υψηλή εξειδίκευση. Ειδικότερα, όπως αναφέρει και η Iredale (2001: 8), *«πολλές χώρες βλέπουν τη μετανάστευση ειδικευμένων εργαζομένων ως ένα μέσο πλήρωσης των ελλείψεών τους σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό [...] ενώ άλλες χρησιμοποιούν τους ειδικευμένους μετανάστες για να αυξήσουν, γενικά, τον αριθμό των “εγκεφάλων” που βρίσκονται εκεί⁵⁰»*. Επίσης, όπως αναφέρουν και οι Koser και Salt (1997: 298), *«οι διεθνείς ροές εργαζομένων υψηλής εξειδίκευσης, αποτελούν ουσιώδη στοιχεία της παγκόσμιας οικονομίας. Οι εργοδότες στηρίζονται όλο και περισσότερο στις εξειδικευμένες γνώσεις για τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους, με σκοπό την καινοτομία και τη διατήρηση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματός τους»*.

Αντίστοιχα, σημαντικές είναι οι θετικές επιπτώσεις της διεθνούς μετανάστευσης και σε επίπεδο πόλεων (βλ. Clark, 2010a,b), ιδίως όταν οι ροές αποτελούνται από άτομα με υψηλή εξειδίκευση (Beaverstock, 2012).

Από την άλλη όμως πλευρά, η μετανάστευση μπορεί να συνεπάγεται και αρνητικές επιπτώσεις στις χώρες προορισμού των μεταναστών. Ειδικότερα, από οικονομικής άποψης, οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις αναφέρονται κυρίως στα κεφάλαια που οι μετανάστες στέλνουν στις χώρες καταγωγής τους. Οι χώρες από τις οποίες φεύγει σήμερα ο μεγαλύτερος όγκος εμβασμάτων

---

⁵⁰ Υπάρχουν δύο βασικοί τρόποι όπου οι χώρες μπορούν να αυξήσουν το απόθεμά τους σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο πρώτος είναι μέσω της εκπαίδευσης των πολιτών τους (μέσω του εθνικού συστήματος εκπαίδευσής τους και της έρευνας) ενώ ο δεύτερος μέσω της εισροής και προσέλκυσης μεταναστών από το εξωτερικό πχ. ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που έχουν εκπαιδευτεί στο εξωτερικό (Straubhaar, 2000).

είναι οι ΗΠΑ, η Σαουδική Αραβία, η Ρωσία, η Ελβετία, η Γερμανία, το Κουβέιτ, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, η Γαλλία, το Λουξεμβούργο, το Κατάρ και η Ολλανδία (The World Bank, 2015)⁵¹.

Από κοινωνικής άποψης, τα σημαντικότερα προβλήματα εντοπίζονται σε ζητήματα ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής (Μουσούρου, 1991: 89&98-101, Holzmann και Münz 2004: 18-19), εύρεσης κατάλληλων χώρων στέγασης με αξιοπρεπείς συνθήκες στέγασης, πρόσβασης στην ίδιες υπηρεσίες με τους γηγενείς (Μαλούτας, 2011: 58), επιτάχυνσης της υποβάθμισης των περιοχών εγκατάστασης των μεταναστών (όπως για παράδειγμα συνέβη στην περίπτωση του κέντρου της πόλης της Αθήνας / Μαλούτας 2003: 12), εύρεσης κατάλληλων θέσεων εργασίας κ.ά. Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο, οι μετανάστες να απασχολούνται σε θέσεις που δεν ανταποκρίνονται στα προσόντα τους (over-qualified) και έτσι να παρατηρείται το αποκαλούμενο φαινόμενο της “σπατάλης εγκεφάλων” ή αλλιώς “brain waste”, όπως ακριβώς συμβαίνει με πλήθος Πολωνών με υψηλή εξειδίκευση στο Η.Β. (Teney 2015a, Kaczmarczyk 2015) και απασχολούμενων οικονομικών μεταναστών στην Ελλάδα (Kandylis et. al. 2012)⁵².

Επίσης, η εισροή μεταναστών είναι πιθανό να επηρεάσει αρνητικά το ύψος των μισθών της χώρας εγκατάστασής τους, την απασχολησιμότητα των κατοίκων της καθώς και να οδηγήσει σε αύξηση της ανεργίας, ως αποτέλεσμα της αύξησης της προσφοράς εργασίας⁵³. Η πιθανότητα εμφάνισης των παραπάνω επιπτώσεων αυξάνεται σημαντικά σε περίπτωση που κάποια χώρα υποδεχθεί ένα μεγάλο αριθμό μεταναστών.

---

⁵¹ Το ύψος τους για τις παραπάνω χώρες άγγιζε το 2014 περί τα 253 δις εκατ. δολάρια (The World Bank, 2015). Ωστόσο, επειδή όπως αναφέρει και έκθεση του IOM (Ghosh, 2006) παρατηρείται ταυτόχρονα και το φαινόμενο αποστολής χρημάτων και μέσω άτυπων διαδρομών (όχι μέσω διατραπεζικών συναλλαγών), το πραγματικό ύψος των χρημάτων που τελικά “φεύγουν” από τις χώρες προορισμού των μεταναστών είναι πολύ πιθανό να είναι στην πραγματικότητα ακόμα μεγαλύτερο.

⁵² Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται και σε πολλές ακόμη χώρες, όπως η Ιαπωνία, η Ιταλία, η Ισπανία και το Ισραήλ (OECD, 2015a: 41)

⁵³ Τη βιβλιογραφία φαίνεται να την απασχολεί έντονα το εάν και σε ποιο βαθμό η εισερχόμενη μετανάστευση επηρεάζει το επίπεδο των μισθών των ντόπιων εργατών, την απασχολησιμότητα των γηγενών καθώς και την αύξηση των επιπέδων ανεργίας της χώρας εγκατάστασής τους (Borjas 2003, Borjas 2005, Holzmann και Münz 2004: 18, Freeman 2006: 158, Χλέτσος κ.ά. 2005: 71-76, Λιανός και Καβουνίδη, 2012: 142-150, Ταπεινός 1993: 464-465, Έμκε-Πουλοπούλου, 2007: 333).

Έτσι, κάποιες θετικές μακροοικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής των μεταναστών –πχ. στους τομείς της οικονομίας, της αγοράς εργασίας και του Κράτους Πρόνοιας των χωρών υποδοχής– αποτελούν από ορισμένους οικονομολόγους αντικείμενο έντονης αμφισβήτησης (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007: 333). Για παράδειγμα, πέραν των οικονομικών ωφελειών που απολαμβάνουν οι χώρες εγκατάστασης των μεταναστών από την απασχόλησή τους εκεί, θα πρέπει να εξετάζονται παράλληλα και άλλοι παράγοντες, όπως η μακροχρόνια συμβολή τους στη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων των χωρών προορισμού τους αλλά και οι παροχές που αυτοί απολαμβάνουν από το κράτος (πχ. επιδόματα, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, εκπαίδευση).

Ακόμη, παρατηρείται το φαινόμενο οι ξένοι κάτοικοι των πόλεων που ανήκουν στα υψηλά-μεσαία στρώματα και ιδίως όσοι ανήκουν στη συχνά μετακινούμενη εργασιακή ελίτ των πολυεθνικών επιχειρήσεων να ασκούν σημαντική πίεση στην τοπική αγορά κατοικίας των πόλεων, αυξάνοντας τη ζήτηση για υψηλού επιπέδου κατοικία στο κέντρο και τροφοδοτώντας συχνά τις διαδικασίες εξευγενισμού⁵⁴ (Μαλούτας, 2011: 60).

Αντίστοιχα, από γεωπολιτικής άποψης, σημαντικά προβλήματα εντοπίζονται στην πιθανή δημιουργία –εξ αιτίας της μετανάστευσης– αρνητικού αντίκτυπου στις διμερείς σχέσεις κρατών (Holzmann και Münz 2004: 23) καθώς και στη δημιουργία ή ένταση των ήδη υπαρχουσών ανισοτήτων μεταξύ περιφερειών και κρατών, διαμέσου των οποίων μετακινούνται οι μετανάστες (Παπαδόπουλος και Φρατσέα, 2018: 504).

Μια ακόμη αρνητική πτυχή της μετανάστευσης είναι ότι αυτή συχνά γίνεται παράτυπα, με τα άτομα είτε να εισέρχονται σε άλλη χώρα με βίζα βραχείας διαμονής και στη συνέχεια να μένουν περισσότερο, είτε να εισέρχονται και να διαμένουν χωρίς άδεια, μερικές φορές ακόμα και παρά τη θέλησή τους (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014α: 3). Τα πρόσωπα που δεν διαθέτουν τα απαραίτητα έγγραφα γίνονται ευκολότερα στόχος εκμετάλλευσης από τα δίκτυα εμπορίας ανθρώπων (ό.π.).

---

⁵⁴ Για περισσότερα βλ. Μαλούτας (2018).

2.7.2 Επιπτώσεις για τις χώρες καταγωγής των μεταναστών

Αρχικά, αν και παραδοσιακά η διεθνής μετανάστευση εμφανιζόταν ως ένα πρόβλημα με αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη των χωρών προέλευσης των μεταναστών, η αυξανόμενη πλέον αναγνώριση της σημασίας των εμβασμάτων στις χώρες καταγωγής των μεταναστών έχει συμβάλει στην αλλαγή αυτής της σκέψης (Ghosh, 2006: 6)⁵⁵. Τα εμβάσματα αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό τμήμα του συνολικού ΑΕΠ ορισμένων χωρών⁵⁶, βελτιώνουν την οικονομική ευημερία των ιδίων των μεταναστών και των οικογενειών τους⁵⁷ και συχνά αντιμετωπίζονται ως μια δυνητική πηγή χρηματοδότησης για την οικονομική ανάπτυξη των χωρών που γίνονται αποδέκτες τους.

Πέραν των εμβασμάτων όμως, τα άτομα της διασποράς δύνανται να συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας καταγωγής τους και με άλλους τρόπους όπως είναι η φιλανθρωπία, οι άμεσες επενδύσεις, οι επενδύσεις στις εγχώριες κεφαλαιαγορές, η μεταφορά γνώσεων και δεξιοτήτων, οι εμπορικές συναλλαγές και ο τουρισμός⁵⁸ (Cavounidis, 2016). Έτσι, μπορούν οι χώρες καταγωγής των μεταναστών να επωφελούνται από τα κεφάλαια, τις γνώσεις,

---

⁵⁵ Στη διεθνή βιβλιογραφία τα εμβάσματα αναφέρονται συχνά ως μια από τις σημαντικότερες επιπτώσεις που έχει η μετανάστευση στις χώρες καταγωγής των μεταναστών (βλ. The World Bank 2011, Adams 2003, Chami et al. 2008, Gibson και McKenzie 2012, Holzmann και Münz 2004: 5, Koser 2009: 150, Freeman 2006: 158, Commander et al. 2004: 258, IOM 2015: 124, Castles 2000: 276, Teney 2015c, Martin 1991, Cavounidis, 2016, Ταπεινός 1993: 466-467, Ha et al. 2016: 323, Wickramasekara 2003: 7, Beaumont et. al. 2017).

⁵⁶ Οι χώρες οι οποίες λαμβάνουν σήμερα τον μεγαλύτερο όγκο εμβασμάτων από το εξωτερικό είναι η Ινδία, η Κίνα, οι Φιλιππίνες, η Γαλλία, το Μεξικό, η Νιγηρία, η Αίγυπτος, το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές και το Βιετνάμ (The World Bank 2015, στοιχεία 2014). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 2014 τα εμβάσματα αντιπροσώπευαν το 37% του συνολικού ΑΕΠ του Τατζικιστάν, το 30% του Κιργιστάν, το 30% του Νεπάλ και το 27% της Τόγκα. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα εμβάσματα αντιπροσωπεύουν το 26% του ΑΕΠ της Μολδαβίας, το 18% της Αρμενίας, το 15% του Κόσσοβου, το 12% της Γεωργίας, το 11% της Αλβανίας και μόλις το 0,3% της Ελλάδας (The World Bank 2015, στοιχεία 2014).

⁵⁷ Όπως αναφέρει ο Martin (1991: 39), «τα εμβάσματα βελτιώνουν την οικονομική ευημερία τόσο των ιδίων των μεταναστών όσο και των οικογενειών τους. Αρχικά, παρέχουν χρήματα για την καθημερινή διαβίωση των μεταναστών και την αποπληρωμή χρεών, αργότερα για την αγορά καταναλωτικών αγαθών και τέλος παρέχουν τους απαραίτητους πόρους για τη βελτίωση των συνθηκών στέγασής τους, την επένδυση σε γη ή σε μικρές επιχειρήσεις». Είθισται οι μετανάστες που φεύγουν στο εξωτερικό για σχετικά μικρό χρονικό διάστημα καθώς και εκείνοι που σκοπεύουν να επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους να κρατούν ισχυρούς δεσμούς με αυτή και να στέλνουν εμβάσματα το διάστημα που βρίσκονται στο εξωτερικό (Wahba, 2014: 14).

⁵⁸ Έρευνα που διεξήχθη σε άτομα με υψηλή εξειδίκευση, με καταγωγή από πέντε χώρες που εμφανίζουν μεγάλα ποσοστά εξερχόμενης μετανάστευσης εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού (Τόγκα, Μικρονησία, Παπούα Νέα Γουινέα, Γκάνα και Ν. Ζηλανδία), έδειξε ότι τα άτομα που βρίσκονται στο εξωτερικό ενημερώνουν και δίνουν συμβουλές στους ομοεθνείς τους στις χώρες καταγωγής τους για τις επαγγελματικές και εκπαιδευτικές ευκαιρίες που υπάρχουν στο εξωτερικό ενώ κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό προτρέπουν τους πολίτες των άλλων χωρών για διακοπές και τουρισμό στις χώρες καταγωγής τους (Gibson και McKenzie, 2012).

τις δεξιότητες, τις εμπειρίες και τα δίκτυα⁵⁹ που αποκτούν οι υπήκοοί τους κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, δεδομένου ότι μερικοί εκπατρισθέντες είναι σχεδόν απίθανο να επιστρέψουν σε αυτές, από τη στιγμή που έχουν οργανώσει εκεί την επαγγελματική και προσωπική τους ζωή. Ταυτόχρονα, όμως, ενδεχομένως να νοιάζονται για την ανάπτυξη της χώρας καταγωγής τους, λόγω των πολιτιστικών, οικογενειακών ή λοιπών δεσμών που τους συνδέουν με αυτή (Meyer και Brown, 1999).

Όπως υποστηρίζει ο Koser (2009: 151), η διεθνής μετανάστευση μπορεί να αποβεί ωφέλιμη στις αγορές εργασίας των χωρών προέλευσης των μεταναστών συμβάλλοντας στη μείωση του ανταγωνισμού μεταξύ των εργαζομένων καθώς και στη μείωση των επιπέδων της ανεργίας, δρώντας κατά κάποιο τρόπο ως *“βαλβίδα ασφαλείας”*, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και χώρας (Cavounidis 2016: 17, Austers 2015: 56-57). Ως παραδείγματα τέτοιων χωρών θα μπορούσαν να αναφερθούν οι Φιλιππίνες και η Ινδονησία (Koser 2009: 151). Έτσι, η εξερχόμενη μετανάστευση μπορεί να ιδωθεί παράλληλα και ως ένα μέσο μείωσης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού των χωρών καθώς και αντιμετώπισης της ανεπαρκούς αξιοποίησης των δεξιοτήτων των πολιτών τους (Holzmann και Münz, 2004: 1&19).

Επίσης, η εξερχόμενη μετανάστευση μπορεί να συμβάλει και στη μείωση των πιέσεων που ασκούνται στα εθνικά συστήματα κοινωνικής πρόνοιας (Lafleur και Stanek, 2017: 218).

Ακόμη, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι *«η απλή προοπτική της μετανάστευσης στο εξωτερικό ωθεί τα άτομα να επενδύσουν σε ανθρώπινο κεφάλαιο⁶⁰, ακόμα και αν τελικά δεν μεταναστεύσουν σε κάποια άλλη χώρα»* (Mountford 1997, Stark et al. 1997, Vidal 1998, αναφορά στο Gibson και McKenzie 2012: 352), με αποτέλεσμα την αύξηση του αποθέματος των υψηλά εκπαιδευμένων ατόμων στις χώρες προέλευσής τους (Λαμπριανίδης, 2014: 180).

---

⁵⁹ Τα δίκτυα αυτά συχνά αποτελούνται από άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης ή φοιτητές (expatriate knowledge networks) με στόχο τη σύνδεση των ομογενών μεταξύ τους ή/και με την χώρα καταγωγής τους, προωθώντας κυρίως την ανταλλαγή γνώσης και δεξιοτήτων (Meyer και Brown, 1999).

⁶⁰ Ως ανθρώπινο κεφάλαιο *«ορίζεται το σύνολο των γνώσεων, ικανοτήτων, δεξιοτήτων και της κατάρτισης που αποκτά ο άνθρωπος με σπουδές και επαγγελματική εμπειρία»* (Λαζαρέτου, 2016: 34). Ο πιο διαδεδομένος δείκτης μέτρησής του είναι η εκπαίδευση, δηλαδή ο χρόνος παραμονής κάποιου στην εκπαιδευτική διαδικασία (Λαμπριανίδης, 2011: 31).

Θετικές επιπτώσεις στις χώρες καταγωγής των μεταναστών μπορεί να επιφέρει η μετανάστευση στο εξωτερικό και για λόγους εκπαιδευτικούς. Έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2001: 113) υποστηρίζει ότι «η “αποστολή” νέων ατόμων στο εξωτερικό για σπουδές μπορεί να διευκολύνει τη μεταφορά τεχνολογίας από τη χώρα προορισμού των μεταναστών στη χώρα καταγωγής τους ενώ ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα στα άτομα για εκπαίδευση σε προηγμένους και πολύ εξειδικευμένους τομείς, για τους οποίους η χώρα προέλευσης ενδεχομένως να μη διαθέτει τα επαρκή μέσα. Έτσι, είναι πιθανή η αξιοποίηση των κέντρων αριστείας που βρίσκονται στο εξωτερικό, παρέχοντας στη χώρα καταγωγής εργατικό δυναμικό υψηλής εξειδίκευσης, χωρίς όμως η χώρα να έχει επενδύσει δημόσιους πόρους στην εκπαίδευση του. Αυτή η μεταφορά γνώσεων και τεχνογνωσίας μπορεί να καταστεί ωφέλιμη στη χώρα καταγωγής στην περίπτωση για παράδειγμα των φοιτητών που εκπονούν τη διατριβή τους στο εξωτερικό, που αν και διεξάγουν την έρευνά τους εκεί, μπορεί τα αποτελέσματά της να φανούν χρήσιμα και στη χώρα καταγωγής τους. Ακόμη, η φοίτηση στο εξωτερικό επιτρέπει την αλληλεπίδραση με τον εκεί τοπικό πληθυσμό, την καλύτερη χρήση της γλώσσας καθώς και την γενικότερη εξοικείωση με τη κουλτούρα και τρόπο ζωής της χώρας. Αυτή η γνώση μπορεί εν ευθέτω χρόνω να καταστήσει τα άτομα αυτά ακόμα και πρεσβευτές στη σύναψη οικονομικών και εμπορικών δεσμών μεταξύ των δύο χωρών (δηλαδή της χώρας καταγωγής και φοίτησής τους)».

Αντίστοιχη είναι η εικόνα και όσον αφορά τα άτομα που απασχολούνται στο εξωτερικό σε εξειδικευμένους τομείς. Όπως αναφέρουν οι Meyer και Brown (1999: 9), στους απασχολούμενους στον τομέα της Έρευνας και Ανάπτυξης (R&D) με καταγωγή από αναπτυσσόμενες χώρες, για παράδειγμα, δίνεται η δυνατότητα εργασίας στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου σε ένα περιβάλλον με καλύτερες συνθήκες εργασίας, με πρόσβαση σε χρηματοδότηση, τεχνική υποστήριξη, εξοπλισμό, επιστημονικά δίκτυα και άλλους πόρους, οι οποίοι είναι πολύ πιο περιορισμένοι στις χώρες καταγωγής τους.

Από την άλλη πλευρά, η παλιννόστηση –ή επιστροφή δηλαδή των πολιτών μιας χώρας στο τόπο καταγωγής τους από το εξωτερικό– έχει ως βασικό αποτέλεσμα τη συνολική αύξηση του πληθυσμού και την ανανέωσή του. Πέραν όμως αυτών, οι μετανάστες επιστρέφοντας, φέρνουν μαζί τους την παιδεία, την εκπαίδευση και την εργασιακή εμπειρία που απέκτησαν το διάστημα που βρίσκονταν στο εξωτερικό καθώς και πιθανό κεφάλαιο με μορφή αποταμιεύσεων, το οποίο συγκέντρωσαν κατά την παραμονή τους εκεί (OECD, 2008a: 197). Τέλος έχουν αποκτήσει

συγκεκριμένο κοινωνικό κεφάλαιο από την όλη εμπειρία της παραμονής τους στο εξωτερικό (ό.π.). Έτσι, οι παλιννοστήσαντες φέρνουν μαζί τους, επιστρέφοντας στις χώρες καταγωγής τους, “ανθρώπινο” (human), “χρηματοοικονομικό” (financial) και “κοινωνικό” κεφάλαιο (social capital) (OECD 2008a, Wickramasekara 2008: 8). Κατ’ επέκταση, οι επιστρέφοντες δύνανται να συμβάλλουν με διάφορους τρόπους στην ανάπτυξη της χώρας καταγωγής τους (Wahba 2014, OECD 2008)⁶¹.

Επιπροσθέτως, οι παλιννοστήσαντες είναι επίσης πιθανό, επιστρέφοντας να έχουν επηρεαστεί και από τους κανόνες, ήθη και συμπεριφορές της χώρας προορισμού τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι άνδρες Αιγύπτιοι παλιννοστήσαντες που επιστρέφουν από Αραβικές χώρες και οι οποίοι έχουν περισσότερα παιδιά έναντι των υπολοίπων Αιγυπτίων συμπατριωτών τους (Bertoli και Marchetta, 2012).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, παρατηρούμε ότι τις θετικές επιπτώσεις για τις χώρες καταγωγής των μεταναστών μπορούμε να τις κατατάξουμε σε τρεις γενικές κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα οφέλη που προκύπτουν στις χώρες καταγωγής από την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού τους που βρίσκεται στο εξωτερικό, η δεύτερη τα οφέλη που προκύπτουν από την επιστροφή του ανθρώπινου δυναμικού τους που προηγουμένως διέμενε στο εξωτερικό και τέλος η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τις λοιπές επιπτώσεις που επιφέρει η μετανάστευση ανθρώπινου δυναμικού από μια χώρα προς μια άλλη, προς όφελος όμως της πρώτης. Η αναγνώριση των παραπάνω θετικών επιπτώσεων από πολλές χώρες παγκοσμίως αποτελεί τον βασικότερο λόγο που ορισμένες εμφανίζονται α) είτε να εφαρμόζουν πολιτικές ένταξης ομάδων της διασποράς τους στις αναπτυξιακές τους πολιτικές, όπως η Ιρλανδία και Αυστραλία (Cavounidis 2016)⁶², β) είτε να εφαρμόζουν πολιτικές προσέλκυσης των πολιτών τους

---

⁶¹ Οι επιστρέφοντες δύνανται να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της χώρας καταγωγής τους πχ. μέσω των επενδύσεων που είναι πιθανό να πραγματοποιήσουν σε αυτή μετά την επιστροφή τους από το εξωτερικό, όπως της δημιουργίας μιας επιχείρησης. Τα οφέλη από μια τέτοια ενέργεια είναι πολύ σημαντικά, ιδίως για τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, ως μέτρα μείωσης της ανεργίας και της φτώχειας. Παρ’ όλα αυτά, όπως παρατηρεί η Wahba (2014: 4), «οι επιπτώσεις της παλιννόστησης στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών καταγωγής των μεταναστών/παλιννοστησάντων δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί, δεδομένης και της σημασίας τους».

⁶² Για περισσότερα βλ. Naik et. al. (2008: 63-78).

που βρίσκονται στο εξωτερικό (κεφ 2.5), γ) είτε ακόμα και να λαμβάνουν μέτρα ενθάρρυνσης της εξερχόμενης μετανάστευσης από αυτές⁶³.

Αντίθετα, από δημογραφικής άποψης, οι αρνητικές επιπτώσεις για τον τόπο προέλευσης των μεταναστών αφορούν κυρίως τη μείωση του πληθυσμού τους, τη μεταβολή στη δομή του, τη μεταβολή του μεγέθους και της σύνθεσης του εργατικού τους δυναμικού⁶⁴ (βραχυχρόνια/άμεσα αποτελέσματα) καθώς και τον κίνδυνο μείωσης της γεννητικότητας του πληθυσμού, λόγω της αναχώρησης ατόμων παραγωγικής ηλικίας που θα σχημάτιζαν οικογένειες (μακροχρόνια/έμμεσα αποτελέσματα) (Τσαούσης, 1986: 134).

Επίσης, ελλοχεύει ο κίνδυνος οι χώρες καταγωγής των μεταναστών να χάνουν ταυτόχρονα και το πλέον αξιόλογο και παραγωγικό τμήμα του πληθυσμού τους, καθώς πολλοί από εκείνους που εγκαταλείπουν τις χώρες καταγωγής τους σήμερα είναι άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Έτσι το θέμα δεν είναι μόνο ποσοτικό αλλά και ποιοτικό.

Το πρόβλημα αυτό είναι εντονότερο σε χώρες όπου οι δεξιότητες αυτές βρίσκονται σε έλλειψη, οπότε και γίνεται λόγος για «διαρροή εγκεφάλων» (Koser 2009: 151, Brock και Blake 2015: 11-12). Το εν λόγω φαινόμενο απασχολεί έντονα χώρες όπως αυτές της υποσαχάριας Αφρικής⁶⁵, καθώς σημαντικός αριθμός συγκεκριμένων ειδικοτήτων, όπως γιατροί και νοσοκόμοι με καταγωγή από τις χώρες αυτές, εργάζεται στο εξωτερικό (ό.π.). Το φαινόμενο αυτό δεν στερεί απλώς δεξιότητες που βρίσκονται σε υψηλή ζήτηση από τη χώρα καταγωγής των μεταναστών αλλά υπονομεύει ταυτόχρονα και την επένδυση των χωρών καταγωγής τους στην εκπαίδευση και κατάρτιση των πολιτών τους⁶⁶.

---

⁶³ Το 2013 οι χώρες αυτές ήταν συνολικά 20, 12 από την Ασία, 5 από την Ωκεανία και 3 από την Αφρική, στο σύνολό τους αναπτυσσόμενες (UN, 2013: 116).

⁶⁴ Οι Ταπεινός (1993: 467), Teney (2015b: 6) και Naik et. al. (2008: 8) αναφέρονται στο κίνδυνο η μετανάστευση στο εξωτερικό να οδηγήσει ακόμα και στην εμφάνιση ελλείψεων στο εργατικό δυναμικό μιας χώρας.

⁶⁵ Παραδείγματα χωρών της υποσαχάριας Αφρικής που εμφανίζονται να πλήττονται σημαντικά από το φαινόμενο του "brain drain" αποτελούν η Ζιμπάμπουε, ο Μαυρίκιος και η Σιέρα Λεόνε (OECDa, 2015: 371, για περισσότερα βλ. OECD, 2015b: 131-135 και OECD, 2008b).

⁶⁶ Το γεγονός ότι μέσω της μετανάστευσης επέρχεται απώλεια μέρους των φορολογικών εσόδων του κράτους καθώς και της δημόσιας επένδυσης στην εκπαίδευση και κατάρτιση των μεταναστών έως την στιγμή της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό, αναφέρεται συχνά στη βιβλιογραφία ως μια αρκετά σημαντική, αρνητική πτυχή της μετανάστευσης (βλ. Teney 2015b: 6, Teney 2015c: 88, Commander et. al. 2004, Lowell και Findlay 2001: 6, Iravani Wickramasekara 2008: 7, Λαμπριανίδης 2011: 49-55, Λαζαρέτου 2016: 41, Beaumont et. al. 2017: 47, OECD 2018b).

Ακόμη, μια άλλη αρνητική επίπτωση της μετανάστευσης επιστημονικού δυναμικού στο εξωτερικό είναι αυτή της πτώσης του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης των πολιτών της χώρας καταγωγής τους (Barro και Sala-i-Martin 1995, αναφορά στο Labrianidis και Pratsinakis 2017) με το σκεπτικό ότι μειώνεται ο συνολικός αριθμός των επιστημόνων στη χώρα, η αυξημένη πιθανότητα μείωσης της παραγωγικότητας της χώρας (Teney 2015c: 88, Straubhaar 2000: 16, Wickramasekara 2008: 7), της καινοτομικής της δυναμικής (Kottaridi 2015, OECD 2008b: 65) καθώς και η απώλεια φόρων και εισφορών (Beaumont et. al. 2017: 47).

Έτσι, η μετανάστευση εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού μπορεί να συνδέεται αρνητικά και με την μελλοντική οικονομική ανάπτυξή της. Ειδικές έρευνες έχουν δείξει ότι χώρες, όπως η Ελλάδα, αν και διαθέτουν σε επάρκεια ανθρώπινο δυναμικό με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, δεν μπορούν να το αξιοποιήσουν για την ανάπτυξή τους, με συνέπεια αυτό να μεταναστεύει, περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο ακόμη περισσότερο τις προοπτικές ανάπτυξής τους και να εισέρχονται σε έναν φαύλο κύκλο μειωμένης ανάπτυξης (Λαμπριανίδης 2011: 343). Εξάλλου, το ανθρώπινο δυναμικό αποτελεί μια από τις σημαντικότερες συνιστώσες της αναπτυξιακής διαδικασίας μιας χώρας (Λαμπριανίδης 2011: 30-36, Wagle 2008, Λαζαρέτου 2016: 33, Kottaridi 2015).

Αρνητικές επιπτώσεις για τον τόπο προέλευσης των μεταναστών μπορεί να έχει το φαινόμενο της μετανάστευσης στο εξωτερικό και για λόγους εκπαιδευτικούς, καθώς εγκυμονεί ο κίνδυνος κάποιοι από όσους μετανάστευσαν στο εξωτερικό για σπουδές να απορροφηθούν από την αγορά εργασίας στην χώρα υποδοχής και να μην επιστρέψουν στη χώρα καταγωγής τους (OECD 2001: 113, Yehuda et. al. 2007, Gaillard και Gaillard 1998: 23).

Λαμβάνοντας υπ' όψη όλα τα παραπάνω, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το φαινόμενο αυτό δύναται να συμβάλλει ταυτόχρονα και στη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ των χωρών αποστολής και προορισμού των μεταναστών, όπως μεταξύ των λιγότερο και περισσότερο ανεπτυγμένων χωρών (Λαμπριανίδης 2011: 45, Kottaridi 2015: 18), ωθώντας, μάλιστα, τις πρώτες να γίνουν ακόμα πλουσιότερες ενώ τις υπόλοιπες ακόμα πιο φτωχές (Straubhaar, 2000: 20).

Η αναγνώριση των παραπάνω αρνητικών επιπτώσεων από πολλές χώρες παγκοσμίως αποτελεί και τον βασικότερο λόγο που κάποιες εφαρμόζουν πολιτικές περιορισμού των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών από αυτές (κεφ. 2.5). Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οι αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου αυτού στις χώρες καταγωγής των μεταναστών είναι τόσο έντονες που ως ακραίο μέτρο αντιμετώπισής κάποιων εξ αυτών έχει προταθεί ακόμα και η επιβολή φόρου (“brain drain tax”, Lowell και Findlay 2001: 13) στο εισόδημα εκείνων που εκπαιδεύονται στη χώρα καταγωγής τους και στη συνέχεια μεταναστεύουν και εργάζονται στο εξωτερικό⁶⁷.

2.8 Το φαινόμενο της παλιννόστησης

Όπως αναφέρει ο Derruau (2001: 135) *«κάθε μεταναστευτική κίνηση περιλαμβάνει ένα ποσοστό παλιννοστήσεων»*. Η παλιννόστηση αποτελεί μια από τις δύο ειδικότερες μορφές μετοικίας (μαζί με τον επαναπατρισμό) και υποδηλώνει την επιστροφή ατόμων ή κοινωνικών συνόλων στην γενέτειρα ή στον τόπο καταγωγής τους (Τσαούσης, 1986: 122). Σε αυτό που διαφέρει η παλιννόστηση από τον επαναπατρισμό είναι το γεγονός ότι η πρώτη αφορά κυρίως τις εκούσιες μετακινήσεις επιστροφής στη χώρα καταγωγής ενώ ο επαναπατρισμός τις μετακινήσεις που πραγματοποιεί η δημόσια εξουσία, όπως συμβαίνει με τις ανταλλαγές πληθυσμών (Τσαούσης, 1986: 122, Έμκε-Πουλοπούλου 2006:41, Dictionnaire démographique multilingue 2013: 136).

Όπως επισημαίνεται και σε σχετική έκθεση του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης, *«η παλιννόστηση αποτελεί ίσως την πτυχή εκείνη της μετανάστευσης που έχει λάβει τη λιγότερη προσοχή»* (IOM, 2011: 18). Αντίστοιχη είναι η άποψη και της Vlase (2011: 156), σύμφωνα με την οποία *«αν και η διεθνής βιβλιογραφία αφθονεί εν γένει σε μελέτες που αφορούν τα στάδια της μεταναστευτικής διαδικασίας, από την απόφαση κάποιου να μεταναστεύσει, την προετοιμασία της αναχώρησής του, το ταξίδι και τη διέλευση των συνόρων καθώς και την εγκατάστασή του στην κοινωνία υποδοχής, φαίνεται να την απασχολεί λιγότερο η επιστροφή των μεταναστών στην πατρίδα τους»*⁶⁸.

---

⁶⁷ βλ. Bhagwati και Dellalfar (1973), Oldman και Pomp (1975), Gaillard και Gaillard (1998: 24-26), Freeman (2006: 159), Holzmann και Münz (2004: 264), Commander et. al. (2004: 235&245) και Λαμπριανίδης (2011: 51&80).

⁶⁸ Αντίστοιχη είναι η άποψη και του Achenbach (2015: 28).

Σύμφωνα με τον ορισμό των παλιννοστησάντων (returning migrants), όπως αυτός έχει διατυπωθεί από τον ΟΗΕ (UN, 1998a: 94), ως παλιννοστήσαντες θεωρούνται τα άτομα «που επιστρέφουν στη χώρα της οποίας έχουν την αντίστοιχη υπηκοότητα, αφότου προηγουμένως είχαν την ιδιότητα του διεθνούς μετανάστη (μόνιμου ή προσωρινού) σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού και οι οποίοι σκοπεύουν να παραμείνουν στη χώρα αυτή (καταγωγής τους) για διάστημα τουλάχιστον ενός ημερολογιακού έτους⁶⁹».

Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι ανάλογα με τη χώρα προορισμού και την περίοδο αναφοράς, το 20% με 50% των μεταναστών εκτιμάται ότι θα φύγει από τη χώρα προορισμού του εντός πέντε ετών από την άφιξή του με σκοπό, είτε να επιστρέψει στη χώρα καταγωγής του, είτε να μεταβεί σε κάποια άλλη χώρα (OECD, 2008a: 163). Χώρες όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς και η Νέα Ζηλανδία εμφανίζονται να παρουσιάζουν καλύτερες “επιδόσεις” στη συγκράτηση των ξένων μεταναστών στην επικράτειά τους σε σχέση με άλλες (πχ. ευρωπαϊκές χώρες) (ό.π.).

Ως βασικότεροι λόγοι για τους οποίους αποφασίζει κάποιος να επιστρέψει στη χώρα καταγωγής του (εθελούσια επιστροφή), αναφέρονται συνηθέστερα η αδυναμία για ενσωμάτωση στη χώρα προορισμού, η προτίμηση για διαμονή και κατανάλωση στη χώρα καταγωγής του, η επίτευξη του “σκοπού” της μετανάστευσης (πχ. συγκέντρωση χρημάτων για κάποια επένδυση στη χώρα καταγωγής του) καθώς και η αύξηση των ευκαιριών απασχόλησης στη χώρα καταγωγής του, λόγω της εμπειρίας που έλαβε κατά την παραμονή του στο εξωτερικό⁷⁰(OECD, 2008a). Επίσης, είναι πιθανό κάποιος να επιστρέψει στη χώρα καταγωγής του επειδή διαψεύστηκαν οι προσδοκίες του, βάσει των οποίων αποφάσισε να μεταναστεύσει, δεν μπόρεσε να επιτύχει το στόχο που είχε θέσει πριν μεταναστεύσει (πχ. συγκέντρωση ενός συγκεκριμένου χρηματικού ποσού), δεν μπόρεσε να αντέξει το ψυχικό κόστος του αποχωρισμού από την πατρίδα και τους

---

⁶⁹ Ο ορισμός αυτός, παρ’ όλα αυτά, δέχεται συχνά κριτική καθώς θέτει ως κριτήριο την κατοχή της αντίστοιχης “υπηκοότητας”, χωρίς να λαμβάνει υπ’ όψη άλλους παράγοντες όπως τη χώρα γέννησης των παλιννοστησάντων ή τη χώρα που εκείνοι αισθάνονται ως “πατρίδα” τους (Lang et al., 2012: 11).

⁷⁰ Ορισμένες έρευνες δείχνουν ότι η μετανάστευση στο εξωτερικό οδηγεί και σε αντίστοιχη αύξηση των αποδοχών/εισοδημάτων των παλιννοστησάντων, μετά την επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής τους, έναντι των υπολοίπων συμπατριωτών τους που δεν έχουν μεταναστεύσει κατά το παρελθόν. Παρ’ όλα αυτά, η διεθνής βιβλιογραφία δεν φαίνεται να έχει καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα σχετικά με το ζήτημα αυτό. Μελετώντας τα ευρήματα σχετικών ερευνών (βλ. ενδεικτικά τα ευρήματα των επιστημονικών ερευνών που αναφέρονται στο Martin και Radu 2012, Lang et. al. 2012, Lang et. al. 2016:13-14, OECD 2008a: 182) παρατηρούμε ότι και στο ζήτημα αυτό δεν θα πρέπει να προβαίνουμε σε γενικεύσεις, καθώς η κάθε περίπτωση θα πρέπει να εξετάζεται χωριστά, ανάλογα πχ. με τη φυσιογνωμία των παλιννοστησάντων και τη χώρα καταγωγής τους.

οικείους του ή για άλλους προσωπικούς λόγους (π.χ. υγείας ή προβλήματα που παρουσιάστηκαν στην οικογένεια του μετά την αποχώρησή του) (Λιανός και Καβουνίδη, 2012: 55). «Συνεπώς, η παλιννόστηση μπορεί να είναι αποτέλεσμα επιτυχίας των αρχικών στόχων, αποτυχίας ή τυχαίο γεγονός» (Λιανός και Καβουνίδη, 2012: 56).

Ανατρέχοντας, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, σε παλαιότερες μελέτες που εξετάζουν τους λόγους επιστροφής των παλιννοστησάντων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης στις χώρες καταγωγής τους ξεχωρίζουμε αυτή που δημοσιεύθηκε το 1967 με τίτλο “Brain Drain: Report of the Working Group on Migration” και η οποία αναφερόταν στα αποτελέσματα παλαιότερης έρευνας των Hatch-Rudd σχετικά με τους λόγους της επιστροφής των Βρετανών επιστημόνων στη χώρα καταγωγής τους από το εξωτερικό (Scott 1970: 253, Grubel και Scott 1977: 65). Σύμφωνα με αυτή ως βασικότεροι λόγοι αναδείχθηκαν η λήξη της προσωρινής παραμονής τους στη χώρα του εξωτερικού στην οποία διέμεναν, οικογενειακοί λόγοι και η προσφορά μιας καλής θέσης εργασίας στη Βρετανία (ό.π).

Ανατρέχοντας στις πιο πρόσφατες, ξεχωρίζουμε αυτή με τίτλο “Re-turn online survey” που διεξήχθη την περίοδο 2011-2012 σε επτά χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης – μέλη της ΕΕ⁷¹. Σύμφωνα με τα ευρήματά της, η παλιννόστηση των συμμετεχόντων στην έρευνα υποκινήθηκε, σε πολύ μεγάλο βαθμό, από την επιθυμία τους να βρεθούν κοντά στην οικογένεια και τους φίλους τους (Lang et al. 2012: 56). Επίσης, πολλοί εμφανίστηκαν πρόθυμοι να δεχθούν κάποια μείωση στο εισόδημά τους, μετά την επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής τους, προκειμένου να βρίσκονται κοντά στους δικούς τους ανθρώπους (ό.π)⁷².

Ταυτόχρονα, αρκετοί μελετητές ασχολούνται και με το εάν ορισμένοι επιπλέον παράγοντες, όπως το φύλο και η ηλικία των μεταναστών, το επίπεδο εκπαίδευσής τους, το διαθέσιμο εισόδημά τους, η εργασία τους στη χώρα προορισμού τους καθώς και ο χρόνος παραμονής τους

---

⁷¹ Σε ευρωπαϊκό επίπεδο έχουν διεξαχθεί και άλλες, παρόμοιες έρευνες, όπως αυτή της Wassermann (2017), οι οποίες όμως μελετούν την *πρόθεση* των μεταναστών/κατοίκων συγκεκριμένων χωρών του εξωτερικού για παλιννόστηση και το δείγμα τους δεν περιλαμβάνει άτομα που έχουν ήδη παλιννοστήσει στη χώρα καταγωγής τους.

⁷² Θα μπορούσαμε ίσως να αναφέρουμε και την έρευνα με τίτλο “Careers of Doctorate Holders survey” (Eurostat 2013). Παρ’ όλα αυτά, αν και η έρευνα αυτή είχε ως αρχικό στόχο την καταγραφή των βασικότερων λόγων της παλιννόστησης των κάτοχων διδακτορικού διπλώματος με καταγωγή από ορισμένες χώρες μέλη της ΕΕ που έζησαν στο εξωτερικό την περίοδο 1999-2009 και στη συνέχεια επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους, η έρευνα αυτή –εν τέλει– δεν μας παρέχει επαρκείς πληροφορίες για το ζήτημα αυτό, λόγω της ασάφειας της παρουσίασης των λόγων της παλιννόστησης των ατόμων του δείγματος.

εκεί επηρεάζουν την απόφαση για παλιννόστηση. Σαφής απάντηση όμως στο ζήτημα αυτό δεν φαίνεται να μπορεί να δοθεί, καθώς παρατηρούνται διαφοροποιήσεις μεταξύ των ευρημάτων σχετικών ερευνών⁷³, αποδιδόμενων σε μεγάλο βαθμό στα διαφορετικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν οι παλιννοστήσαντες μεταξύ τους (εθνικότητα, χώρες προορισμού, σκοπός μετανάστευσης), ενδεχομένως και στις διαφορετικές περιόδους διεξαγωγής των εν λόγω ερευνών. Επιπλέον, οι παραπάνω παράγοντες δύνανται, στην πραγματικότητα, να παίζουν διττό ρόλο στην απόφαση κάποιου να επιστρέψει από τα εξωτερικά ή να παραμείνει. Για παράδειγμα, η εύρεση μιας “καλής” δουλειάς στο εξωτερικό μπορεί από την μία να βοηθήσει κάποιον να επιτύχει το σκοπό της μετανάστευσής του συντομότερα, από την άλλη όμως να τον οδηγήσει στην παράταση του χρόνου παραμονής του στο εξωτερικό, ακόμα και στο να μείνει εκεί μόνιμα (OECD, 2008a: 203).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, έχουμε στη διάθεσή μας δύο βασικά “εργαλεία” για τη μελέτη του φαινομένου της παλιννόστησης που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια στα κράτη μέλη της ΕΕ.

Το πρώτο σημαντικό “εργαλείο” από το οποίο μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες για το μέγεθος των ροών αυτών είναι η βάση δεδομένων της Eurostat (η οποία αντλεί με τη σειρά της τα δεδομένα αυτά από τις επιμέρους στατιστικές υπηρεσίες των κρατών μελών).

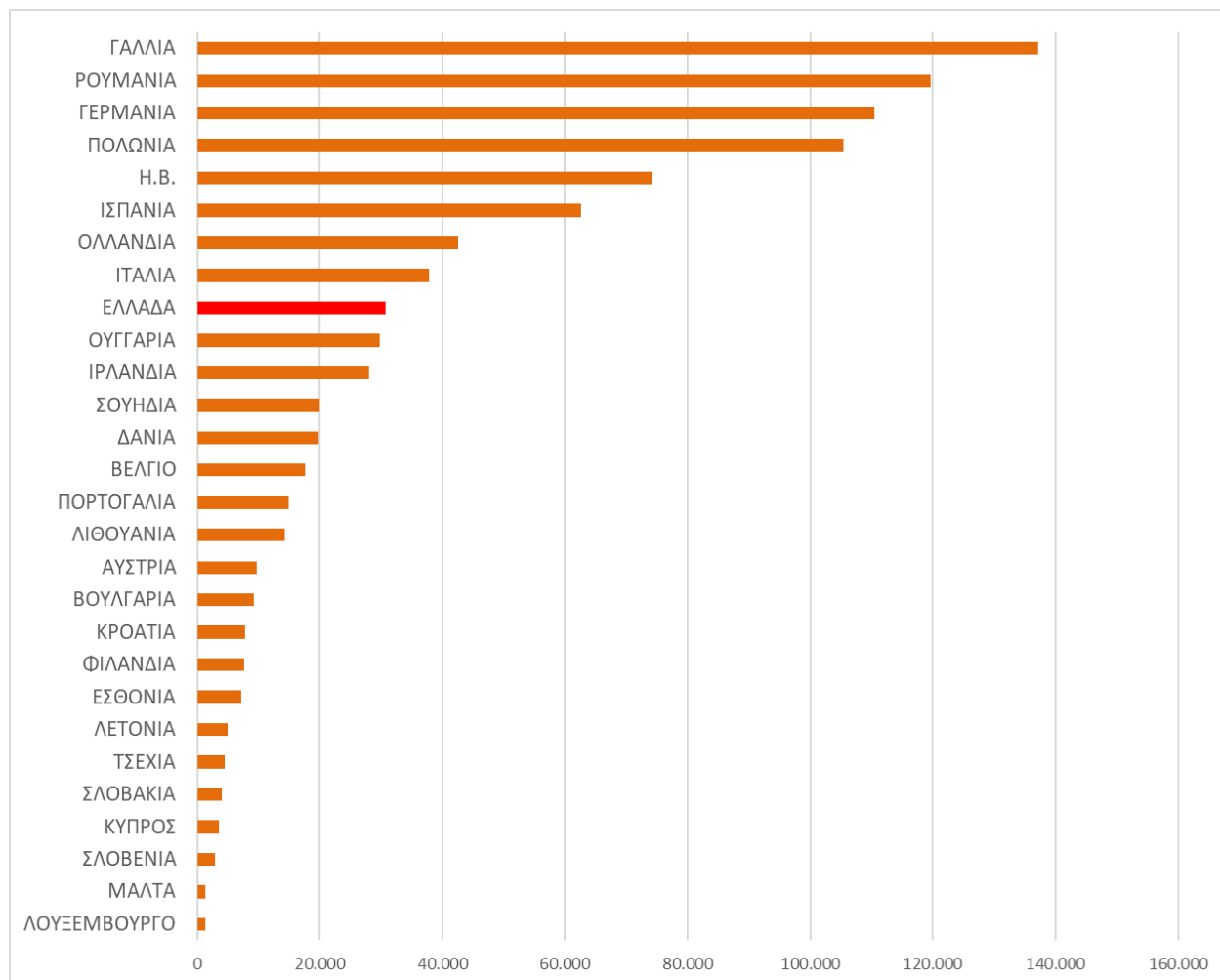
Έτσι, σύμφωνα με τη Eurostat, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι χώρες-μέλη της ΕΕ, οι οποίες δέχθηκαν το 2016 τον μεγαλύτερο μεγάλο αριθμό παλιννοστησάντων (σε απόλυτους αριθμούς) ήταν η Γαλλία, η Ρουμανία, η Γερμανία και η Πολωνία (Γράφημα 5) ενώ ως ποσοστό επί του συνολικού τους πληθυσμού η Ιρλανδία, η Εσθονία, η Ρουμανία και η Κύπρος (Γράφημα 6).

---

⁷³ βλ. ενδεικτικά τα ευρήματα των επιστημονικών ερευνών που αναφέρονται σε σχετική Έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD 2008a: 163 & 173-177), σε σχετικό άρθρο της Wahba (Wahba, 2014: 11-14) καθώς και τα ευρήματα της έρευνας των Dustmann et. al. (1996) και της Wassermann (2017).

ΓΡΑΦΗΜΑ 5

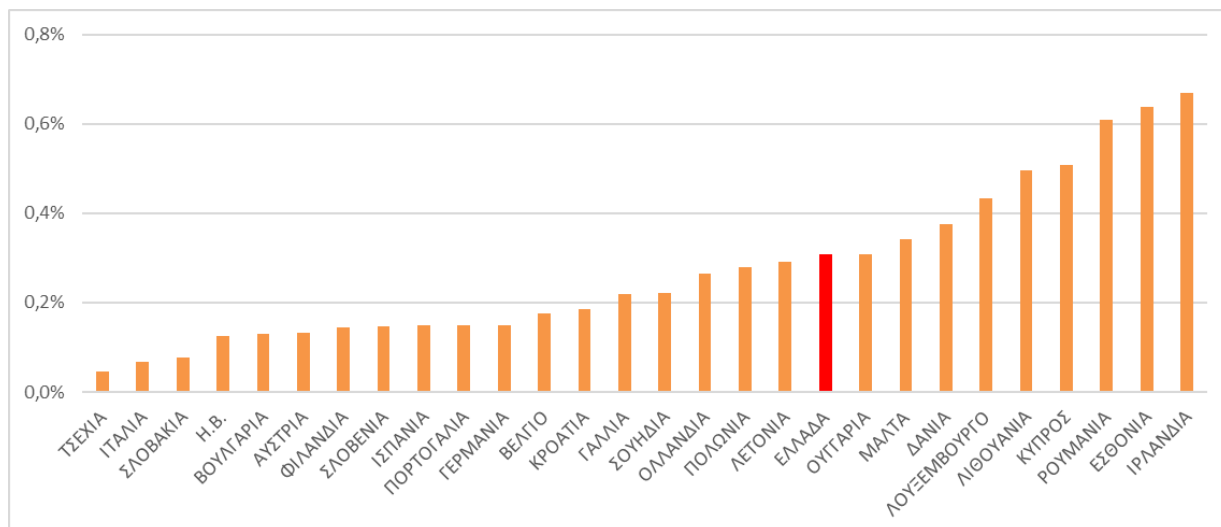
Εισερχόμενοι μετανάστες με υπηκοότητα του αντίστοιχου κράτους μέλους της ΕΕ, ανά χώρα υποδοχής (2016)

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

ΓΡΑΦΗΜΑ 6

Εισερχόμενοι μετανάστες με υπηκοότητα του αντίστοιχου κράτους μέλους της ΕΕ,
ως ποσοστό επί του συνολικού τους πληθυσμού, ανά χώρα υποδοχής (2016)

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz) & *Population on 1 January by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_pop1ctz).

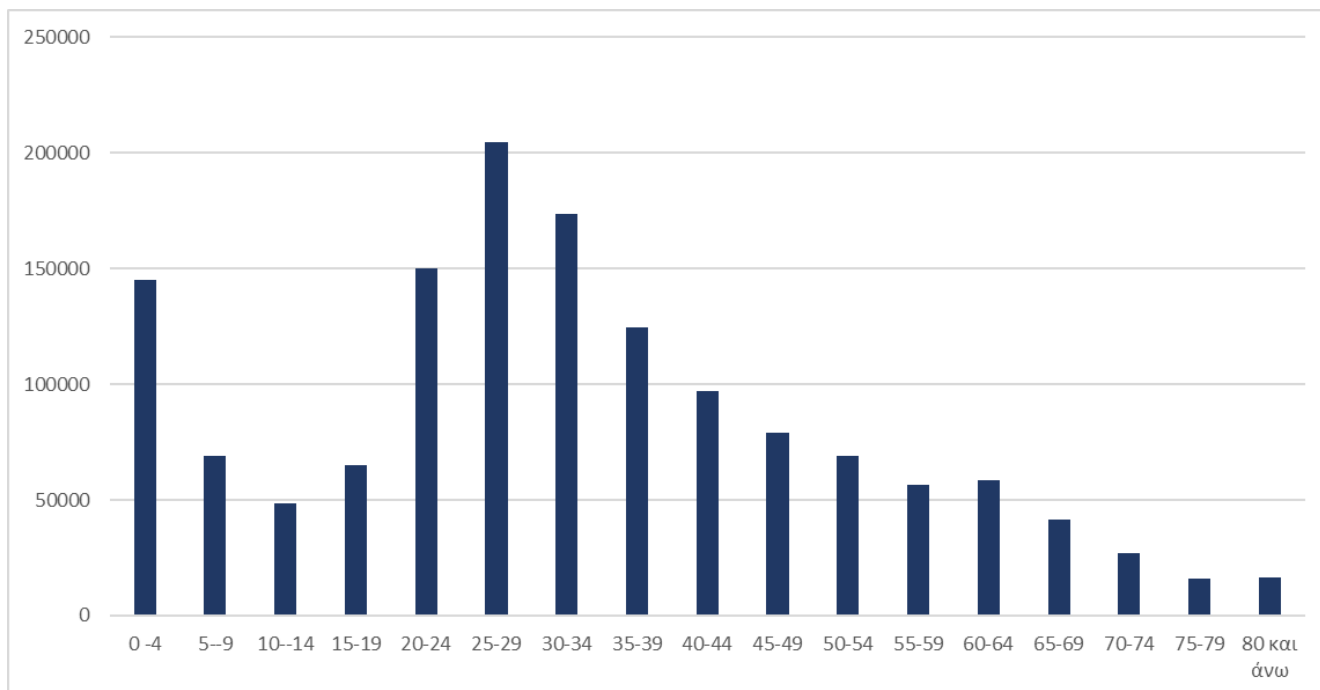
Το έτερο και εξίσου σημαντικό “εργαλείο” που έχουμε στη διάθεσή μας για την όσο το δυνατόν πληρέστερη μελέτη των χαρακτηριστικών των ατόμων που επιστρέφουν στις χώρες καταγωγής τους δεν είναι άλλο από τις Απογραφές πληθυσμού του 2011. Τα έτη 2010-2011 είναι πιο πρόσφατα για τα οποία μπορεί η απογραφή πληθυσμού του 2011 να μας παρέχει πληροφορίες.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των Απογραφών πληθυσμού του 2011, η πλειονότητα των πολιτών της Ένωσης που επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους την περίοδο 2010-2011 αποτελούνταν από άτομα νέα σε ηλικία, κυρίως μεταξύ 20 και 34 ετών (σε ποσοστό 38%) και παιδιά μικρής ηλικίας κάτω των 5 ετών (σε ποσοστό 10%, ορισμένα εκ των οποίων και να είναι ενδεχομένως τέκνα τους) (Γράφημα 7)⁷⁴

⁷⁴ Αντίστοιχη είναι η εικόνα και όσον αφορά τα άτομα που επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους το 2016. Υπολογίζεται ότι το 38% των παλιννοσθησάντων στα 28 κράτη-μέλη της ΕΕ ήταν ηλικίας 20-34 ετών και το 17% παιδιά ή έφηβοι κάτω των 15 ετών (Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship*, online data code: migr_imm1ctz).

ΓΡΑΦΗΜΑ 7

Αριθμός ατόμων που εγκαταστάθηκαν σε 26 χώρες τις ΕΕ, των οποίων είχαν την υπηκοότητα, την περίοδο 2010-2011 και κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα σε αυτές, ανά ηλικιακή ομάδα

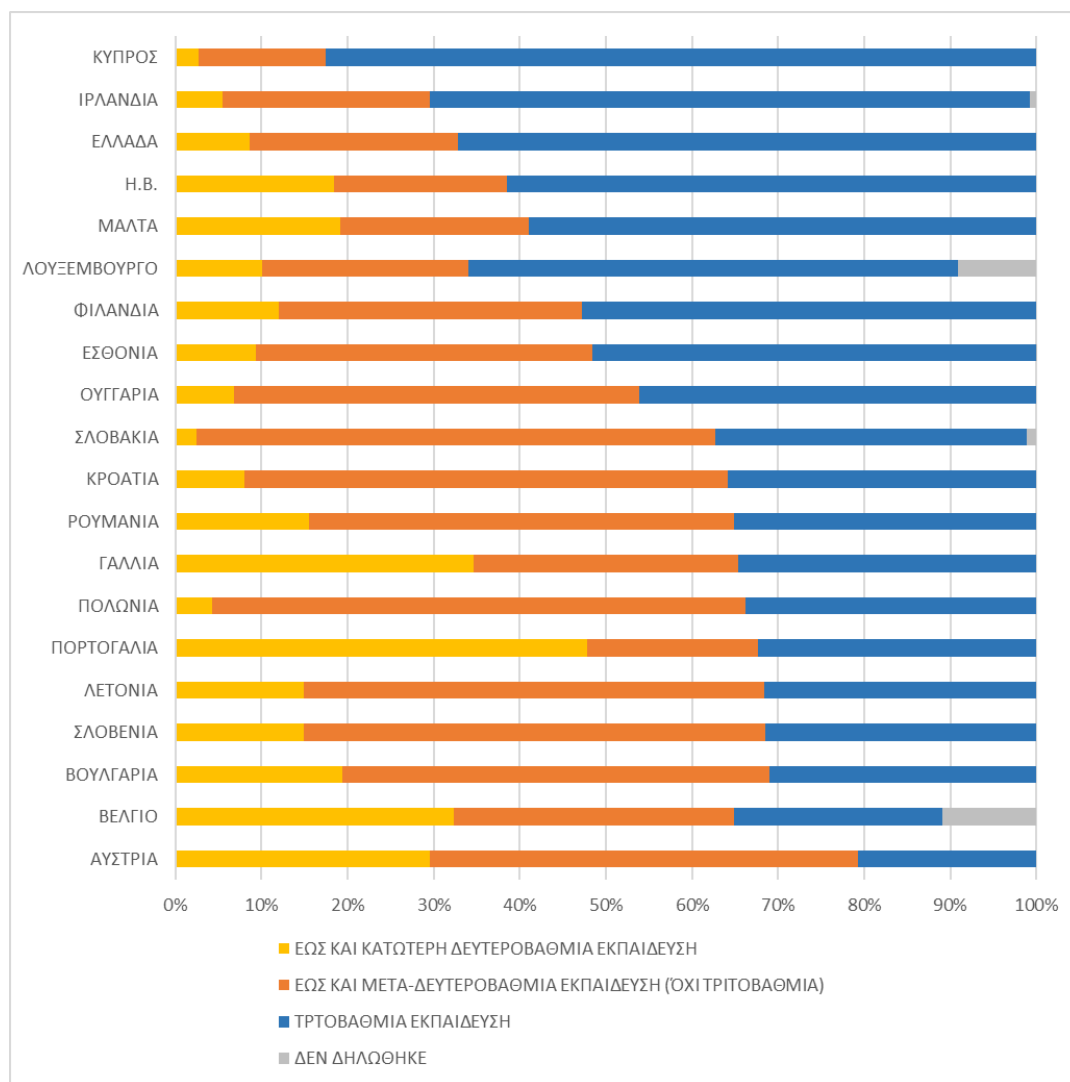

Πηγή δεδομένων: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Τα αντίστοιχα δεδομένα για τη Τσεχία και τη Σουηδία δεν είναι διαθέσιμα.

Πολλοί από τους νέους που επέστρεψαν την εν λόγω περίοδο στις χώρες καταγωγής τους ήταν άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Το ποσοστό των νέων σε ηλικία παλιννοστησάντων (25-39 ετών) με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ξεπερνούσε σε χώρες όπως η Κύπρος, η Ιρλανδία, η Ελλάδα και το Η.Β. το 60% (Γράφημα 8).

ΓΡΑΦΗΜΑ 8

Επίπεδο εκπαίδευσης παλιννοστησάντων ηλικίας 25-39 ετών που εγκαταστάθηκαν στις ακόλουθες χώρες καταγωγής τους (χώρες των οποίων είχαν την αντίστοιχη υπηκοότητα) την περίοδο 2010-2011 (2011).

Πηγή δεδομένων: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Τα αντίστοιχα δεδομένα για τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της ΕΕ δεν είναι διαθέσιμα.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι για πολλούς πολίτες της Ένωσης η επιστροφή στη χώρα καταγωγής τους δεν αποτελεί μια "εύκολη υπόθεση". Σύμφωνα με τα ευρήματα σχετικών ερευνών (Lang et al., 2012: 62), αρκετοί εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν δυσκολίες μετά την επιστροφή τους, σε τομείς όπως οι επικρατούσες συνθήκες στην αγορά εργασίας των χωρών

καταγωγής τους, η οικονομική τους κατάσταση, η γραφειοκρατία, λοιπά προσωπικά ζητήματα κ.ά.

Όπως αναφέρει έκθεση των Η.Ε., οι παλιννοστήσαντες κινδυνεύουν να αντιμετωπίσουν προβλήματα ως προς την εύρεση εργασίας ανάλογης των δεξιοτήτων που έχουν λάβει κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό (UN 1998b, αναφορά στο Castles 2000: 276). Επίσης, υπάρχει ο κίνδυνος τα εφόδια και οι δεξιότητες που “φέρνουν μαζί τους” από εκεί να μην ανταποκρίνονται στις ανάγκες (ζήτηση) της οικονομίας της χώρας καταγωγής τους (Wahba, 2014: 20). Ο Straubhaar (2000: 11) αναφέρεται, επίσης, στην πιθανή δυσκολία αναγνώρισης των πτυχίων και των λοιπών εφοδίων που αποκτήθηκαν από τους παλιννοστήσαντες στο εξωτερικό ενώ η Vlase (2011: 156) στο γεγονός ότι οι μετανάστες μπορεί στην πραγματικότητα να μην είναι επαρκώς ενημερωμένοι για τις αλλαγές που έχουν επέλθει στη χώρα καταγωγής τους κατά την απουσία τους στο εξωτερικό. Εκτός αυτού, υποστηρίζει ότι *«ο μετανάστης που επιστρέφει στη χώρα καταγωγής του μετά από 10 ή 20 χρόνια δεν είναι πλέον ίδιος με εκείνον πριν φύγει, οι προσδοκίες του καθώς και οι προσδοκίες των άλλων προς αυτόν μπορεί να διαφέρουν σημαντικά»* (ό.π.). Επιπλέον, σύμφωνα με έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2008a), είναι υπαρκτός ο κίνδυνος οι παλιννοστήσαντες να μην γίνουν εύκολα αποδεκτοί από τους συμπατριώτες τους, στις χώρες καταγωγής τους, είτε με το σκεπτικό ότι τους ανταγωνίζονται σε τομείς όπως η εύρεση εργασίας, συντρόφου ή στέγης, είτε επειδή τους θεωρούν ως μια “προνομιούχα ομάδα” πολιτών.

Έρευνες (Lang et al., 2012: 61) δείχνουν ότι ορισμένες εθνικότητες είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν μεγαλύτερες δυσκολίες μετά την επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής τους έναντι άλλων. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2011. Οι νέοι σε ηλικία παλιννοστήσαντες (ηλικίας 25-39 ετών) που επέστρεψαν στις χώρες καταγωγής τους την περίοδο 2010-2011 και καταγωγή από το Λουξεμβούργο, τη Μάλτα και την Κύπρο εμφανίζονται να βρήκαν εκεί απασχόληση σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, εν αντιθέσει με εκείνους με καταγωγή από χώρες όπως η Ιρλανδία, η Λετονία και η Ελλάδα (Eurostat, Census Hub 2011 Database).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΕ

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ροών που καταγράφονται σήμερα στο εσωτερικό της ΕΕ, δεδομένου ότι αυτά διαφέρουν σε ορισμένους τομείς από εκείνα που καταγράφονται παγκοσμίως (πχ. ως προς το ότι η ΕΕ έχει λάβει μέτρα που διευκολύνουν σημαντικά τη μετακίνηση των πολιτών της μεταξύ των κρατών μελών της).

3.1. Παράγοντες που ευνοούν τη μετανάστευση εντός της ΕΕ

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat⁷⁵, το 2018 εκτιμάται ότι διέμεναν στην ΕΕ, συνολικά, περίπου 18 εκατ. άτομα με υπηκοότητα κάποιου άλλου κράτους-μέλους της ΕΕ και περίπου 22 εκατ. άτομα γεννημένα σε κάποια άλλη χώρα-μέλος της ΕΕ.

Στην αύξηση των ροών μεταξύ των χωρών-μελών της Ένωσης των τελευταίων ετών έχει συμβάλει σημαντικά η διεύρυνσή της από τα 15 στα 28 μέλη ενώ στη διευκόλυνση της μετανάστευσης μεταξύ των χωρών της Ένωσης έχει συμβάλει καθοριστικά η «ευρωπαϊκή εσωτερική αγορά» (γνωστή και ως ενιαία αγορά). Η ενιαία αγορά επιτρέπει στους πολίτες και τις επιχειρήσεις να κυκλοφορούν και να συναλλάσσονται ελεύθερα και στα 28 κράτη μέλη της ΕΕ ενώ ταυτόχρονα τους παρέχει το δικαίωμα να εργάζονται, να σπουδάζουν ή να συνταξιοδοτούνται σε κάποια άλλη χώρα της ΕΕ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014β)⁷⁶. Εντός της ΕΕ, επιτρέπονται επίσης τα ταξίδια χωρίς διαβατήριο και ελέγχους στα σύνορα μεταξύ 22 χωρών που ανήκουν στον χώρο Σένγκεν (ό.π.). Ο Recchi (2008: 207) αναφέρει ότι «έχουν γίνει πολύ

---

⁷⁵ Eurostat database: *Population on 1 January by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_pop1ctz) & *Population on 1 January by age group, sex and country of birth* (online data code: migr_pop3ctb).

⁷⁶ Η πλειονότητα των πολιτών της ΕΕ εμφανίζεται να έχει γενικά θετική στάση απέναντι στην ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών (EC, 2015). Επίσης, οι πολίτες της ΕΕ εμφανίζονται να είναι περισσότερο θετικά διακείμενοι στην εισερχόμενη μετανάστευση ατόμων με καταγωγή εντός ΕΕ σε σχέση με άτομα με καταγωγή εκτός ΕΕ (ό.π.). Οι περισσότεροι κανόνες της ενιαίας αγοράς εφαρμόζονται και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη όπως η Ισλανδία, το Λιχτενστάιν και η Νορβηγία που αποτελούν τμήμα του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014β).

μεγάλα βήματα προς την κατεύθυνση της μετατροπής των ενδο-ενωσιακών μετακινήσεων από διεθνείς σε εσωτερικές».

Επίσης, η θέσπιση ενός κοινού νομίσματος διευκολύνει τις συναλλαγές των πολιτών και των επιχειρήσεων μεταξύ των 19 κρατών μελών της ΕΕ που απαρτίζουν την Ευρωζώνη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014β). Ακόμη, η “Ευρωπαϊκή Κάρτα Ασφάλισης Ασθένειας” προσφέρει στους πολίτες της Ένωσης πρόσβαση στην αναγκαία περίθαλψη που μπορεί να χρειαστούν κατά την προσωρινή διαμονή τους σε μια από τις 28 χώρες της ΕΕ, με τους ίδιους όρους και το ίδιο κόστος με τους ασφαλισμένους της εν λόγω χώρας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018).

Επιπροσθέτως, η ευρωπαϊκή ιθαγένεια των πολιτών των κρατών μελών της ΕΕ τους δίνει σημαντικά δικαιώματα όπως είναι η ελεύθερη κυκλοφορία⁷⁷ και η διαμονή σε όποιο κράτος μέλος της Ένωσης επιθυμούν (πχ. για σπουδές ή επαγγελματικούς λόγους), χωρίς να υφίσταται διακρίσεις λόγω υπηκοότητας, η συμμετοχή στην πολιτική ζωή της Ένωσης (δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις ευρωεκλογές ή στις δημοτικές εκλογές) (ΕΕ, 2018)⁷⁸ κ.ά. Έτσι, η κατηγορία των μετακινούμενων πολιτών εντός της Ένωσης θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί, στην πραγματικότητα, μια “προνομιούχα” κατηγορία μεταναστών, τουλάχιστον έναντι των λοιπών μεταναστών με καταγωγή από τρίτες χώρες, λόγω των δικαιωμάτων που αυτοί απολαμβάνουν στις χώρες προορισμού τους εντός της Ένωσης⁷⁹.

---

⁷⁷ Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας “Eurobarometer 151” (EC, 2001: 87), τα νέα σε ηλικία άτομα φαίνεται να έχουν ταυτίσει σε μεγάλο βαθμό την ΕΕ και το τι αυτή σημαίνει για τους πολίτες της με το δικαίωμα των πολιτών της για μετακίνηση οπουδήποτε εκείνοι επιθυμούν εντός της Ένωσης. Η ελεύθερη κυκλοφορία εντός της Ένωσης φαίνεται να είναι εκ πρώτης όψεως αρκετά επωφελής τόσο σε επίπεδο κρατών όσο και στους ίδιους τους πολίτες της καθώς επιτρέπει, για παράδειγμα, στους πολίτες της Ένωσης να ζητούν στο εσωτερικό της καλύτερες συνθήκες ζωής και εργασίας από αυτές που τους παρέχει η περιοχή καταγωγής τους ενώ παράλληλα συμβάλλει στην εξισορρόπηση των πιέσεων στις αγορές εργασίας που ασκούνται στις επιμέρους περιοχές και χώρες της ΕΕ (για περισσότερα βλ. Μούσης 2008: 101, Recchi 2008, Schellinger 2015b). Στην πραγματικότητα, όμως, αυτή η ευκολία κυκλοφορίας εντός της ΕΕ είναι πιθανό να μην οδηγεί πάντα σε αμοιβαία επωφελής καταστάσεις (win-win situation) για όλα τα συμβαλλόμενα μέρη, καθώς μπορεί να συμβάλει στην ενίσχυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι κατ’ εξοχήν χώρες αποστολής μεταναστών όπως είναι πχ. η Πολωνία (Murdoch και Huttyra 2008, Beaumont et al. 2017) και η Ρουμανία (βλ. Alexe et.al. 2011, Goschin et. al. 2013, Iacob 2018) και στη διεύρυνση του χάσματος στις αναπτυξιακές προοπτικές μεταξύ των χωρών αποστολής και υποδοχής των μεταναστών.

⁷⁸ Για ορισμένα από τα παραπάνω δικαιώματα ισχύουν ορισμένες προϋποθέσεις κατά την άσκησή τους (για περισσότερα βλ. ΕΕ, 2018).

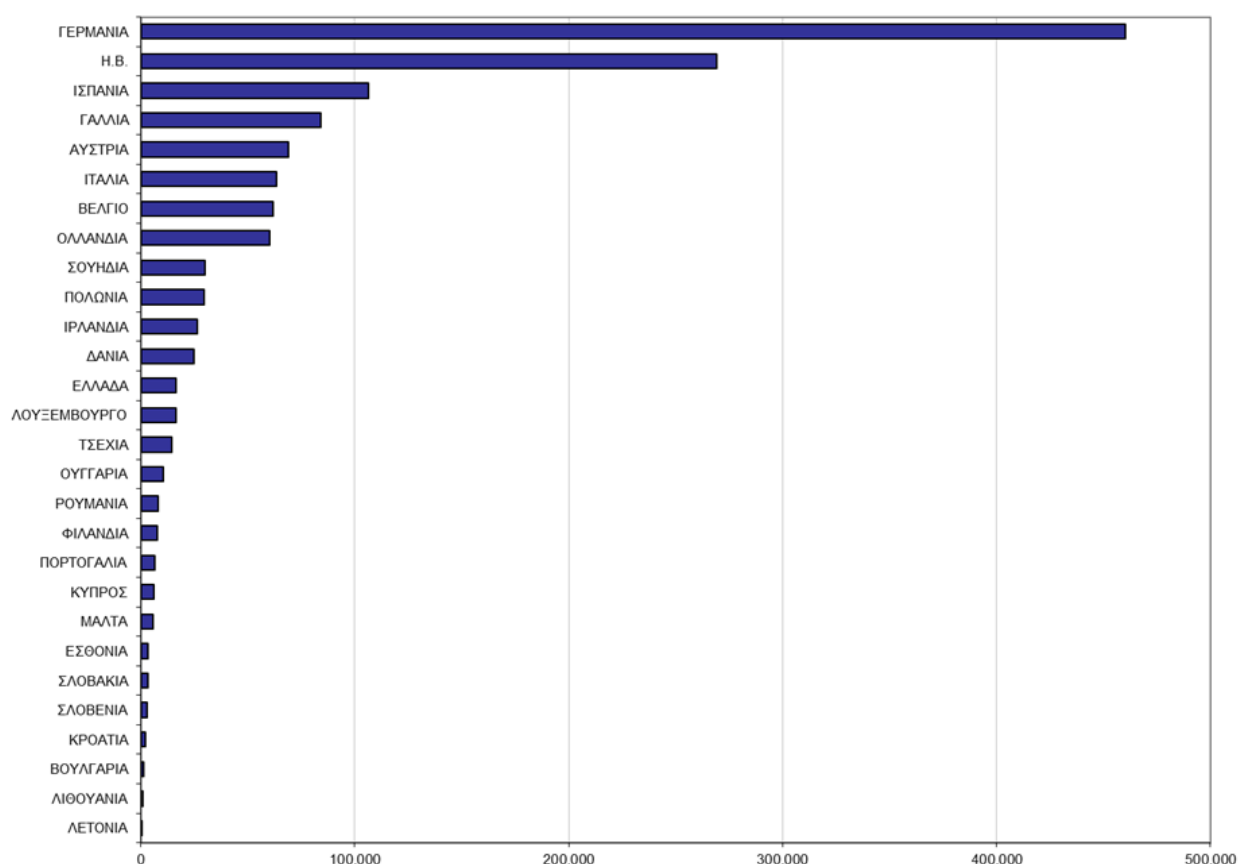
⁷⁹ Για περισσότερα βλ. Recchi (2005), Recchi (2015), Recchi και Favell (2009).

3.2 Βασικές χώρες προορισμού των ευρωπαϊών πολιτών εντός της ΕΕ

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, τον μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών με υπηκοότητα άλλου κράτους μέλους της ΕΕ δέχονται τα τελευταία χρόνια με διαφορά η Γερμανία και το Η.Β. (Γράφημα, 9), ενώ ως ποσοστό επί του συνολικού του πληθυσμού το Λουξεμβούργο⁸⁰ (Γράφημα 10).

ΓΡΑΦΗΜΑ 9

Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών με υπηκοότητα άλλου κράτους μέλους της ΕΕ ανά χώρα υποδοχής (2016)

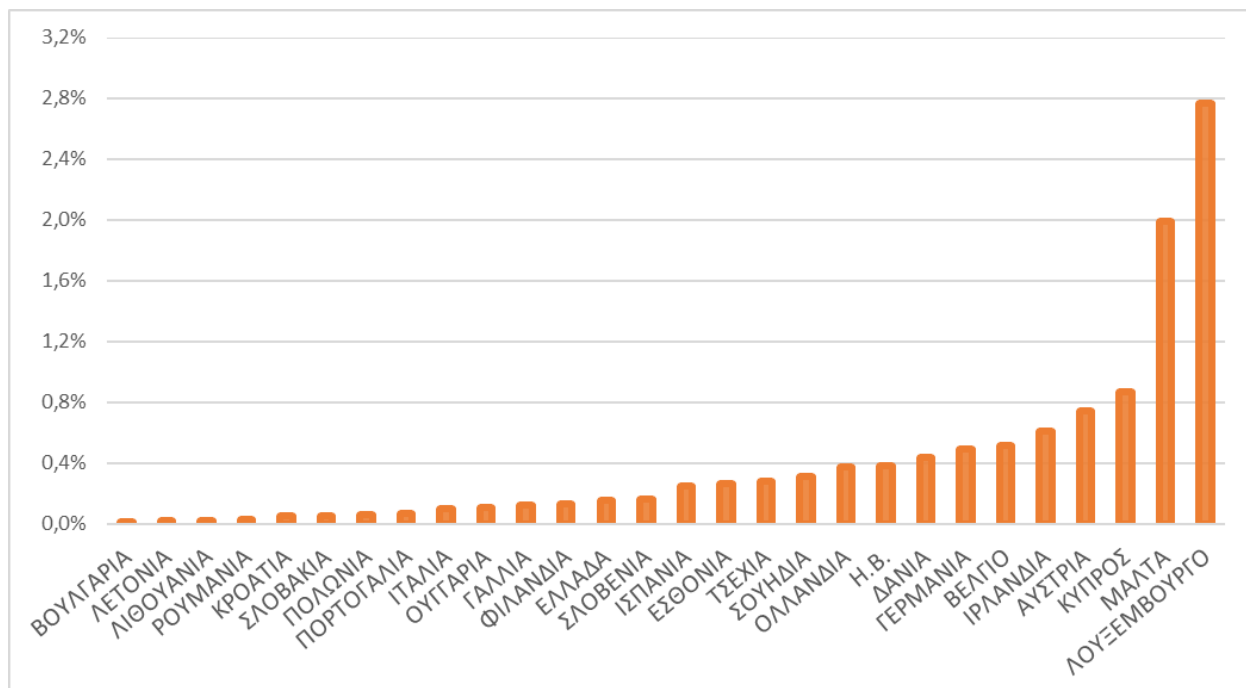

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

⁸⁰ Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2011, η Γερμανία και το Η.Β. είναι οι χώρες που συγκεντρώνουν στην ΕΕ τον μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών με καταγωγή από κάποια άλλη χώρα μέλος της ΕΕ (περίπου 7 εκατ. άτομα)(Eurostat, Census Hub 2011 Database). Σε επίπεδο πόλεων, το Λονδίνο και οι Βρυξέλλες είναι οι πόλεις που συγκεντρώνουν στην ΕΕ τον μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών με καταγωγή από κάποια άλλη χώρα μέλος της ΕΕ (Eurostat database: *Population by citizenship and country of birth - cities and greater cities*, online code: urb_cporcb), ενώ ως ποσοστό επί του συνολικού του πληθυσμού το Λουξεμβούργο (Eurostat, 2015a: 297).

ΓΡΑΦΗΜΑ 10

Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών υπηκόων χωρών της ΕΕ που μετανάστευσαν το 2016
ως ποσοστό (%) του συνολικού τους πληθυσμού (2016)

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz) & *Population on 1 January by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_pop1ctz).

Αντίθετα, παρατηρούμε ότι πολλά από τα νεότερα μέλη της Ένωσης καθώς και κάποιες χώρες που επλήγησαν σημαντικά τα τελευταία χρόνια από την οικονομική κρίση, δεν φαίνεται να αποτελούν σήμερα σημαντικούς πόλους έλξης μεταναστών με καταγωγή από άλλα κράτη της Ένωσης.

3.3 Βασικά χαρακτηριστικά των ευρωπαίων πολιτών που μεταναστεύουν εντός της ΕΕ

Σημαντικές πληροφορίες για τα βασικά χαρακτηριστικά των ευρωπαίων πολιτών που μεταναστεύουν εντός της ΕΕ μπορούμε να αντλήσουμε από δύο βασικές πηγές: από τις σχετικές

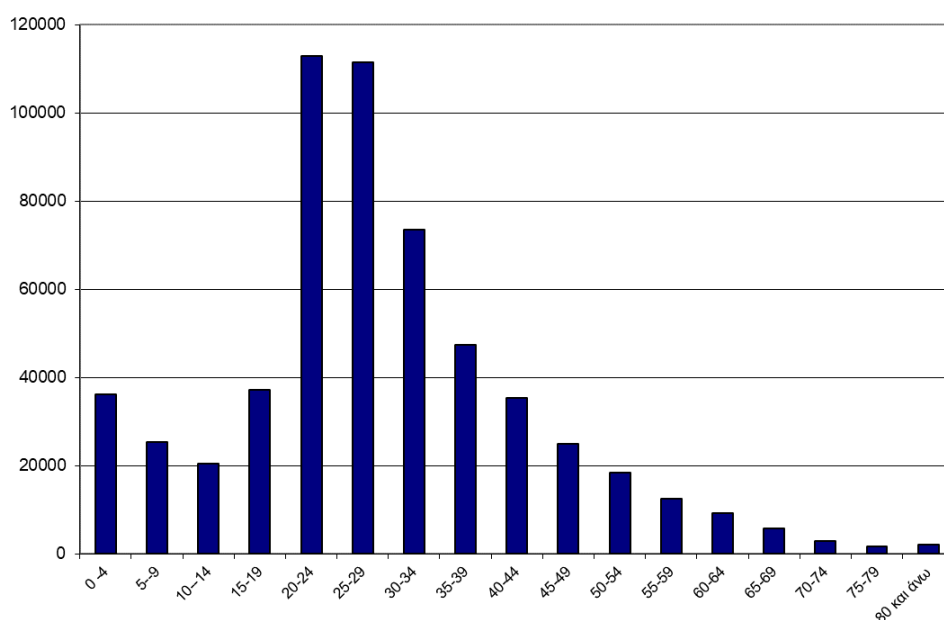
έρευνες που διεξάγονται σε ετήσια βάση σε επίπεδο κρατών μελών και είναι διαθέσιμες στη βάση δεδομένων της Eurostat και από τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2011.

Ειδικότερα:

α) όσον αφορά την ηλικία των πολιτών της ΕΕ που μεταναστεύουν στο εσωτερικό της, τόσο τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2011 (Γράφημα 11) όσο και οι πιο πρόσφατες έρευνες που διεξάγονται σε ετήσια βάση, σε επίπεδο κρατών μελών (Γράφημα 12), επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι οι σύγχρονες μεταναστευτικές ροές αποτελούνται –και στο εσωτερικό της ΕΕ– σε μεγάλο βαθμό από άτομα νέα σε ηλικία.

ΓΡΑΦΗΜΑ 11

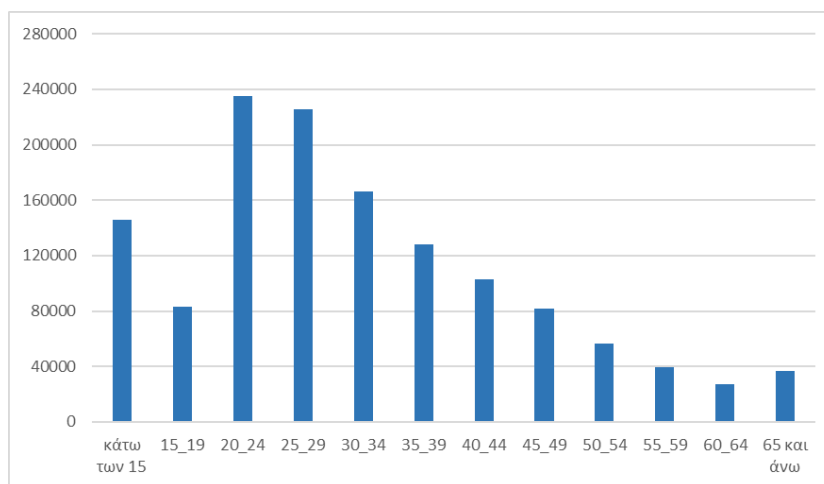
Αριθμός ατόμων που εγκαταστάθηκαν σε 21 κράτη-μέλη της ΕΕ, των οποίων δεν είχαν την υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους-μέλους της ΕΕ, την περίοδο 2010-2011 (2011)

Πηγή δεδομένων: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Τα αντίστοιχα δεδομένα για τη Δανία, τη Γερμανία, την Ισπανία, την Ιταλία, τη Λιθουανία, την Ολλανδία και τη Σουηδία δεν είναι διαθέσιμα. Τα έτη 2010-2011 είναι τα τελευταία για οποία μας παρέχει πληροφορίες η απογραφή πληθυσμού που έλαβε χώρα στις χώρες της ΕΕ το 2011.

ΓΡΑΦΗΜΑ 12

Ηλικία ατόμων που εγκαταστάθηκαν το 2016 στα 28 κράτη-μέλη της ΕΕ, των οποίων δεν είχαν την υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους-μέλους της ΕΕ

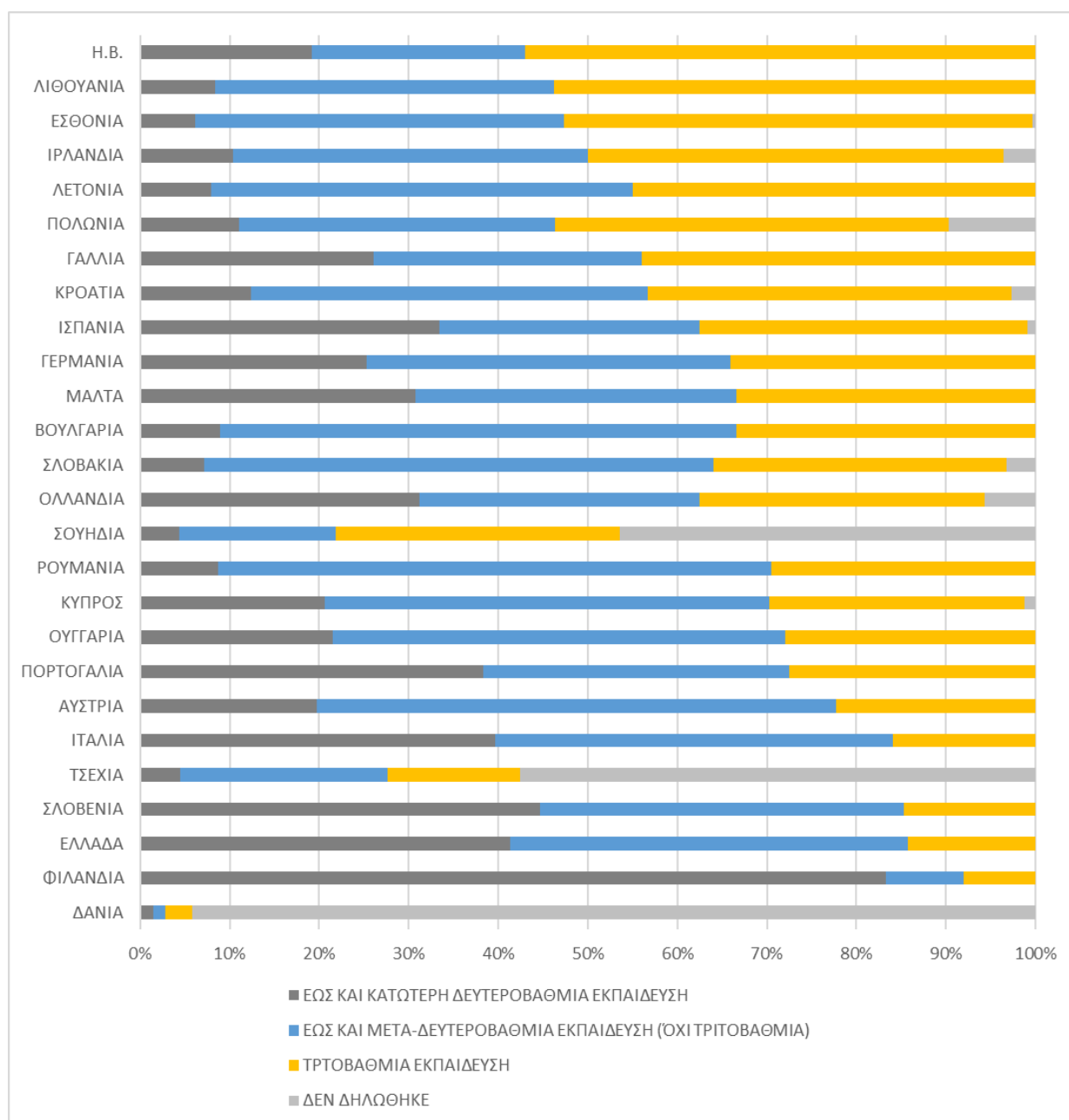

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

β) όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών/ πολιτών της ΕΕ, από τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2011 προκύπτει ότι οι σύγχρονες μεταναστευτικές ροές αποτελούνται –και στο εσωτερικό της ΕΕ– σε μεγάλο βαθμό από άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (Γράφημα 13). Παρ’ όλα αυτά, το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών φαίνεται να βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη χώρα προορισμού τους. Οι νέοι πολίτες της Ένωσης, για παράδειγμα, που κατευθύνονται σε χώρες όπως το Η.Β. και τη Γαλλία εμφανίζονται να έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης έναντι εκείνων που κατευθύνονται σε χώρες όπως η Ελλάδα και η Σλοβενία (Γράφημα 14).

ΓΡΑΦΗΜΑ 13

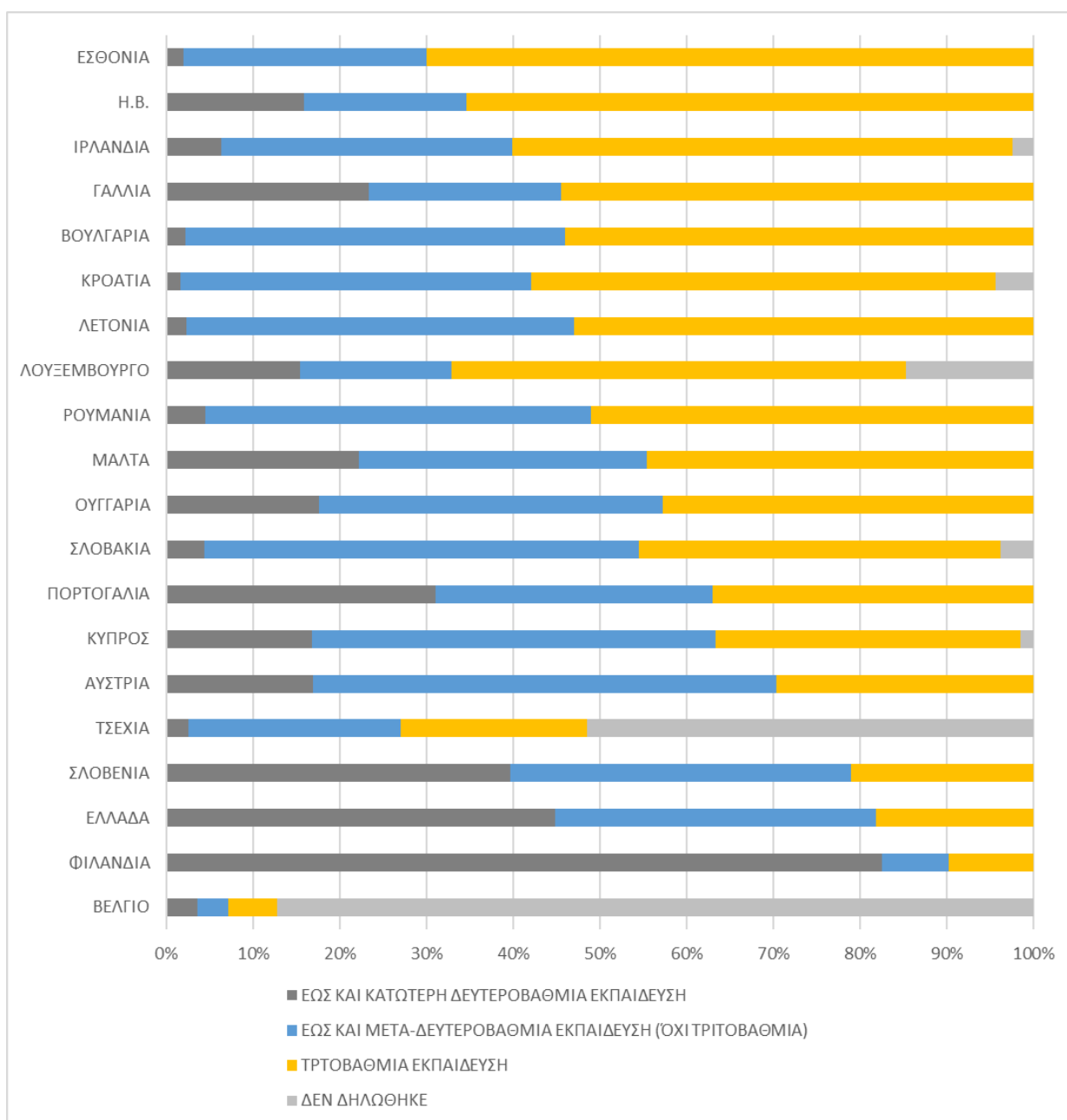
Επίπεδο εκπαίδευσης ατόμων που εγκαταστάθηκαν στις ακόλουθες χώρες, των οποίων δεν είχαν την αντίστοιχη υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους μέλους της ΕΕ, την περίοδο 2010-2011 (2011)

Πηγή δεδομένων: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Τα αντίστοιχα δεδομένα για το Λουξεμβούργο και το Βέλγιο δεν είναι διαθέσιμα.

ΓΡΑΦΗΜΑ 14

Επίπεδο εκπαίδευσης ατόμων ηλικίας 25-39 ετών που εγκαταστάθηκαν στις ακόλουθες χώρες, των οποίων δεν είχαν την αντίστοιχη υπηκοότητα αλλά άλλου κράτους μέλους της ΕΕ, την περίοδο 2010-2011 (2011)

Πηγή δεδομένων: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Τα στοιχεία για την Πολωνία αφορούν τις ηλικίες 25-34. Για τις υπόλοιπες χώρες τα δεδομένα δεν είναι διαθέσιμα.

Μια μεγάλη μερίδα ευρωπαίων πολιτών μεταναστεύει σε κάποιο άλλο μέλος της ΕΕ προς εύρεση εργασίας. Αρκετές χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, όπως η Γερμανία και το Η.Β., έχουν αναδειχθεί σε σημαντικούς πόλους έλξης εργαζομένων από άλλες χώρες της ΕΕ⁸¹. Αυτό βρίσκεται αναμφίβολα σε άμεση συνάρτηση με τις επικρατούσες συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας τόσο στις χώρες αποστολής των μεταναστών όσο και στις χώρες εγκατάστασής τους⁸².

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα σχετικής πανευρωπαϊκής έρευνας που διεξήχθη το 2013⁸³ (EC, 2013: 53), το ¼ των ερωτηθέντων δήλωνε θετικό ή μάλλον θετικό σε ερώτηση που αφορούσε το ενδεχόμενο απασχόλησής του σε κάποια άλλη χώρα μέλος της ΕΕ μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια. Τη μεγαλύτερη επιθυμία για μετεγκατάσταση για εργασία σε κάποια άλλη χώρα της ΕΕ εξέφρασαν κυρίως τα άτομα που ήταν νεαρότερης ηλικίας, ακόμα σπούδαζαν ή ήταν άνεργα και αναζητούσαν εργασία, δεν είχαν οικογενειακές υποχρεώσεις και είχαν ήδη εργαστεί στο παρελθόν σε κάποια άλλη χώρα της ΕΕ (EC, 2013: 54-55).

Ως βασικοί λόγοι μετανάστευσης σε κάποια άλλη χώρα της Ένωσης για εργασία αναφέρθηκαν η επιθυμία για μεγαλύτερο μισθό και καλύτερες επαγγελματικές ευκαιρίες στο εξωτερικό, η δυσκολία ανεύρεσης εργασίας στη χώρα καταγωγής και οι καλύτερες συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στο εξωτερικό (EC, 2013: 56-58). Αντίθετα, ως ανασταλτικοί παράγοντες αναφέρθηκαν προσωπικοί ή οικογενειακοί λόγοι, η απροθυμία για μόνιμη διαμονή και εργασία σε κάποια άλλη χώρα, η δυσκολία στην επικοινωνία λόγω της ξένης γλώσσας που χρησιμοποιείται εκεί και οι –καλύτερες– ευκαιρίες απασχόλησης που προσφέρονταν στις χώρες καταγωγής τους (EC, 2013: 60).

---

⁸¹ Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2011, οι χώρες που φιλοξενούσαν το 2011 τον μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων με υπηκοότητα άλλου κράτους μέλους της ΕΕ ήταν με διαφορά το Η.Β. και η Γερμανία (Eurostat, Census Hub 2011 Database). Το Η.Β. παρ' όλο που εξακολουθεί να αποτελεί μέχρι και σήμερα σημαντικό πόλο έλξης ατόμων προερχόμενων από άλλες χώρες μέλη της ΕΕ για εργασία, ο αριθμός αυτός φαίνεται μετά το 2016 να σημειώνει κάμψη (UK Office of National Statistics, 2019).

⁸² βλ. σχετικούς χάρτες στην Έκθεση της Ευρωπαϊκής επιτροπής με τίτλο "Eurostat Regional Yearbook 2017" (Eurostat, 2017: 91-124) και Eurostat database (*Research and development expenditure, by sectors of performance*, online data code: tsc00001 & *Employment in high-tech sectors by NUTS 2 regions*, online data code: tgs00039).

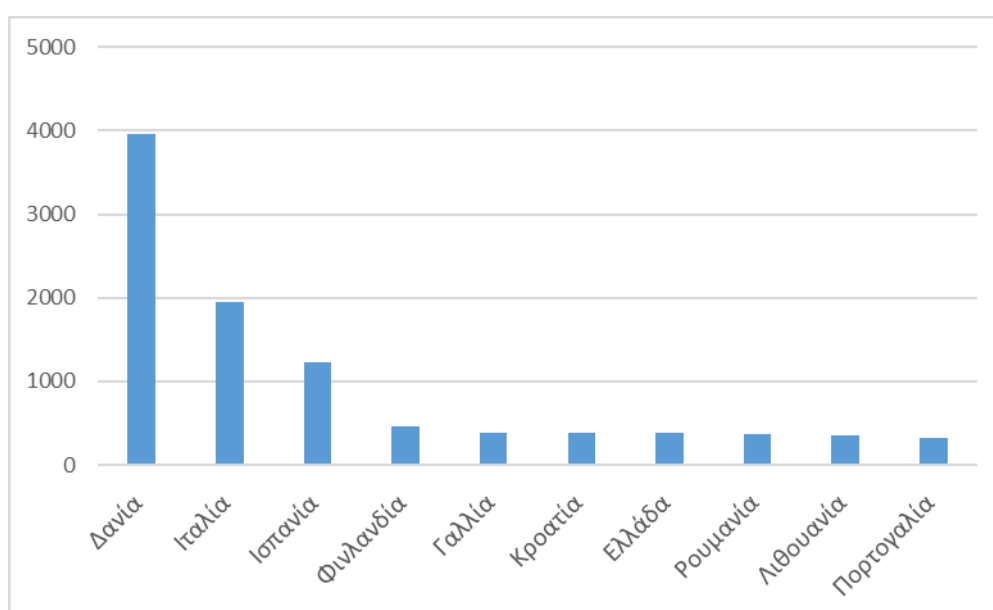
⁸³ Γίνεται αναφορά στα αποτελέσματα της έρευνας Special Eurobarometer 398 που διεξήχθη το 2013 σε δείγμα περίπου 27 χιλ. ατόμων.

Ενδεικτικό της κινητικότητας στο εσωτερικό της ΕΕ είναι σήμερα το γεγονός ότι, περίπου 10.000 άτομα αναζητούν εργασία σε κάποια άλλη χώρα της ΕΕ μέσω της “Ευρωπαϊκής Πύλης για την Επαγγελματική Κινητικότητα, γνωστή ως “EURES⁸⁴”. Αρκετοί μάλιστα εξ αυτών είναι άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (56%) και προέρχονται από τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Γράφημα 15 και 16).

ΓΡΑΦΗΜΑ 15

Άτομα που αναζητούν εργασία μέσω EURES ανά βασικότερες χώρες καταγωγής τους

Στοιχεία Δεκεμβρίου 2018

Πηγή δεδομένων: Ευρωπαϊκή Πύλη για την Επαγγελματική Κινητικότητα (EURES)⁸⁵

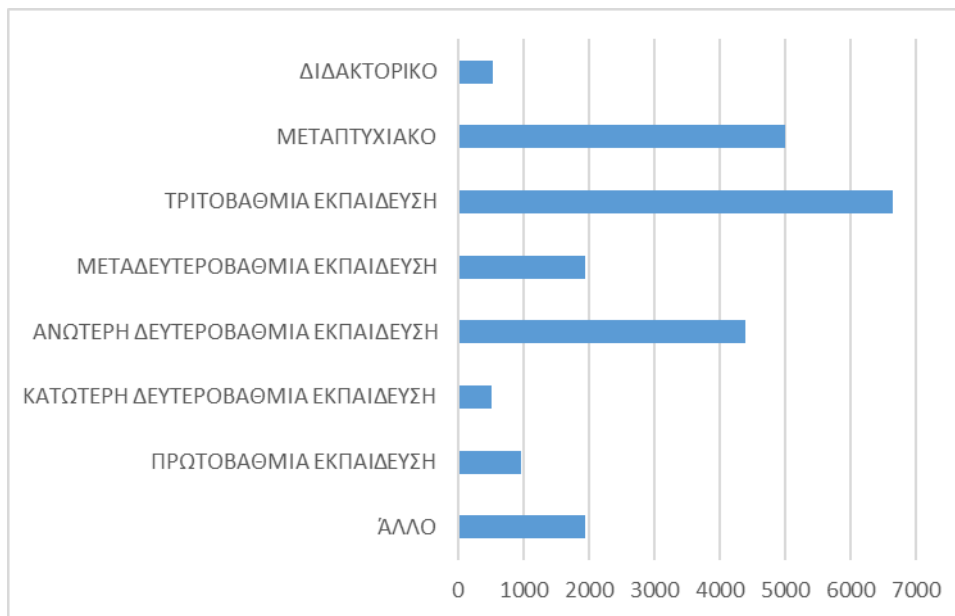
⁸⁴ Το EURES, «αποτελεί ένα δίκτυο συνεργασίας και μια πύλη για την επαγγελματική κινητικότητα που διευκολύνει την ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων εντός του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου (συμπεριλαμβανομένης της Ελβετίας). [...] Δημιουργήθηκε το 1993 με στόχο να παρέχει πληροφορίες, συμβουλές και υπηρεσίες πρόσληψης/τοποθέτησης [...] σε εργαζόμενους και εργοδότες ή σε οποιονδήποτε επιθυμεί να επωφεληθεί από την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014β: 7).

⁸⁵ Διαθέσιμη στο: <https://ec.europa.eu/eures/eures-apps/cvo/page/statistics?lang=el>.

ΓΡΑΦΗΜΑ 16

Άτομα που αναζητούν εργασία μέσω EURES ανά επίπεδο εκπαίδευσης

Στοιχεία Δεκεμβρίου 2018

Πηγή δεδομένων: Ευρωπαϊκή Πύλη για την Επαγγελματική Κινητικότητα (EURES)⁸⁶

Πέραν της μετανάστευσης για λόγους επαγγελματικούς, μια άλλη, μεγάλη μερίδα πολιτών της ΕΕ μεταναστεύει σήμερα εντός της Ένωσης για λόγους εκπαιδευτικούς (για σπουδές). Το Η.Β. φαίνεται και στον τομέα αυτόν να ξεχωρίζει, δεδομένου ότι είναι, σε επίπεδο ΕΕ, η χώρα που συγκεντρώνει με διαφορά τον μεγαλύτερο αριθμό φοιτητών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με καταγωγή από κάποιο άλλο κράτος μέλος της ΕΕ⁸⁷. Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια στο "στίβο" αυτό έχουν μπει δυναμικά και άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Ρουμανία (πχ. στον τομέα της ιατρικής, βλ. OECD 2015b: 165) και η Ολλανδία (Statistics Netherlands, 2016: 27), κυρίως λόγω της καλής "φήμης" των Ολλανδικών Πανεπιστημίων, της ύπαρξης πολλών προγραμμάτων σπουδών στην Αγγλική γλώσσα και των σχετικά χαμηλών διδάκτρων φοίτησης, ιδίως μετά την άνοδο των διδάκτρων των πανεπιστημίων στο Ηνωμένο Βασίλειο (Pratsinakis et. al., 2017: 93).

⁸⁶ βλ. υποσ. 85.

⁸⁷ Eurostat Database: *Foreign students by level of education and country of origin* (online data code: educ_mofo_orig). Για περισσότερα βλ. UK Office of National Statistics (2018: 15-17).

Σύμφωνα με σχετική έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (EC, 2006: 63) που διεξήχθη το 2006 στα 25 –τότε– κράτη μέλη της ΕΕ, το 3% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι είχε ήδη μεταναστεύσει σε κάποιο άλλο μέλος της ΕΕ για σπουδές⁸⁸, το 5% ότι σκεφτόταν το ενδεχόμενο αυτό αλλά δεν είχε ακόμα αποφασίσει και το 7% ότι αν και το είχε σκεφτεί, τελικά αποφάσισε να μην το πραγματοποιήσει. Τα άτομα που εμφανίστηκαν πιο θετικά στην προοπτική της μετανάστευσης για λόγους εκπαιδευτικούς σε κάποιο άλλο μέλος της ΕΕ ήταν εκείνα που ήταν νέα, ακόμα σπούδαζαν και οι γονείς τους κατάγονταν από κάποιο άλλο μέλος της ΕΕ (EC, 2006: 64).

Τέλος, ορισμένοι ευρωπαίοι πολίτες μεταναστεύουν εντός της Ένωσης και για άλλους λόγους όπως για λόγους “οικογενειακούς και συναισθηματικούς” ή για λόγους που σχετίζονται με την αναζήτηση καλύτερης ποιότητας ζωής στο εξωτερικό. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα σχετικής έρευνας με τίτλο “European Internal Movers Social Survey 2004”, που διεξήχθη σε δείγμα 5.000 πολιτών της ΕΕ (Recchi, 2008: 217-218).

---

⁸⁸ Τα μεγαλύτερα ποσοστά καταγράφηκαν σε χώρες όπως το Λουξεμβούργο και η Κύπρος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

4.1 Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό στη νεότερη και μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδος

Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό την περίοδο 1900-1980

Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό δεν είναι “νέο” φαινόμενο. Στα τέλη περίπου του 19^{ου} αι. σημειώθηκε το πρώτο σημαντικό κύμα φυγής Ελλήνων με κατεύθυνση κυρίως τις ΗΠΑ. Οι μετανάστες της περιόδου εκείνης προέρχονταν ως επί το πλείστον από περιοχές της Πελοποννήσου που σχετίζονταν άμεσα με την καλλιέργεια της σταφίδας. Υπολογίζεται, μάλιστα, ότι την εικοσαετία 1901-1920 από την Ελλάδα μετανάστευσαν περίπου 370.000 άτομα (τα 352.000 εξ αυτών κατευθύνθηκαν στις ΗΠΑ) (ΕΣΥΕ, 1971: 43)⁸⁹. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Fairchild που έγραφε το 1911 περί «*απειλής της έσχατης υπόστασης του Ελληνικού έθνους*», λόγω του κολοσσιαίου –όπως το χαρακτήριζε– μεταναστευτικού ρεύματος που παρατηρούνταν την εποχή εκείνη από την Ελλάδα προς το εξωτερικό (Fairchild 1911, αναφορά στο Φίλιας 1974: 183). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι την εν λόγω περίοδο παρατηρήθηκε από την Ελλάδα ένα σημαντικό κύμα εξερχόμενης μετανάστευσης, η παρουσία των Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό φαίνεται να ήταν μικρή (Pellliccia, 2012: 17).

Την περίοδο που ακολούθησε (μετά τη Μικρασιατική καταστροφή), εξακολουθούσαν να καταγράφονται μεταναστευτικές ροές από την Ελλάδα προς το εξωτερικό, καθώς υπολογίζεται

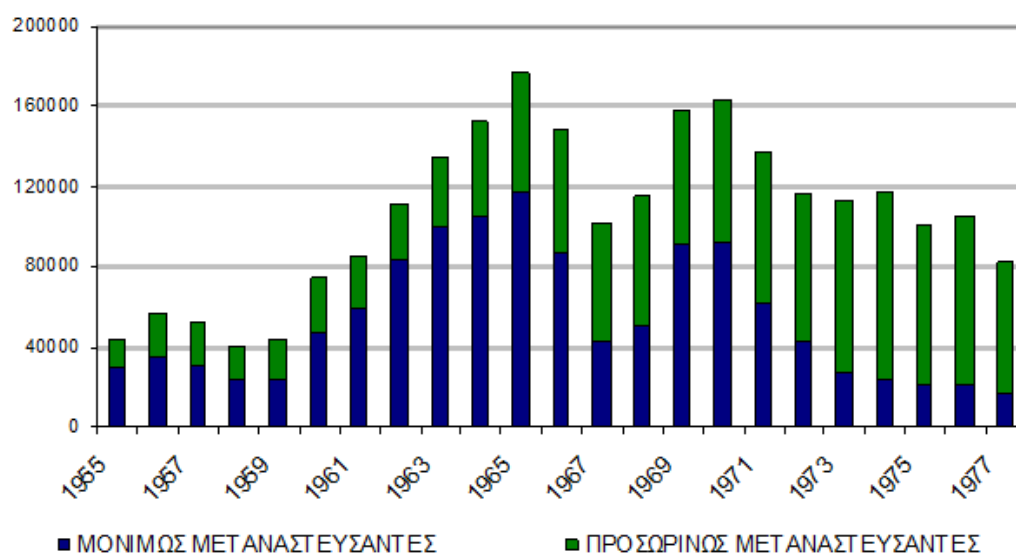
⁸⁹ Σύμφωνα με τους Κοτζαμάνη και Ανδρουλάκη (2009: 108), την περίοδο 1888-1919 η Ελλάδα έχασε περίπου το 15%-20% του τότε πληθυσμού της. Για το μέγεθος των ροών από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ την περίοδο εκείνη, τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών της εν λόγω περιόδου καθώς και τις επιπτώσεις της μετανάστευσης της εν λόγω περιόδου στη χώρα βλ. Μιχόπουλο 2014, Φίλιας 1974: 183, Μουσούρου 1991: 31-32, ΕΣΥΕ 1981: 52, ΕΣΥΕ 1966: 63-67, ΕΣΥΕ 1971: 43, ΕΣΥΕ 1980: 95-97, Λιανό και Καβουνίδη 2012, Έμκε-Πουλοπούλου 1986, U.S. Office of Immigration Statistics 2014 (Γράφημα 18), Cavounidis 2016 και Kourvetraris 1973).

ότι την περίοδο 1925-1954, η υπερπόντια μετανάστευση αριθμούσε περί τα 143.000 άτομα (ΕΣΥΕ, 1980: 95)⁹⁰.

Το δεύτερο πολύ μεγάλο κύμα μετανάστευσης Ελλήνων στο εξωτερικό σημειώθηκε μεταπολεμικά, κυρίως μετά το 1960. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι, σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, ο αριθμός των μεταναστών που εγκατέλειψαν μόνιμα τη χώρα την περίοδο 1955-1977 ήταν περίπου 1,2 εκατ., σε σύνολο εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών από τη χώρα (μονίμων και προσωρινών) 2,4 εκατ. (Γράφημα 17).

ΓΡΑΦΗΜΑ 17

Αριθμός Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα, ανά έτος

Πηγή δεδομένων: ΕΣΥΕ (1971: 39) και ΕΣΥΕ (1981: 51). Ως "μονίμως μεταναστεύοντες" λογίζονταν όσοι Έλληνες, έχοντας ως μόνιμη κατοικία τους την Ελλάδα, κατευθύνονταν προς μια χώρα του εξωτερικού για εγκατάσταση για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους. Ως "προσωρινώς μεταναστεύοντες" θεωρούνταν όσοι Έλληνες, έχοντας ως μόνιμη κατοικία τους την Ελλάδα, κατευθύνονταν προς μια χώρα του εξωτερικού με σκοπό να έμεναν εκεί για εργασία, για λιγότερο από ένα έτος ή αναχωρούσαν λόγω ναυτολογήσεως. Πηγή των παραπάνω στοιχείων είναι οι Υπηρεσίες Ελέγχου Διαβατηρίων που συνέλλεγαν τα σχετικά στοιχεία κατά την είσοδο και έξοδο των Ελλήνων ταξιδιωτών από τη χώρα /μόνιμων κατοίκων της χώρας (ΕΣΥΕ, 1981: 14). Τα στοιχεία του έτους 1977 αναφέρονται μόνο στην περίοδο Ιανουαρίου-Σεπτεμβρίου (ΕΣΥΕ, 1981: 51). Το 1977 έπαψαν να συγκεντρώνεται στοιχεία για την εξερχόμενη μετανάστευση των Ελλήνων, λόγω περικοπής των σχετικών στατιστικών ερωτημάτων από τα δελτία "αναχωρήσεως" των ταξιδιωτών (ό.π). Η απότομη και προσωρινή πτώση του αριθμού των Ελλήνων

⁹⁰ Για το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης της περιόδου 1922-1954. Για περισσότερα βλ. ΕΣΥΕ (1980: 95-98), ΕΣΥΕ (1981: 52), Λιανός και Καβουνίδη (2012), Μουσουρού (1991: 32-33), Έμκε-Πουλοπούλου (1986), Γράφημα 18, ΕΣΥΕ (1946) και ΕΣΥΕ (1966: 63-67).

εξερχόμενων μεταναστών τα έτη 1966-1968 αποδίδεται στην οικονομική ύφεση της Γερμανικής οικονομίας την περίοδο εκείνη (Λιανός και Καβουνίδη 2012: 70, Κόντης 1997: 76). Ο αριθμός των εξερχόμενων μόνιμων μεταναστών μπορεί να ήταν στην πραγματικότητα μεγαλύτερος καθώς στα επίσημα στατιστικά στοιχεία δεν περιλαμβάνονται οι Έλληνες που δήλωναν ότι μετανάστευαν προσωρινά (πχ. φοιτητές, τουρίστες) αλλά εγκαθίσταντο τελικώς μόνιμα σε χώρες του εξωτερικού (Έμκε-Πουλοπούλου, 1986: 46).

Ο Φίλιας, επηρεαζόμενος προφανώς από την έκταση του παραπάνω φαινομένου, αναφέρει το 1974 ότι *«το πρόβλημα της μετανάστευσης έχει εξελιχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικό-οικονομικά προβλήματα της χώρας»* (Φίλιας, 1974: 241).

Τους βασικότερους προορισμούς των Ελλήνων αποτελούσαν, την εν λόγω περίοδο, η Γερμανία, η Αυστραλία, οι ΗΠΑ και ο Καναδάς (ΕΣΥΕ 1980: 101, ΕΣΥΕ 1981: 52)⁹¹. Η πλειονότητα όσων εγκατέλειπαν τη χώρα ήταν άνδρες⁹² ηλικίας 15-44 ετών (ό.π.). Επίσης, η μετανάστευση αυτή αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από άτομα προερχόμενα από την Ελληνική ύπαιθρο (κυρίως της Μακεδονίας)⁹³, απασχολούμενα στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα ή στον κλάδο της μεταποίησης, με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και σχετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο, τα οποία μετανάστευαν στο εξωτερικό κυρίως για εργασία στο δευτερογενή τομέα⁹⁴.

Ως βασικοί παράγοντες που συνέβαλαν την εν λόγω περίοδο στην ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση αναφέρονται: α) η υπογραφή διμερών συμβάσεων μεταξύ της Ελλάδας και χωρών όπως η Γερμανία, το Βέλγιο και η Ολλανδία και αφορούσαν τη διακίνηση του Ελληνικού εργατικού δυναμικού προς τις χώρες της βόρειας Ευρώπης (Μουσούρου, 1991: 179), β) οι αυξημένες ανάγκες για εργατικό δυναμικό που επικρατούσαν στις χώρες του βορά (Lafleur et. al. 2017: 198, Ρομπόλης 2007: 38, Δαμανάκης 2012: 168, Κασιμάτη 1984: 29), γ) οι πιέσεις οικονομικής φύσεως που υφίσταντο οι Έλληνες την περίοδο εκείνη (στενότητα κλήρου, ανεργία, εποχική απασχόληση, χαμηλό εισόδημα, αδυναμία προίκισης τέκνων, προσωπικής αποκατάστασης, εκπαίδευσης τέκνων, εξόφληση χρεών), δ) η σχέση αμοιβής εργασίας μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών υποδοχής, ε) το γεγονός ότι οι οικονομικές συνθήκες απασχόλησης στις χώρες προορισμού ήταν πολύ πλεονεκτικές σε σχέση με τις αντίστοιχες στην Ελλάδα, στ) η

---

⁹¹ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι μόνο το 1965 κατευθύνθηκαν από την Ελλάδα στη Γερμανία 80.569 άτομα (μόνιμοι μετανάστες), στην Αυστραλία 18.551, στον Καναδά 5.543 και στις ΗΠΑ 2.782 (ΕΣΥΕ, 1967: 305-306).

⁹² Ωστόσο, δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις εκείνες όπου οι γυναίκες ήταν αυτές που μετανάστευαν προκειμένου να μείνουν πίσω οι σύζυγοί τους για να συνεχίσουν την καλλιέργεια της γης (Φίλιας, 1974: 243).

⁹³ βλ. σχετικό χάρτη σε Κοτζαμάνη και Ανδρουλάκη (2009: 112).

⁹⁴ Για περισσότερα βλ. ΕΣΥΕ, Στατιστικές Επετηρίδες (1957-1978), Φίλιας (1974: 241-245), Έμκε-Πουλοπούλου (1986), Κωνσταντινίδης (2014), Τάμης (2014), Labrianidis και Pratsinakis (2016), Κασιμάτη (1984: 22-28), Λιανός και Καβουνίδη (2012:67-81), Κιόχος (1984), ΕΣΥΕ (1980: 98).

αίσθηση σιγουριάς και σχετικής ασφάλειας που προσέφερε η απασχόληση στο εξωτερικό (εξασφαλισμένη συνεχής εργασία με συμβόλαια, ασφαλιστική κάλυψη, οικογενειακά επιδόματα, στέγη, περίθαλψη), ζ) η μίμηση, η) η απόσταση μεταξύ των χωρών καταγωγής και προορισμού των Ελλήνων μεταναστών, η οποία επέτρεπε την τακτική επίσκεψη στην πατρίδα, θ) η δημιουργία Ελληνικών κοινοτήτων στις χώρες υποδοχής που συνέβαλαν στην παροχή πληροφοριών και διευκολύνσεων κατά το αρχικό στάδιο της αποδημίας των Ελλήνων (Φίλιας 1974: 262, Κασιμάτη 1984: 28-30) κ.ά.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των ροών της συγκεκριμένης περιόδου ήταν η έντονη επιθυμία, από αρκετούς, για άμεση επιστροφή στην πατρίδα, μετά την ολοκλήρωση του σκοπού της μετανάστευσής τους. Ο Δαμανάκης (2014:159) σε σχετική του μελέτη που αφορά τη μετανάστευση των Ελλήνων στη Γερμανία αναφέρει ότι οι μετανάστες των δεκαετιών του 50', 60' και 70' *«κατά κανόνα αποδημούσαν για να κερδίσουν στον συντομότερο δυνατό χρόνο όσο το δυνατό περισσότερα χρήματα και να παλιννοστήσουν»*.

Σύμφωνα με τον Ρομπόλη (2007: 42), η μετανάστευση της περιόδου 1945-1980 διαμορφώθηκε ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής της χώρας και λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας της αναπτυξιακής διαδικασίας, καθώς συνέβαλε στη μείωση της ανεργίας και στην άμβλυνση των σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε. Επίσης, η αποστολή εμβασμάτων προς την Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας και τη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών της⁹⁵ (Κασιμάτη, 1984: 36). Ακόμη, οι Glytsos και Katseli υποστηρίζουν ότι η μετανάστευση αυτή συνέβαλε παράλληλα και στη μείωση των ροών της εσωτερικής μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα της χώρας, καθυστερώντας με αυτό τον τρόπο την αστικοποίηση και την αύξηση της ανεργίας στις πόλεις (Glytsos και Katseli 2005, αναφορά στο Cavounidis, 2016: 28).

---

⁹⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τα μεταναστευτικά εμβάσματα άγγιζαν το 1950 τα 14,3 εκατ. δολ., το 1962 τα 135,1 εκατ. δολ., το 1967 τα 232 εκατ. δολ. και το 1971 τα 469,6 εκατ. δολ. (Μαρούλης 1986, αναφορά στο Ρομπόλη 2007: 38). Παρ' όλα αυτά, τα χρήματα που εισέρευσαν στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη, ως αποτέλεσμα της παραμονής ενός πολύ μεγάλου αριθμού Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό, ήταν στην πραγματικότητα περισσότερα καθώς στα επίσημα στοιχεία δεν περιλαμβάνονταν οι καταθέσεις των Ελλήνων μεταναστών που δεν δραχμοποιήθηκαν και οι καταθέσεις στο στεγαστικό ταμειούχιο, τα χρηματικά ποσά που οι μετανάστες δεν δήλωναν (πχ. αποστολή χρημάτων στην Ελλάδα μέσα σε γράμματα ή τα χρήματα που έφερναν μαζί τους κατά τις επισκέψεις τους στην Ελλάδα) καθώς και η κινητή περιουσία που είχαν δημιουργήσει στο εξωτερικό (πχ. εξοπλισμός σπιτιού) και την οποία έφερναν μαζί τους στην Ελλάδα όταν επέστρεφαν σε αυτή (Κασιμάτη 1984: 36, Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 300-301).

Όμως, μια τέτοιου μεγέθους εξερχόμενη μετανάστευση δεν θα μπορούσε να έχει μόνο θετικές επιπτώσεις στην Ελλάδα. Ως σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις στη χώρα αναφέρονται η μείωση του εργατικού δυναμικού, η ερήμωση της υπαίθρου, η επιτάχυνση της διαδικασίας γήρανσης του πληθυσμού, η αρνητική υπερκάλυψη της φυσικής αύξησής του (ΕΣΥΕ 1966: 63-67, Κιόχος 1984: 751-753), οι αρνητικές επιπτώσεις της στο θεσμό της οικογένειας (Φίλιας, 1974: 202, Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 463) και η συρρίκνωση της τεχνολογικής και καινοτομικής της δυναμικής⁹⁶ (Ρομπόλης, 2007: 40)⁹⁷.

Σημαντικό αντίκτυπο φαίνεται να είχε το φαινόμενο αυτό και στην πόλη της Αθήνας καθώς ο αριθμός των ατόμων που εγκατέλειψαν την περίοδο 1955-1977 την πρωτεύουσα ήταν αρκετά μεγάλος, δεδομένου και του τότε συνολικού πληθυσμού της. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1965 την τότε Περιφέρεια Πρωτεύουσας εγκατέλειψαν συνολικά 43.774 άτομα (ΕΣΥΕ 1967: 293-295) και το 1969 συνολικά 45.300 άτομα (ΕΣΥΕ 1971: 42)⁹⁸.

Επίσης, τα άτομα της συγκεκριμένης περιόδου εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό. Αυτές σχετίζονταν κυρίως με τις δύσκολες συνθήκες ζωής και εργασίας στις χώρες προορισμού τους (οικογενειακά προβλήματα, οικονομικές στερήσεις, προβλήματα κατοικίας, υγείας, προσαρμογής στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της χώρας προορισμού, διατήρησης της πολιτισμικής τους ταυτότητας, απασχόληση σε δύσκολα και ανθυγιεινά επαγγέλματα, πολλές ώρες εργασίας) (Έμκε-

---

⁹⁶ Ο Φίλιας (1974: 243) γράφει το 1974 σχετικά: «η Ελλάδα χάνει τις υγιέστερες και τις ενεργητικότερες δυνάμεις της που –αν θα διαμορφώνονταν κατάλληλες συνθήκες– θα έδιναν τη βάση της οικονομικής της ανάπτυξης [...]. Η Ελλάδα χάνει, προς όφελος των χωρών απασχόλησης, ένα γιγαντιαίο επενδεδυμένο κεφάλαιο, και αυτό είναι αναπόφευκτο, εφ' όσον η χώρα μας δεν είναι σε θέση να απασχολήσει την «πλεονάζουσα» εργατική της δύναμη».

⁹⁷ Οι παραπάνω επιπτώσεις αφορούν αποκλειστικά τη χώρα προέλευσης των μεταναστών (Ελλάδα) και όχι τους ίδιους τους μετανάστες. Η εξερχόμενη μετανάστευση της περιόδου εκείνης είχε προφανώς επιπτώσεις –τόσο θετικές όσο και αρνητικές– και στους ίδιους τους μετανάστες καθώς και στις οικογένειές τους. Για τις επιπτώσεις αυτές βλ. Φίλιας (1974: 199-202, 246-247), Κασιμάτη (1984: 37) και Έμκε-Πουλοπούλου (1986: 462-464).

⁹⁸ Αξίζει, ωστόσο να επισημανθεί ότι, αν και ο συνολικός αριθμός των εξερχόμενων μεταναστών από την Περιφέρεια Πρωτεύουσας τα έτη αυτά βρισκόταν στα ίδια επίπεδα με τον εκείνο όσων μετανάστευαν από άλλες περιοχές της χώρας, όπως από τη Μακεδονία (πχ. από τη Μακεδονία μετανάστευσαν συνολικά το 1965 46.210 άτομα και το 1969 40.111 άτομα), ο αριθμός των μονίμων εξερχόμενων μεταναστών από την Αττική υπολείπονταν αισθητά σε σχέση με όσους μετανάστευαν στο εξωτερικό (μόνιμα) από άλλες περιοχές της χώρας (ΕΣΥΕ 1967: 293-295, ΕΣΥΕ 1971: 42). Για παράδειγμα, το 1969 μετανάστευσαν από την τότε Περιφέρεια Πρωτεύουσας 13.390 άτομα μόνιμα και 31.910 προσωρινά ενώ από τη Μακεδονία 36.827 άτομα μόνιμα και μόλις 3.284 προσωρινά (ό.π). Οι παραπάνω αριθμοί ήταν κατά πάσα πιθανότητα μεγαλύτεροι καθώς αρκετοί δεν δήλωναν τόπο κατοικίας στην Ελλάδα όταν έφευγαν για το εξωτερικό. Η Έμκε-Πουλοπούλου (1986: 87) αποδίδει τον μεγάλο αριθμό των Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από την Αττική στη μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού στην περιοχή καθώς και στο γεγονός ότι για πολλά άτομα είχε προηγηθεί της εξωτερικής μετανάστευσης μια πρώτη –εσωτερική μετανάστευση– στην Αθήνα.

Πουλοπούλου 1986: 326, 402-403, 462-463, Φίλιας 1974: 246-247, Κωνσταντινίδης 2014: 88, Τάμης 2014: 53, Κασιμάτη, 1984: 31).

Μεταξύ των ατόμων που μετανάστευσαν μόνιμα από τη χώρα, την περίοδο εκείνη, ήταν και ορισμένα άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Ειδικότερα, ο Kourvetaris (1972: 7), επικαλούμενος στοιχεία της ΕΣΥΕ, εκτιμά ότι την περίοδο 1961-1965, το 34,6% των πτυχιούχων μηχανικών⁹⁹, αρχιτεκτόνων και άλλων παρεμφερών ειδικοτήτων, το 27,3% των πτυχιούχων στις φυσικές επιστήμες πχ. φυσικοί, χημικοί, γεωλόγοι, βιολόγοι, γεωπόνοι κτλ. και το 25,2% των πτυχιούχων στις επιστήμες υγείας πχ. γιατροί¹⁰⁰, οδοντίατροι κτλ. εγκατέλειψε την χώρα μόνιμα¹⁰¹.

Ταυτόχρονα, μετά τη δεκαετία του 60' άρχισε να παρατηρείται και σημαντική αύξηση του αριθμού των Ελλήνων που σπούδαζαν στο εξωτερικό. Ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων φοιτητών στο Η.Β., στη Γερμανία, στην Ιταλία, στις ΗΠΑ και στη Γαλλία (βασικές χώρες προορισμού τους την περίοδο εκείνη) αυξήθηκε από τα περίπου 9.000 άτομα το 1960 στα περίπου 14.000 άτομα το 1970 (UNESCO, αναφορά στο Pelliccia, 2012: 22). Επίσης, την περίοδο εκείνη είχε ήδη αρχίσει να παρατηρείται και το φαινόμενο της μη επιστροφής ορισμένων Ελλήνων φοιτητών στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους από χώρες όπως πχ. οι ΗΠΑ (Zobanakis 1980: 70, Kourvetaris 1972: 6-8).

Τέλος, κάποιοι Έλληνες, μεταπολεμικά, μετανάστευσαν και για λόγους πολιτικούς, όπως εκείνοι που εκπατρίσθηκαν την περίοδο 1946-1949 κυρίως προς την πρώην ΕΣΣΔ και λοιπές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Βεργέτη 2010, Έμκε-Πουλοπούλου 1986) καθώς και την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (Λαμπριανίδης, 2011: 287 & 351).

---

⁹⁹ Σύμφωνα με άλλη πηγή, η Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '50 έχανε ετησίως περίπου το 21% των αποφοίτων της μηχανικών προς τις ΗΠΑ (Grubel και Scott, 1966: 269).

¹⁰⁰ Μελέτη της ΕΣΥΕ (1980: 98-99) αναφέρει ότι ο αριθμός των ιατρών που μετανάστευσαν από τη χώρα την περίοδο 1955-1976 ανήλθε περίπου στους 2.700.

¹⁰¹ Στα παραπάνω ποσοστά δεν υπολογίζονται εκείνα όσων μετανάστευσαν στο εξωτερικό προσωρινά. Μετανάστευση Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό καταγράφονταν καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1955-1977, για την οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία (βλ. Στατιστικές Επετηρίδες Ελλάδος ετών 1957-1978). Παρ' όλα αυτά, ο αριθμός των "ασκούντων ελευθέρια επαγγέλματα" (εκεί εντάσσονταν οι Έλληνες μετανάστες/ ιατροί, εκπαιδευτικοί, απόφοιτοι πολυτεχνικών σχολών και θετικών επιστημών) και των "διευθυνόντων και ανώτερων διοικητικών στελεχών", ήταν πολύ μικρός στο σύνολο των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών της περιόδου εκείνης.

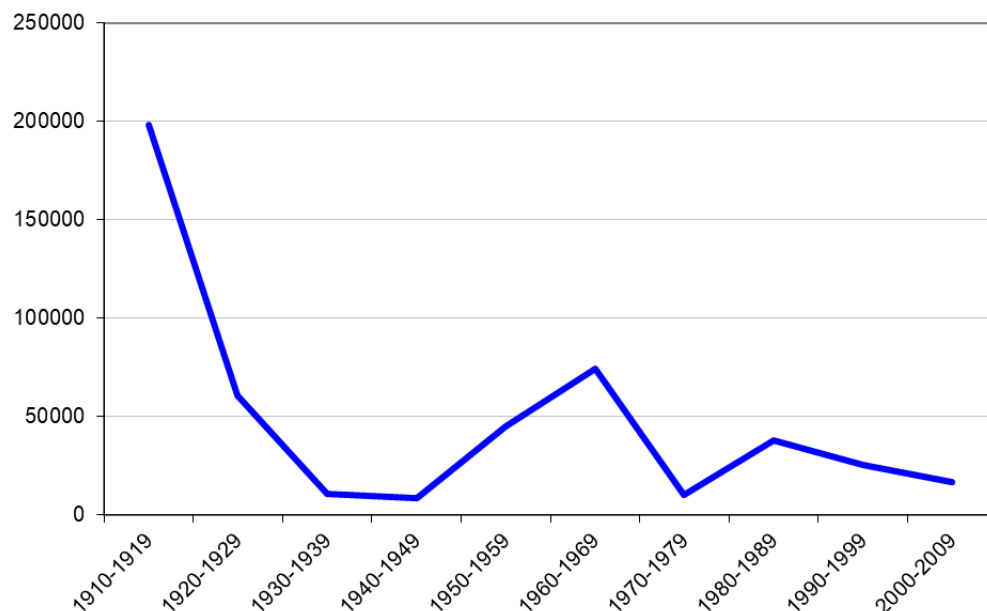
Συνοψίζοντας, μπορούμε να εντάξουμε τους μετανάστες της εν λόγω περιόδου σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, α) στα άτομα που μετανάστευαν στο εξωτερικό αποκλειστικά για εργασία με σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και τα οποία στην πλειονότητά τους απασχολούνταν στον πρωτογενή ή δευτερογενή τομέα στην Ελλάδα και στη μεταποίηση στη χώρα προορισμού τους, β) στα άτομα με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, που είτε μετανάστευαν στο εξωτερικό για εργασία σε κάποια θέση υψηλής εξειδίκευσης είτε για σπουδές και γ) στα άτομα που εκπατρίσθηκαν για λοιπούς λόγους, όπως για λόγους πολιτικούς.

Η μετανάστευση των Ελλήνων την περίοδο 1981-2008

Αν και η περίοδος που ακολούθησε δεν χαρακτηρίστηκε από έντονες εξερχόμενες μεταναστευτικές ροές από τη χώρα, τόσο τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία (βλ. Γράφημα 18, 19 και 20, Πίνακα 2) όσο και τα ευρήματα σχετικών ερευνών (Λαμπριανίδης 2011, Labrianidis και Pratsinakis 2016a και 2016b, Bartolini et al. 2017) και μελετών (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007: 95-97) δείχνουν ότι ορισμένοι Έλληνες εξακολουθούσαν να μεταναστεύουν στο εξωτερικό και την περίοδο 1981-2008, πριν δηλαδή ξεσπάσει η οικονομική κρίση στην Ελλάδα, κυρίως για λόγους επαγγελματικούς (εύρεση εργασίας) ή εκπαιδευτικούς (σπουδές). Ορισμένοι εξ αυτών ήταν – και την περίοδο εκείνη– άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

ΓΡΑΦΗΜΑ 18

Αριθμός αδειών παραμονής που εκδόθηκαν στις ΗΠΑ για άτομα προερχόμενα από την Ελλάδα, ανά δεκαετία

Πηγή δεδομένων: U.S. Office of Immigration Statistics (2014).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

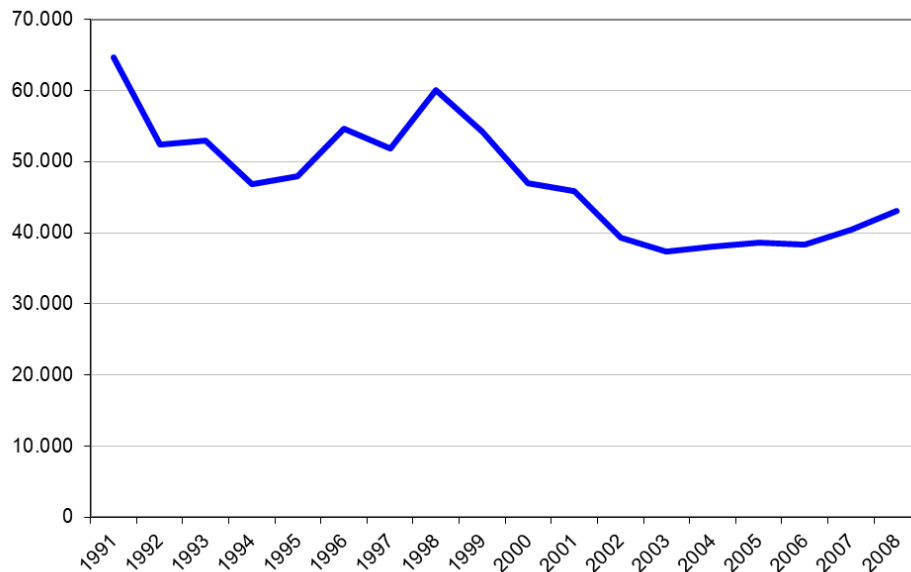
Εισερχόμενη μετανάστευση ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος και χώρα υποδοχής

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ΒΕΛΓΙΟ	..	..	..	700	700	737	714	734	799	1843	686	577	612	539	605	533	554	593	641	601	716	558	495	755
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	..	..	..	33000	29500	26500	28300	23631	18272	18902	20381	18955	16503	16036	17595	17403	16153	14957	12146	10205	8975	8189	8032	8266
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	724	857	865	746	734	846	977	1003	1394
ΣΟΥΗΔΙΑ	..	..	..	400	400	300	300	200	150	193	292	262	201	202	254	283	349	341	309	251	302	442	533	640
ΕΛΒΕΤΙΑ	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	256	265	281	296	289	291	326	321	331	413	590	637
Η.Β	2000	3000	1000	1000	2000	1000	1000	3000	8000	3000	3000	6000	9000	12468	10349	5503	5589	..	..	..	..	..	..	..

Πηγή δεδομένων: OECD.Stat Database: *International Migration Database: Inflows of foreign population by nationality*.

ΓΡΑΦΗΜΑ 19

Εξερχόμενη μετανάστευση από την Ελλάδα

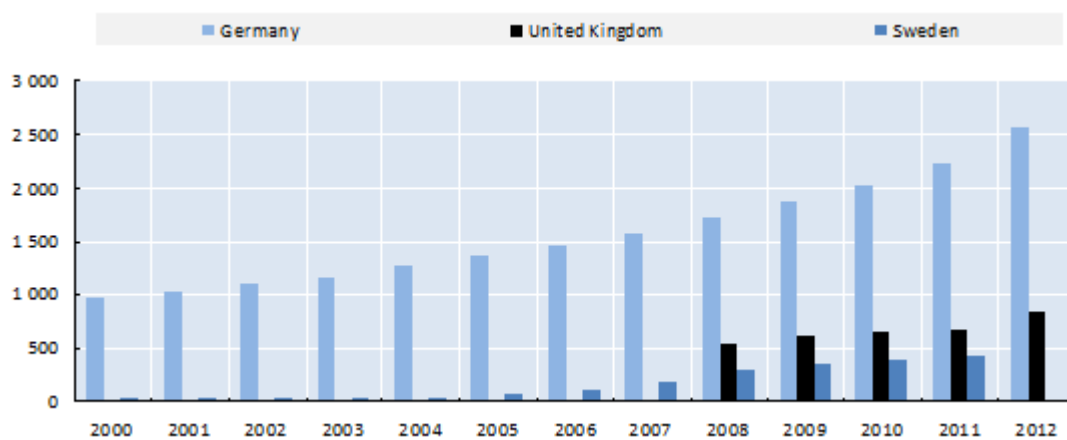

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Emigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_emi1ctz).

Αφορά το σύνολο των εξερχόμενων μεταναστών από τη χώρα, ανεξαρτήτως υπηκοότητας.

ΓΡΑΦΗΜΑ 20

Αριθμός ιατρών που εκπαιδεύτηκαν στην Ελλάδα, ανά χώρα και έτος διαμονής τους στο εξωτερικό

Πηγή: OECD (2015: 149). Τα μεγέθη αφορούν τις εγγραφές στα αντίστοιχα επαγγελματικά μητρώα. Τα στοιχεία για τη Γερμανία αφορούν άτομα με Ελληνική υπηκοότητα.

Ενδεικτικά αναφέρεται, μάλιστα, ότι ο αριθμός των Ελλήνων που σπούδαζαν στο εξωτερικό την δεκαετία του '80 ήταν τόσο μεγάλος που η Ελλάδα το 1987 κατατασσόταν στην τέταρτη θέση παγκοσμίως και στην πρώτη πανευρωπαϊκά ως προς τον αριθμό των πολιτών της που φοιτούσαν σε κάποιο από τα πανεπιστήμια του εξωτερικού, σε σχέση με το συνολικό της πληθυσμό (UNESCO 1987, αναφορά στο Pelliccia, 2012: 17).

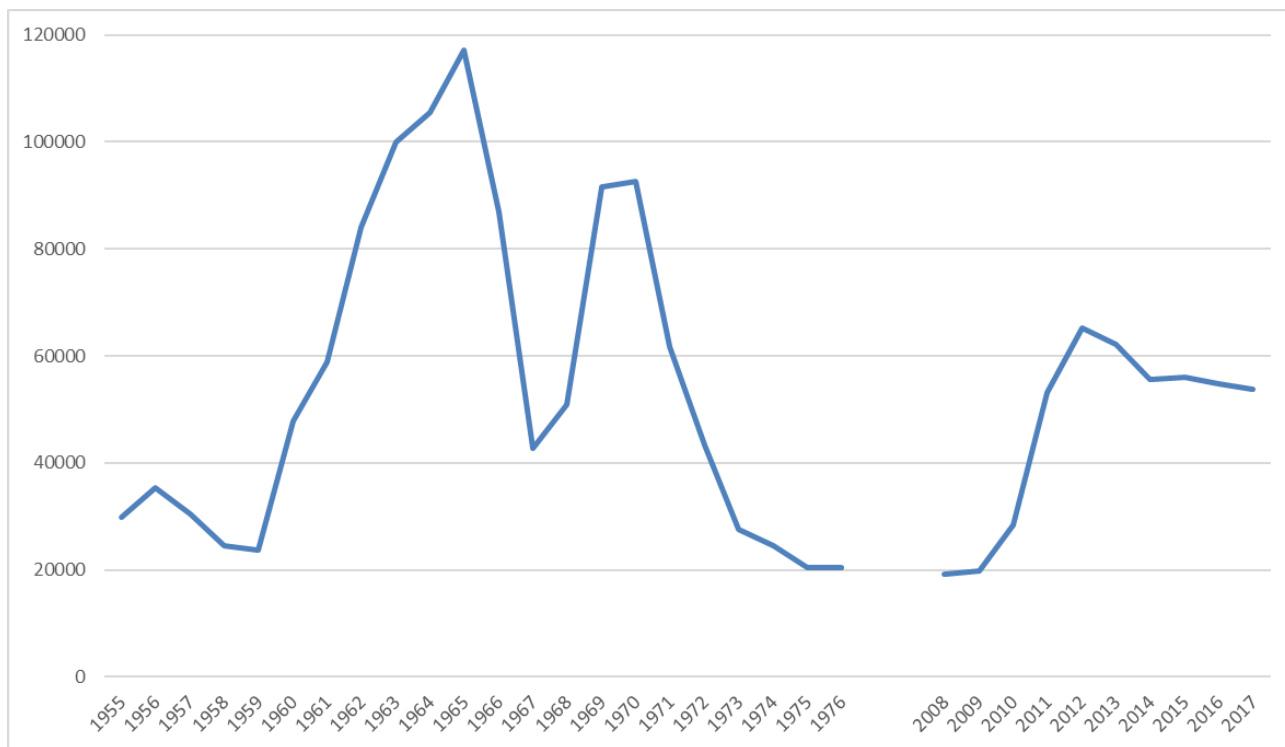
4.2 Η μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό τα χρόνια της οικονομικής κρίσης

4.2.1 Η έκταση του φαινομένου

Μετά το 2009 άρχισε να παρατηρείται και πάλι σημαντική αύξηση του αριθμού των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών από την Ελλάδα, με αποτέλεσμα η χώρα να χάνει κάθε χρόνο ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της (Γράφημα 1, 2 και 21).

ΓΡΑΦΗΜΑ 21

Αριθμός Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα μετά τη δεκαετία του 50',
ανά έτος

Πηγή δεδομένων: ΕΣΥΕ (1971), ΕΣΥΕ (1981), Eurostat Database: *Emigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_emi1ctz). Για την περίοδο 1977-2007, δεν υπάρχουν δεδομένα για τον αριθμό των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών από τη χώρα. Για την εξαγωγή των μεγεθών που αφορούν την περίοδο 2008-2016 χρησιμοποιούνται κυρίως μέθοδοι εκτίμησης. Τα ποσοτικά δεδομένα βασίζονται σε τάσεις εισερχόμενης μετανάστευσης άλλων χωρών ενώ υπάρχουν και ορισμένες κατηγορίες εξερχόμενων μεταναστών από τη χώρα, οι οποίες είναι πιθανόν να μην συμπεριλαμβάνονται στα παραπάνω στοιχεία πχ. στρατιωτικές δυνάμεις και διπλωματικό προσωπικό (ΕΛΣΤΑΤ, 2014β).

Η σημαντική αύξηση του αριθμού των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών από την Ελλάδα που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια στη χώρα αποτυπώνεται κυρίως:

α) στα διαθέσιμα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ/Eurostat που αφορούν τον αριθμό των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που μεταναστεύουν κάθε χρόνο μόνιμα από τη χώρα (εκτιμάται ότι ο αριθμός τους ανήλθε για την περίοδο 2009-2017 περίπου στα 450 χιλ. άτομα¹⁰², Γράφημα 21)

¹⁰² Κάποιοι εξ αυτών παρ' όλα αυτά είναι πιθανό να επέστρεψαν στη συνέχεια στην Ελλάδα ή να επέτρεψαν στην Ελλάδα και να ξαναέφυγαν στο εξωτερικό.

β) στα διαθέσιμα στοιχεία που μας παρέχονται από τις επιμέρους στατιστικές υπηρεσίες των χωρών προορισμού των Ελλήνων μεταναστών και αφορούν το μέγεθος των εισερχόμενων μεταναστευτικών ροών σε αυτές ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα¹⁰³ (βλ. παρακάτω, κεφ. 4.2.5),

γ) στο συνολικό αριθμό των Ελλήνων που διαμένουν μόνιμα στο εξωτερικό κατ' έτος (βλ. παρακάτω, κεφ. 4.3),

δ) στον αριθμό των μαθητών από την Ελλάδα στα Ελληνικά σχολεία του εξωτερικού (Δαμανάκης 2014: 160-164),

ε) στα ευρήματα σχετικών ερευνών (σύμφωνα με τους Labrianidis και Pratsinakis 2016a, ο αριθμός των Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα την περίοδο 2010-2015 ανήλθε σε 280 – 350 χιλ. άτομα) και

στ) στα χαρακτηριστικά του δείγματος σχετικών ερευνών (Κωνσταντέλος 2015, Ηλιοπούλου 2016, Ζούλιας 2018, KPMG 2019), καθώς πολλοί ερωτώμενοι αναφέρουν ότι μετανάστευσαν από τη χώρα μετά το 2009.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ορισμένες φορές διατυπώνονται λανθασμένες εκτιμήσεις γύρω από το μέγεθος της εξερχόμενης μετανάστευσης των Ελλήνων από τη χώρα –οι οποίες στη συνέχεια αναπαράγονται και από ορισμένα Ελληνικά μέσα– σχηματίζοντας έτσι λανθασμένη εντύπωση στη κοινή γνώμη σχετικά με την έκταση που έχει λάβει το φαινόμενο αυτό στις μέρες μας¹⁰⁴. Ακόμη, από την όλη συλλογιστική περί της έκτασης που έχει λάβει το φαινόμενο αυτό στις μέρες μας λείπει τις περισσότερες φορές –λανθασμένα

---

¹⁰³ Παρ' όλα αυτά, πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από σχετικές έρευνες (Wassermann, 2017:169), μια σχετικά μικρή μερίδα των Ελλήνων που μεταναστεύουν τα τελευταία χρόνια σε κάποιες χώρες του εξωτερικού (πχ. στη Γερμανία), δεν προέρχεται απ' ευθείας από την Ελλάδα αλλά από άλλες χώρες του εξωτερικού καθώς ως χώρα προηγούμενης διαμονής τους δεν αναφέρεται η Ελλάδα αλλά κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού.

¹⁰⁴ Ως χαρακτηριστική περίπτωση αναφέρεται εκείνη της Έκθεσης της Τραπέζης της Ελλάδος (Τράπεζα της Ελλάδος, 2016: 75), όπου αρκετοί από τους αριθμούς που αναφέρονται (πχ. στη σελ.75) δεν αφορούν την εξερχόμενη μετανάστευση των «Ελλήνων υπηκόων» ή «Ελλήνων μεταναστών», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, αλλά, στην πραγματικότητα, αφορούν το σύνολο της εξερχόμενης μετανάστευσης από τη χώρα (συμπεριλαμβάνονται δηλαδή και τα άτομα που μετανάστευσαν από τη χώρα με ξένη υπηκοότητα). Το παραπάνω λάθος αναπαρήχθη από τον εγχώριο Τύπο (πχ. εφημερίδα Καθημερινή, βλ. Καρακασίδης 2016α) και όχι μόνο (πχ. Εβδομαδιαίο δελτίο ΣΕΒ, βλ. ΣΕΒ 2016:6). Η παραπάνω παράλειψη προφανώς εντοπίστηκε και διορθώθηκε σε μεταγενέστερο Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος (βλ. Λαζαρέτου, 2016: 40-43).

κατά την άποψή μου– ο παράγοντας “παλιννόστηση”. Τη στιγμή που ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων μεταναστών εγκαταλείπει τη χώρα, ένας άλλος, ουδόλως αμελητέος αριθμός, επιστρέφει πίσω σε αυτή από το εξωτερικό (κεφ.5). Επίσης, όπως θα δούμε στο κεφ. 6 ορισμένοι από εκείνους που είχαν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια από τη χώρα εμφανίζονται να έχουν ήδη παλιννοστήσει.

4.2.2 Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Έλληνες μεταναστεύουν στο εξωτερικό

Η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια βρίσκεται σε παρατεταμένη οικονομική ύφεση¹⁰⁵, με την ύφεση αυτή να αποτυπώνεται και στους οικονομικούς δείκτες της χώρας, όπως στο συνολικό ΑΕΠ της, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της, το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών της και την ιδιωτική κατανάλωση¹⁰⁶. Το χρέος των νοικοκυριών (ως ποσοστό επί του διαθέσιμου εισοδήματός τους) παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια ανοδική τάση ενώ την ίδια στιγμή παρατηρείται και σημαντική μείωση της δυνατότητάς τους για αποταμίευση (ΟΟΣΑ, 2015: 10). Σημειώνεται, μάλιστα, ότι το μέσο σταθμισμένο καθαρό διαθέσιμο κατά κεφαλή εισόδημα των νοικοκυριών στην Ελλάδα βρίσκεται κάτω από τον μέσο όρο του ΟΟΣΑ ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται και πολύ σημαντικό κενό μεταξύ των φτωχών και πλουσίων κατοίκων της χώρας, καθώς το ανώτερο 20% του πληθυσμού της κερδίζει περίπου έξι φορές περισσότερα χρήματα από το κατώτερο 20% (ΟΟΣΑ, 2015: 26).

Παράλληλα, ο δείκτης ανεργίας τα τελευταία χρόνια έχει σκαρφαλώσει σε αρκετά υψηλά επίπεδα, ιδιαίτερα όσον αφορά τα νέα σε ηλικία άτομα¹⁰⁷, παρά την τάση μείωσής του μετά το 2013 (Γράφημα 22).

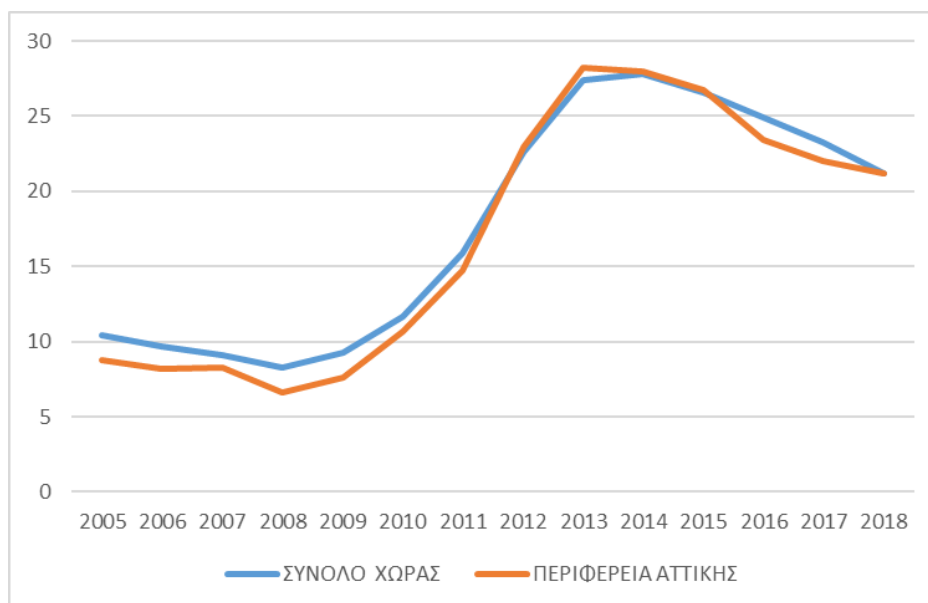
¹⁰⁵ Η Λαζαρέτου (2016: 33) αποδίδει την ύφεση αυτή τόσο στον αντίκτυπο της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008 στη χώρα όσο όμως και στις σοβαρές, μόνιμες, ενδογενείς αδυναμίες της Ελληνικής οικονομίας.

¹⁰⁶ βλ. Eurostat Database: *GDP and main aggregates* (online data code: naidq_10_gdp), *GDP per capita in PPS* (online data code: nama_10_gdp) και *Disposable income of private households* (online data code: tgs00026), Eurostat (2015a: 124&128), ΟΟΣΑ (2015: 10), ΕΛΣΤΑΤ (2018β), Σαχίνη κ.ά (2016: 10).

¹⁰⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο δείκτης ανεργίας των ατόμων ηλικίας 25-29 βρισκόταν το 1ο τρίμηνο του 2013 περίπου στο 41,1% και το αντίστοιχο τρίμηνο του 2014 στο 42,4% (ΕΛΣΤΑΤ, 2014γ: 2). Για περισσότερα βλ. τις «Εξαμηνιαίες εκθέσεις για τις εξελίξεις στο σύνολο και τα χαρακτηριστικά των εγγεγραμμένων ανέργων» (διαθέσιμες στο <http://www.oaed.gr/exameniaia-ekthese-tes-engegrammenes-anergias-kai-ton-roon-tes-misthotes-apascholeses>).

ΓΡΑΦΗΜΑ 22

Δείκτης ανεργίας (%) κατ' έτος

Πηγή δεδομένων: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού: Α' Τριμήνου ετών 2005-2018.

Σημαντικό πρόβλημα στην εύρεση εργασίας φαίνεται να αντιμετωπίζουν και τα άτομα με υψηλό ή πολύ υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Ο δείκτης ανεργίας των ατόμων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης βρισκόταν το 1ο τρίμηνο του 2014 περίπου στο 18,7% (ΕΛΣΤΑΤ, 2014γ: 3) και το αντίστοιχο τρίμηνο του 2015 στο 19,8% (ΕΛΣΤΑΤ, 2016α: 3). Επίσης, σύμφωνα με τα ευρήματα σχετικής έρευνας¹⁰⁸, η Ελλάδα παρουσίαζε το 2013 πολύ υψηλό ποσοστό διδακτόρων σε κατάσταση ανεργίας, συγκριτικά με άλλες χώρες (ευρωπαϊκές και μη) (ΕΚΤ, 2015). Τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας καταγράφηκαν στους νέους σε ηλικία διδάκτορες (κάτω των 35 ετών) καθώς και σε εκείνους που είχαν λάβει πιο πρόσφατα τον τίτλο τους (ΕΚΤ, 2015).

Από την άλλη πλευρά, ένας σημαντικός αριθμός εργαζομένων στη χώρα εμφανίζεται, σε σχετικές έρευνες, να μην είναι ικανοποιημένος από την απασχόλησή του στην Ελλάδα. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της “Δειγματοληπτικής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών του έτους 2013”, περίπου ένας στους επτά ερωτώμενους δήλωνε λίγο ή καθόλου ικανοποιημένος από την εργασία του (ΕΛΣΤΑΤ, 2014δ).

¹⁰⁸ Αφορά την έρευνα “International Survey on Careers of Doctorate Holders” που μελετούσε όσους είχαν λάβει το διδακτορικό τους την περίοδο 1990-2013.

Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα ευρήματα της “International Survey on Careers of Doctorate Holders”, ο ένας στους τέσσερις κάτοχους διδακτορικού στην Ελλάδα δήλωνε το 2013 λίγο ή καθόλου ικανοποιημένους από την απασχόλησή του (ΕΚΤ, 2015). Ως βασικότεροι λόγοι δυσαρέσκειάς τους αναφέρθηκαν το ύψος του μισθού τους και οι λοιπές οικονομικές παροχές τους (benefits) (ό.π.).

Τα παραπάνω ζητήματα/προβλήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν σήμερα οι πολίτες της χώρας αποτυπώνονται εμφανώς και στα ευρήματα πιο πρόσφατων ερευνών (βλ. EC 2017: 11, ΓΣΕΒΕΕ 2017, Κάπα Research 2018, ΓΣΕΕ 2019).

Ταυτόχρονα, οι συνολικές δαπάνες για την έρευνα και την ανάπτυξη στη χώρα χαρακτηρίζονται ως χαμηλές –ιδίως όσον αφορά τον ιδιωτικό τομέα– ενώ χαμηλό είναι, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και το ποσοστό των Ελλήνων επιστημόνων που απασχολούνται σε κλάδους υψηλής τεχνολογίας και έντασης γνώσης, επί του συνόλου των απασχολούμενων στη χώρα¹⁰⁹.

Επίσης, τα τελευταία χρόνια καταγράφεται μείωση στην τακτική χρηματοδότηση στον τομέα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Σαχίνη κ.ά., 2016: 12), με τις δημόσιες δαπάνες για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ως ποσοστό επί του ΑΕΠ της χώρας, να βρίσκονται σε χαμηλά επίπεδα, κάτω από τον μέσο όρο της ΕΕ (στοιχεία 2015) (Eurostat, 2015b).

Τέλος, από δημογραφικής άποψης, μετά το 2001 παρατηρείται διαχρονική μείωση του μόνιμου¹¹⁰ πληθυσμού της χώρας.

---

¹⁰⁹ Eurostat Database: *Research and development expenditure, by sectors of performance* (online data code: tsc00001), *Employed HRST by category, age and NACE Rev. 2 activity, from 2008 onwards* (online data code: hrst_st_nsec2), *Total GBAORD as a % of total general government expenditure* (online data code: gba_nabste). Για περισσότερα βλ. Λαμπριανίδης (2011: 146-149) και Σαχίνη κ.ά. (2016: 13-15).

¹¹⁰ Μόνιμο Πληθυσμό αποτελεί το σύνολο των ατόμων που έχουν ζήσει συνεχώς στον τόπο συνήθους διαμονής τους, για περίοδο τουλάχιστον 12 μηνών πριν την ημερομηνία αναφοράς της Απογραφής ή έφθασαν στον τόπο συνήθους διαμονής τους κατά τους τελευταίους 12 μήνες πριν την ημερομηνία αναφοράς, με την πρόθεση να παραμείνουν εκεί για τουλάχιστον 1 χρόνο (ΕΛΣΤΑΤ, 2012). Για τη διάκριση μεταξύ μόνιμου, νόμιμου και πραγματικού πληθυσμού της χώρας βλ. Τραγάκη κ.ά (2015: 37).

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 2001 και 2011, εντός της δεκαετίας 2001-2011 μειώθηκε:

- ο συνολικός πληθυσμός της χώρας κατά περίπου 2%,
- ο αριθμός των κατοίκων της με Ελληνική υπηκοότητα κατά περίπου 4%
- και ο αριθμός των νέων σε ηλικία κατοίκων της (22-40 ετών) με Ελληνική υπηκοότητα, κατά περίπου 12%.

Αντίστοιχα, όσον αφορά την Αττική, εντός της δεκαετίας 2001-2011, μειώθηκε:

- ο συνολικός πληθυσμός της Περιφέρειας κατά περίπου 3%¹¹¹,
- ο αριθμός των κατοίκων της με Ελληνική υπηκοότητα κατά περίπου 4%
- και ο αριθμός των νέων σε ηλικία κατοίκων της (22-40 ετών) με Ελληνική υπηκοότητα κατά περίπου 12%.

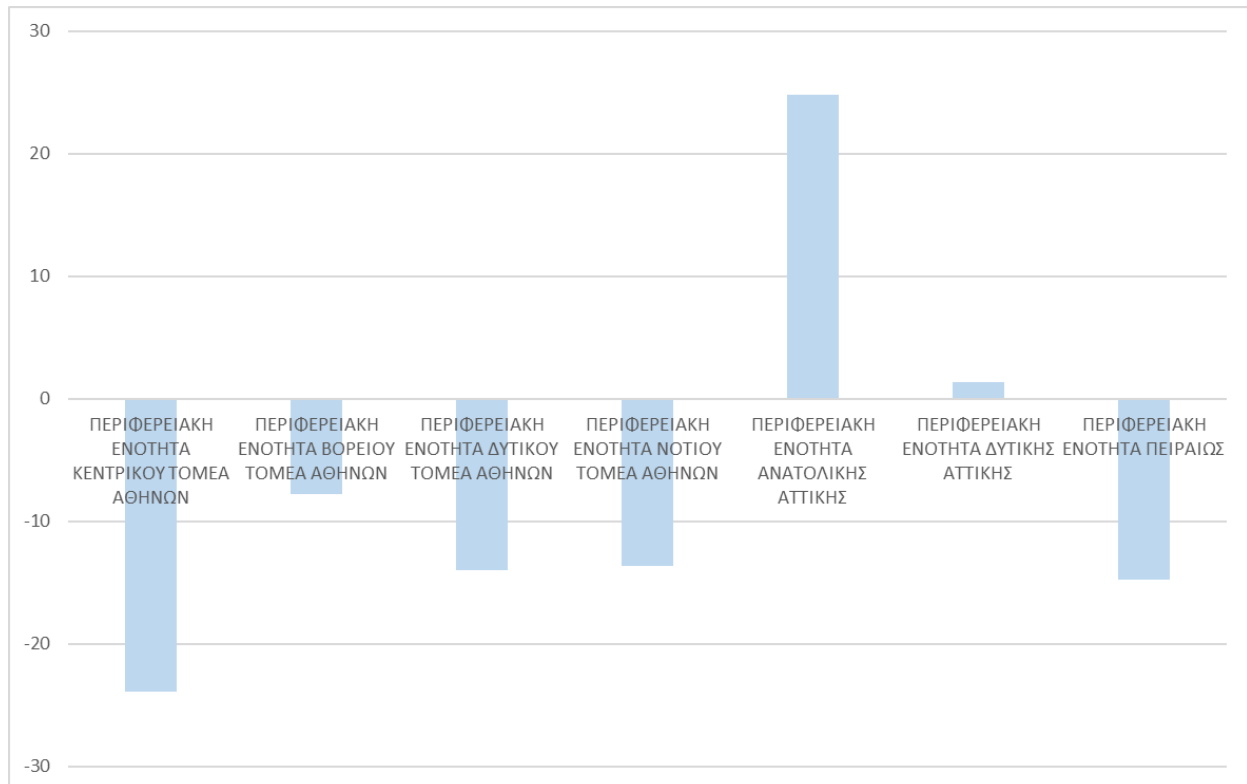
Σημαντική εξαίρεση αποτελεί η Ανατολική Αττική (Γράφημα 23).

---

¹¹¹ Η πόλη της Αθήνας (μητροπολιτική περιοχή) κατείχε μια από τις πρώτες θέσεις πανευρωπαϊκά στο ρυθμό μείωσης του συνολικού της πληθυσμού μεταξύ των ετών 2004 και 2014, σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Eurostat, 2017: 235).

ΓΡΑΦΗΜΑ 23

Ποσοστιαία μεταβολή (%) μεταξύ των ετών 2001 και 2011 του αριθμού των νέων σε ηλικία ατόμων (22-40 ετών) με Ελληνική υπηκοότητα που διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ανά Περιφερειακή Ενότητα

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Σύμφωνα μάλιστα με εκτιμήσεις, τόσο ο συνολικός πληθυσμός της χώρας όσο και ο συνολικός πληθυσμός της Περιφέρειας Αττικής, εξακολουθεί να σημειώνει μείωση έως και σήμερα (Πίνακας 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εκτιμώμενος πληθυσμός της Ελλάδας

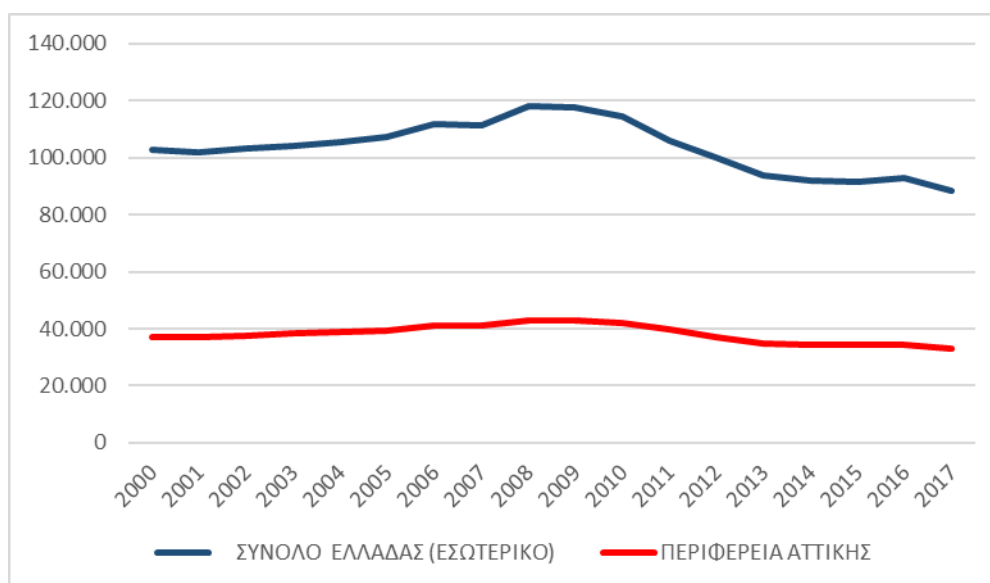
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ΕΚΤΙΜΩΜΕΝΟΣ ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΧΩΡΑΣ (ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΣ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑΣ)	11.086.406	11.003.615	10.926.807	10.858.018	10.783.748	10.768.193
ΕΚΤΙΜΩΜΕΝΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ	10.164.959	10.117.165	10.071.809	10.036.049	9.985.391	9.958.159
ΕΚΤΙΜΩΜΕΝΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΑΤΤΙΚΗΣ	3.963.887	3.912.849	3.863.763	3.822.843	3.781.274	3.773.559

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Population on 1 January by age, sex and NUTS 2 region* (online data code: demo_r_d2jan) & *Population on 1 January by age, sex and broad group of citizenship* (online data code: migr_pop2ctz).

Η πληθυσμιακή αυτή συρρίκνωση αποδίδεται –πέραν της εξερχόμενης μετανάστευσης– στη μείωση της γεννητικότητας στη χώρα. Η Αττική δεν αποτελεί εξαίρεση (Γράφημα 24). Η μείωση της γεννητικότητας, σε συνδυασμό με την αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, έχει ως αποτέλεσμα ο πληθυσμός της Αθήνας, όπως και των περισσότερων πόλεων στις αναπτυγμένες χώρες, να γεράζει (Μαλούτας, 2011: 62). Ωστόσο, η δημογραφική γήρανση, η μετατόπιση δηλαδή του ηλικιακού κέντρου βάρους ενός πληθυσμού προς όλο και μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες, συνδέεται συχνά με αρνητικές οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις σε έναν τόπο, όπως μειούμενους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, χαμηλή αγοραστική δύναμη, περιορισμένα φορολογικά έσοδα, αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους και σταδιακή υποβάθμιση των υποδομών και των προσφερόμενων κοινωνικών αγαθών (Τραγάκη, 2017: 125). Επίσης, η πληθυσμιακή γήρανση έχει δυσμενείς συνέπειες στην αναλογία εργαζομένων και συνταξιούχων (Τραγάκη, 2017: 128). Επιπλέον, «λιγότεροι νέοι καλούνται να συντηρήσουν έναν αυξανόμενο αριθμό ηλικιωμένων, τάση που ανατρέπει αφενός τις οικογενειακές ισορροπίες και αφετέρου το δημοσιονομικό ισοζύγιο του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης» (ό.π.).

ΓΡΑΦΗΜΑ 24

Γεννήσεις (ζώντων) στη χώρα

Πηγή δεδομένων: ΕΛΣΤΑΤ (2017β).

Από την άλλη πλευρά, όμως, η Αττική αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης ατόμων από άλλες περιοχές της χώρας, με αρκετούς, μάλιστα, εξ αυτών να είναι νέοι και άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εσωτερική μετανάστευση προς την Περιφέρεια Αττικής, ανά έτος εγκατάστασης

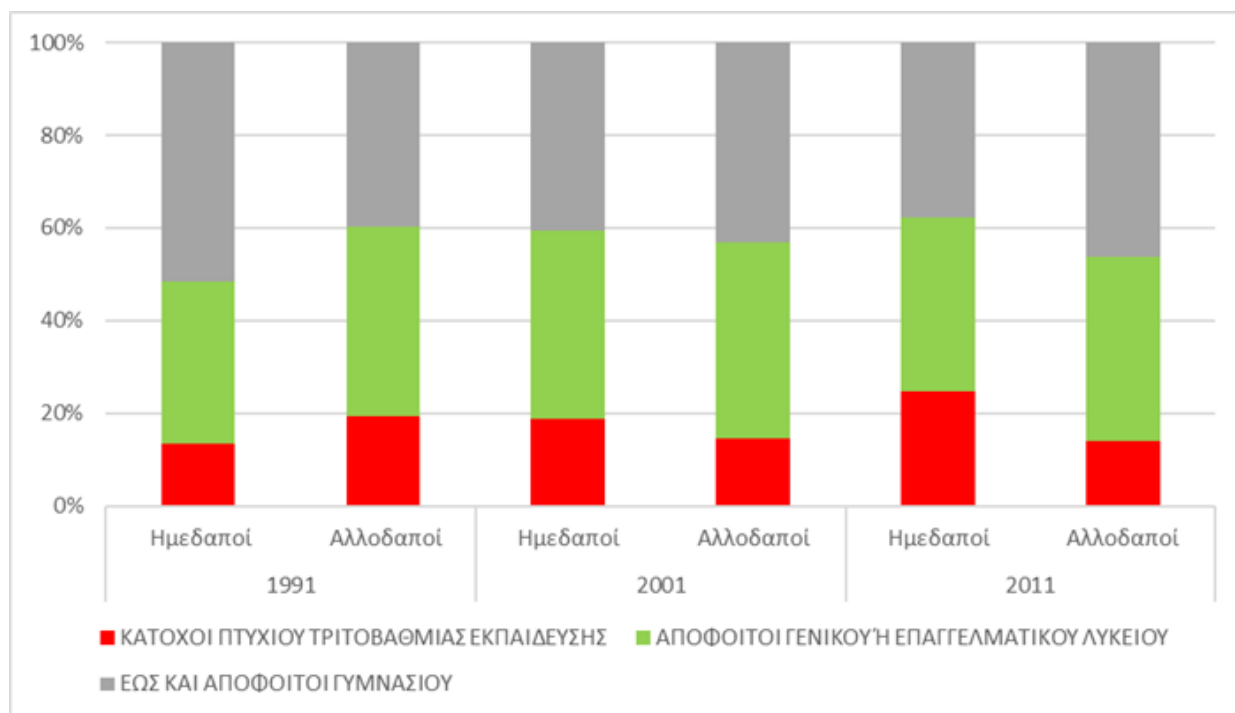
	2009	2010	2011 (Ιανουάριος-Μάιος)
Εσωτερικοί μετανάστες με Ελληνική υπηκοότητα	79091	103053	39441
Κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	34%	34%	31%
Ηλικίας 18-40 ετών	59%	63%	63%
Εσωτερικοί μετανάστες με ξένη υπηκοότητα	7469	9576	4792
Κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	18%	17%	16%
Ηλικίας 18-40 ετών	56%	60%	61%

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Τέλος, όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης των κατοίκων της Περιφέρειας, αξίζει να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια καταγράφεται σημαντική αύξησή του. Η αύξηση αυτή αποδίδεται κυρίως στους ημεδαπούς κατοίκους της (Γράφημα 25).

ΓΡΑΦΗΜΑ 25

Επίπεδο εκπαίδευσης κατοίκων της Περιφέρειας Αττικής, ανά δεκαετία

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

4.2.3 Βασικά χαρακτηριστικά όσων μεταναστεύουν τα τελευταία χρόνια στο εξωτερικό

Ηλικία των σύγχρονων Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών

Ένα σημαντικό ποσοστό των Ελλήνων που τα τελευταία χρόνια (μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης στη χώρα) μεταναστεύουν στο εξωτερικό αποτελείται από άτομα νέα σε ηλικία. Το νεαρό της ηλικίας πολλών σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών είναι κάτι που δεν διαφοροποιεί την Ελλάδα σε σχέση με ό,τι παρατηρείται στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες (κεφ. 3.3).

Το νεαρό της ηλικίας πολλών Ελλήνων νέο-μεταναστών αποτυπώνεται κυρίως:

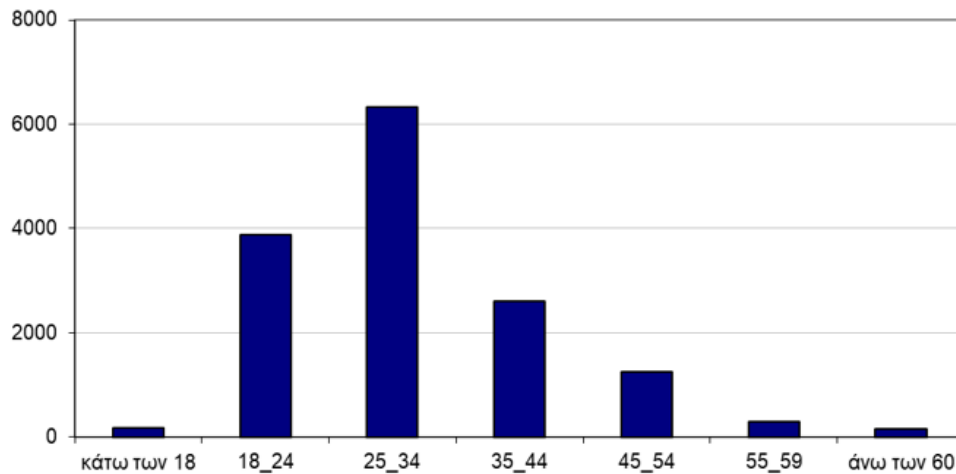
α) στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που αφορούν τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων που μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό και παρέχονται από τις επιμέρους στατιστικές υπηρεσίες των χωρών προορισμού των Ελλήνων μεταναστών σε ετήσια βάση¹¹² (πχ. για τη Γερμανία βλ. DESTATIS, αναφορά στο Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού 2018, για το Η.Β. βλ. Γράφημα 26 και για τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες βλ. Γράφημα 27).

---

¹¹² Η ΕΛΣΤΑΤ δεν διαθέτει στοιχεία για την ηλικία των εξερχόμενων μεταναστών από την Ελλάδα με Ελληνική υπηκοότητα παρά μόνο για την ηλικία των εξερχόμενων μεταναστών από αυτή, ανεξαρτήτως υπηκοότητας. Σύμφωνα με αυτά, το 2015, περίπου οι μισοί από τους εξερχόμενους μετανάστες από τη χώρα ήταν ηλικίας 20-34 ετών (ΕΛΣΤΑΤ, 2016β).

ΓΡΑΦΗΜΑ 26

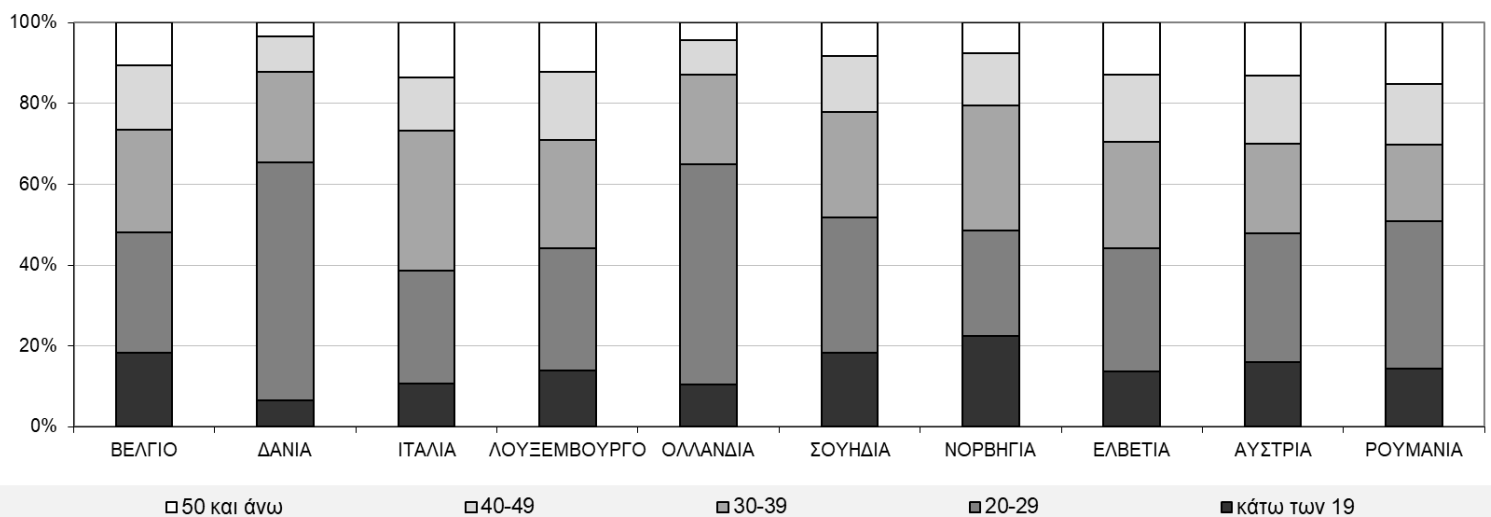
Έλληνες που απέκτησαν το 2016 Αριθμό Εθνικής Ασφάλειας (NINo) στο Η.Β.,
ανά ηλικιακή ομάδα

Πηγή δεδομένων: Stat-Xplore Dataset (UK), *NINO Registrations To Adult Overseas Nationals Entering The UK*.

ΓΡΑΦΗΜΑ 27

Εισερχόμενοι μετανάστες με Ελληνική υπηκοότητα το 2016,
ανά χώρα υποδοχής και ηλικιακή ομάδα

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database, *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).
Στα παραπάνω δεδομένα δεν περιλαμβάνονται οι Έλληνες εισερχόμενοι μετανάστες στη Ρουμανία ηλικίας κάτω των 15 ετών και άνω των 65 καθώς δεν είναι διαθέσιμα.

β) στα ευρήματα των απογραφών των χωρών εγκατάστασης των Ελλήνων μεταναστών (πχ. σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μικρο-απογραφής του 2012 στη Γερμανία, η διάμεσος ηλικία των Ελλήνων που είχαν μεταναστεύσει και εγκατασταθεί εκεί την περίοδο 2007-2012 ανέρχονταν στα 31 έτη¹¹³) (Klekowski von Korpenfels και Höhne, 2017: 156),

γ) στα ευρήματα πρόσφατων ερευνών και στα χαρακτηριστικά του δείγματός τους, όπως είναι η ηλικιακή διάρθρωσή του (Argeros 2018, Wassermann 2017, Labrianidis και Pratsinakis 2016a, Triandafyllidou και Gropas 2014) και

δ) στους λόγους μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, πχ. για απόκτηση προπτυχιακού τίτλου σπουδών (βλ. κεφ. 4.2.4).

Τέλος, στο γεγονός ότι αρκετοί από όσους μεταναστεύουν τα τελευταία χρόνια από την Ελλάδα είναι άτομα νεαρής ηλικίας αναφέρονται και αρκετά επιστημονικά άρθρα που εξετάζουν τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών που κατευθύνονται σε συγκεκριμένες χώρες του εξωτερικού όπως στην Αυστραλία (Τάμης, 2014) και στις ΗΠΑ (Μιχόπουλος, 2014).

Επίπεδο εκπαίδευσης των σύγχρονων Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών

Ένα σημαντικό ποσοστό των Ελλήνων που σήμερα μεταναστεύουν στο εξωτερικό αποτελείται από άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, εν αντιθέσει με ότι παρατηρούνταν κατά το παρελθόν. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, γίνεται συχνή αναφορά στο φαινόμενο του brain drain στην Ελλάδα, τόσο στην Ελληνική όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία.

Το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης πολλών εκ των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών των τελευταίων ετών αποτυπώνεται:

α) στον εκτιμώμενο αριθμό των επιστημόνων που έχουν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια από την Ελλάδα (ο αναπληρωτής υπουργός Έρευνας και Καινοτομίας κ. Κώστας Φωτάκης κατά την διάρκεια της ομιλίας του στα εγκαίνια της 4ης έκθεσης μεταφοράς τεχνογνωσίας «Patras

---

¹¹³ Αφορά τον πληθυσμό σε ηλικία εργασίας.

ΙQ», το 2017, ανέφερε ότι «την πενταετία 2009 – 2014 μετανάστευσαν από τη χώρα μας περίπου 20.000 επιστήμονες», προσθέτοντας ότι «σχεδόν δεκαπλασιάστηκε αυτό το ποσοστό, σε σύγκριση με το χρονικό διάστημα 2000 με 2005»¹¹⁴),

β) στον αριθμό εκείνων που μεταναστεύουν από την Ελλάδα συγκεκριμένων κλάδων και ειδικοτήτων (πχ. ιατροί, βλ. κεφ. 4.2.6) καθώς και στον αριθμό των Ελλήνων απασχολούμενων στο εξωτερικό σε θέσεις υψηλής εξειδίκευσης (πχ. ιατροί, βλ. Γράφημα 20),

γ) στα ευρήματα των απογραφών των χωρών εγκατάστασης των Ελλήνων μεταναστών (πχ. σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μικρο-απογραφής του 2012 στη Γερμανία, το 27% των Ελλήνων που είχαν μεταναστεύσει και εγκατασταθεί εκεί την περίοδο 2007-2012, σε ηλικία εργασίας, ήταν κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) (Klekowski von Korpenfels και Höhne, 2017: 157),

δ) στους λόγους μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, όπως είναι η απόκτηση μεταπτυχιακού ή διδακτορικού, που προϋποθέτουν την απόκτηση πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (βλ. κεφ. 4.2.4),

ε) στα ευρήματα πρόσφατων ερευνών και στα χαρακτηριστικά του δείγματός τους, όπως το επίπεδο εκπαίδευσης των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές (Argeros 2018, Labrianidis και Pratsinakis 2016a, Triandafyllidou και Gropas 2014, Κωνσταντινίδης 2014) και

στ) στο επίπεδο εκπαίδευσης των νέων σε ηλικία ατόμων που επιστρέφουν τα τελευταία χρόνια στη χώρα (κεφ. 5)¹¹⁵.

---

¹¹⁴ Πηγή: ΑΠΕ-ΜΠΕ, αναφορά στο www.lifo.gr (διαθέσιμο στο: <https://www.lifo.gr/now/greece/140340>) και στο www.liberal.gr (διαθέσιμο στο: <https://www.liberal.gr/arthro/129522/epikairoita/2017/k-fotakis-mesa-se-pente-chronia-efugan-20000-epistimones-apo-tin-ellada.html>).

¹¹⁵ Όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο 5 που ακολουθεί, τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 2011 δείχνουν ότι ένα μεγάλο ποσοστό των νέων Ελλήνων παλιννοστησάντων αποτελείται από άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Παρ' όλα αυτά, η απογραφή πληθυσμού του 2011 δεν είναι σε θέση να μας παρέχει δεδομένα για το επίπεδο εκπαίδευσής τους πριν τη μετανάστευσή τους στο εξωτερικό. Εκτιμάται, ωστόσο, ότι, επειδή πολλοί μεταναστεύουν στο εξωτερικό για εύρεση εργασίας ή για απόκτηση μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου σπουδών (κεφ. 4.2.4 και 6) και όχι αποκλειστικά για την απόκτηση ενός προπτυχιακού τίτλου σπουδών, ένας σημαντικός αριθμός των νέων σε ηλικία παλιννοστησάντων αποτελείται από άτομα που έχουν ολοκληρώσει τις βασικές τους σπουδές τους στην Ελλάδα.

Τέλος, στο υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης αρκετών εκ των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών αναφέρονται και σχετικές Εκθέσεις, όπως εκείνη της Εθνικής Τράπεζας (Mylonas, 2017)¹¹⁶, καθώς και επιστημονικά άρθρα, όπως εκείνα των Τάμη (2014), Μιχόπουλο (2014), Δαμανάκη (2014) και Κωνσταντινίδη (2014), που μελετούν τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης μετανάστευσης των Ελλήνων σε χώρες όπως η Αυστραλία, οι ΗΠΑ, η Γερμανία και ο Καναδάς.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ υπάρχουν ορισμένες μελέτες που αναφέρονται στο επίπεδο εκπαίδευσης των ατόμων που έχουν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια σε χώρες όπως οι ΗΠΑ, ανά χώρα καταγωγής τους (MPI Data Hub¹¹⁷, Batalona και Fix 2017), λείπουν τα δεδομένα για χώρες όπως η Ελλάδα. Τέτοιου είδους ελλείψεις σε δεδομένα, όμως, δεν μας επιτρέπουν μια πιο λεπτομερή ανάλυση των χαρακτηριστικών των Ελλήνων που έχουν πρόσφατα μεταναστεύσει από τη χώρα.

Περιοχές καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών

Δεδομένου ότι ως περίπτωση μελέτης της παρούσας διατριβής έχει προσδιοριστεί η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, έγινε προσπάθεια συλλογής και μελέτης όλων των διαθέσιμων στοιχείων που αφορούν τις περιοχές καταγωγής των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών των τελευταίων ετών. Τα στοιχεία αυτά, όμως, περιορίζονται αποκλειστικά:

α) στο προφίλ των συμμετεχόντων σε σχετικές έρευνες (Labrianidis και Pratsinakis 2016b: 25), που οι ερωτώμενοι –οι οποίοι έχουν μεταναστεύσει πρόσφατα από τη χώρα– αναφέρουν, εκτός των άλλων, και τον τόπο προηγούμενης διαμονής τους στην Ελλάδα και

β) στις γεωγραφικές περιοχές εγκατάστασης των παλιννοστησάντων από το εξωτερικό στην Ελλάδα, δεδομένου ότι πολλοί, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, μετά την επιστροφή τους στη χώρα επανεγκαθίστανται στον τόπο –ή πλησίον του τόπου– προηγούμενης διαμονής τους στην χώρα (βλ. κεφ. 6.6.7).

---

¹¹⁶ Έκθεση της Εθνικής Τράπεζας (Mylonas, 2017: 31) αναφέρει ότι «το 1/3 περίπου των Ελλήνων που μετανάστευσαν από τη χώρα μετά το 2010 εκτιμάται ότι είναι κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης». Ωστόσο, οι Labrianidis and Pratsinakis (2017), βασιζόμενοι σε ευρήματα σχετικής έρευνάς τους, υποστηρίζουν ότι το ποσοστό αυτό είναι πολύ μεγαλύτερο.

¹¹⁷ MPI Data Hub: *Educational Attainment of Recently Arrived Immigrants (ages 25 and over) by Country of Birth, 2017 (%)*.

Αν και οι πληροφορίες που μας παρέχουν τα παραπάνω δεδομένα είναι αρκετά περιορισμένες, προκύπτει ότι ένα σημαντικό ποσοστό όσων μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό προέρχεται από την Αττική.

4.2.4 Βασικοί λόγοι μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό

Λαμβάνοντας υπ' όψη τα ευρήματα πρόσφατων ερευνών¹¹⁸ (EC 2013, Triantafyllidou και Gropas 2014, Δαμανάκης 2014, Κωνσταντινίδης 2014, Theodoropoulos et al. 2014, Κάπα Research/αναφορά στο Τσακίρη 2014, Labrianidis και Sykas 2017, Labrianidis και Pratsinakis 2016a, Gkolfinopoulos 2016a, Wassermann 2017, Pratsinakis et. al. 2017, Τσάγκα 2017, Κάπα Research 2018, Theodossiou et. al. 2019), παρατηρούμε ότι μπορούμε να εντάξουμε τους βασικότερους λόγους για τους οποίους οι Έλληνες μεταναστεύουν τα τελευταία χρόνια από την χώρα σε τρεις γενικές κατηγορίες. Η πρώτη σχετίζεται με λόγους εκπαιδευτικούς (απόκτηση κάποιου πτυχίου/τίτλου σπουδών, απόκτηση ειδικότητας, κατάρτιση ή εξειδίκευση), η δεύτερη με λόγους επαγγελματικούς (εύρεση εργασίας, απόσπαση/μετάθεση στο εξωτερικό ή επιχειρείν στο εξωτερικό) και η τρίτη με λόγους προσωπικούς (λοιποί λόγοι).

Ως επιμέρους λόγοι αναφέρονται κυρίως η αδυναμία επαγγελματικής αποκατάστασης στη χώρα, οι συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα σε σχέση με τις αντίστοιχες στο εξωτερικό, όπως ο τρόπος και η ποιότητα ζωής, η ύπαρξη επαγγελματικών ευκαιριών¹¹⁹, οι συνθήκες εργασίας/ το ύψος των μισθών, οι προοπτικές εξέλιξης, το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον¹²⁰ καθώς και όσα οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται ως παθογένειες στην Ελλάδα, όπως είναι η έλλειψη αξιοκρατίας. Επίσης, ως λοιποί λόγοι που φαίνεται να επηρεάζουν, σήμερα, την απόφαση κάποιου να μεταναστεύσει στο εξωτερικό αναφέρονται η μετανάστευση του/της συζύγου/συντρόφου ή η μόνιμη διαμονή στο εξωτερικό άλλων οικείων προσώπων, η

---

¹¹⁸ Γίνεται αναφορά στις πιο πρόσφατες έρευνες που έχουν δημοσιευθεί μετά το 2013.

¹¹⁹ Ο Λαμπριανίδης (2014: 177) υποστηρίζει ότι η διαπιστούμενη διαρροή επιστημονικού προσωπικού από την Ελλάδα «αποτελεί, πρωτίστως, αποτέλεσμα της χαμηλής ζήτησης για επιστήμονες και όχι της υψηλής προσφοράς επιστημόνων στην ελληνική αγορά εργασίας».

¹²⁰ Οι Triantafyllidou και Gropas (2014: 1) υποστηρίζουν ότι η κρίση φαίνεται να μεγέθυne τους προϋπάρχοντες παράγοντες που οδηγούσαν στην εξερχόμενη μετανάστευση από τη χώρα, τροφοδοτώντας τώρα πλέον και αυτό, το νέο, μεταναστευτικό κύμα.

ύπαρξη υποτροφίας για σπουδές στο εξωτερικό, η προσδοκία για σπουδές στο εξωτερικό υψηλότερου επιπέδου, η επιθυμία εγκατάστασης σε κάποια άλλη χώρα προς αναζήτηση νέων εμπειριών, η ύπαρξη αισθήματος ανασφάλειας για το μέλλον, η δυσκολία απόκτησης της ιατρικής ειδικότητας σε σύντομο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα, η φύση της εργασίας ορισμένων η οποία απαιτεί εγκατάσταση στο εξωτερικό για ορισμένο χρονικό διάστημα κ.ά. (ό.π.).

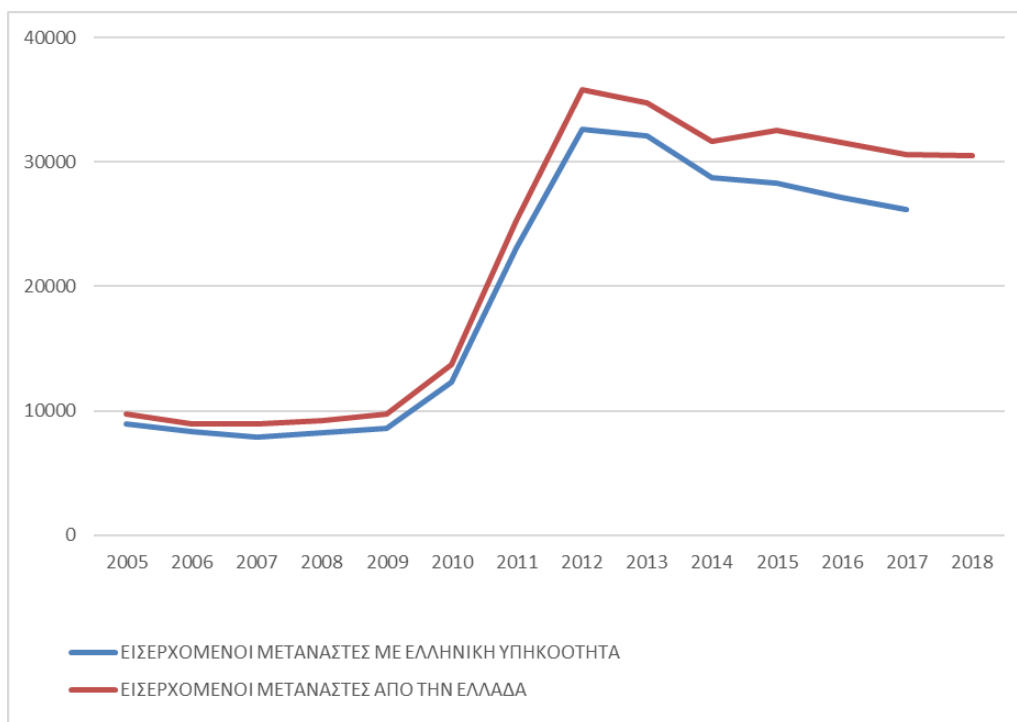
4.2.5 Βασικές χώρες προορισμού των Ελλήνων στο εξωτερικό

Γερμανία

Μια από τις βασικές χώρες προορισμού των Ελλήνων –εξακολουθεί και σήμερα να– αποτελεί η Γερμανία. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν σημαντική αύξηση των Ελλήνων εισερχόμενων μεταναστών σε αυτή τα τελευταία χρόνια (Γράφημα 28). Την αύξηση αυτή επιβεβαιώνει και ο αριθμός των Ελλήνων που εργάζονται εκεί ο οποίος σημείωσε αύξηση την περίοδο 2010-2014 κατά περίπου 36% (Bundesagentur für Arbeit, αναφορά στο EC 2014: 59) καθώς και η αυξημένη εισροή μαθητών από την Ελλάδα στα Ελληνικά σχολεία της Γερμανίας (Δαμανάκης 2014: 160).

ΓΡΑΦΗΜΑ 28

Εισερχόμενοι μετανάστες στη Γερμανία, ανά έτος

Πηγή δεδομένων: DESTATIS (DE), GENESIS-Online Datenbank: *Migration between Germany and foreign countries*.

Σύμφωνα, με το Δαμανάκη (2014: 144-145), οι Έλληνες ενήλικες “νεομετανάστες” στην Γερμανία εμπίπτουν σε μια από τις ακόλουθες κατηγορίες: α) στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με «εύκολη πρόσβαση» στην αγορά εργασίας του επαγγέλματός τους, β) στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με «δύσκολη πρόσβαση» στην αγορά εργασίας του επαγγέλματός τους και γ) στους ειδικευμένους ή ανειδίκευτους εργαζόμενους αποφοίτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Μεταξύ των Ελλήνων που μεταναστεύουν στη Γερμανία βρίσκονται και ορισμένοι, οι οποίοι ζούσαν και παλιότερα εκεί, μετακινήθηκαν στη συνέχεια στην Ελλάδα και μετά το 2010 επιστρέφουν ξανά στη Γερμανία. Επίσης, άλλοι, αν και μετανάστευσαν πχ. για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία, εμφανίζονται να παρατείνουν την παραμονή τους εκεί, λόγω της έλλειψης προοπτικής στην Ελλάδα (ό.π.).

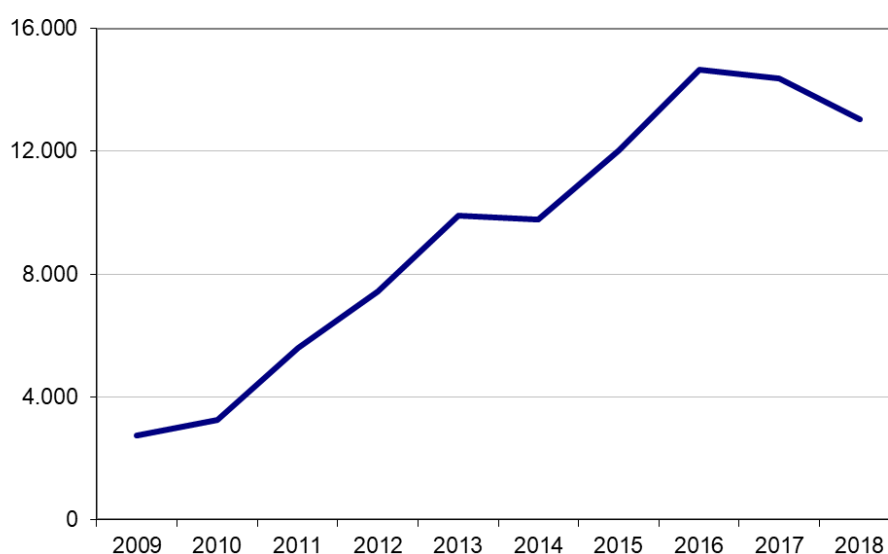
Η.Β.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat¹²¹, μια ακόμα βασική χώρα προορισμού των Ελλήνων στο εξωτερικό αποτελεί σήμερα το Η.Β. καθώς εκτιμάται ότι μόνο το 2015 περίπου 12.000 άτομα με Ελληνική υπηκοότητα μετανάστευσαν σε αυτό.

Για τον ακριβέστερο προσδιορισμό του αριθμού των Ελλήνων που έχει μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια στο Η.Β. παρατίθεται ο αριθμός όσων απέκτησαν Αριθμό Εθνικής Ασφάλειας (NINo) στη χώρα (Γράφημα 29).

ΓΡΑΦΗΜΑ 29

Έλληνες που απέκτησαν Αριθμό Εθνικής Ασφάλειας (NINo) στο Η.Β. μετά την είσοδό τους στη χώρα, ανά έτος

Πηγή δεδομένων: Stat-Xplore Dataset (UK), NINO Registrations To Adult Overseas Nationals Entering The UK.

¹²¹ Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

Ένα μεγάλο ποσοστό όσων μεταναστεύουν στο Η.Β. κάθε χρόνο, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, κατευθύνεται εκεί για σπουδές. Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό όσων μεταναστεύουν εκεί για λόγους επαγγελματικούς αποτελείται από άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Το γεγονός ότι το Η.Β. και η Γερμανία έχουν αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε πολύ σημαντικούς προορισμούς των Ελλήνων με υψηλή εξειδίκευση αποτυπώνεται και στα χαρακτηριστικά του δείγματος σχετικών ερευνών (Triantafyllidou και Gropas, 2014: 12), όπου οι ερωτώμενοι καλούνται να αναφέρουν τη χώρα διαμονής τους.

Κύπρος

Αν και η Κύπρος αποτελεί μια από τις βασικές χώρες προορισμού των Ελλαδιτών, δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με τον αριθμό όσων έχουν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια εκεί. Ένα από τα λίγα έγγραφα από το οποίο προκύπτουν ορισμένα στοιχεία για τον αριθμό όσων απέκτησαν άδεια εργασίας στην Κύπρο είναι εκείνο που κατατέθηκε στη Βουλή το 2016 από το ΥΠΕΞ και το οποίο περιλαμβάνει στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού (Πίνακας 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που απέκτησε άδεια εργασίας στην Κύπρο, ανά έτος

2010	2011	2012	2013	2014	2015
4.699	6.603	6.567	2.670	4.661	6.274

Πηγή δεδομένων: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (2016).

Ολλανδία

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το 2017 στην Ολλανδία εκτιμάται ότι μετανάστευσαν 2.824 άτομα με Ελληνική υπηκοότητα, 1.746 περισσότερα σε σχέση με το 2009 (αύξηση 162%) (Πίνακας 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών με Ελληνική υπηκοότητα στην Ολλανδία, ανά έτος

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1.394	1.078	1.451	2.054	2.566	2.238	1.967	2.144	2.420	2.824

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database, *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας των Pratsinakis et al. (2017), οι σύγχρονοι Έλληνες μετανάστες στην Ολλανδία, εμπίπτουν σε μια από τις ακόλουθες κατηγορίες: α) στους μετανάστες με υψηλή εξειδίκευση, οι οποίοι έχουν εξασφαλίσει μια θέση εργασίας πριν την άφιξή τους στη χώρα, β) στους μετανάστες που αναζητούν εργασία στη χώρα, γ) στους φοιτητές που μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στα Ολλανδικά Πανεπιστήμια παρατείνουν την διαμονή τους εκεί προκειμένου να βρουν εκεί και απασχόληση και δ) στους μετανάστες που ζουν και εργάζονται υπό επισφαλείς συνθήκες και συνθήκες εκμετάλλευσης στη χώρα.

Ελβετία, Βέλγιο και Σουηδία

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, την περίοδο 2010-2017 εκτιμάται ότι μετανάστευσαν περίπου 11χιλ. άτομα με Ελληνική υπηκοότητα στην Ελβετία, 9χιλ. στο Βέλγιο και 9χιλ. στη Σουηδία (Πίνακας 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος και χώρα υποδοχής

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ΕΛΒΕΤΙΑ	659	713	768	1.092	1.581	1.536	1.297	1.418	1.507	1.544
ΒΕΛΓΙΟ	-	-	715	1.001	1.431	1.250	1.203	1.250	1.157	1.351
ΣΟΥΗΔΙΑ	640	483	520	929	1.348	1.378	1.088	1.117	1.285	1.381

Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

ΗΠΑ

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται και στις ΗΠΑ αντίστοιχη αύξηση των αδειών παραμονής που έχουν χορηγηθεί σε Έλληνες για μόνιμη διαμονή εκεί (Πίνακας 8).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Αριθμός αδειών παραμονής με καθεστώς μόνιμου κατοίκου που χορηγήθηκαν στις ΗΠΑ σε άτομα προερχόμενα από την Ελλάδα

2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
966	1.196	1.264	1.526	1.388	1.330	1.664	1.495

Πηγή δεδομένων: U.S. Office of Immigration Statistics (2019:10).

Σύμφωνα με το Μιχόπουλο (2014: 128-130), οι σημερινοί Έλληνες μετανάστες στις ΗΠΑ είναι σε μεγάλο βαθμό άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, γνωρίζουν ξένες γλώσσες, μερικοί έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό, πολλοί βρίσκονται στην πλέον παραγωγική τους ηλικία (25-45 ετών) και είναι συνήθως παντρεμένοι με ένα ή δύο παιδιά. Ορισμένοι από τους Έλληνες φοιτητές που βρίσκονται εκεί επιδιώκουν, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους να παραμείνουν στη

χώρα. Άλλοι ενώ διέμεναν και κατά το παρελθόν μόνιμα στις ΗΠΑ, μετακινήθηκαν στην συνέχεια Ελλάδα και στη συνέχεια επέστρεψαν στις ΗΠΑ, καθώς διέθεταν τα απαραίτητα έγγραφα πχ. πράσινη κάρτα και διαβατήριο (ό.π.).

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι τα προαναφερθέντα μεγέθη μπορεί στην πραγματικότητα να είναι μεγαλύτερα καθώς: α) ορισμένοι Έλληνες μετανάστες δεν καταγράφονται ως “νεοεισερχόμενοι μετανάστες/κάτοικοι” στις χώρες προορισμού τους (αυτό συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό στην μετανάστευση εντός της ΕΕ¹²²), β) δεν λογίζονται ως εισερχόμενοι μετανάστες οι Έλληνες που έχουν διπλή υπηκοότητα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Καναδά (Κωνσταντινίδης, 2014: 102) και της Γερμανίας (Δαμανάκης, 2014: 141), γ) όσοι έχουν καταθέσει αίτηση για είσοδο και παραμονή στη χώρα αλλά αυτή εκκρεμεί, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Καναδά (Κωνσταντινίδης, 2014: 101), δ) όσοι βρίσκονται σε χώρες του εξωτερικού με τουριστική visa σε αναζήτηση όμως εργασίας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Καναδά (Κωνσταντινίδης, 2014: 101), ε) όσοι ήδη διαθέτουν τα απαιτούμενα έγγραφα, λόγω της παραμονής τους εκεί και στο παρελθόν, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ΗΠΑ (Μιχόπουλος 2014: 116, Cavouridis 2016: 35) και στ) όσοι παραμένουν παράνομα στις χώρες του εξωτερικού ή αναζητούν τρόπους νομιμοποίησης της παραμονής τους στο εξωτερικό, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Αυστραλίας (Τάμης, 2014: 55-57) και των ΗΠΑ (Μιχόπουλος 2014: 116, Argeros 2018: 351).

Έτσι, αν και χώρες όπως ο Καναδάς και η Αυστραλία δεν περιλαμβάνονται τις περισσότερες φορές στις βασικές χώρες προορισμού των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό, ο Κωνσταντινίδης (2014: 102) κάνει λόγο για περίπου 20.000 Έλληνες που τα τελευταία χρόνια μετανάστευσαν στον Καναδά και ο Τάμης (2014: 45) για περίπου 10.000 Ελλαδίτες, οικονομικούς μετανάστες, που μετανάστευσαν την περίοδο 2009-2013 στην Αυστραλία.

Τέλος, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της UNESCO (2018), η λίστα με τις βασικότερες χώρες προορισμού των Ελλήνων για σπουδές στο εξωτερικό, έτσι όπως αυτή έχει πλέον διαμορφωθεί, περιλαμβάνει τις χώρες: Η.Β. (εξακολουθεί να βρίσκεται πρώτο και με διαφορά στις προτιμήσεις των Ελλήνων), Βουλγαρία, Γερμανία, Κύπρος, ΗΠΑ, Ιταλία, Τουρκία, Γαλλία, Ολλανδία και Ρουμανία.

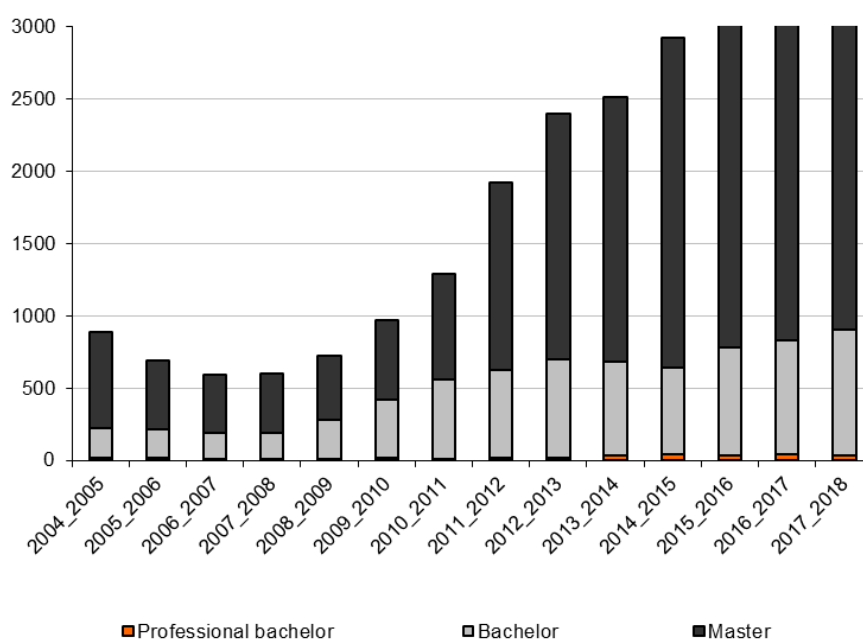
---

¹²² Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση της Ολλανδίας (Pratsinakis et al., 2017: 87) και της Γερμανίας (Δαμανάκης,

Ορισμένες από τις παραπάνω χώρες σημειώνουν αξιοσημείωτη αύξηση του αριθμού των Ελλήνων που σπουδάζουν σε αυτές τα τελευταία χρόνια, όπως η Κύπρος και η Βουλγαρία (Γράφημα 30), ενώ άλλες όπως η Ιταλία και το Η.Β. (Γράφημα 31) μείωση¹²³.

ΓΡΑΦΗΜΑ 30

Αριθμός των ατόμων που εκπαιδεύτηκαν στην Ελλάδα και στη συνέχεια μετανάστευσαν στη Βουλγαρία για σπουδές

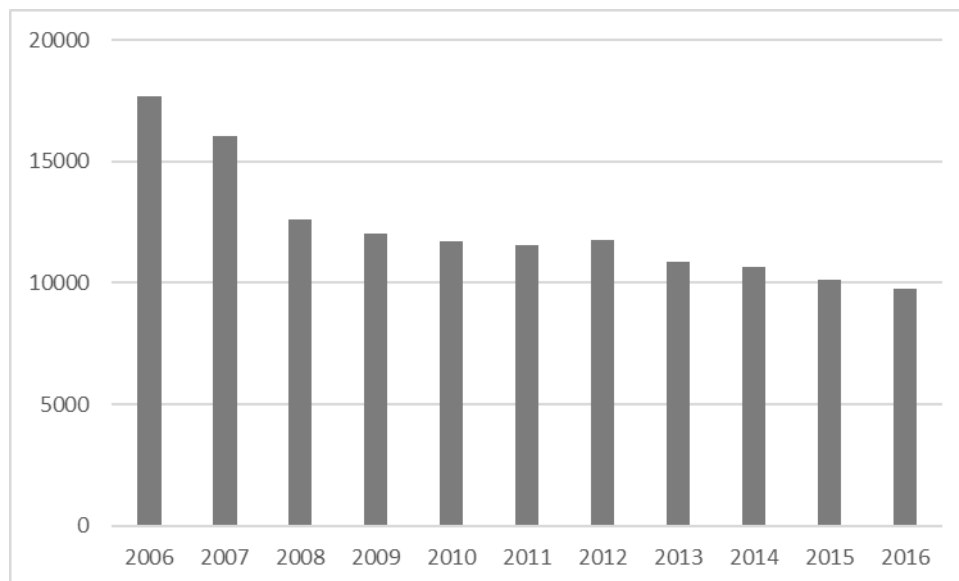

Πηγή δεδομένων: INFOSTAT Database (BG): *Mobile Students by Educational – Qualification Degree and Country of Prior Education*.

¹²³ UIS.Stat Database: International student mobility, *Inbound internationally mobile students by country of origin*.

ΓΡΑΦΗΜΑ 31

Αριθμός Ελλήνων φοιτητών στο Η.Β., ανά έτος

Πηγή δεδομένων: UIS.Stat Database: *Inbound internationally mobile students by country of origin*, Eurostat Database: *Students from abroad by level of education and origin* (online data code: educ_momo_orig).

4.2.6 Η μετανάστευση των Ελλήνων ιατρών στο εξωτερικό ως παράδειγμα διαρροής επιστημονικού δυναμικού από τη χώρα

Η μετανάστευση των Ελλήνων ιατρών στο εξωτερικό αποτελεί αντικείμενο μελέτης ολόένα και περισσότερων –Ελλήνων ως επί το πλείστον– ερευνητών (Sidiropoulos et al. 2017, Chatziprodromidou et al. 2017, Ifanti et al. 2014, Gkolfinopoulos 2016a, Labiris et. al. 2014).

Οι Έλληνες ιατροί αποτελούν μια από τις λίγες επαγγελματικές ομάδες –ίσως τη μόνη– για την οποία υπάρχουν στοιχεία για τον αριθμό και τα βασικά χαρακτηριστικά όσων έχουν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια από τη χώρα.

Ο Υπουργός Υγείας κ. Ανδρέας Ξανθός –σε δήλωσή του το Σεπτέμβριο του 2017– ανέφερε ότι «έχουν φύγει περίπου 18.000 Έλληνες γιατροί από τη χώρα τα τελευταία 7 χρόνια¹²⁴». Η αύξηση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στον αριθμό των απασχολούμενων Ελλήνων ιατρών στο εξωτερικό αποτυπώνεται και στα διαθέσιμα στοιχεία των χωρών εγκατάστασής τους στο εξωτερικό. Ο αριθμός των Ελλήνων ιατρών που ασχολούνταν στο Γερμανικό σύστημα υγείας αυξήθηκε από τους 1.708 το 2008 στους 3.017 το 2015 (Bundesärztekammer 2008, Bundesärztekammer 2015a), σημειώνοντας αύξηση 77%¹²⁵. Επίσης, τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν την αναγνώριση των επαγγελματικών τίτλων των Ελλήνων στις άλλες χώρες της ΕΕ, δείχνουν ότι η επαγγελματική ομάδα των Ελλήνων ιατρών βρίσκεται τα τελευταία χρόνια, σταθερά, στις πρώτες θέσεις (EC, 2019).

Η αύξηση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στον αριθμό των εξερχόμενων Ελλήνων ιατρών από τη χώρα αποτυπώνεται και στον αριθμό των “πιστοποιητικών για το εξωτερικό” που έχει εκδώσει τα τελευταία χρόνια ο Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών (ΙΣΑ) για τα μέλη του (Γράφημα 32).

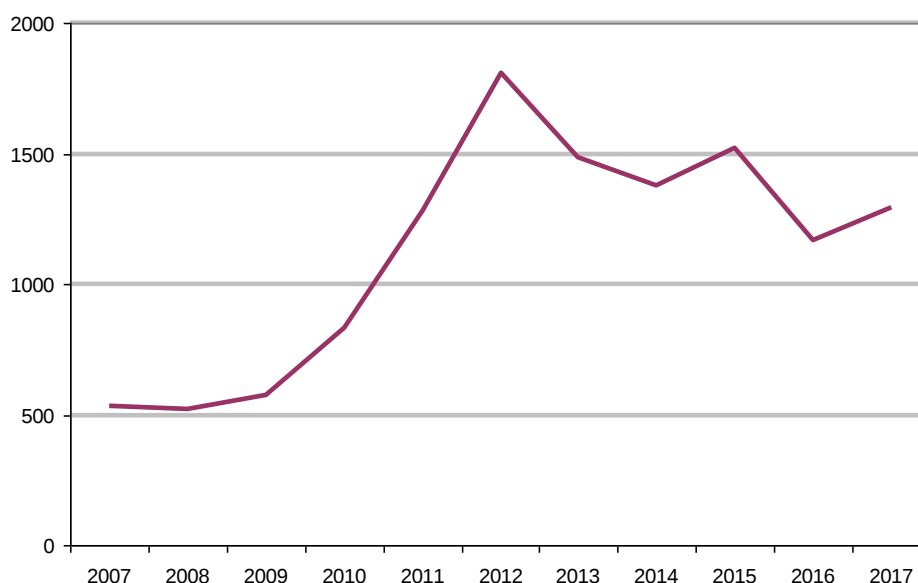
---

¹²⁴ Αναφορά σε liberal.gr (<http://www.liberal.gr/arthro/167648/politiki/2017/a-xanthos-ta-teleutaia-7-chronia-echoun-fugei-18000-giatroi-apo-tin-ellada.html>) και newsbeast.gr (<https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/2845711/xanthos-echoun-figi-peripou-18-000-ellines-giatri-apo-ti-chora-ta-teleftea-7-chronia>). Ο αριθμός που ανέφερε ο κ. Ξανθός δεν απέχει πολύ από εκείνον που ανέφερε σε δήλωσή τον Μάϊο του 2016 στην Μεσσηνία ο Πρόεδρος του Πανελληνίου Ιατρικού Συλλόγου κ. Μιχαήλ Βλασταράκος, σύμφωνα με τον οποίο είχαν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια από τη χώρα περίπου 15.000 ιατροί. (Διαδικτυακός τόπος ΙΣΑ, αναφορά σε: <http://www.isathens.gr/pis/6096-episkepsi-proedrou-pis-messinia.html>). Παρ’ όλα αυτά, ορισμένα δημοσιεύματα στον εγχώριο έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο (βλ. Καντουνής 2018, Καρλατήρα 2018) λανθασμένα αναφέρουν ότι ο αριθμός των ιατρών που μετανάστευσαν τα τελευταία 10 χρόνια από την Ελλάδα ανέρχεται στους 12.408. Ο αριθμός αυτός, στην πραγματικότητα, προκύπτει εάν αθροίσουμε τον αριθμό των “Πιστοποιητικών επαγγελματικής επάρκειας που δόθηκαν στους ιατρούς της Αθήνας για το εξωτερικό” (βλ. Γράφημα 12) τα τελευταία 10 χρόνια και δεν αφορά το σύνολο των ιατρών που μετανάστευσαν τα τελευταία 10 χρόνια από τη χώρα.

¹²⁵ βλ. Γράφημα 20 για το Η.Β. και τη Σουηδία.

ΓΡΑΦΗΜΑ 32

Πιστοποιητικά επαγγελματικής επάρκειας που δόθηκαν σε ιατρούς της Αθήνας για το εξωτερικό, ανά έτος

Πηγή δεδομένων: ΙΣΑ, αναφορά σε Μπουλούτζα (2016) και Μπουλούτζα (2018).

Οι περισσότεροι από τους ιατρούς που το 2017 έλαβαν πιστοποιητικό επαγγελματικής επάρκειας για χρήση στο εξωτερικό ήταν άτομα που είχαν ήδη λάβει την ειδικότητά τους (70%) και σκόπευαν να μεταναστεύσουν σε χώρες όπως το Η.Β., η Κύπρος, η Γερμανία¹²⁶, η Γαλλία και η Ελβετία (ΙΣΑ, αναφορά σε Μπουλούτζα, 2018).

Τη σημαντική μετανάστευση των Ελλήνων ιατρών που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια από τη χώρα οι Ifanti et al. (2014: 210) και Chatziprodromidou et al. (2017: 290) αποδίδουν κυρίως στα υψηλά ποσοστά ανεργίας στη χώρα, στον ιατρικό πληθωρισμό, στη μείωση των εισοδημάτων και στο χαμηλό επίπεδο των μισθών των ιατρών στην Ελλάδα, στην εργασιακή ανασφάλεια που επικρατεί στον κλάδο, στην υψηλή φορολογία, στους περιορισμένους πόρους

¹²⁶ Στη Γερμανία καταγράφεται το εξής παράδοξο, τη στιγμή που πολλοί Έλληνες ιατροί κατευθύνονται κάθε χρόνο εκεί προς αναζήτηση εργασίας –με αποτέλεσμα οι Έλληνες εκεί να αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη ομάδα αλλοδαπών ιατρών μετά τους Ρουμάνους (στοιχεία 2014)– οι Γερμανοί ιατροί εμφανίζονται να αναζητούν εργασία σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στις σκανδιναβικές ή στην Ελβετία, λόγω του ύψους των μισθών εκεί (Δαμανάκης, 2014: 152).

για έρευνα, στις δυσμενείς συνθήκες εργασίας στο παρόν εθνικό σύστημα υγείας και στη δυσκολία απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα, ο οποίος έχει κορεστεί και επηρεαστεί από τη μειωμένη αγοραστική δύναμη του πληθυσμού.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να αναφερθεί το γεγονός ότι, παρά τον μεγάλο αριθμό των Ελλήνων ιατρών που μεταναστεύουν κάθε χρόνο στο εξωτερικό και ενώ θα περίμενε κανείς ο αριθμός τους στην Ελλάδα να σημειώνει σήμερα διαχρονική μείωση, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι ο συνολικός τους αριθμός στη χώρα παραμένει τα τελευταία χρόνια σχεδόν αμετάβλητος (ΕΛΣΤΑΤ, 2017α). Το γεγονός αυτό αποδίδεται κυρίως στην αύξηση των απασχολούμενων ιατρών με Ελληνική υπηκοότητα στη χώρα (Πίνακας 9), οι οποίοι είτε είναι απόφοιτοι ιατρικών σχολών της Ελλάδας, είτε απόφοιτοι ξένων πανεπιστημίων που στη συνέχεια επιστρέφουν στη χώρα προκειμένου να απασχοληθούν εδώ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Απασχολούμενοι ιατροί στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού

	2001	2011
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών στην Ελλάδα (ανεξαρτήτως υπηκοότητας)	42341	49144
Αριθμός απασχολούμενων ιατρών ανά 1.000 κατοίκους	3,82	4,54
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών στην Ελλάδα με Ελληνική υπηκοότητα	40922	48122
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών στην Ελλάδα με ξένη υπηκοότητα	1419	1022
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών στην Ελλάδα με Ελληνική υπηκοότητα ηλικίας 25-40 ετών	17905	19528
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών στην Ελλάδα με ξένη υπηκοότητα ηλικίας 25-40 ετών	636	411
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών στην Περιφέρεια Αττικής (ανεξαρτήτως υπηκοότητας)	20324	23263
Αριθμός απασχολούμενων ιατρών στην Αττική ανά 1.000 κατοίκους	5,16	6,08
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών με Ελληνική υπηκοότητα στην Περιφέρεια Αττικής	19585	22714
Σύνολο απασχολούμενων ιατρών με ξένη υπηκοότητα στην Περιφέρεια Αττικής	739	549

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι η Ελλάδα κατατάσσεται πρώτη ως προς τον αριθμό των ατόμων που ασκούν σε αυτή ιατρικά επαγγέλματα, ανά 1.000 κατοίκους, τόσο μεταξύ των λοιπών χωρών μελών του ΟΟΣΑ (στοιχεία 2013, βλ. OECD 2015c: 81), όσο και μεταξύ των υπολοίπων χωρών της ΕΕ (στοιχεία 2016)¹²⁷.

Τέλος αξίζει να επισημανθεί κάτι ακόμη. Από την όλη συλλογιστική περί της έκτασης που έχει λάβει η μετανάστευση των Ελλήνων ιατρών από τη χώρα, τα τελευταία χρόνια, και των ενδεχόμενων επιπτώσεων που αυτή μπορεί να έχει για την Ελλάδα λείπει, σχεδόν πάντα, από τις σχετικές μελέτες –λανθασμένα κατά την άποψή μου– ο παράγοντας “παλιννόστηση”. Ενώ τη βιβλιογραφία φαίνεται να την απασχολεί έντονα το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης των Ελλήνων ιατρών από τη χώρα, φαίνεται να την απασχολεί πολύ λιγότερο το φαινόμενο της επιστροφής αυτών στην Ελλάδα. Δεν γνωρίζουμε για παράδειγμα ούτε πόσοι Έλληνες ιατροί επέστρεψαν στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια από το εξωτερικό, ούτε πόσοι από εκείνους που μετανάστευσαν μετά το 2009 στη συνέχεια παλιννόστησαν.

Τα μόνα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας ως προς το ζήτημα αυτό είναι εκείνα που προέρχονται από την απογραφή πληθυσμού του 2011. Ενδεικτικά αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι την περίοδο Ιανουάριος του 2010-Μάιος του 2011 είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα περίπου 650 Έλληνες ιατροί¹²⁸. Οι μισοί περίπου εξ αυτών εγκαταστάθηκαν μετά την επιστροφή από το εξωτερικό στην Αττική και οι τέσσερις στους πέντε ήταν κάτω των 40 ετών. Έτσι, τη στιγμή που περίπου 800 ιατροί της Αθήνας έλαβαν το 2010 πιστοποιητικό επαγγελματικής επάρκειας για το εξωτερικό (Γράφημα 32) –και στη συνέχεια κατά πάσα πιθανότητα μετανάστευσαν σε κάποια άλλη χώρα– περίπου 220 ιατροί παλιννόστησαν το ίδιο έτος (2010) στην πόλη (ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας) (ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ, 2015). Από αυτό, λοιπόν, προκύπτει ότι η παρούσα εξερχόμενη μετανάστευση των ιατρών από την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας αντισταθμίζεται κάθε χρόνο, μερικώς, από μια αντίστροφη εισροή Ελλήνων ιατρών από το εξωτερικό.

---

¹²⁷ Eurostat Database: *Health personnel, excluding nursing and caring professionals* (online data code: hlth_rs_prs1).

¹²⁸ Στον παραπάνω αριθμό δεν περιλαμβάνονται οι οδοντίατροι. Βλ. και σελ. 158.

4.2.7 Απασχόληση των σύγχρονων Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών

Τα δεδομένα που αφορούν την απασχόληση των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό είναι –τόσο στην Ελληνική όσο και διεθνή βιβλιογραφία– πολύ περιορισμένα¹²⁹. Εξαίρεση, ίσως, αποτελούν τα ευρήματα της έρευνας των Bartolini et al. (2017) τα οποία δείχνουν ότι ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων που έχουν μεταναστεύσει από την Ελλάδα μετά το 2009 έχουν βρει απασχόληση και εργάζονται στο εξωτερικό¹³⁰.

Παρ' όλα αυτά, λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα σχετικών μελετών και ερευνών που αφορούν την απασχόληση των Ελλήνων που σήμερα κατοικούν στο εξωτερικό (κεφ. 4.3), τα βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών, όπως είναι το επίπεδο εκπαίδευσης και η επαγγελματική ιδιότητά τους (κεφ. 4.2), τους βασικούς λόγους μετανάστευσής τους στο εξωτερικό (κεφ. 4.2.4) καθώς και τα χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας των χωρών εγκατάστασής τους, καταλήγουμε στο σχετικώς ασφαλές συμπέρασμα ότι ένα πολύ μεγάλο τμήμα των Ελλήνων που μεταναστεύουν τα τελευταία χρόνια από τη χώρα έχει ήδη βρει απασχόληση στο εξωτερικό, με αρκετούς μάλιστα εξ αυτών να απασχολούνται σε θέσεις υψηλής εξειδίκευσης.

---

¹²⁹ Στην πραγματικότητα, αυτά αφορούν πολύ περισσότερο ζητήματα όπως ποιες είναι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοι μετανάστες ως προς την εύρεση εργασίας στο εξωτερικό και το κατά πόσο απασχολούνταν στην Ελλάδα πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό παρά λοιπά ζητήματα, όπως ποιο είναι το ποσοστό απασχόλησης των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών που έχουν μεταναστεύσει μετά το 2009 στο εξωτερικό, ποιοι είναι οι βασικότεροι τομείς απασχόλησής τους εκεί καθώς και το κατά πόσο απασχολούνται σε θέσεις υψηλής εξειδίκευσης.

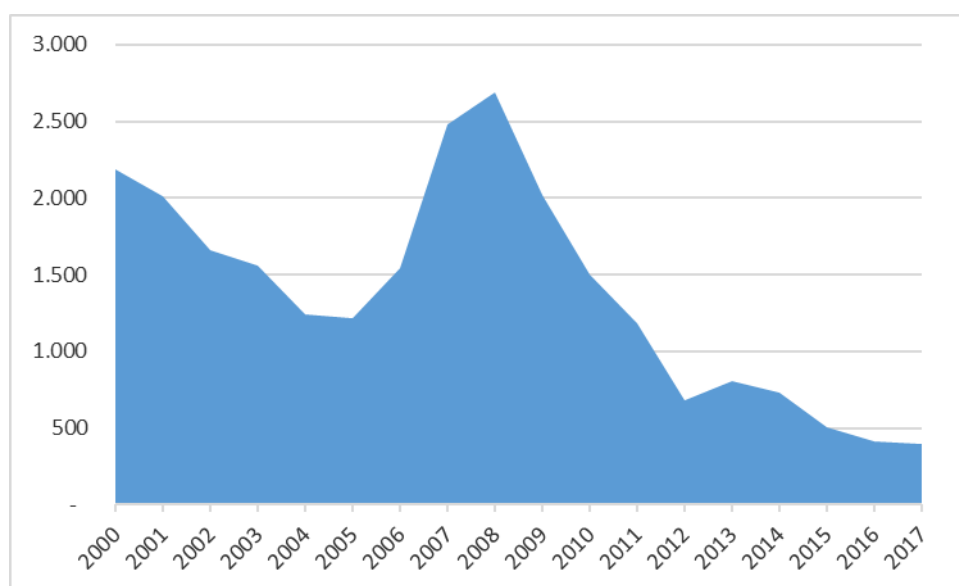
¹³⁰ Σύμφωνα με την έρευνα των Bartolini et al. (2017) το 85% περίπου των Ελλήνων που συμμετείχαν σε αυτή και είχαν μεταναστεύσει από την Ελλάδα κυρίως μετά το 2009 εμφανίζονταν το 2013, οπότε και ολοκληρώθηκε η εν λόγω έρευνα, να είχαν ήδη βρει απασχόληση στο εξωτερικό. Επίσης, πολλοί από εκείνους που ήταν στην Ελλάδα –πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό– άνεργοι, δήλωναν πλέον εκεί εργαζόμενοι.

4.2.8 Αποστολή χρημάτων στην Ελλάδα από τους σύγχρονους Έλληνες μετανάστες

Αν και θα περίμενε κανείς αύξηση των εμβασμάτων στην Ελλάδα, στα πρότυπα του παρελθόντος, ως αποτέλεσμα της σημαντικής αύξησης των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών των τελευταίων ετών από τη χώρα, στην πραγματικότητα, τα διαθέσιμα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας δείχνουν το ακριβώς αντίθετο. Το μέγεθός τους είναι πλέον πολύ μικρό με τάση συνεχούς μείωσης (Γράφημα 33).

ΓΡΑΦΗΜΑ 33

Μέγεθος εισερχόμενων εμβασμάτων στη χώρα κατ' έτος
(χιλιάδες αμερικάνικα δολάρια)

Πηγή δεδομένων: The World Bank (2019). Τις σημαντικότερες χώρες προέλευσης των εμβασμάτων στην Ελλάδα αποτελούν, τα τελευταία χρόνια, η Γερμανία, οι ΗΠΑ, η Αυστραλία, ο Καναδάς, η Τουρκία, η Αλβανία, το Η.Β., το Βέλγιο και η Κύπρος (The World Bank, 2017).

Αυτή η διαπίστωση φαίνεται να βρίσκεται σε σύμπτωση με τα ευρήματα της έρευνας των Labrianidis και Pratsinakis (2016b), όπου οι σύγχρονοι Έλληνες μετανάστες εμφανίζονται στην πλειονότητά τους να μην αποστέλλουν χρήματα στην Ελλάδα, αλλά ούτε και να λαμβάνουν χρήματα από αυτή.

4.2.9 Στοιχεία που δηλώνουν την επιθυμία των Ελλήνων για μετανάστευση στο εξωτερικό

Το φως της δημοσιότητας βλέπουν συχνά έρευνες και μελέτες που ασχολούνται –μεταξύ άλλων– και με την επιθυμία των Ελλήνων για μετανάστευση στο εξωτερικό. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες:

ΕΤΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	ΕΡΕΥΝΑ	ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
2009 - 2010	Έρευνα του Λ. Λαμπριανίδη (Λαμπριανίδη, 2011)	Το 25% των συμμετεχόντων στην έρευνα (Έλληνες πτυχιούχοι που επέστρεψαν στην Ελλάδα έπειτα από παραμονή και εργασία στο εξωτερικό) ανέφεραν ότι ήταν πολύ πιθανή η εκ νέου μετανάστευσή τους στο εξωτερικό.
2010	Έρευνα της εταιρίας “Κάπα Research”, τα ευρήματα της οποίας δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα “Το Βήμα” (Κάπα Research, 2018)	Οι επτά στους δέκα νέοι σε ηλικία Έλληνες που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι θα έφευγαν από τη χώρα εάν τους δινόταν η ευκαιρία.
2012	Έρευνα των Theodoropoulos et al. (2014)	Το 20% των συμμετεχόντων στην έρευνα (φοιτητές και νέοι επιστήμονες στην Ελλάδα), ανέφεραν ότι είχαν ήδη λάβει την απόφαση να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό.
2007-2013	Παγκόσμια έρευνα με τίτλο “Gallup World Poll Survey”, τα αποτελέσματα της οποίας φιλοξενούνται σε έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2015a: 213)	Το 22% των ερωτηθέντων στην Ελλάδα ανέφεραν ότι θα έφευγαν από τη χώρα αν τους δινόταν η ευκαιρία. Το 26% εξ αυτών, ήταν άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και το 34% ηλικίας 15 έως 24 ετών.
2013	Έρευνα της εταιρίας “Κάπα Research” για το «Το Βήμα της Κυριακής» (Παπαϊωάννου, 2013)	Το 55,6% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι θα έφευγαν από τη χώρα αν τους δινόταν η ευκαιρία.

2013	Έρευνα των Labiris et al. (2014)	Το 85,6% του δείγματος (111 φοιτητές του τμήματος της Ιατρικής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης) εξέφρασαν την επιθυμία για απόκτηση της ειδικότητάς τους στο εξωτερικό.
2013	Έρευνα με τίτλο: “International Survey on Careers of Doctorate Holders” (EKT, 2015: 44)	Το 10,2% των Ελλήνων που συμμετείχαν στην έρευνα (κάτοχοι διδακτορικού τίτλου, έως 70 ετών, που ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους την περίοδο 1990-2013 και διέμεναν στην Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 2013) ανέφεραν ότι είχαν πρόθεση να διαμείνουν το 2015 σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού (κυρίως στο Η.Β., στις ΗΠΑ και στη Γερμανία).
2014	Έρευνα των Labrianidis και Sykas (2017)	Το 43,3% του δείγματος (μαθητές που φοιτούσαν σε τρία «Πρότυπα Πειραματικά Σχολεία» της Θεσσαλονίκης) εξέφρασαν έντονη ή πολύ έντονη επιθυμία για μετανάστευση στο εξωτερικό για σπουδές.
2014	Έρευνα της Endeavor Greece (Endeavor Greece, 2014)	Το 46% των ερωτηθέντων ηλικίας 18 έως 34 ετών, δήλωσαν ότι τους απασχολούσε το ενδεχόμενο να μετεγκατασταθούν στο εξωτερικό ενώ το 33% δήλωσαν έτοιμοι να φύγουν από τη χώρα και να μετεγκατασταθούν στο εξωτερικό.
2014	Έρευνα των Labrianidis και Pratsinakis (2016b)	Το 3% του δείγματος (HO survey) δήλωσε ότι σκεπτόταν το ενδεχόμενο να μεταναστεύσει από τη χώρα μέσα στον επόμενο χρόνο. Ορισμένες μάλιστα οικογένειες εξέφρασαν την επιθυμία να μεταναστεύσουν σύσσωμες (όλα τα μέλη τους).

2017	Έρευνα IME / ΓΣΕΒΕΕ (ΓΣΕΒΕΕ, 2017)	Στην ερώτηση «στη σημερινή συγκυρία, αν είχατε την ευκαιρία, εσείς ή κάποιο άλλο μέλος του νοικοκυριού, θα μεταναστεύατε στο εξωτερικό για εργασία;» το 40,1% του δείγματος απάντησε θετικά.
2018	Έρευνα της εταιρίας “Κάπα Research”, (Κάπα Research, 2018).	Το 39% των νέων σε ηλικία ερωτηθέντων που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι θα έφευγαν από τη χώρα εάν τους δινόταν η ευκαιρία.

Επίσης, έναν άλλο δείκτη που μας δείχνει την επιθυμία των Ελλήνων να μεταναστεύσουν από τη χώρα αποτελεί ο –αν και περιορισμένος– αριθμός των Ελλήνων που αναζητά εργασία μέσω της Ευρωπαϊκής Πύλης για την Επαγγελματική Κινητικότητα – EURES (βλ. Γράφημα 15).

Παρ’ όλα αυτά, στο σημείο αυτό, αξίζει να γίνουν τρεις σημαντικές επισημάνσεις. Αρχικά, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι όσοι εκφράζουν την επιθυμία τους για μετανάστευση στο εξωτερικό, θα το πράξουν, κιόλας, στη συνέχεια. Επίσης, εντύπωση προκαλεί η μεγάλη απόκλιση μεταξύ των ευρημάτων των παραπάνω ερευνών που αποτυπώνουν την επιθυμία των Ελλήνων πολιτών για μετανάστευση στο εξωτερικό. Η απόκλιση αυτή οφείλεται ενδεχομένως σε μεθοδολογικά ζητήματα όπως το έτος και ο τρόπος διεξαγωγής των παραπάνω ερευνών, η φυσιογνωμία των συμμετεχόντων σε αυτές, το μέγεθος του δείγματος καθώς και ο τρόπος διατύπωσης των σχετικών ερωτημάτων. Τέλος, τα υψηλά ποσοστά που αναφέρονται στις παραπάνω έρευνες είναι πιθανό να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα καθώς οι ερωτώμενοι μέσω των απαντήσεών τους συχνά εκφράζουν τη γενική δυσφορία τους για την αρνητική κατάσταση που επικρατεί τα τελευταία χρόνια στην αγορά εργασίας και οικονομία της χώρας.

4.2.10 Προτάσεις που έχουν διατυπωθεί για το φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό

Τόσο στην Ελληνική όσο και διεθνή βιβλιογραφία (Λαμπριανίδης 2011: 353-357, Labrianidis και Vogiatzis 2013, Ifanti et al. 2013, Kottaridi 2015, Cavounidis 2015, Cavounidis 2016, Κουγιού 2016, Λαζαρέτου 2016, Sidiropoulos et. al. 2017, Mylonas 2017, Labrianidis και Pratsinakis 2017, Theodossiou et. al. 2019) έχουν διατυπωθεί πλήθος προτάσεων για μέτρα και πολιτικές που μπορεί να λάβει η χώρα προκειμένου να περιοριστεί το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης από την Ελλάδα ή/και να αντιμετωπιστούν/μετριαστούν οι αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου αυτού στη χώρα. Οι προτάσεις αυτές μπορούν να ομαδοποιηθούν σε πέντε γενικές κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τις πολιτικές εκείνες που στοχεύουν στην συγκράτηση του εργατικού δυναμικού της χώρας στην Ελλάδα, όπως είναι για παράδειγμα η ενίσχυση της ανάπτυξης και της ανταγωνιστικότητας της χώρας, η προσέλκυση επενδύσεων, η περαιτέρω υποστήριξη της έρευνας και της καινοτομίας, η αύξηση των θέσεων εργασίας και ιδίως εκείνων με υψηλή εξειδίκευση, η αντιμετώπιση των όποιων, λοιπών προβλημάτων απασχολούν έντονα τη χώρα και σχετίζονται άμεσα με την εξέλιξη του φαινομένου που μελετάται κ.λπ.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τις πολιτικές που αφορούν στην αναγνώριση της αξίας του ανθρώπινου δυναμικού της που βρίσκεται στο εξωτερικό, την κινητοποίηση της Ελληνικής διασποράς, τη δικτύωση και σύναψη συνεργασιών μεταξύ των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό και της Ελλάδας, με βασικό στόχο τη μεταφορά γνώσης, τεχνογνωσίας και τεχνολογίας.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει μέτρα που στοχεύουν στην επιστροφή όσων ήδη βρίσκονται στο εξωτερικό στα πλαίσια, για παράδειγμα, αντίστοιχων επιτυχημένων πολιτικών που έχουν εφαρμοστεί στο εξωτερικό, όπως οικονομικές διευκολύνσεις και λοιπά κίνητρα για την επιστροφή τους στην Ελλάδα ή μέσω της ενίσχυσης και υποστήριξης συγκεκριμένων κλάδων της Ελληνικής οικονομίας.

Η τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνει δράσεις που αφορούν την αποτελεσματικότερη αξιοποίηση στην Ελλάδα των εφοδίων που έχουν λάβει οι Έλληνες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.

Τέλος, η πέμπτη κατηγορία περιλαμβάνει λοιπές μεταρρυθμιστικές προτάσεις που έχουν διατυπωθεί, όπως είναι η μείωση του αριθμού των φοιτητών ορισμένων επαγγελματικών ομάδων, αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο της χώρας προκειμένου να καταστεί περισσότερο ελκυστική για επενδύσεις, η δυνατότητα ταυτόχρονης απασχόλησης και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό του εκπαιδευτικού προσωπικού των ελληνικών Πανεπιστημίων, η αποκέντρωση κάποιων επαγγελματικών κλάδων κ.ά.

Παρ' όλα αυτά, στην πραγματικότητα, ορισμένες προτάσεις είναι πιθανό να εμπίπτουν σε πάνω από μια κατηγορία. Αρκετές δράσεις που στοχεύουν πχ. στη συγκράτηση του εργατικού δυναμικού της χώρας στην Ελλάδα μπορούν να λειτουργήσουν ταυτόχρονα και ως κίνητρο για την επιστροφή όσων βρίσκονται στο εξωτερικό, αλλά και προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικότερης αξιοποίησης στην Ελλάδα των εφοδίων που έχουν λάβει οι Έλληνες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.

Από τα ευρήματα σχετικής έρευνας, που διεξήγαγε το YouGov για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Διεθνών Σχέσεων (ECFR) σε 14 κράτη-μέλη της ΕΕ και δείγμα περίπου 50.000 ατόμων, προκύπτει ότι την Ελληνική κοινή γνώμη φαίνεται να την απασχολεί αρκετά το φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, δεδομένης της έκτασης και των χαρακτηριστικών που αυτό εμφανίζει τα τελευταία χρόνια (Rice-Oxley και Rankin, 2019). Μια σημαντική μερίδα, μάλιστα, των Ελλήνων πολιτών (περίπου 60%) εμφανίζεται, σύμφωνα με τα ευρήματα της εν λόγω έρευνας, να τάσσεται υπέρ της λήψης μέτρων με σκοπό την αποτροπή της μετανάστευσης των Ελλήνων συμπατριωτών τους στο εξωτερικό για μεγάλα χρονικά διαστήματα (ό.π.).

4.3 Εκτίμηση για τον αριθμό και τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό

Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΟΣΑ (OECD, 2015a: 212), το 2000/2001 εκτιμάται ότι διέμεναν στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ περίπου 690.200 άτομα γεννημένα στην Ελλάδα (άνω των 15 ετών) ενώ το 2010/2011 περίπου 681.800 άτομα (άνω των 15 ετών)¹³¹. Το ποσοστό των ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που διέμεναν στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ αυξήθηκε από 15,7% το 2000/2001 στο 21,5% το 2010/2011¹³² (ό.π.).

Ωστόσο, λόγω της τάσης αύξησης του αριθμού των Ελλήνων που διαμένουν τα τελευταία χρόνια σε πολλές χώρες παγκοσμίως –απόρροια σε μεγάλο βαθμό των αυξημένων μεταναστευτικών ροών που καταγράφονται από τη χώρα– οι αριθμοί αυτοί σήμερα εκτιμάται ότι είναι πολύ μεγαλύτεροι. Οι Labrianidis και Pratsinakis (2017), βασιζόμενοι σε ευρήματα σχετικής έρευνάς τους, εκτιμούν ότι το 2015 διέμεναν στο εξωτερικό περίπου 240.000–300.000 Έλληνες που μετανάστευσαν από τη χώρα μετά το 2010. Επίσης υπολογίζουν ότι ο αριθμός των Ελλήνων επιστημόνων που ζουν στο εξωτερικό ανέρχεται περίπου στους 190.000 (ό.π.)¹³³.

---

¹³¹ Ο αριθμός των ατόμων άνω των 15 ετών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα αλλά διέμεναν μόνιμα το 2010/2011 στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ καθώς και σε κάποιες χώρες που δεν είναι μέλη του ΟΟΣΑ ανέρχονταν στα 711.600 άτομα (OECD 2015a: 212). Ωστόσο, η ελληνική διασπορά αριθμεί πολύ περισσότερα άτομα καθώς εκτιμάται ότι αγγίζει περί τα 5 εκατ. άτομα (Τάμης 2014: 46, για περισσότερα βλ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, 2018). Τα περισσότερα άτομα με Ελληνική καταγωγή διαμένουν σήμερα στην Αμερική, σε κάποιες χώρες της Ευρώπης και στην Ωκεανία. Βλ. σχετικό χάρτη σε Sivignon et al. (2003: 28).

¹³² Οι ΗΠΑ, η Γερμανία και το Η.Β ήταν οι χώρες που το 2011 συγκέντρωναν τον μεγαλύτερο αριθμό κατοίκων τους που γεννήθηκαν στην Ελλάδα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (OECD, 2015a: 213).

¹³³ Το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης πολλών Ελλήνων που κατοικούν σήμερα στο εξωτερικό αποτυπώνεται εμφανώς και σε σχετικές έρευνες (Λαμπριανίδης 2011, Triantafyllidou και Gropas, 2014, Δαμανάκης 2014, Κωνσταντινίδης 2014, Κωνσταντέλος 2015, Ηλιοπούλου 2016, Labrianidis και Pratsinakis 2016a, Χάρος 2017, Argeros 2018, Ζούλιας 2018).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που διαμένουν στο εξωτερικό,
ανά βασικές χώρες διαμονής τους και έτος αναφοράς

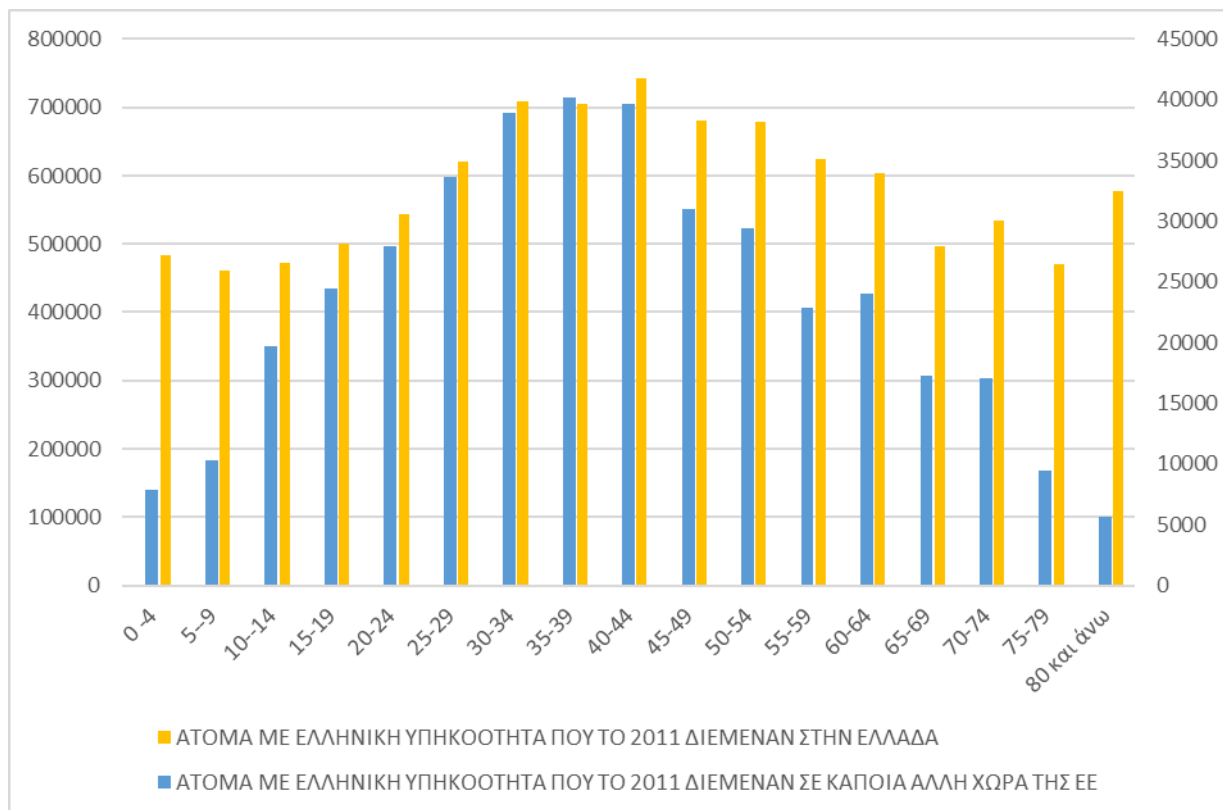
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Γερμανία	306402	297668	:	262323	278828	294119	304633	314574	319494
Αυστραλία	125770	124170	122520	121180	121160	121190	120350	118580	116640
Καναδάς	:	:	66475	:	:	:	:	:	:
Η.Β.	:	:	:	:	:	:	:	56877	:
Κύπρος	:	:	29321	:	:	:	:	:	:
ΗΠΑ	32846	27894	28299	25980	26297	27492	26431	29295	28147
Βέλγιο	14922	14798	14799	15008	15487	15892	16216	16724	16950
Ολλανδία	7383	7781	8584	10100	11760	12697	13164	14058	15257
Ελβετία	6241	6571	6808	7521	8678	9788	10577	11453	12345
Σουηδία	4567	4732	4824	5290	6222	7126	7784	8418	9174
Γαλλία	:	:	:	:	:	7258	7187	8072	7944
Τουρκία	4978	:	5882	5428	4395	8367	:	8116	7507
Ιταλία	5461	5288	5085	5016	5750	7081	6585	7015	7274

Πηγή δεδομένων για τις χώρες Γερμανία, Η.Β., Βέλγιο, Ολλανδία, Ελβετία, Σουηδία, Γαλλία, Τουρκία και Ιταλία: Eurostat Database: *Population on 1 January by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_por1ctz), για τις χώρες Αυστραλία, Καναδάς και ΗΠΑ: OECD Stat.: International Migration Database και για την Κύπρο: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Τα δεδομένα που αφορούν την Αυστραλία και τον Καναδά αναφέρονται σε άτομα γεννημένα στην Ελλάδα. Σε ορισμένες χώρες παρατηρούνται μικρές αποκλίσεις μεταξύ των δεδομένων που είναι διαθέσιμα στη βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ (OECD Stat.), της Eurostat καθώς και των απογραφών πληθυσμού του 2011 (Eurostat, Census Hub 2011 Database). Αυτό αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι τα παραπάνω δεδομένα υπόκεινται σε διαρκείς αναθεωρήσεις. Ο αριθμός των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό μπορεί στη πραγματικότητα να διαφέρει σε σχέση με τα διαθέσιμα στοιχεία (βλ. σελ. 115).

Όσον αφορά την ηλικιακή διάρθρωση των Ελλήνων κατοίκων του εξωτερικού, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές σε σχέση με την αντίστοιχη εκείνων στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, ενώ το ποσοστό των κατοίκων ηλικίας 30-44 ετών που διέμεναν μόνιμα το 2011 σε κάποια άλλη χώρα-μέλος της ΕΕ ξεπερνούσε το αντίστοιχο του γενικού πληθυσμού της Ελλάδας, το ποσοστό εκείνων πολύ μικρής ηλικίας (κάτω των 10 ετών) καθώς και μεγαλύτερης (σε ηλικία συνταξιοδότησης) που διέμεναν σε κάποια άλλη χώρα-μέλος της ΕΕ υπολείπονταν αισθητά του αντίστοιχου ποσοστού του γενικού πληθυσμού της Ελλάδας (Γράφημα 34).

ΓΡΑΦΗΜΑ 34

Ηλικία ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν σε κάποια χώρα μέλος της ΕΕ, σε σχέση με το γενικό πληθυσμό της Ελλάδας

Πηγή δεδομένων για τους κατοίκους του εξωτερικού: Eurostat, Census Hub 2011 Database. Δεν περιλαμβάνονται τα δεδομένα για την Ολλανδία, την Εσθονία, τη Λιθουανία, τη Λετονία και την Κροατία καθώς δεν είναι διαθέσιμα. Πηγή δεδομένων για τους κατοίκους της Ελλάδας: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

Όσον αφορά την απασχόληση των Ελλήνων που βρίσκονται σήμερα στο εξωτερικό, σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρονται σε σχετική έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2015a: 213), ο εκτιμώμενος αριθμός των Ελλήνων (άτομα γεννηθέντα στην Ελλάδα) που εργάζονταν την περίοδο 2010/2011 σε κάποια άλλη χώρα μέλος του ΟΟΣΑ ανέρχονταν στα 283.200 άτομα, ο δείκτης απασχόλησης των Ελλήνων που διέμεναν την περίοδο 2010/2011 σε κάποια άλλη χώρα μέλος του ΟΟΣΑ βρισκόταν περίπου στο 63% ενώ ο δείκτης ανεργίας τους στο 9%¹³⁴. Επίσης,

¹³⁴ Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρονται σε σχετική έκθεση του ΟΟΣΑ (OECD, 2015a: 213), ο εκτιμώμενος αριθμός των Ελλήνων επιστημόνων (άτομα γεννηθέντα στην Ελλάδα) που εργάζονταν την περίοδο 2010/2011 σε κάποια άλλη χώρα μέλος του ΟΟΣΑ ανέρχονταν περίπου στα 91.700 άτομα, ο δείκτης απασχόλησης των Ελλήνων πτυχιούχων που διέμεναν την περίοδο 2010/2011 σε κάποια άλλη χώρα μέλος του ΟΟΣΑ βρισκόταν περίπου στο 76% ενώ ο δείκτης ανεργίας τους στο 6% (OECD, 2015a: 213).

σύμφωνα με την ίδια πηγή, εκτιμάται ότι περίπου το 40% των Ελλήνων (άτομα γεννηθέντα στην Ελλάδα) που εργάζονταν την περίοδο 2010/2011 σε κάποια άλλη χώρα μέλος του ΟΟΣΑ απασχολούνταν σε θέση υψηλής εξειδίκευσης, το 47% σε θέση μεσαίας εξειδίκευσης, ενώ το υπόλοιπο 13% σε θέση χαμηλής εξειδίκευσης.

Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού, ο αριθμός των Ελλήνων απασχολούμενων σε επίπεδο ΕΕ άγγιζε το 2011 περί τα 206.000 άτομα, ενώ ο αριθμός των ανέργων τα 20.000 (Eurostat, Census Hub 2011 Database).

Ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών (σε επίπεδο ΕΕ), το 2012 ανερχόταν περίπου στα 37.000 άτομα¹³⁵.

Σύμφωνα με ευρήματα παλαιότερης έρευνας (Λαμπριανίδης, 2011) που διεξήχθη την περίοδο: Μάιος 2009 - Φεβρουάριος 2010 σε Έλληνες πτυχιούχους που βρίσκονταν την περίοδο εκείνη στο εξωτερικό και είχαν εργαστεί εκεί τουλάχιστον ένα χρόνο, πολλοί εμφανίζονταν να έχουν κάνει πολυετείς σπουδές (αρκετοί μάλιστα “πολύ καλές” σπουδές), να διαμένουν στα μεγάλα αστικά κέντρα του εξωτερικού, να αμείβονται ικανοποιητικά (ακόμα και με αμοιβές άνω των 60.000 ευρώ ετησίως) και να μην είχαν αναζητήσει εργασία στην Ελλάδα. Ως βασικότεροι παράγοντες δυσαρέσκειάς τους από την παραμονή τους στο εξωτερικό αναφέρθηκαν η πίεση και οι απαιτήσεις της εργασίας, η διαφορά της κουλτούρας και η αίσθηση ότι ήταν ξένοι. Τέλος, όσον αφορά το κοινωνικο-οικονομικό προφίλ των οικογενειών καταγωγής τους, από τα ευρήματα της εν λόγω έρευνας προέκυψε ότι η πλειονότητά τους αποτελούνταν από άτομα που δήλωσαν ότι προέρχονταν από οικογένεια με κοινωνικο-οικονομική θέση άνω του μέσου όρου, ενώ μεταξύ των ατόμων αυτών υπήρχε και μια ομάδα που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως “ελίτ” και αποτελούνταν από άτομα που είχαν φοιτήσει σε “καλό” σχολείο, οι γονείς τους είχαν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και υψηλή κοινωνικο-οικονομική θέση (Λαμπριανίδης, 2011).

Αντίστοιχα, τα αποτελέσματα πιο πρόσφατων ερευνών που διεξήχθησαν από την ICAP Group (Κωνσταντέλος 2015, Ηλιοπούλου 2016, Χάρος 2017, Ζούλιας 2018) δείχνουν ότι οι πολλοί από

---

¹³⁵ Eurostat Database: *Foreign students by level of education and country of origin* (online data code: educ_mofa_orig).

τους Έλληνες που βρίσκονται σήμερα στο εξωτερικό έχουν αποκτήσει κάποιο τίτλο σπουδών στην αλλοδαπή (κυρίως μεταπτυχιακό ή διδακτορικό) και εργάζονται στο τριτογενή τομέα, με αρκετούς, μάλιστα εξ αυτών να κατέχουν θέσεις που απαιτούν πολύ υψηλή εξειδίκευση, όπως διευθυντικές θέσεις ή ανώτατου στελέχους. Τέλος, αντίστοιχη έρευνα (HO survey) των Labrianidis και Pratsinakis (2016b) έδειξε ότι πολλοί από τους Έλληνες που βρίσκονται σήμερα στο εξωτερικό εργάζονται σε απασχόληση που ανταποκρίνεται στα προσόντα τους¹³⁶ και βρήκαν την εργασία τους μέσω προσωπικών γνωριμιών ή με τη βοήθεια γραφείων εύρεσης εργασίας.

Σύμφωνα με Έκθεση της Εθνικής Τράπεζας, το 20% περίπου του συνόλου των Ελλήνων επιστημόνων (δηλαδή εκείνων που διαμένουν στην Ελλάδα και στο εξωτερικό) εργάζεται σήμερα στο εξωτερικό (Mylonas, 2017: 32).

---

¹³⁶ Αντίστοιχα τα ευρήματα της έρευνας της Κάπα Research (2018), όπου το 70% των νέων σε ηλικία συμμετεχόντων σε αυτή (Έλληνες κάτοικοι του εξωτερικού 17-39 ετών) ανέφεραν ότι η απασχόλησή τους στο εξωτερικό σχετίζεται πολύ ή αρκετά με τις σπουδές και την εκπαίδευσή τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ)

5.1 Η παλιννόστηση των Ελλήνων στη νεότερη και μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδος

Η παλιννόστηση των Ελλήνων την περίοδο 1900-1977

Το πρώτο σημαντικό κύμα επιστροφής Ελλήνων στην πατρίδα, στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, καταγράφηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κυρίως από τις ΗΠΑ. Εκτιμάται ότι την περίοδο 1908-1921 επέστρεψαν από τις υπερπόντιες χώρες στην Ελλάδα περίπου 151.300 άτομα (Polyzos 1947, αναφορά σε Έμκε-Πουλουπούλου 1986: 40)¹³⁷. Οι παλιννοστήσαντες της περιόδου εκείνης φέρονται να επέστρεψαν είτε για να λάβουν μέρος στις πολεμικές προσπάθειες της χώρας, είτε με την ελπίδα ότι θα δημιουργούνταν νέες ευκαιρίες ζωής στις νεοαπελευθερούμενες περιοχές (Φίλιας, 1974: 241).

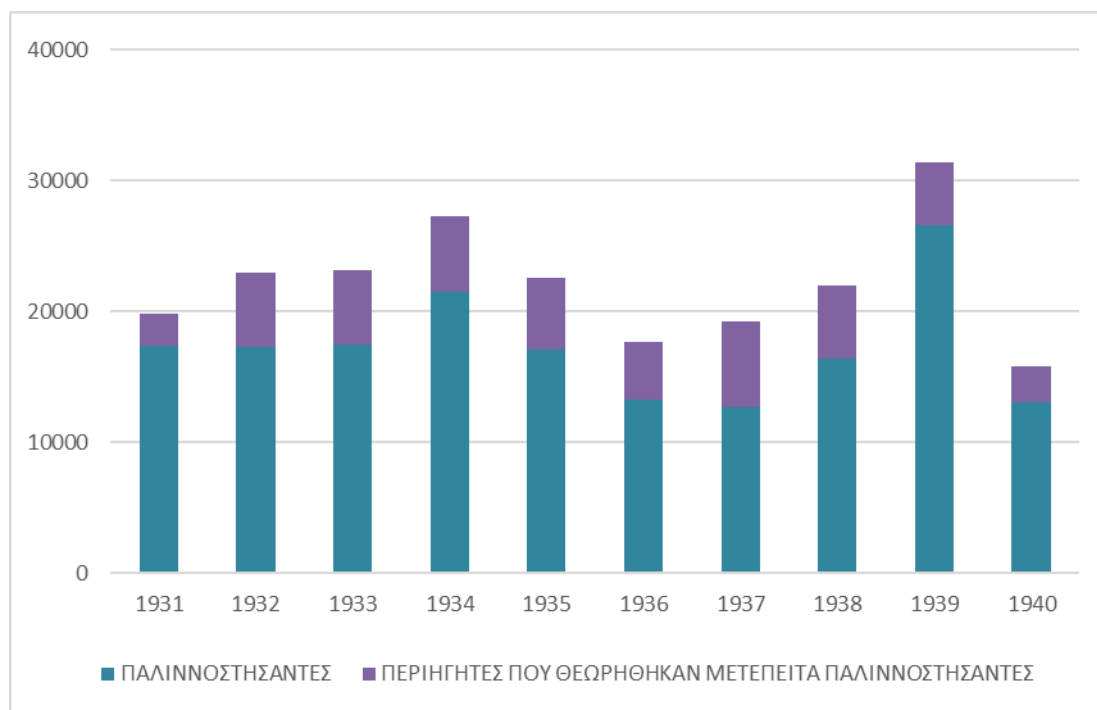
Ένα δεύτερο κύμα παλιννόστησης κατεγράφη μετά το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου και μέχρι την έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου. Την περίοδο 1931-1940 (για την οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία) υπολογίζεται ότι περίπου 222 χιλ. άτομα με Ελληνική υπηκοότητα επέστρεψαν στην Ελλάδα (Γράφημα 35). Οι περισσότεροι μετανάστευσαν στην Ελλάδα από τη Τουρκία, τη Γαλλία, την Αίγυπτο, τη Ρωσία, τις ΗΠΑ, την Ιταλία και την Αλβανία, ήταν άνδρες (σε ποσοστό περίπου 70%) και νέοι ηλικίας 20 έως 39 ετών (ΕΣΥΕ, 1946: 112-113). Το ρεύμα της επιστροφής της συγκεκριμένης περιόδου αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929-1930 στις Ηνωμένες Πολιτείες (Φίλιας, 1974: 185) που στη συνέχεια επεκτάθηκε και στην Ευρώπη (Λιανός και Καβουνίδη, 2012: 39) καθώς και όσα βίωσαν οι Έλληνες που κατοικούσαν στην ΕΣΣΔ κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (Αγτζίδης, 2001). Παρ' όλα αυτά, εκτιμάται ότι ένα μεγάλο μέρος από τους μετανάστες που επέστρεψαν από τις ΗΠΑ (πάνω από το 70%) ξαναγύρισε στη συνέχεια εκεί (ΗΠΑ), όταν η οικονομία της άρχισε να επανέρχεται σε ομαλούς ρυθμούς (Φίλιας, 1974: 185).

---

¹³⁷ Στα παραπάνω μεγέθη δεν περιλαμβάνονται όσοι μετεγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα βιαίως από το εξωτερικό (αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών). Για το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά της παλιννόστησης της εν λόγω περιόδου βλ. περισσότερα σε Λιανός και Καβουνίδη (2012: 38), Φίλιας (1975: 241) και Έμκε-Πουλουπούλου (1986: 40-41).

ΓΡΑΦΗΜΑ 35

Αριθμός Ελλήνων υπηκόων που επέστρεψαν από το εξωτερικό την περίοδο 1931-1940, ανά έτος

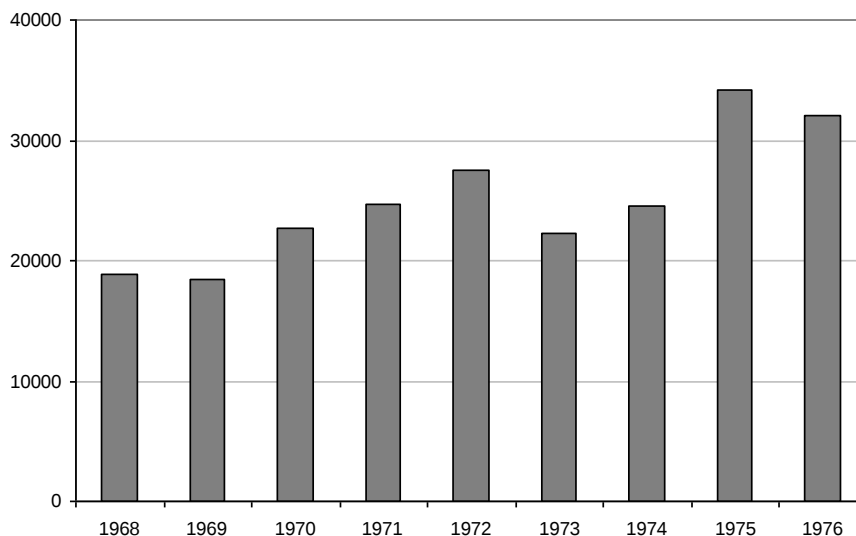
Πηγή δεδομένων: ΕΣΥΕ (1946: 112-137). Τα παραπάνω μεγέθη αφορούν αποκλειστικά Έλληνες υπηκόους και δεν περιλαμβάνουν τους ομογενείς που επέστρεψαν στη χώρα με ξένη υπηκοότητα.

Το τρίτο και σημαντικότερο κύμα επιστροφής Ελλήνων στην πατρίδα καταγράφηκε μεταπολεμικά, τις δεκαετίες του 60' και 70' καθώς η περίοδος εκείνη χαρακτηρίστηκε από τη μαζική παλιννόστηση των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου. Ειδικότερα, σύμφωνα με την Έμκε-Πουλουπούλου (1986:50), την περίοδο 1963-1964 επαναπατρίστηκαν λίγες εκατοντάδες πολιτικοί πρόσφυγες που επέστρεψαν στην Ελλάδα λόγω των μέτρων της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου. Σύμφωνα με τον Ρολγζο (Ρολγζος 1970, αναφορά σε Λιανός και Καβουνίδη 2012: 83) υπολογίζεται ότι τα έτη 1960-1967 επέστρεψαν από τη Γερμανία περίπου 240.000 Έλληνες. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ, την περίοδο 1968-1977 επέστρεψαν συνολικά από το εξωτερικό περί τα 240.000 άτομα (Έλληνες υπήκοοι) (Γράφημα 36)¹³⁸.

¹³⁸ Στοιχεία για το μέγεθος της παλιννόστησης των Ελλήνων της εν λόγω περιόδου μπορούμε να αντλήσουμε και από άλλες πηγές όπως από τη Γερμανική Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία (Χατζηπαναγιώτου 1977, αναφορά στο Έμκε-Πουλουπούλου 1985: 51 & Παπαντωνίου-Φραγκούλη 1982, αναφορά στο Λιανός και Καβουνίδη 2012: 91). Ωστόσο, τα δεδομένα αυτά εμφανίζουν σημαντική απόκλιση σε σχέση με τα αντίστοιχα που μας παρέχει η ΕΣΥΕ. Η

ΓΡΑΦΗΜΑ 36

Αριθμός Ελλήνων παλιννοστησάντων στη χώρα, κατ' έτος

Πηγή δεδομένων: ΕΣΥΕ (1981: 53). Πηγή πληροφοριών των παραπάνω στοιχείων ήταν οι Υπηρεσίες Ελέγχου Διαβατηρίων που συνέλλεγαν τα σχετικά στοιχεία κατά την είσοδο των ταξιδιωτών στη χώρα (ΕΣΥΕ, 1981: 14). Ως παλιννοστήσαντες θεωρούνταν οι Έλληνες υπήκοοι, που παρέμεναν συνεχώς, για τουλάχιστον ένα ημερολογιακό έτος, σε κάποια χώρα του εξωτερικού και οι οποίοι επανέρχονταν στη συνέχεια στη χώρα με πρόθεση να παραμείνουν σε αυτή μόνιμα ή για διάστημα μεγαλύτερο του ενός έτους (ό.π.). Οι καταγραφές για τους παλιννοστήσαντες άρχισαν το 1968 και έπαψαν το 1977 (ό.π.). Στο παραπάνω Γράφημα δεν αναφέρονται τα στοιχεία για το έτος 1977 καθώς οι καταγραφές δεν περιλαμβάνουν ολόκληρο το ημερολογιακό έτος.

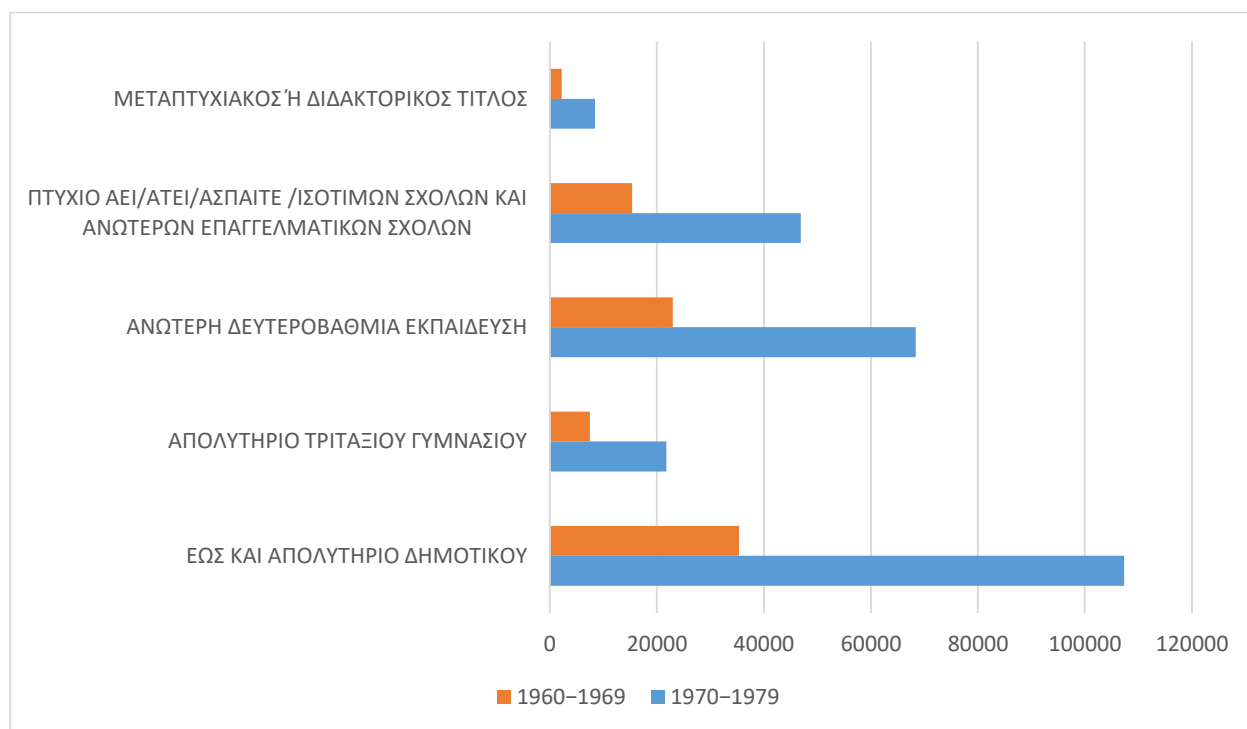
Η επιστροφή αυτή φαίνεται ότι υποστηρίχθηκε ως ένα βαθμό και από το Ελληνικό κράτος, πχ. μέσω της υιοθέτησης μέτρων και κινήτρων για την ενθάρρυνση της παλιννόστησης (Μουσουρού 1991: 193-195, Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 201-207), ενώ σε αυτή συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό και η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις βασικές χώρες απασχόλησης των Ελλήνων στο εξωτερικό των ετών 1966-67 και 1973-74 (Κόντης 1997: 76, ΕΣΥΕ 1980: 102-103).

απόκλιση αυτή ενδέχεται να οφείλεται σε μεθοδολογικά ζήτημα, όπως ο τρόπος συλλογής των παραπάνω δεδομένων (πχ. ο τρόπος συλλογής των δελτίων άφιξης-αναχώρησης που χρησιμοποιήθηκε από την ΕΣΥΕ την περίοδο 1968-1977 για τον προσδιορισμό του μεγέθους της παλιννόστησης της εν λόγω περιόδου είναι πολύ πιθανό να την υποεκτιμά / Έμκε-Πουλοπούλου 2005: 45-46) καθώς και ο προσδιορισμός του ποιος θεωρούνταν Έλληνας παλιννοστήσας. Επίσης, η Έμκε-Πουλοπούλου (1986: 45-47) αναφέρει ότι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ δεν περιλαμβάνουν τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που κατέφυγαν μετά τον εμφύλιο πόλεμο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και άρχισαν να επιστρέφουν κυρίως μετά το 1974, ούτε και πολλούς Έλληνες μετανάστες με ξένο διαβατήριο που επέστρεψαν στη χώρα. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι τα παραπάνω μεγέθη μπορεί και μην αποτυπώνουν με ακρίβεια το μέγεθος της παλιννόστησης της συγκεκριμένης περιόδου καθώς, σύμφωνα με την Έμκε-Πουλοπούλου (1986: 49), ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων που παλιννόστησαν πριν το 1974 ξαναγύρισε μετέπειτα στις χώρες προηγούμενης διαμονής του, όπως στη Γερμανία.

Οι περισσότεροι μετανάστευσαν στην Ελλάδα από τη Γερμανία, την Αυστραλία, τις ΗΠΑ και τον Καναδά (Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδας 1969-1979). Στην πλειονότητά τους οι παλιννοστήσαντες της περιόδου εκείνης ήταν α) άνδρες (σε ποσοστό 54%), β) ηλικίας 20-39 ετών, γ) έγγαμοι (σε ποσοστό 56%), δ) απασχολούμενοι στη μεταποίηση (ήταν κυρίως τεχνίτες και εργάτες βιομηχανιών ή βιοτεχνιών και εργάζονταν στην παραγωγή διαφόρων ειδών) (ό.π.), και ε) άτομα με σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης¹³⁹ (Γράφημα 37).

ΓΡΑΦΗΜΑ 37

Αριθμός παλιννοστησάντων από το εξωτερικό τις δεκαετίες του '60 και του '70, ανά επίπεδο εκπαίδευσής τους (2011) και περίοδο επιστροφής τους στη χώρα.

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

¹³⁹ Παρ' όλο που η ΕΣΥΕ μας παρέχει δεδομένα για την απασχόληση των παλιννοστησάντων των δεκαετιών του '60 και του '70 στο εξωτερικό, δεν μας παρέχει δεδομένα για άλλα, επιμέρους χαρακτηριστικά τους, όπως είναι το επίπεδο εκπαίδευσής τους (αν βέβαια εξαιρέσει κανείς το γεγονός ότι κάποια συμπεράσματα μπορούμε να τα εξαγάγουμε για το επίπεδο εκπαίδευσης των παλιννοστησάντων από το επάγγελμά τους, τόσο πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό, όσο και κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό). Έτσι, μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες –εμμέσως– για το ζήτημα αυτό από ένα άλλο χρήσιμο εργαλείο που έχουμε στη διάθεσή μας, όπως είναι τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού (βλ. υποσ. 145).

Παρ' όλα αυτά, όπως φαίνεται και στο παραπάνω Γράφημα, μεταξύ των παλιννοστησάντων βρίσκονταν και ορισμένοι επιστήμονες¹⁴⁰, όπως εκπαιδευτικοί, ιατροί, απόφοιτοι πολυτεχνικών σχολών ή διευθυντές και ανώτερα διοικητικά στελέχη, οι οποίοι όμως υστερούσαν σημαντικά σε αριθμό έναντι των υπολοίπων (Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδας 1969-1979).

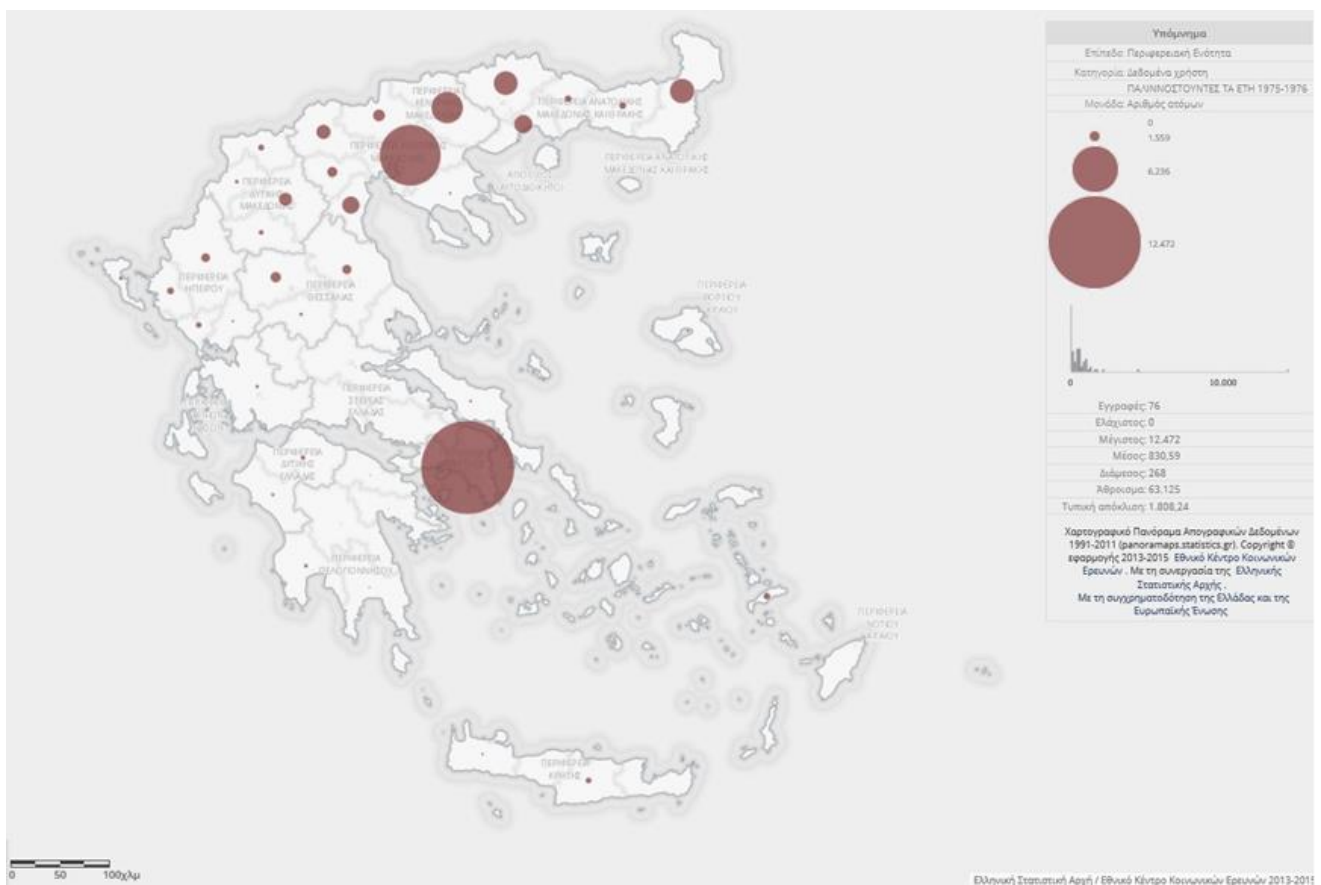
Τέλος, όσον αφορά τις βασικότερες επιπτώσεις του φαινομένου της παλιννόστησης εκείνης της περιόδου στη χώρα, αυτές περιστρέφονται κυρίως γύρω από την εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό (τα οποία έφεραν μαζί τους στην Ελλάδα μετά την επιστροφή τους) καθώς και την ανανέωση και αύξηση του πληθυσμού της χώρας, απόρροια της εισροής ενός σημαντικού αριθμού ατόμων στην Ελληνική επικράτεια, τόσο στις αγροτικές όσο και αστικές περιοχές της (πχ. ο αριθμός των παλιννοστησάντων που επέλεξε να εγκατασταθεί από το εξωτερικό στην Αττική ήταν αρκετά μεγάλος, βλ. Χάρτη 1).

---

¹⁴⁰ Αυτό επιβεβαιώνεται και από σχετική έρευνα του ΕΚΚΕ (βλ. Kourvetatis, 1973: 8-9).

ΧΑΡΤΗΣ 1

Περιοχές εγκατάστασης των παλιννοστησάντων τη διετία 1975-1976¹⁴¹

Πηγή δεδομένων: ΕΣΥΕ 1976, ΕΣΥΕ 1978. Το σύμβολο που βρίσκεται στο νησί της Κω αφορά τα Δωδεκάνησα συνολικά.

Επίσης, πέραν του ότι η παλινόστηση συνέβαλε στην ανακοπή της μείωσης του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της χώρας, συνέβαλε παράλληλα και στην ανακοπή της μείωσης του πληθυσμού των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα που παρατηρούνταν την εποχή εκείνη στη χώρα, καθώς πολλοί επέστρεψαν στην ύπαιθρο, αρκετοί από αυτούς αγόρασαν τρακτέρ και γεωργικό εξοπλισμό, αύξησαν τον γεωργικό τους κλήρο αγοράζοντας γη και άρχισαν να απασχολούνται και πάλι με τη γεωργία (Έμκε-Πουλοπούλου, 1986: 270-271).

Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι μελετητές έχουν εκφράσει τις αμφιβολίες τους για το κατά πόσον τελικώς η παλιννόστηση των Ελλήνων από το εξωτερικό συνέβαλε ουσιαστικά στην ανάπτυξη

¹⁴¹ Η Ελλάδα τα έτη 1975-1976 εμφανίζεται να δέχθηκε τον μεγαλύτερο αριθμό παλιννοστησάντων από το εξωτερικό (Γράφημα 36). Παρατηρούμε ότι οι βασικές περιοχές εγκατάστασης των παλιννοστησάντων αποτελούν ταυτόχρονα και τις βασικές περιοχές αποστολής μεταναστών των προηγούμενων περιόδων.

της χώρας. Οι αμφιβολίες τους αυτές εστιάζονται κυρίως α) στο περιορισμένο ενδιαφέρον αρκετών για απασχόλησή στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα μετά την επιστροφή τους στη χώρα, β) στην επιθυμία των περισσότερων για τη δημιουργία της δικής τους μικρής επιχείρησης στον τριτογενή τομέα (πχ. σουβλατζίδικα και ψιλικάτζίδικα, φούρνους, καφεενεία, ταβέρνες) με αποτέλεσμα την περαιτέρω διόγκωσή του (Μουσούρου 1991: 74-109, Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 271-273), γ) στο γεγονός ότι πολλοί από τους παλιννοστήσαντες της συγκεκριμένης περιόδου δεν απέκτησαν κάποια ειδίκευση στο εξωτερικό –κάτι που ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τα χαρακτηριστικά της εργασίας τους εκεί– ή όσοι απέκτησαν κάποια ειδίκευση δεν ήταν δεδομένο ότι μπορούσαν¹⁴² ή επιθυμούσαν να εφαρμόσουν τις γνώσεις τους αυτές την Ελλάδα (πχ. εργαζόμενοι στην ελληνική βιομηχανία) (Έμκε-Πουλοπούλου 1986: 324-335, Κασιμάτη 1984: 31) και δ) ότι τα μεταναστευτικά κεφάλαια δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν σε παραγωγικές επενδύσεις αλλά να χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό σε μη παραγωγικές, όπως η αγορά ακινήτων ή η αύξηση της κατανάλωσης με την αγορά διαφόρων καταναλωτικών αγαθών (Μουσούρου 1991: 74, Φίλιας 1974: 201).

Η παλιννόστηση των Ελλήνων την περίοδο 1978-2008

Για τα έτη που ακολούθησαν (μετά το 1977), λεπτομερή στοιχεία όσον αφορά το ζήτημα της παλιννόστησης των Ελλήνων δεν υπάρχουν καθώς το 1977 έπαψαν να συγκεντρώνεται στοιχεία για την εισερχόμενη μετανάστευση των Ελλήνων, λόγω περικοπής των σχετικών στατιστικών ερωτημάτων από τα δελτία “αφίξεων” των ταξιδιωτών του εξωτερικού (ΕΣΥΕ, 1981: 51).

Ωστόσο από τα αποτελέσματα των απογραφών πληθυσμού του 1981 (ΕΣΥΕ 1987: 388-419, ΕΣΥΕ 2002: 83), του 1991 (βλ. ΕΣΥΕ 2000: 537-623, ΕΣΥΕ 2002: 83), του 2001 (Σταυριανάκης, 2017) και του 2011 (Γράφημα 38), τα αποτελέσματα της δειγματοληπτικής έρευνας του 1985/86 (ΕΣΥΕ, 2002: 84-89) καθώς και τα ευρήματα σχετικών ερευνών (Λαμπριανίδης 2011: 298), προκύπτει ότι παλιννόστηση Ελλήνων από το εξωτερικό εξακολούθησε να καταγράφεται και την περίοδο

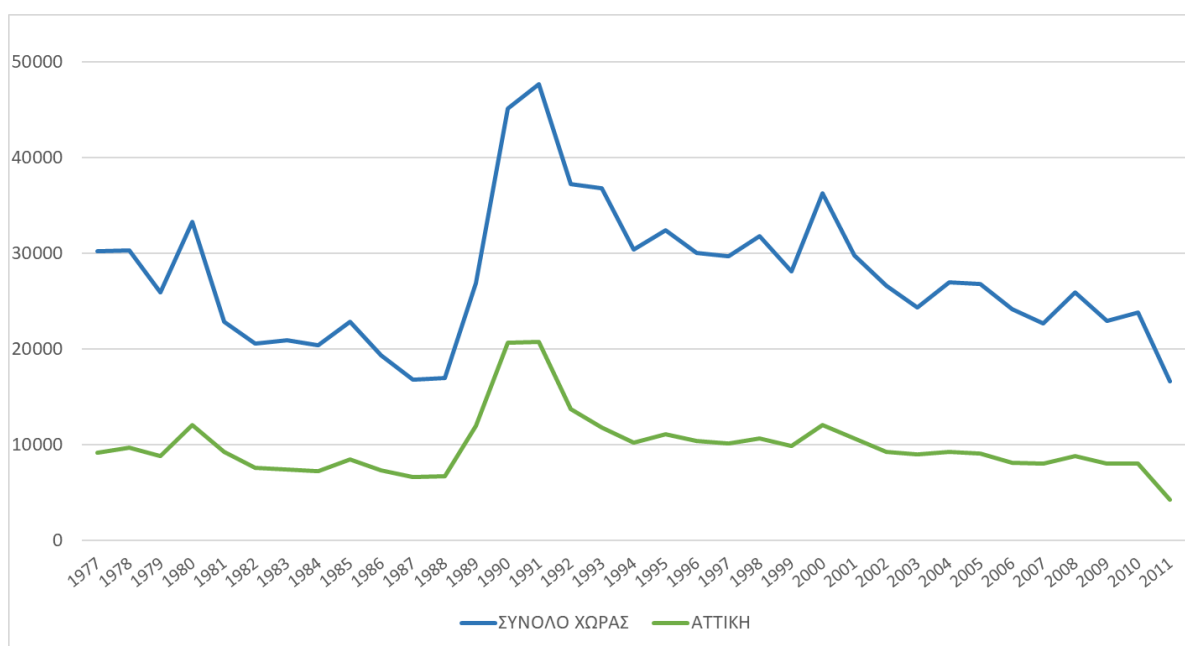
---

¹⁴² Ορισμένες ειδικότητες που είχαν αποκτήσει οι παλιννοστήσαντες στο εξωτερικό δεν αντιστοιχούσαν στις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας (Έμκε-Πουλοπούλου, 1986: 334-335).

που ακολούθησε, με αρκετούς, μάλιστα, να επιλέγουν για εγκατάσταση την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

ΓΡΑΦΗΜΑ 38

Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα, ανά έτος εγκατάστασής τους στη χώρα (2011)

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015). Τα δεδομένα για το 2011 δεν αφορούν ολόκληρο το έτος αλλά μόνο την περίοδο Ιανουαρίου-Μαΐου. Τα παραπάνω στοιχεία αφορούν αποκλειστικά τα άτομα που επέστρεψαν στην Ελλάδα τα παραπάνω έτη και το 2011 συμμετείχαν στην απογραφή πληθυσμού. Έτσι, τα στοιχεία αυτά δεν περιλαμβάνουν το σύνολο των παλιννοστησάντων της εν λόγω περιόδου. Η εικόνα αυτή υποτιμά κατ' ανάγκη την παλιννόστηση των παλαιότερων ετών καθώς ορισμένοι παλιννοστήσαντες δεν βρίσκονταν το 2011 στη ζωή, ενώ άλλοι μετά την επιστροφή τους στη χώρα είναι πιθανό να μετανάστευσαν και πάλι (πριν το 2011) στο εξωτερικό.

Σύμφωνα με ευρήματα έρευνας (Λαμπριανίδης, 2011) που διεξήχθη την περίοδο Μάιος 2009 – Φεβρουάριος 2010 σε δείγμα Ελλήνων πτυχιούχων που είχαν επιστρέψει στη χώρα και εργαστεί τουλάχιστον ένα χρόνο στο εξωτερικό, ως βασικότεροι λόγοι επιστροφής στην Ελλάδα αναδείχθηκαν το γεγονός ότι η οικογένειά τους και οι φίλοι τους ήταν μακριά, λοιποί προσωπικοί λόγοι¹⁴³, η νοσταλγία για τη ζωή στην Ελλάδα καθώς και η εύρεση εργασίας στην Ελλάδα στο αντικείμενό τους ή στο επίπεδο των προσόντων τους.

¹⁴³ Παρόμοια τα ευρήματα αντίστοιχης έρευνας (Ζούλιας, 2018) που διεξήχθη το 2018, όσον αφορά τους δύο βασικότερους λόγους επιστροφής στην Ελλάδα των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα.

5.2 Η παλιννόστηση των Ελλήνων τα χρόνια της οικονομικής κρίσης

Φυσιογνωμία και περιοχές εγκατάστασης των παλιννοστησάντων της περιόδου 2010-2011
(περίοδος αναφοράς: Ιανουάριος 2010 - Μάιος 2011¹⁴⁴)

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 2011¹⁴⁵, την περίοδο 2010-2011 εγκαταστάθηκαν στη χώρα από το εξωτερικό συνολικά 40.434 άτομα με Ελληνική υπηκοότητα, 12.260 εκ των οποίων στην Περιφέρεια Αττικής (Χάρτης 2).

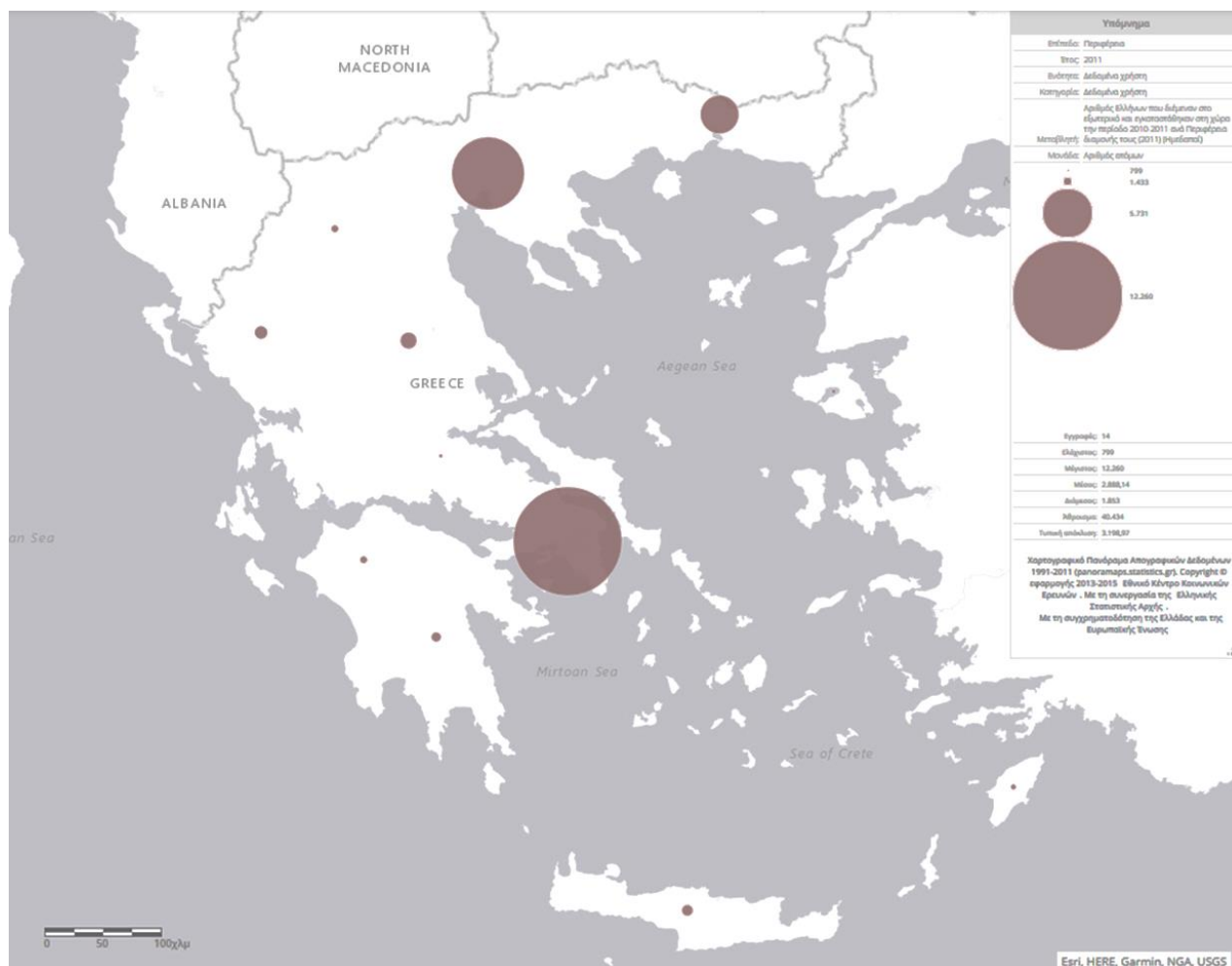
---

¹⁴⁴ Τα έτη 2010-2011 είναι πιο πρόσφατα για τα οποία μπορεί η απογραφή πληθυσμού του 2011 να μας παρέχει πληροφορίες.

¹⁴⁵ Στην Απογραφή Πληθυσμού -που διενεργήθηκε από την ΕΛΣΤΑΤ τον Μάιο του 2011- στο Δελτίο Απογραφής Κατοικιών – Πληθυσμού υπήρχε η ακόλουθη ερώτηση: «είχατε ποτέ διαμένει σε χώρα του εξωτερικού;». Η μετακίνηση αυτή αφορούσε τόσο τους ξένους μετανάστες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, όσο και τους Έλληνες μετανάστες που επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Στο ερώτημα αυτό αναγραφόταν στα αντίστοιχα πεδία η ημερομηνία που εγκαταστάθηκε το άτομο μόνιμα στην Ελλάδα, η χώρα της αμέσως προηγούμενης διαμονής και ο κυριότερος λόγος για τον οποίο το άτομο εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα.

ΧΑΡΤΗΣ 2

Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά Περιφέρεια διαμονής τους (2011)

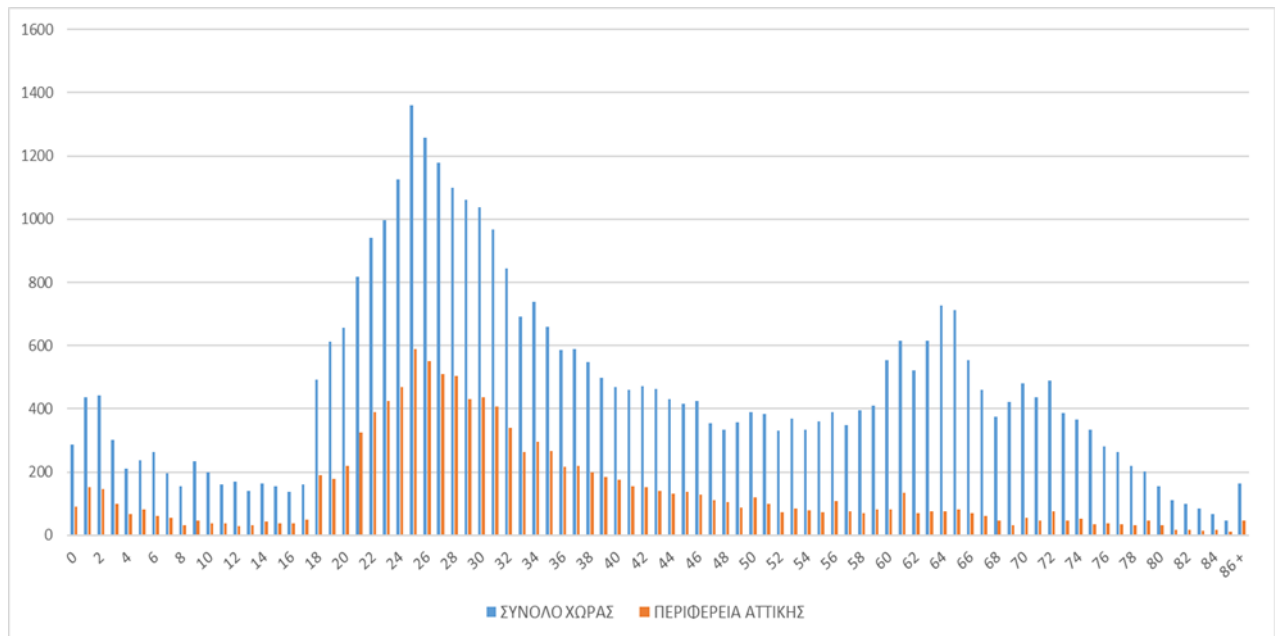

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Οι περισσότεροι παλιννοστήσαντες ήταν νέοι σε ηλικία ή βρίσκονταν σε ηλικία συνταξιοδότησης. Παρατηρούμε ότι η Αττική αποτελεί σημαντικό προορισμό για εγκατάσταση περισσότερο των νέων σε ηλικία ατόμων και λιγότερο εκείνων των μεγαλύτερων ηλικιών (Γράφημα 39).

ΓΡΑΦΗΜΑ 39

Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά ηλικία (2011)

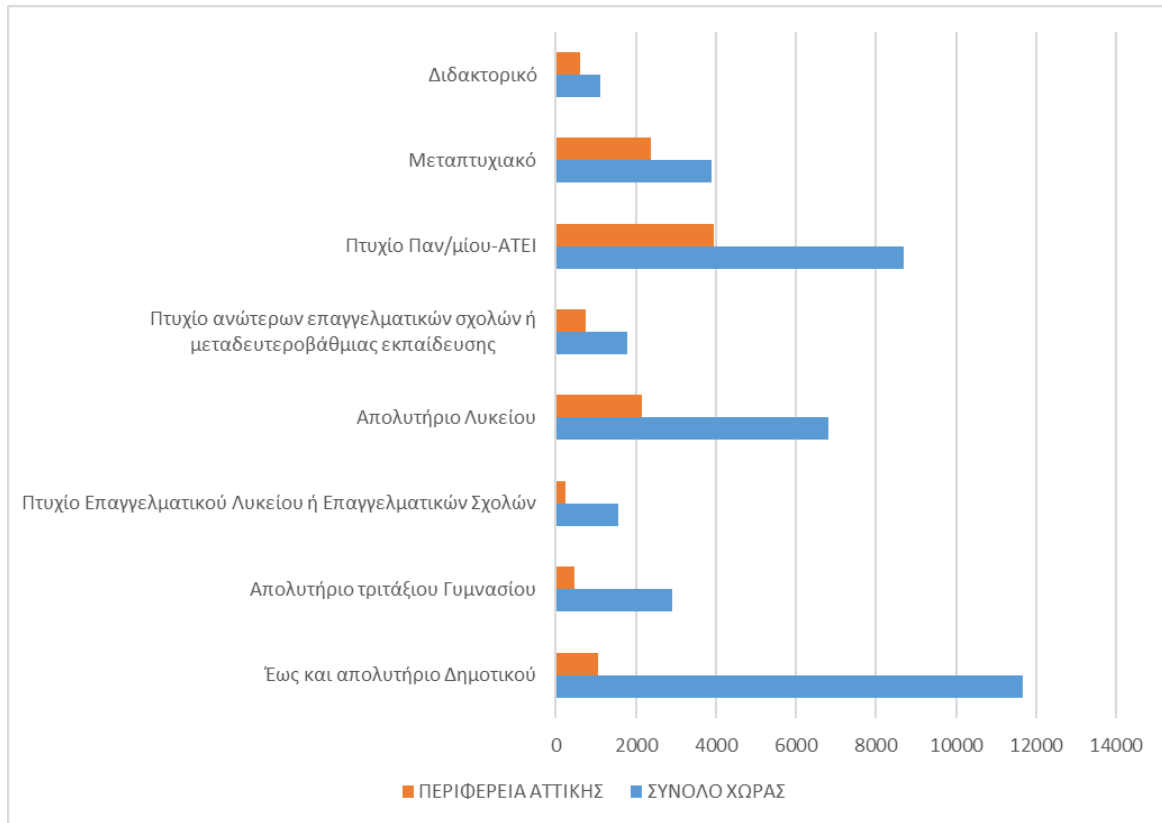
Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Επίσης, αν και πολλοί εκ των επιστρεφόντων στη χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν άτομα με σχετικά χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης (κατείχαν το πολύ απολυτήριο Δημοτικού), παρατηρούμε ότι την Αττική φαίνεται να την επιλέγουν ως τόπο συνήθους διαμονής τους περισσότερο τα άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης (κυρίως οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) και πολύ λιγότερο εκείνα με χαμηλό (Γράφημα 40)¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Βλ. περισσότερα για το επίπεδο εκπαίδευσης των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν την περίοδο 2010-2011 στην Ελλάδα και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ανά ηλικιακή ομάδα στο Σταυριανάκης (2019).

ΓΡΑΦΗΜΑ 40

Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά επίπεδο εκπαίδευσης (2011)

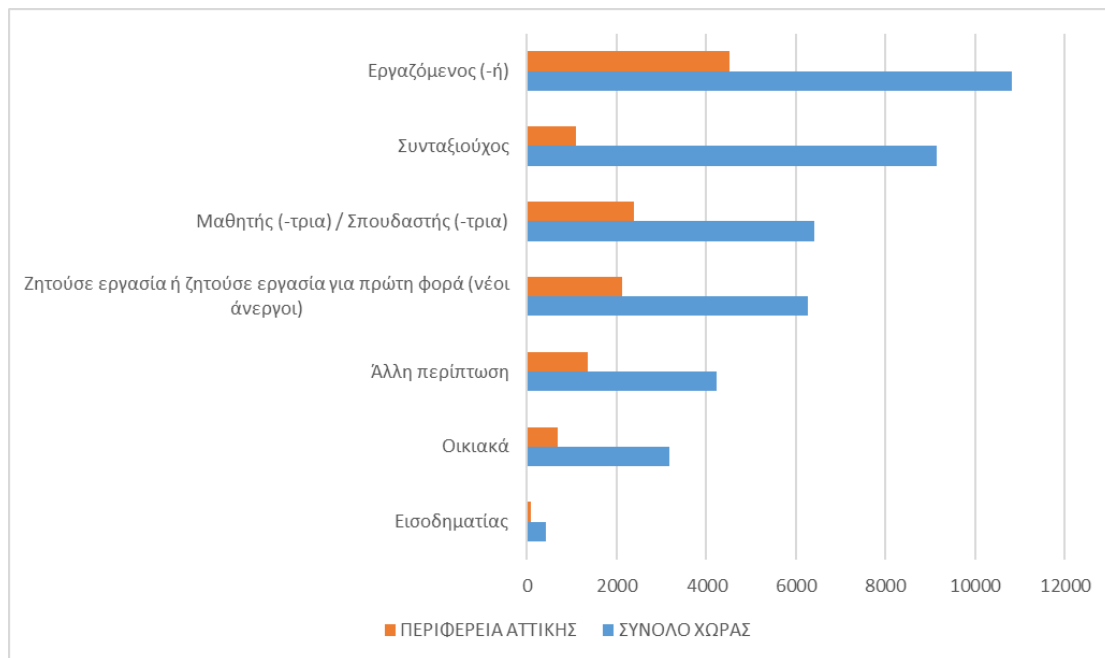
Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015). Τα παραπάνω μεγέθη αφορούν άτομα γεννηθέντα πριν από την 1/1/2005.

Αντίστοιχα, αν και πολλοί εκ των επιστρεφόντων στη χώρα την περίοδο 2010-2011 ήταν συνταξιούχοι, παρατηρούμε ότι η Αττική δεν φαίνεται να έχει αναδειχθεί σε σημαντικό προορισμό τους για μόνιμη εγκατάσταση (Γράφημα 41)¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Βλ. περισσότερα για την κύρια ασχολία των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν την περίοδο 2010-2011 στην Ελλάδα και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ανά ηλικιακή ομάδα στο Σταυριανάκης (2019).

ΓΡΑΦΗΜΑ 41

Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011, ανά κύρια ασχολία (2011)

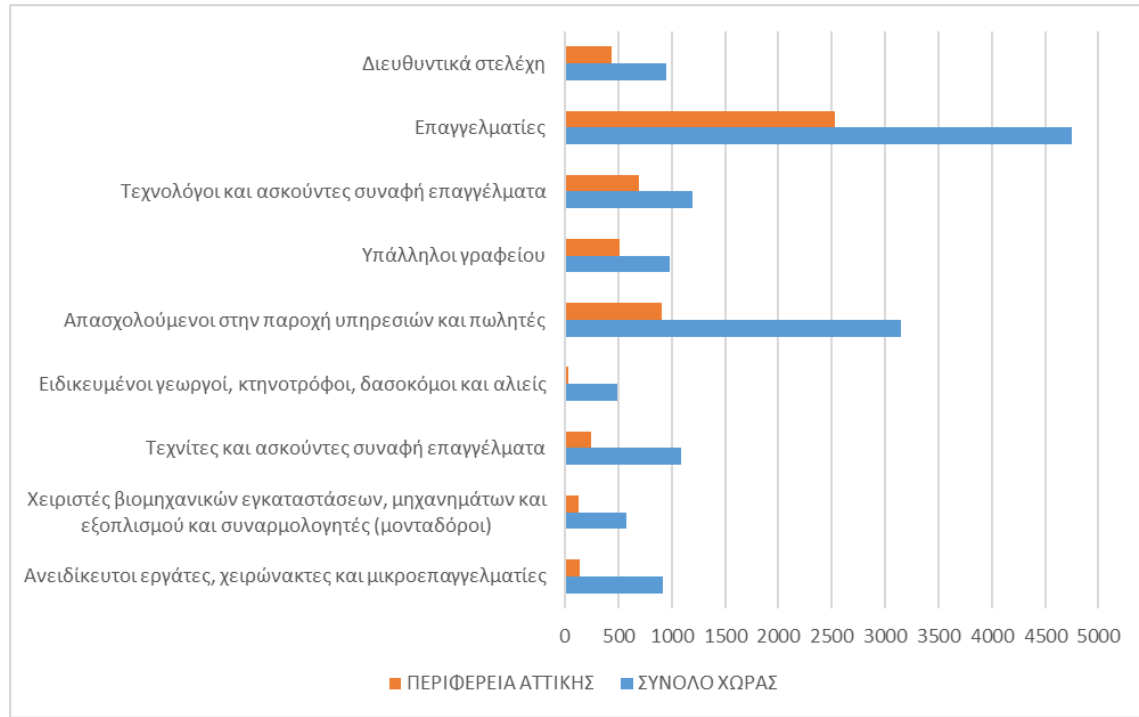
Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Αντίθετα, η Αττική φαίνεται να αποτελεί σημαντικό τόπο εγκατάστασης των νεότερων σε ηλικία ατόμων που ακόμη εργάζονται, κυρίως των απασχολούμενων στο τριτογενή τομέα (Γράφημα 42)¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Βλ. περισσότερα για το επάγγελμα των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν την περίοδο 2010-2011 στην Ελλάδα και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ανά ηλικιακή ομάδα στο Σταυριανάκης (2019).

ΓΡΑΦΗΜΑ 42

Άτομα με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011 και διέμεναν μόνιμα σε αυτή, ανά επάγγελμα (2011)

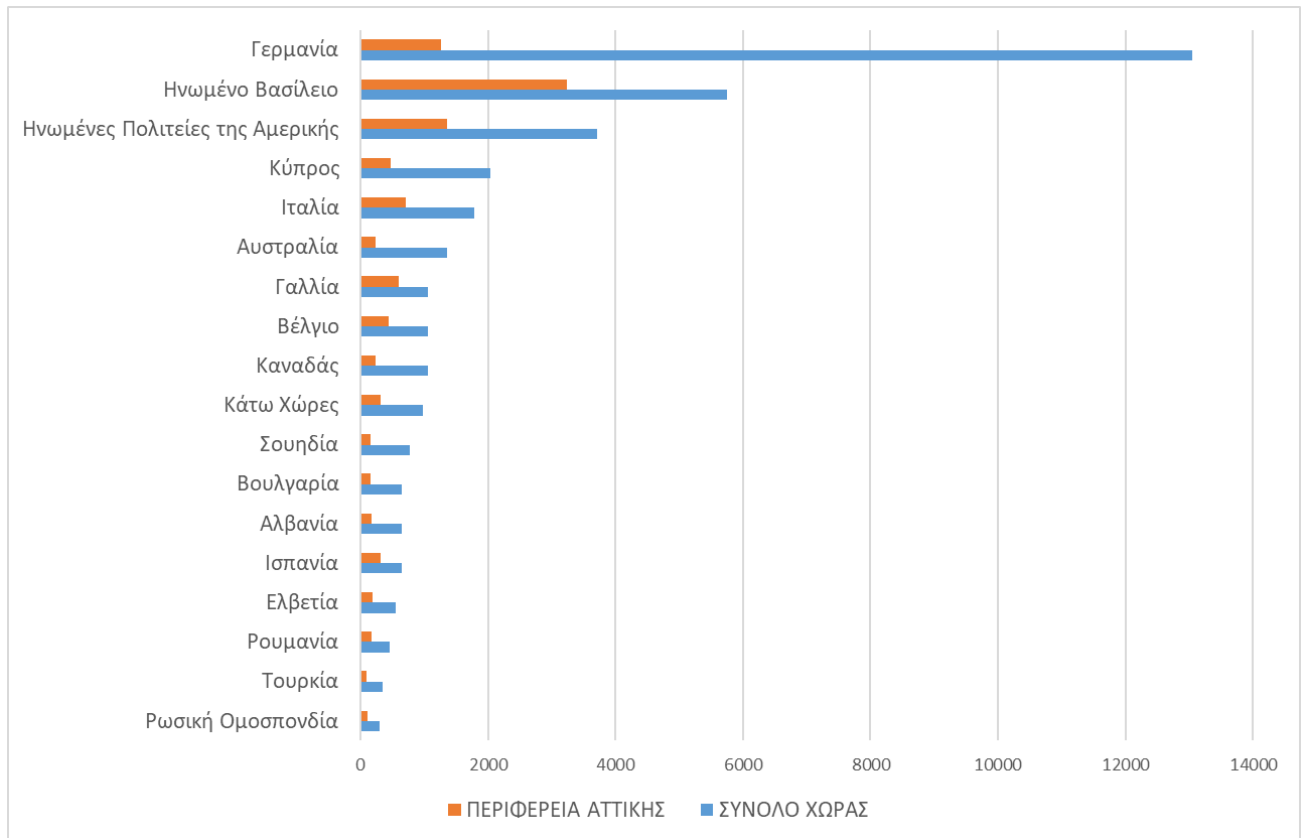
Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015). Τα παραπάνω μεγέθη δεν περιλαμβάνουν τα άτομα κάτω των 15 ετών, τους οικονομικά μη ενεργούς πολίτες και τους αναζητούντες εργασία για πρώτη φορά.

Ακόμη, βλέπουμε ότι αν και η πλειονότητα των παλιννοστησάντων της περιόδου 2010-2011, σε επίπεδο χώρας, επέστρεψαν από τη Γερμανία, οι περισσότεροι εγκατασταθέντες στην Αττική ανέφεραν ως χώρα προηγούμενης διαμονής τους στο εξωτερικό το Η.Β. (Γράφημα 43)¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Βλ. περισσότερα για τις βασικές χώρες διαμονής στο εξωτερικό των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν την περίοδο 2010-2011 στην Ελλάδα και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ανά ηλικιακή ομάδα στο Σταυριανάκης (2019).

ΓΡΑΦΗΜΑ 43

Βασικές χώρες προηγούμενης διαμονής των ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011 και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα σε αυτή (2011)

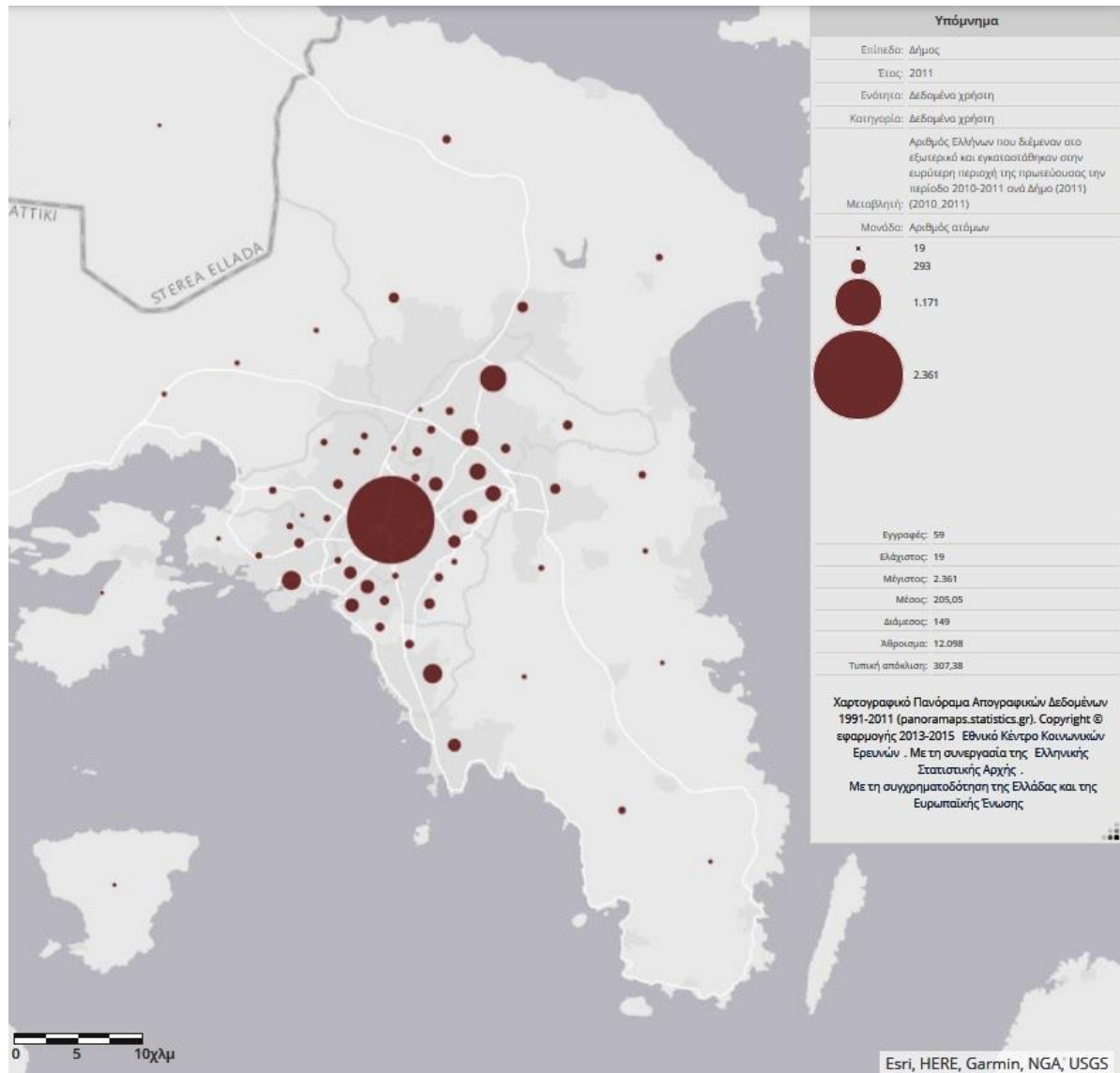
Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Τέλος, παρατηρώντας τις επιμέρους περιοχές εγκατάστασης των παλιννοστησάντων των ετών 2010-2011 στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας (Χάρτης 3), βλέπουμε ότι η πλειονότητά τους επέλεξε ως τόπο διαμονής τους είτε περιοχές του κέντρου της Αθήνας και του Πειραιά, είτε τα λεγόμενα “καλά προάστια”, περιοχές δηλαδή που αποτελούν τόπο διαμονής ευκατάστατων νοικοκυριών που ανήκουν στα υψηλά κοινωνικά στρώματα (Χάρτες 4)¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Αυτό βεβαίως βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την επέκταση της πόλης της Αθήνας στις γύρω περιοχές της, η οποία σημειώθηκε τις τελευταίες δεκαετίες, και την επακόλουθη ανακατανομή με αρκετά διαφορετικό τρόπο της χωροθέτησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, καθώς μετακινήθηκε στα προάστια ένα σημαντικό τμήμα των υψηλών και μεσαίων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών (Μαλούτας, 2018: 26).

ΧΑΡΤΗΣ 3

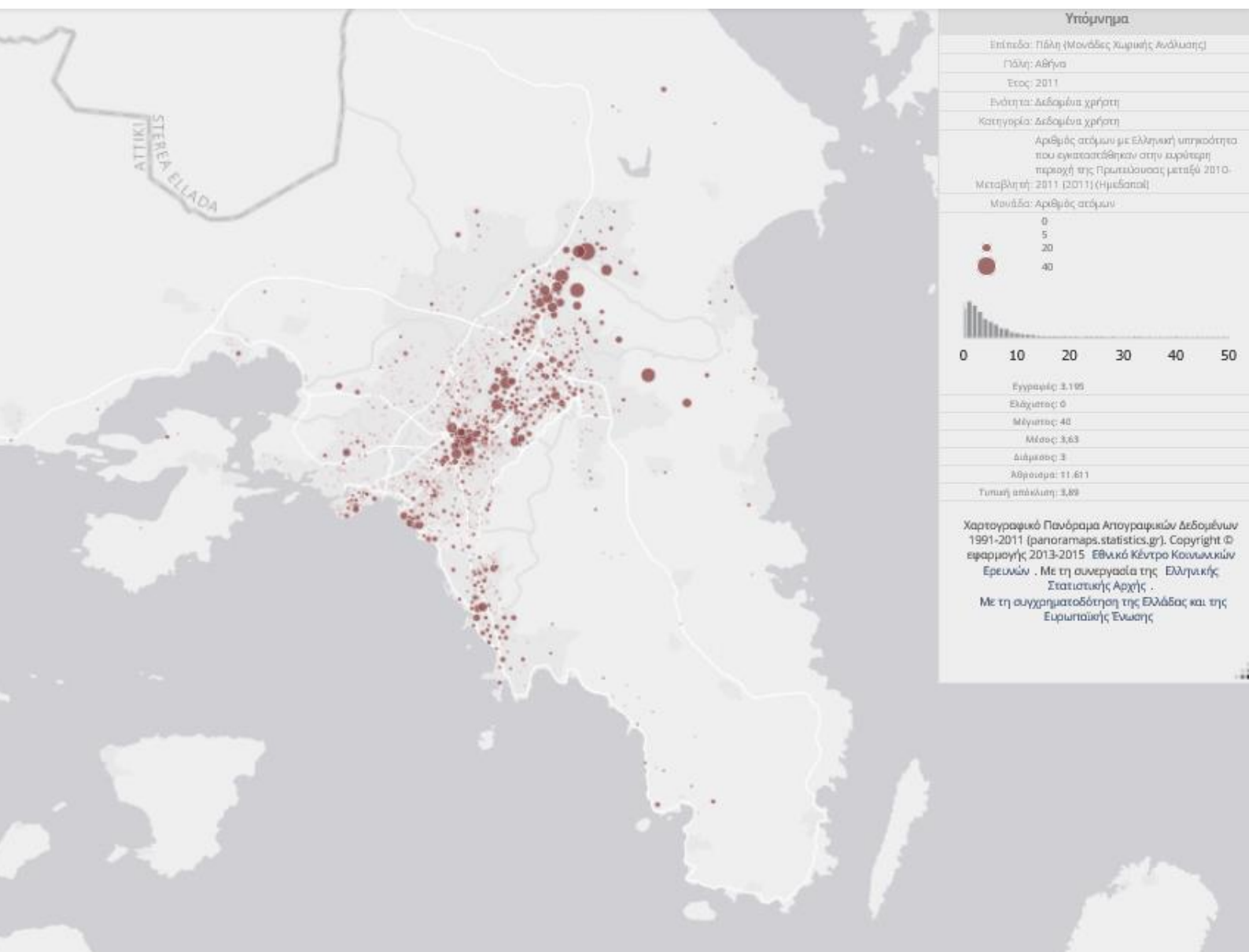
Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο
2010-2011 ανά Δήμο (2011)

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

ΧΑΡΤΗΣ 4

Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας από το εξωτερικό μεταξύ 2010-2011 (2011)

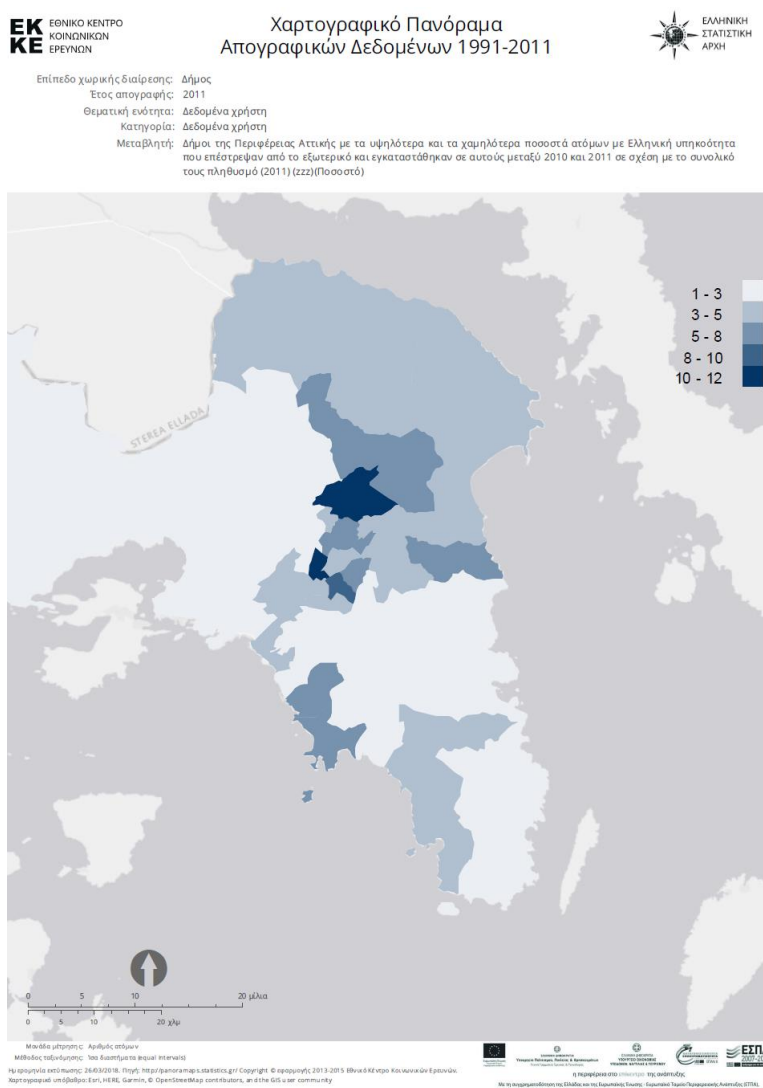

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

Επισημαίνεται δε ότι οι Δήμοι που εμφάνιζαν τον μεγαλύτερο αριθμό επιστρεφόντων από το εξωτερικό, σε σχέση με τον συνολικό τους πληθυσμό, την περίοδο που εξετάζεται, ήταν με διαφορά αυτοί της Φιλοθέης-Ψυχικού και της Κηφισιάς (Χάρτης 5)¹⁵¹.

ΧΑΡΤΗΣ 5

Δήμοι της Περιφέρειας Αττικής με τα υψηλότερα και τα χαμηλότερα ποσοστά (‰) ατόμων που επέστρεψαν από το εξωτερικό και εγκαταστάθηκαν σε αυτούς μεταξύ 2010 και 2011 σε σχέση με το συνολικό τους πληθυσμό (2011)

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

¹⁵¹ Οι Δήμοι Φιλοθέης-Ψυχικού και Κηφισιάς, εμφάνιζαν υψηλά ποσοστά επιστρεφόντων από το εξωτερικό, σε σχέση με τον συνολικό τους πληθυσμό, καθ' όλη την περίοδο 2006-2011 (Σταυριανάκης, 2017).

Τέλος, στο σημείο αυτό, κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη αναφορά και στα βασικά χαρακτηριστικά των 5.475 νέων Ελλήνων επιστημόνων (ηλικίας 22-40 ετών) που επέστρεψαν στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2011 και κατά την απογραφή πληθυσμού διέμεναν μόνιμα στην Αττική, καθώς αυτά φαίνεται να διαφέρουν ελαφρώς σε ορισμένους τομείς από εκείνα των υπολοίπων παλιννοστησάντων.

Ειδικότερα, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 2011 (ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ, 2015):

Α) Πολλοί από τους νέους επιστήμονες που εγκαταστάθηκαν την εν λόγω περίοδο στην Αττική από το εξωτερικό ήταν άτομα με πολύ υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Το 38% των παλιννοστησάντων ήταν κάτοχοι και μεταπτυχιακού τίτλου και το 8% και διδακτορικού.

Β) Οι περισσότεροι επέστρεψαν στην Ελλάδα από το Η.Β. (οι ΗΠΑ, Γερμανία, Ιταλία και Γαλλία ακολουθούν με μεγάλη όμως διαφορά). Οι παλιννοστήσαντες αυτοί κατά πιθανότητα είχαν μεταναστεύσει εκεί για σπουδές ή/και για απόκτηση μιας σύντομης επαγγελματικής εμπειρίας στο εξωτερικό. Πολλοί από εκείνους που μετανάστευσαν για σπουδές στο εξωτερικό μετανάστευσαν από περιοχές της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας που αποτελούν τόπο διαμονής ευκατάστατων νοικοκυριών και υψηλών κοινωνικών στρωμάτων και στη συνέχεια παλιννόστησαν σε αυτές.

Γ) Αρκετοί ανέφεραν ότι επέστρεψαν στην Ελλάδα για λόγους επαγγελματικούς/εργασία (23%) ενώ πολλοί λιγότεροι για λόγους εκπαιδευτικούς/σπουδές (μόλις το 8%).

Δ) Πολλοί από τους παλιννοστήσαντες που εγκαταστάθηκαν στην Αττική βρήκαν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα απασχόληση (στην Ελλάδα). Ειδικότερα, το 65% ανέφερε ότι κατά την απογραφή του πληθυσμού του 2011 ήδη εργαζόταν στη χώρα (το υπόλοιπο 35% ανέφερε ότι αναζητούσε εργασία)¹⁵². Το ποσοστό αυτό είναι αρκετά μεγάλο, δεδομένων των συνθηκών που επικρατούσαν στην αγορά εργασίας της χώρας την περίοδο εκείνη (κεφ. 4.2.2) και δείχνει ότι τα άτομα αυτά είτε έκαναν χρήση των μέσων (χρήματα, γνωριμίες) που είχαν στην Ελλάδα

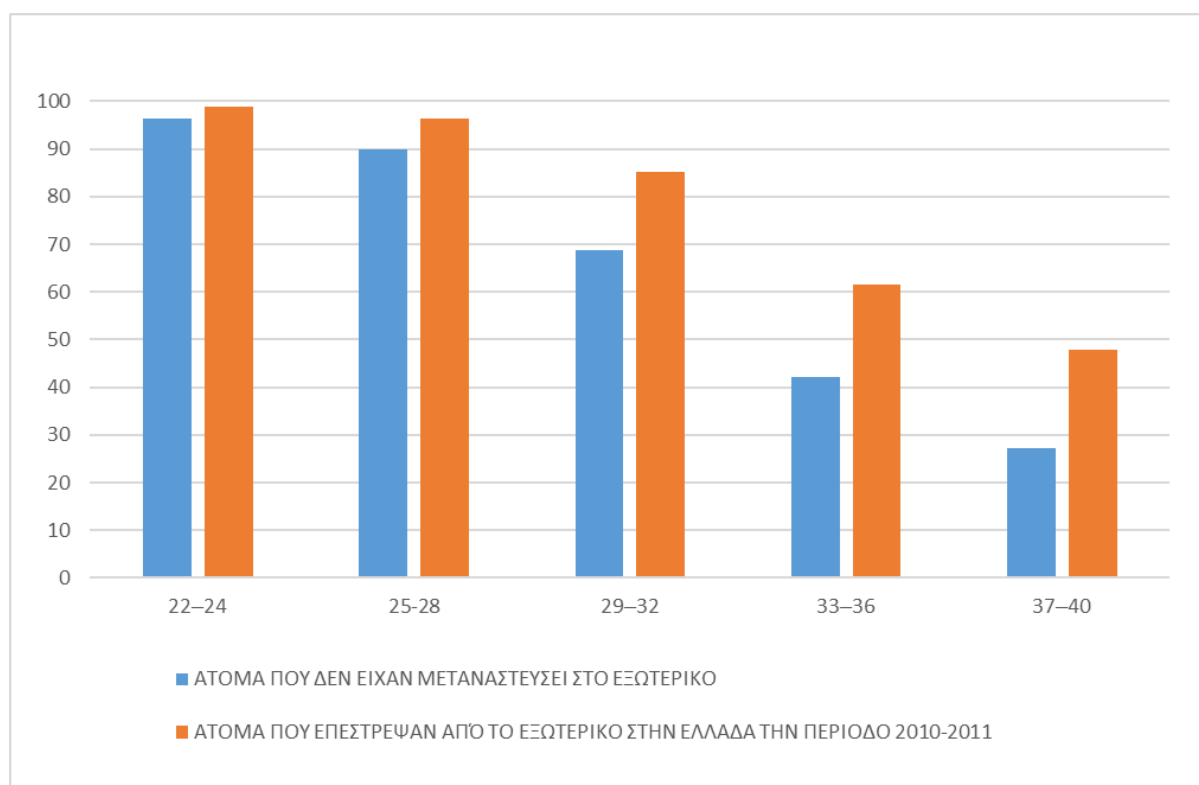
¹⁵² Τα παραπάνω ποσοστά αφορούν άτομα που ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.

και τους βοήθησαν στην άμεση επαγγελματική αποκατάστασή τους στη χώρα, είτε είχαν ήδη βρει εργασία στην Ελλάδα πριν αποφασίσουν να επιστρέψουν στη χώρα, είτε ότι τους αναγνωρίστηκαν άμεσα τα εφόδια που αποκτήθηκαν στο εξωτερικό και τα οποία τους επέτρεψαν την άμεση /γρήγορη επαγγελματική τους αποκατάσταση στον τόπο καταγωγής τους, είτε βρήκαν άμεσα μια απασχόληση (πχ. πρόσκαιρου ή ευκαιριακού χαρακτήρα), η οποία ενδεχομένως και να μην ανταποκρινόταν στα προσόντα τους, αλλά τους επέτρεπε τον βιοπορισμό τους.

Ε) Η μετανάστευση στο εξωτερικό φαίνεται ότι επέδρασε αρνητικά στη δημιουργία οικογένειας στους επιστρέφοντες από το εξωτερικό. Το ποσοστό όσων επέστρεψαν την περίοδο 2010-2011 στη χώρα, το 2011 διέμεναν μόνιμα στην Αττική και ήταν άγαμοι υπερβαίνει αισθητά το αντίστοιχο ποσοστό των συνομήλικων τους που δεν είχαν μεταναστεύσει ποτέ από τη χώρα (Γράφημα 44).

ΓΡΑΦΗΜΑ 44

Ποσοστό (%) άγαμων ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα στην Αττική, ανά ηλικιακές ομάδες

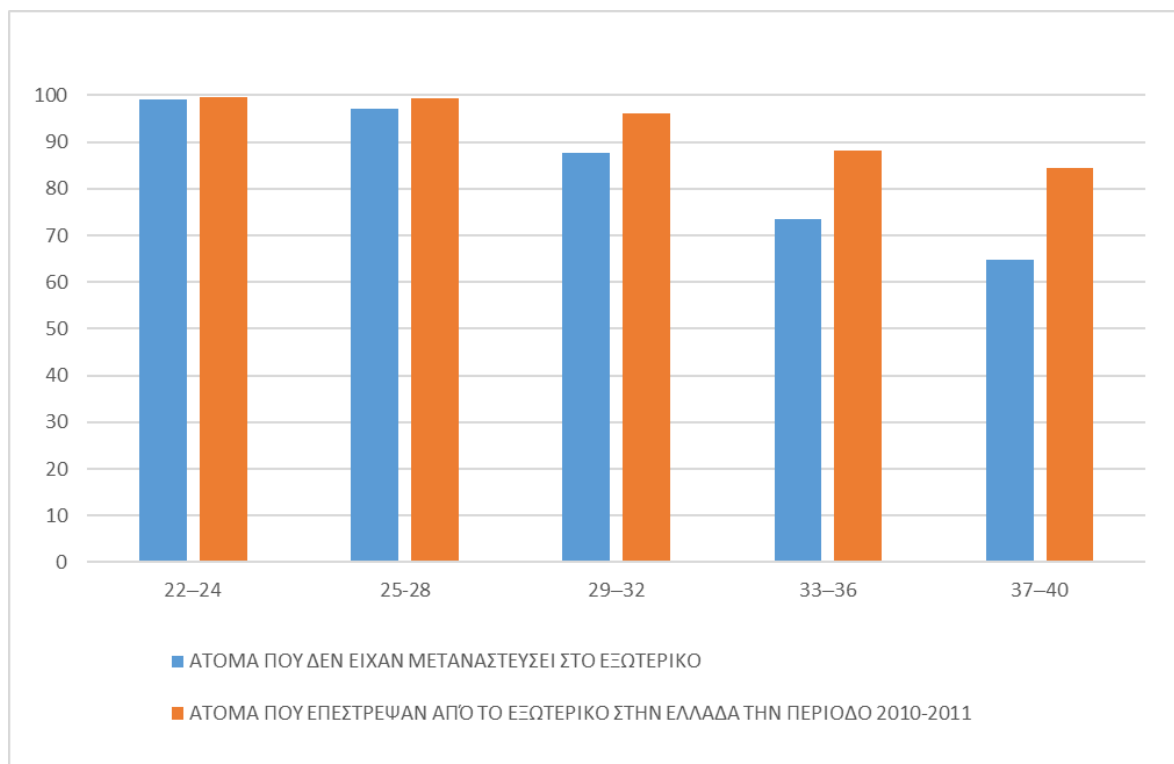

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

Αντίστοιχη είναι η εικόνα και όσον αφορά εκείνους που επέστρεψαν από το εξωτερικό την ίδια περίοδο και το 2011 δεν είχαν κανένα τέκνο (Γράφημα 45).

ΓΡΑΦΗΜΑ 45

Ποσοστό (%) μητέρων χωρίς τέκνα, με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που κατά την απογραφή πληθυσμού του 2011 διέμεναν μόνιμα στην Αττική, ανά ηλικία

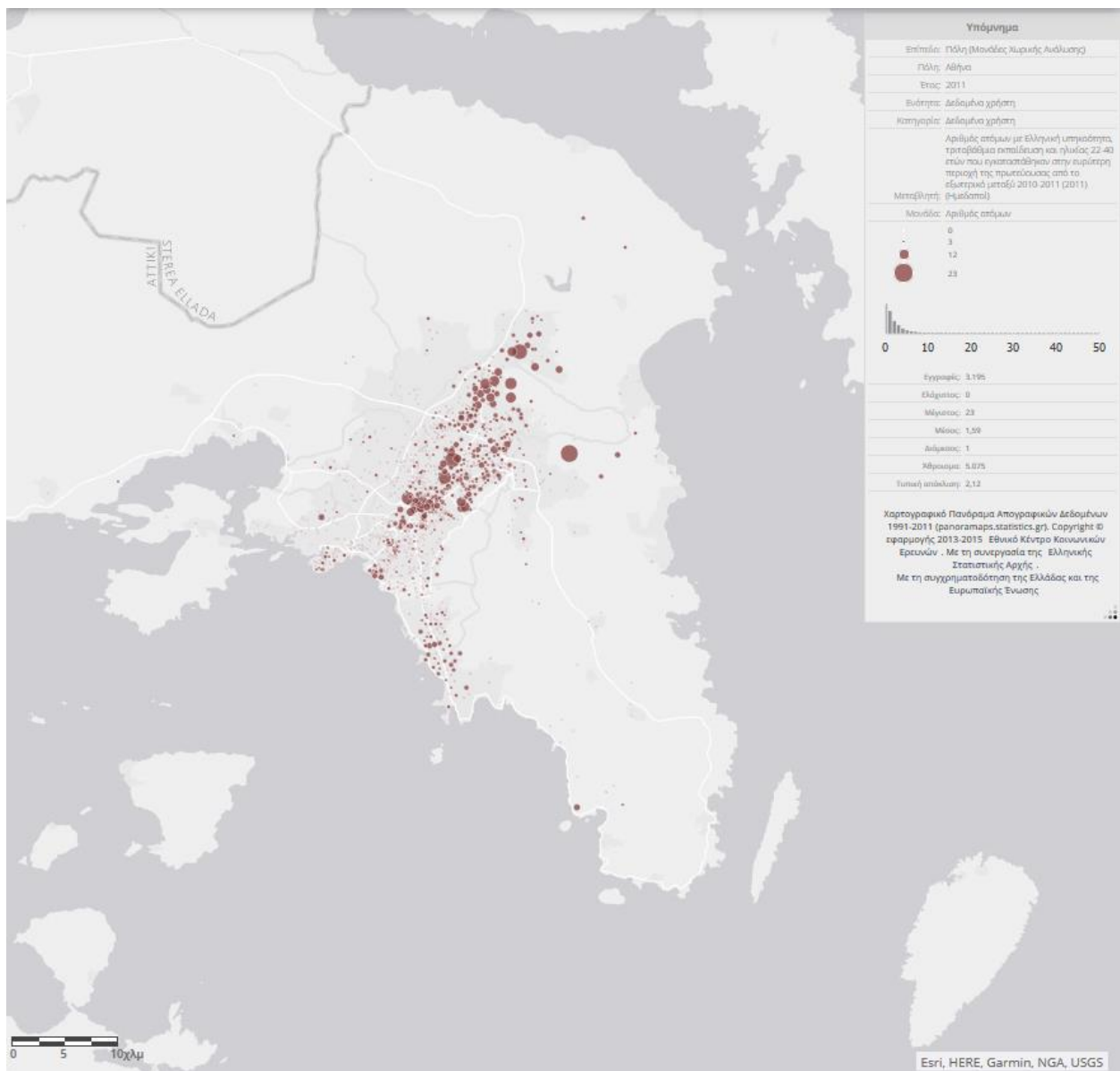

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015).

ΣΤ) Οι περισσότεροι νέοι σε ηλικία επιστήμονες/παλιννοστήσαντες εγκαταστάθηκαν είτε σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας, είτε στα βόρεια και νότια προάστια της πόλης (Χάρτης 6).

ΧΑΡΤΗΣ 6

Αριθμός ατόμων με Ελληνική υπηκοότητα, τριτοβάθμια εκπαίδευση και ηλικίας 22-40 ετών που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας από το εξωτερικό μεταξύ 2010-2011 (2011)

Πηγή δεδομένων: ΕΚΚΕ-ΕΛΣΤΑΤ (2015)

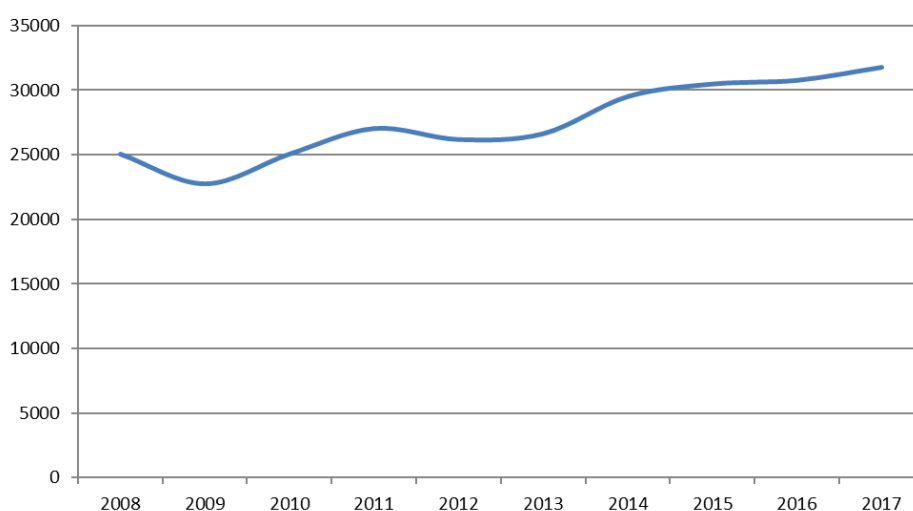
Η παλιννόστηση των Ελλήνων στη χώρα μετά το 2012 και έως σήμερα

Για την περίοδο μετά το 2011, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας σχετικά με την παλιννόστηση των Ελλήνων στη χώρα είναι λίγα και περιορίζονται στα ακόλουθα.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ/Eurostat, ο εκτιμώμενος αριθμός των Ελλήνων που επέστρεψαν στη χώρα την περίοδο 2012-2017 ανέρχεται περίπου στους 175χιλ. Ο αριθμός των παλιννοστησάντων στη χώρα παρουσιάζει μετά το 2012 μικρή αύξηση, κάτι που συνδέεται λογικά και με την αύξηση των εκροών από τη χώρα (Γράφημα 46)¹⁵³.

ΓΡΑΦΗΜΑ 46

Αριθμός εισερχόμενων μεταναστών στη χώρα με Ελληνική υπηκοότητα,
ανά έτος εγκατάστασης

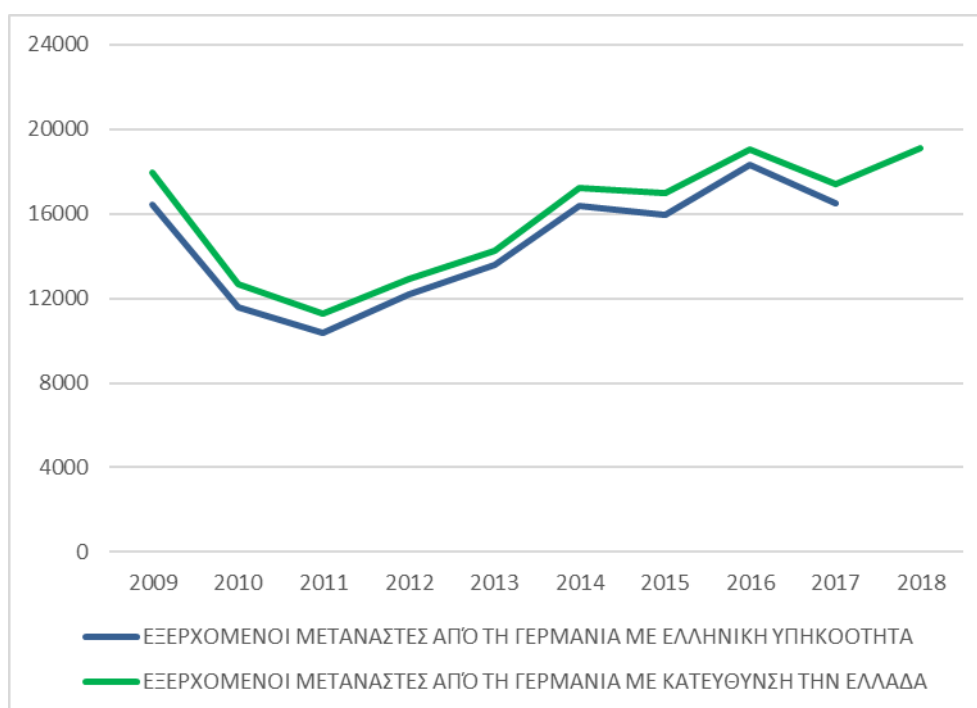
Πηγή δεδομένων: Eurostat Database: *Immigration by age group, sex and citizenship* (online data code: migr_imm1ctz).

¹⁵³ Παρ' όλα αυτά, είναι πιθανό ορισμένοι εξ αυτών να έχουν ήδη επιστρέψει στο εξωτερικό και να μην διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα.

Ορισμένα στοιχεία για την έκταση της παλιννόστησης στην Ελλάδα των τελευταίων ετών μπορούμε να αντλήσουμε και από τις βασικές χώρες προέλευσης/προηγούμενης διαμονής των Ελλήνων παλιννοστησάντων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παρέχει η Ομοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία της Γερμανίας, για παράδειγμα, ο αριθμός των Ελλήνων που επιστρέφουν κάθε χρόνο στη Ελλάδα κυμαίνεται τα τελευταία χρόνια περίπου στα 16.000-20.000 άτομα (στοιχεία 2015-2017). Επίσης, ο αριθμός των εξερχόμενων μεταναστών από τη Γερμανία με κατεύθυνση την Ελλάδα σημειώνει μετά το 2011 αύξηση (Γράφημα 47).

ΓΡΑΦΗΜΑ 47

Αριθμός εξερχόμενων μεταναστών από τη Γερμανία

Πηγή δεδομένων: DESTATIS (DE), GENESIS-Online Datenbank: *Migration between Germany and foreign countries*.

Αντίστοιχα, σύμφωνα με στοιχεία του Γερμανικού Ιατρικού Συλλόγου, το 2014 μετανάστευσαν από την Γερμανία προς την Ελλάδα 97 ιατροί ενώ το 2015 μετανάστευσαν 86. Οι 19 ήταν κάτοχοι Γερμανικής υπηκοότητας (ή και Γερμανικής υπηκοότητας) (Bundesärztekammer 2015b).

5.3 Στοιχεία που δηλώνουν την επιθυμία – ή μη– των Ελλήνων για επιστροφή στην Ελλάδα από το εξωτερικό

Τέλος, όσον αφορά την επιθυμία των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό για παλιννόστηση, παρατηρούμε ότι, σύμφωνα με τα ευρήματα σχετικών ερευνών (Λαμπριανίδης 2011, Pelliccia 2013, Triantafyllidou και Gropas 2014, Κωνσταντέλος 2015, Ηλιοπούλου 2016, Χάρος 2017, Ζούλιας 2018, Labrianidis και Pratsinakis 2016b, Wasserman 2017), μια σημαντική μερίδα τους εμφανίζεται διατεθειμένη να επιστρέψει στην χώρα. Παρ' όλα αυτά, αρκετοί θέτουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες προτίθενται να το πράξουν. Από την άλλη πλευρά, μια άλλη, μικρότερη μερίδα Ελλήνων μεταναστών εμφανίζεται απρόθυμη να επιστρέψει στην Ελλάδα, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον (ό.π.).

ΕΤΟΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	ΕΡΕΥΝΑ	ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
2009 – 2010	Έρευνα του Λ. Λαμπριανίδη (Λαμπριανίδης, 2011)	Το 70% των συμμετεχόντων στην έρευνα (Έλληνες πτυχιούχοι που εργάζονται στο εξωτερικό) ανέφεραν ότι ήταν πιθανή η επιστροφή τους στην Ελλάδα, υπό προϋποθέσεις. Το υπόλοιπο 30% ανέφερε ότι δεν σκόπευε να επιστρέψει στην Ελλάδα “σε καμία περίπτωση”.
2011	Έρευνα της Α. Pelliccia (Pelliccia 2012, Pelliccia 2013)	Το 63% των συμμετεχόντων στην έρευνα (Έλληνες φοιτητές που σπούδαζαν την περίοδο εκείνη στην Ιταλία) ανέφεραν ότι επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, στο μέλλον. Περίπου οι μισοί θεωρούσαν ότι αυτό θα γινόταν αμέσως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στο εξωτερικό, ενώ οι υπόλοιποι δεν μπορούσαν να υπολογίσουν το χρόνο της παλιννόστησής τους. Εκείνοι που εξέφρασαν την επιθυμία τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα πριν την ολοκλήρωση των σπουδών τους ήταν πολύ λίγοι.

2013	Έρευνα των Gropas και Triandafyllidou (Gropas και Triandafyllidou, 2014b)	Το 43% των συμμετεχόντων στην έρευνα (Έλληνες με υψηλή εξειδίκευση που μετανάστευσαν στο εξωτερικό μετά το 2007) ανέφεραν ότι σκόπευαν να παραμείνουν στη χώρα του εξωτερικού στην οποία ήδη διέμεναν για τουλάχιστον 5 χρόνια ακόμη ενώ μόλις το 6% εξέφρασε την επιθυμία του να επιστρέψει στην Ελλάδα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (τον επόμενο χρόνο ή και λιγότερο).
2014	Έρευνα των Labrianidis και Pratsinakis (Labrianidis και Pratsinakis 2016b)	Το 15% του δείγματος (Έλληνες επιστήμονες που διέμεναν στο εξωτερικό για τουλάχιστον ένα χρόνο, online survey) ανέφεραν ότι σκόπευαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα σε διάστημα το πολύ 2 ετών ενώ περίπου οι μισοί (44%) ανέφεραν ότι δεν σκόπευαν ή ότι δεν επιθυμούσαν να επιστρέψουν στη χώρα.
2014	Έρευνα της M. Wasserman (2017)	Το 28% του δείγματος (Έλληνες που μετανάστευσαν στη Γερμανία την περίοδο 2009-2014) εμφανίστηκαν αρκετά εξοικειωμένοι με την ιδέα του να παραμείνουν στη Γερμανία “για πάντα”.
2015, 2016, 2017	Έρευνες της ICAP Group (Κωνσταντέλος 2015, Ηλιοπούλου 2016, Χάρος 2017)	Το 30-42% των ερωτηθέντων (Έλληνες κάτοικοι του εξωτερικού) ανέφεραν ότι δεν έβλεπαν πιθανό να επιστρέψουν στην Ελλάδα “ποτέ”, ενώ το 8–9% ανέφερε ότι ήταν πιθανή η επιστροφή του στην Ελλάδα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (το πολύ σε ένα χρόνο).
2018	Έρευνα των Βασσάκη και Σκουτέρη (Βασσάκη και Σκουτέρη, 2018)	Το 12% των ερωτηθέντων (Έλληνες πτυχιούχοι που ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό) ανέφεραν ότι δεν επιθυμούσαν καθόλου να επιστρέψουν στη χώρα.

2018	Έρευνα της Κάπα Research (Κάπα Research, 2018)	Το 45% των ερωτηθέντων (νέοι Έλληνες που κατοικούν στο εξωτερικό) ανέφεραν ότι τα επόμενα 10 χρόνια θα ήθελαν να διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα και το 36% σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα.
2019	Έρευνα της KPMG (KPMG, 2019)	Το 36% των ερωτηθέντων (Έλληνες που διαμένουν στο εξωτερικό) ανέφεραν ότι θα εξέταζαν την επιστροφή τους στην Ελλάδα με μειωμένες αποδοχές, αλλά κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Ωστόσο, αρκετοί από αυτούς φαίνεται να μην σχεδιάζουν τον άμεσο επαναπατρισμό τους στη χώρα.
2019	Έρευνα που διεξήχθη στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας "Γέφυρες Γνώσης και Συνεργασίας" (ΕΚΤ, 2019)	Σύμφωνα με τα προκαταρκτικά στοιχεία έρευνας της πρωτοβουλίας "Γέφυρες Γνώσης και Συνεργασίας" για την καταγραφή των αναγκών, των δεξιοτήτων και των προθέσεων των Ελλήνων επιστημόνων που ζουν και εργάζονται στο εξωτερικό, το 58% επιθυμεί να επιστρέψει στην Ελλάδα.

Όπως και στην περίπτωση όσων εκφράζουν την επιθυμία να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό (κεφ. 4.2.9), έτσι και εδώ θα πρέπει να γίνουν ορισμένες επισημάνεις. Πρώτον, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι όσοι εκφράζουν την επιθυμία τους να επιστρέψουν στη χώρα, θα το πράξουν, κιόλας, στη συνέχεια. Δεύτερον, η απόκλιση μεταξύ των ευρημάτων των παραπάνω ερευνών οφείλεται ενδεχομένως σε μεθοδολογικά ζητήματα όπως το έτος και ο τρόπος διεξαγωγής των παραπάνω ερευνών, το μέγεθος και η φυσιογνωμία του δείγματος καθώς και ο τρόπος διατύπωσης των σχετικών ερωτημάτων. Τρίτον, η επιθυμία των Ελλήνων μεταναστών για παλιννόστηση είναι πιθανό να επηρεάζεται από το νόστο που αισθάνονται πολλοί μετανάστες για την πατρίδα και έτσι τα ποσοστά που αναφέρονται στις παραπάνω έρευνες να μην ανταποκρίνονται απόλυτα στην πραγματικότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ

6.1 Μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας

Εισαγωγή

Τα ευρήματα της δευτερογενούς (βιβλιογραφικής) και πρωτογενούς (ποσοτικής) έρευνας που παρατίθενται παραπάνω αποτυπώνουν την εικόνα σε σχέση με βασικά μεγέθη, όπως η έκταση που έχει λάβει τα τελευταία χρόνια η μετανάστευση των Ελλήνων από και προς τη χώρα, τα βασικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων εισερχόμενων και εξερχόμενων μεταναστών καθώς και οι βασικές χώρες προορισμού τους. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά α) επικεντρώνονται κατά κύριο λόγο σε ορισμένα μόνο, γενικά, χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών που έχουν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια από και προς το εξωτερικό, β) αφορούν συγκεκριμένα ημερολογιακά έτη, γ) μας παρέχουν ορισμένα δεδομένα που αφορούν τα φαινόμενα που εξετάζονται (πχ. εξερχόμενη μετανάστευση), αποκλειστικά, σε επίπεδο χώρας και τέλος δ) δεν μας παρέχουν πληροφορίες για ορισμένους τομείς που άπτονται του ερευνητικού ενδιαφέροντός μας.

Έτσι, βλέποντας ότι αρκετά από τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας –όπως αυτά έχουν τεθεί και παρατίθενται στο κεφάλαιο 1– παραμένουν αναπάντητα, η ανάγκη περαιτέρω διερεύνησής τους, μέσω πρωτογενούς, ποιοτικής, έρευνας, καθίσταται απαραίτητη.

Ποιοτική έρευνα

Ήμι-δομημένες συνεντεύξεις

Ειδικότερα, διεξήχθησαν 23 ημι-δομημένες συνεντεύξεις¹⁵⁴ με χρήση οδηγού συνέντευξης. Ο οδηγός συνέντευξης οργανωνόταν σε πλήθος θεματικών ενοτήτων (βλ. Προσάρτημα), οι οποίες βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν εξ αρχής τεθεί. Μέσω των προσωπικών συνεντεύξεων δόθηκε η δυνατότητα από πλευράς των ερωτώμενων ανάπτυξης, χωρίς περιορισμούς, των διηγήσεών τους, των θέσεών τους, απόψεων, εκτιμήσεων, εμπειριών και σχολίων τους γύρω από το υπό εξέταση θέμα, ενώ ταυτόχρονα και στον ερευνητή η δυνατότητα προσαρμογής των θεματικών ενοτήτων και των επιμέρους ερωτήσεων στη φυσιογνωμία του κάθε ερωτώμενου.

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν την περίοδο 2016-2018 (βλ. Πίνακα 1 προσαρτήματος). Οι συνηθέστεροι τρόποι διεξαγωγής τους ήταν η διά ζώσης συνάντηση (συνήθως σε κάποιο χώρο εστίασης στην Ελλάδα) ή η επικοινωνία μέσω διαδικτύου (Skype).

Πριν την έναρξη της διαδικασίας δίνονταν κάποιες πληροφορίες στους ερωτώμενους για το αντικείμενο της έρευνας, τον σκοπό της καθώς και τη διατήρηση της ανωνυμίας τους. Επίσης, ζητήθηκε η συναίνεσή τους για την ηχογράφηση της συνέντευξης. Στις περιπτώσεις έκδηλης αμηχανίας τους ως προς τη διαδικασία αυτή (ηχογράφηση), ή άρνησής τους, κρατούνταν λεπτομερείς σημειώσεις. Έτσι, η διάρκεια των συνεντεύξεων εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από 30 έως και 90 λεπτά.

---

¹⁵⁴ Στις συνεντεύξεις αυτές δεν περιλαμβάνονται οι άτυπες συζητήσεις που διεξήχθησαν καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της διατριβής, είτε με άτομα που είχαν έρθει στην Ελλάδα από το εξωτερικό π.χ. για διακοπές, είτε είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα μόνιμα, από τη στιγμή που αυτές δεν είχαν τα χαρακτηριστικά συνέντευξης.

Ημι-δομημένα ερωτηματολόγια

Στις περιπτώσεις εκείνες που κατέστη τεχνικά ανέφικτη η λήψη συνεντεύξεων, εστάλησαν σχετικά ερωτηματολόγια. Τα ερωτηματολόγια αυτά περιελάμβαναν αποκλειστικά ανοιχτές ερωτήσεις, γεγονός που επέτρεπε από πλευράς των ερωτώμενων ανάπτυξης, χωρίς περιορισμούς, των διηγήσεών τους, των θέσεών τους, απόψεων, εκτιμήσεων, εμπειριών και σχολίων τους.

Τα ερωτηματολόγια αυτά εστάλησαν κυρίως μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Τα ερωτηματολόγια, στην πλειονότητά τους, διέφεραν μεταξύ τους καθώς επιχειρήθηκε η προσαρμογή του καθενός στη φυσιολογία του κάθε μετανάστη. Τελικώς, ελήφθησαν 31 πλήρως συμπληρωμένα ερωτηματολόγια.

Πριν την οριστικοποίηση του οδηγού συνέντευξης καθώς και των ερωτηματολογίων, προηγήθηκε η διεξαγωγή “Έρευνας πιλότου” (pilot study), με τη συμμετοχή οκτώ ατόμων (διεξήχθησαν τρεις συνεντεύξεις και συμπληρώθηκαν πέντε ερωτηματολόγια).

Την ανάλυση και επεξεργασία των αποτελεσμάτων της ποιοτικής έρευνας διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό το γεγονός ότι οι θεματικές ενότητες του οδηγού συνέντευξης βρίσκονταν –σκοπίμως– σε πλήρη αντιστοιχία με τα επιμέρους ερωτήματα του ερωτηματολογίου.

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα

Όσον αφορά την ταυτότητα του δείγματος, οι συμμετέχοντες στην έρευνα μπορούν να χωριστούν σε δύο διαφορετικές και διακριτές μεταξύ τους κατηγορίες (βλ. Πίνακα 1 προσαρτήματος).

Η πρώτη περιλαμβάνει τα νέα σε ηλικία άτομα (έως και 40 ετών) με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που μετανάστευσαν από την ευρύτερη περιοχή της

πρωτεύουσας το 2009 και έπειτα¹⁵⁵ και κατά τη διεξαγωγή της έρευνας διέμεναν μόνιμα στο εξωτερικό για περίοδο, η οποία ήταν, ή αναμενόταν να είναι, τουλάχιστον 12 μήνες¹⁵⁶.

Η δεύτερη περιλαμβάνει τα νέα σε ηλικία άτομα (έως 40 ετών) με Ελληνική υπηκοότητα και πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που επέστρεψαν από το εξωτερικό στην Ελλάδα το 2009 και έπειτα¹⁵⁷ και κατά τη διεξαγωγή της έρευνας διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας¹⁵⁸.

Ο βασικός λόγος επιλογής των δύο παραπάνω κατηγοριών ήταν η πληρέστερη μελέτη και κατανόηση του φαινομένου της μετανάστευσης των νέων Ελλήνων επιστημόνων καθώς και των επιπτώσεων που αυτό έχει στην περιοχή καταγωγής των μεταναστών, δεδομένου ότι πολλές σχετικές μελέτες, εστιάζουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον αποκλειστικά στο πρώτο σκέλος του φαινομένου, στην εξερχόμενη δηλαδή μετανάστευση –και στις επακόλουθες συνέπειές της– και όχι στο δεύτερο, στην εισερχόμενη δηλαδή μετανάστευση, η οποία όμως, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πρώτη.

Τα αυστηρά αυτά κριτήρια, που έπρεπε να πληρούν οι συμμετέχοντες, οδήγησαν στην εύρεση των αρχικών συμμετεχόντων στην έρευνα μέσω φίλων, γνωστών και συγγενών, ενώ για τους λοιπούς συμμετέχοντες υιοθετήθηκε η μέθοδος της «χιονοστιβάδας», που οι πρώτοι υποδείκνυαν άλλα άτομα, των οποίων γνώριζαν το προφίλ τους και κατ' επέκταση το κατά πόσον πληρούσαν τα παραπάνω κριτήρια, προκειμένου να συμμετάσχουν στην έρευνα.

Στους συμμετέχοντες της έρευνας, για να διατηρηθεί η ανωνυμία τους, αποδόθηκαν ψευδώνυμα. Τα ψευδώνυμα αυτά προέκυψαν είτε μετά από δική τους πρόταση, είτε τους δόθηκαν τυχαία.

---

¹⁵⁵ Το κριτήριο αυτό ετέθη προκειμένου να εξεταστεί ο βαθμός που η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρεάζει την απόφαση κάποιου να μεταναστεύσει σήμερα από τη χώρα.

¹⁵⁶ Τα παραπάνω κριτήρια ίσχυαν σωρευτικά. Θέτοντας το κριτήριο αυτό αποκλείονται οι περιπτώσεις μετακίνησης φοιτητών μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων πχ. Erasmus/Socrates, ατόμων για τουρισμό και περιήγηση, για ταξίδια για επαγγελματικούς λόγους, απασχόληση στο εξωτερικό ορισμένου χρόνου για διάστημα λιγότερο του ενός έτους, για νοσηλεία στο εξωτερικό κ.ά, εναρμονιζόμενοι με τον ορισμό του «εξερχόμενου μετανάστη», όπως αυτός διατυπώνεται στο κεφάλαιο 2.

¹⁵⁷ Το κριτήριο αυτό ετέθη προκειμένου να εξεταστεί ο βαθμός που η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρεάζει την απόφαση κάποιου να επιστρέψει σήμερα στη χώρα.

¹⁵⁸ Τα παραπάνω κριτήρια ίσχυαν και στην περίπτωση αυτή σωρευτικά.

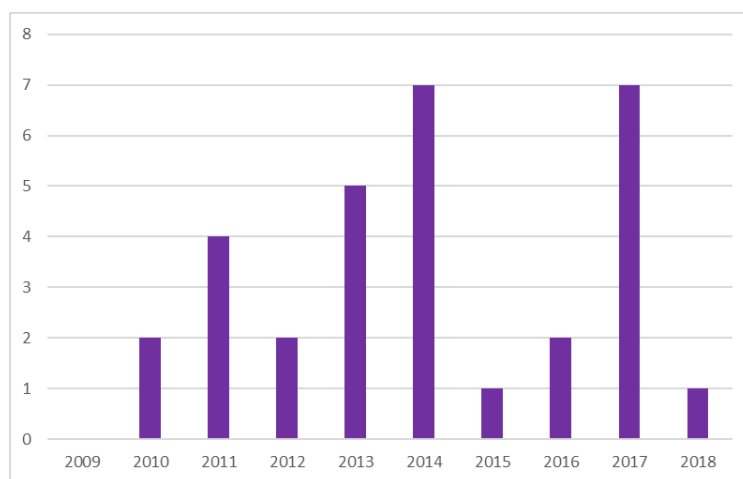
6.2 Φυσιογνωμία των συμμετεχόντων στην έρευνα

Στην ποιοτική έρευνα που διεξήχθη την περίοδο 10/7/2016 έως 2/7/2018 συμμετείχαν 54 άτομα.

Οι 31 ήταν άτομα που μετανάστευσαν από την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας μετά το 2009 (Γράφημα 48) και κατά τη συμμετοχή τους στην έρευνα εξακολουθούσαν να βρίσκονται στο εξωτερικό (Πίνακας 1 προσαρτήματος).

ΓΡΑΦΗΜΑ 48

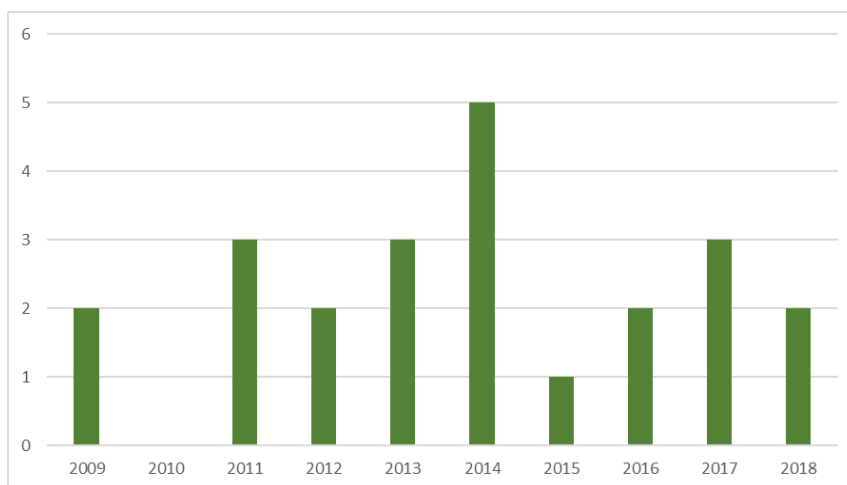
Έτος μετανάστευσης από την Ελλάδα των συμμετεχόντων στην έρευνα/μεταναστών

Οι υπόλοιποι 23 επέστρεψαν στη χώρα το 2009 και έπειτα (Γράφημα 49) και κατά τη συμμετοχή τους στην έρευνα διέμεναν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας (Πίνακας 1 προσαρτήματος).

ΓΡΑΦΗΜΑ 49

Έτος επιστροφής στην Ελλάδα των συμμετεχόντων στην έρευνα/παλιννοστησάντων

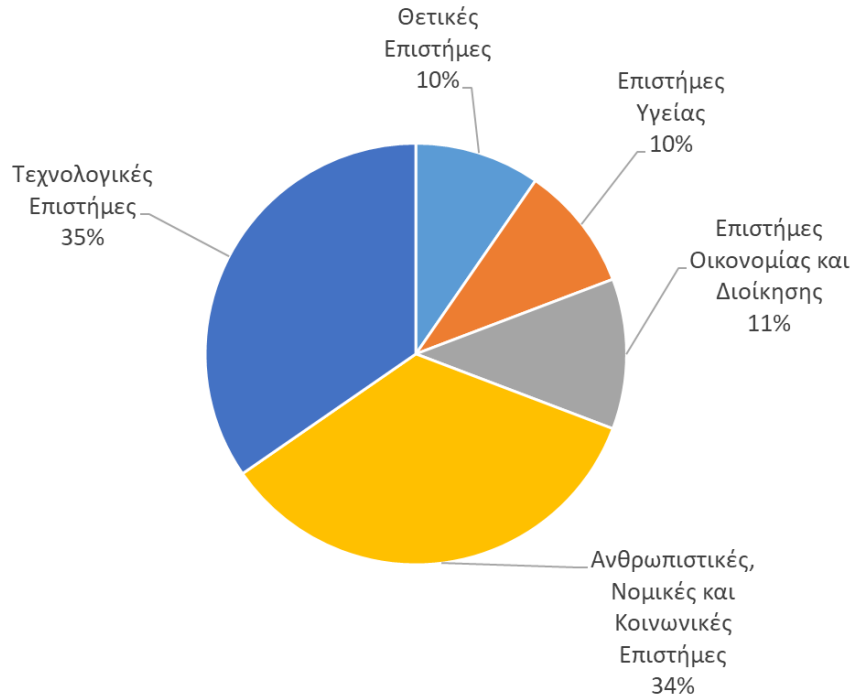
Στο εξής, η πρώτη κατηγορία θα αναφέρεται χάριν συντομίας ως “μετανάστες” και η δεύτερη ως “παλιννοστήσαντες”.

Ο μέσος όρος της ηλικίας των μεταναστών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν τα 31 έτη ενώ των παλιννοστησάντων τα 32 έτη¹⁵⁹. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων δεν ήταν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας έγγαμοι και δεν είχαν αποκτήσει τέκνα. Επίσης, τα άτομα που δείγματος προέρχονταν στην πλειονότητά τους από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους (Γράφημα 50).

¹⁵⁹ Για περισσότερα βλ. Πίνακα 1 προσαρτήματος.

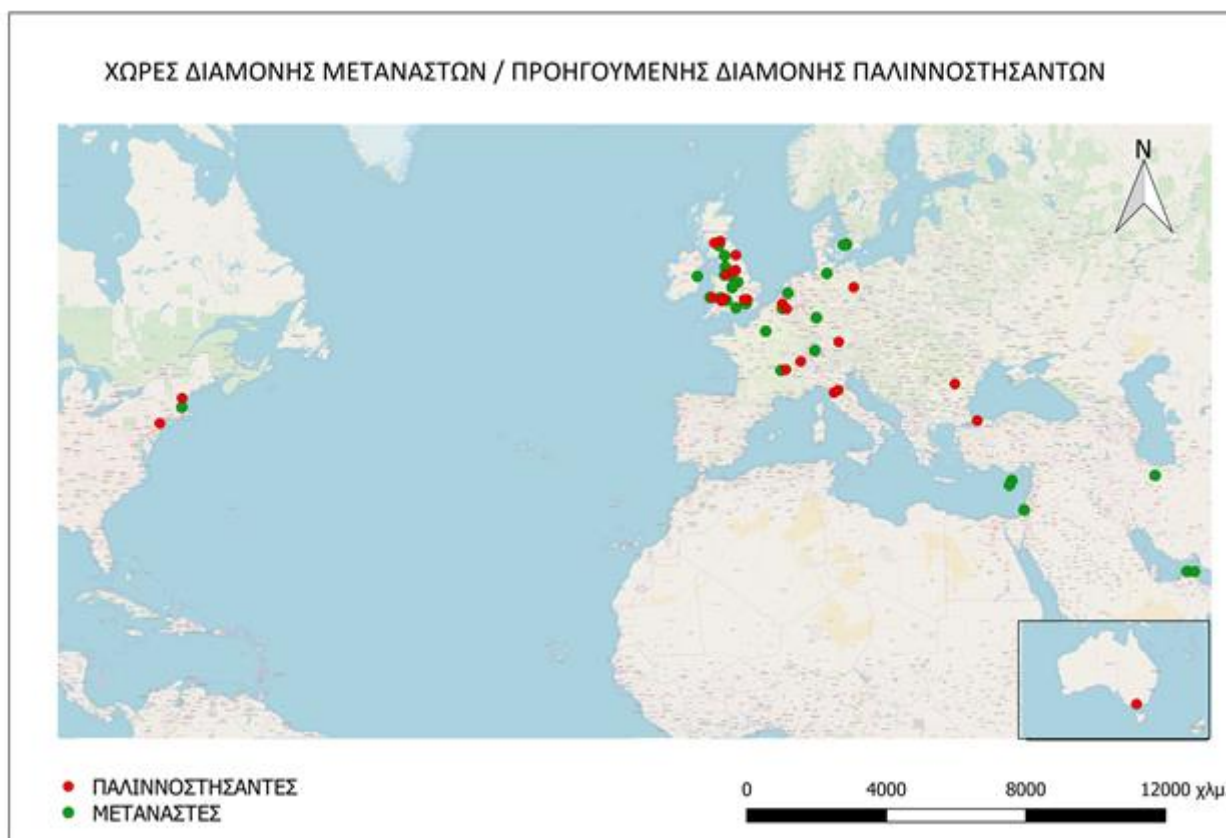
ΓΡΑΦΗΜΑ 50

Πεδίο σπουδών συμμετεχόντων στην έρευνα

Τέλος, όσον αφορά τις χώρες προορισμού/ προηγούμενης διαμονής των συμμετεχόντων στην έρευνα, η συντριπτική πλειονότητά τους διαμένει ή διέμενε σε χώρες της Ευρώπης και της Β. Αμερικής (Χάρτης 7). Αυτό συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος και σημαντικότερος είναι ότι χώρες όπως το Η.Β. έχουν πλέον αναδειχθεί ως πολύ σημαντικοί πόλοι έλξης των νέων Ελλήνων επιστημόνων. Ο δεύτερος σχετίζεται με το γεγονός ότι η εύρεση των αρχικών συμμετεχόντων στηρίχθηκε σε προσωπικές γνωριμίες καθώς και στη μέθοδο της «χιονοστιβάδας» που ακολούθησε.

ΧΑΡΤΗΣ 7

6.3. Βασικοί λόγοι επιλογής των συγκεκριμένων χωρών από τους μετακινηθέντες

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα (τόσο των μεταναστών όσο και των παλιννοστησάντων), ως βασικότεροι λόγοι και κριτήρια επιλογής των παραπάνω χωρών, αναδείχθηκαν:

α) Η γλώσσα της χώρας προορισμού

Το γεγονός ότι η γλώσσα αποτελεί πολύ σημαντικό παράγοντα επιλογής της χώρας προορισμού ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό και την προτίμηση των Ελλήνων επιστημόνων για μετανάστευση σε χώρες που χρησιμοποιείται η Ελληνική (πχ. Κύπρος) ή η αγγλική γλώσσα (πχ. Η.Β., ΗΠΑ).

Ακόμη, ορισμένοι που μετανάστευσαν σε χώρες εκτός του Η.Β. πχ. για σπουδές όπως στην Ολλανδία ή τη Ρουμανία, ανέφεραν ότι παρακολούθησαν αγγλόφωνο κύκλο μαθημάτων/πρόγραμμα σπουδών.

β) Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη χώρα προέκυψε κάποια ενδιαφέρουσα πρόταση για εργασία ή σπουδές / ότι εκεί έγιναν δεκτοί για εργασία ή για σπουδές

Ο παράγοντας αυτός βρίσκεται σε συνάρτηση με τους βασικούς λόγους μετανάστευσης των νέων επιστημόνων στο εξωτερικό, σήμερα (βλ. ενότητες 6.5.2 και 6.6.2 που ακολουθούν).

γ) Το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας προορισμού, το πρόγραμμα σπουδών των Πανεπιστημίων της συγκεκριμένης χώρας, το κύρος και η καλή φήμη των Πανεπιστημίων εκεί

Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι πολλοί νέοι μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό για λόγους εκπαιδευτικούς (βλ. ενότητες 6.5.2 και 6.6.2 που ακολουθούν).

δ) Η ύπαρξη εκεί ευκαιριών απασχόλησης (γενικότερα)

Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι πολλοί νέοι επιστήμονες μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό για λόγους επαγγελματικούς ή εκπαιδευτικούς, με την προσδοκία όμως να παραμείνουν στη συνέχεια εκεί προς ανεύρεση εργασίας (βλ. ενότητες 6.5.2 και 6.6.2 που ακολουθούν).

ε) Η ύπαρξη εκεί οικείων τους προσώπων (φίλοι και συγγενείς)¹⁶⁰

Από ορισμένους αναφέρθηκε ότι η ύπαρξη εκεί οικείων τους προσώπων συνέβαλε στην ομαλότερη ένταξή τους στη χώρα προορισμού τους και στην ευκολότερη αντιμετώπιση των δυσκολιών που εκεί αντιμετώπισαν (πχ. εύρεση σπιτιού, κοινωνική ένταξη).

---

¹⁶⁰ Αρκετοί ερωτώμενοι ανέφεραν ότι ακόμα ένα μέλος της οικογένειάς τους μετανάστευσε από την Ελλάδα στο εξωτερικό μετά το 2009. Πρόκειται κυρίως για τα αδέρφια τους ή τους/τις συζύγους τους.

η) Το γεγονός ότι η χώρα προορισμού τους ήταν κράτος-μέλος της ΕΕ

Ο παράγοντας αυτός αναφέρθηκε με το σκεπτικό ότι α) η είσοδος και η μακροχρόνια παραμονή στις χώρες μέλη της ΕΕ είναι ευκολότερη σε σχέση με άλλες χώρες του εξωτερικού καθώς δεν απαιτείται η έκδοση βίζας ή πράσινης κάρτας, β) υπάρχει εξοικείωση με το νόμισμα όταν η χώρα προορισμού αποτελεί μέλος της Ευρωζώνης και γ) οι Έλληνες υπήκοοι μπορούν να απολαμβάνουν ορισμένα σημαντικά δικαιώματα στις χώρες προορισμού τους (αντίστοιχα με εκείνα που απολαμβάνουν και οι ίδιοι οι πολίτες της χώρας εγκατάστασής τους) από τη στιγμή που η Ελλάδα αποτελεί ένα από τα 28 κράτη μέλη της ΕΕ¹⁶¹.

Επίσης, ως λοιποί λόγοι διατυπώθηκαν και οι ακόλουθοι:

- Το βιοτικό επίπεδο και η ποιότητα ζωής της χώρας προορισμού
- Το κόστος των σπουδών και το ύψος των διδάκτρων φοίτησης, δεδομένου ότι πολλοί νέοι μεταναστεύουν στο εξωτερικό για λόγους εκπαιδευτικούς
- Η προηγούμενη παραμονή στη χώρα (εξοικείωση με τη ζωή εκεί)

Ορισμένοι από τους ερωτώμενους εμφανίστηκαν αρκετά εξοικειωμένοι με τη ζωή και την καθημερινότητα της χώρας προορισμού τους καθώς κάποιοι την είχαν επισκεφτεί και στο παρελθόν για λόγους αναψυχής (πχ. διακοπές) ή εκπαιδευτικούς (πχ. απόκτηση κάποιου άλλου τίτλου σπουδών εκεί στο παρελθόν ή Erasmus).

- Η γνώμη άλλων ατόμων με σχετική εμπειρία στο αντικείμενο (πχ. επιβλέπων καθηγητής) ή με σχετική εμπειρία διαμονής στη συγκεκριμένη χώρα (πχ. γνωστοί και φίλοι με εμπειρία προηγούμενης διαμονής εκεί για σπουδές ή εργασία)
- Το ύψος των μισθών, οι συνθήκες απασχόλησης και η ύπαρξη ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης στη χώρα προορισμού

---

¹⁶¹ βλ. υποσημείωση 162.

Ο παράγοντας αυτός σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι πολλοί νέοι επιστήμονες μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό για λόγους επαγγελματικών ή εκπαιδευτικών, με την προσδοκία όμως να παραμείνουν στη συνέχεια εκεί προς ανεύρεση εργασίας.

- Η ύπαρξη υποτροφίας για τη συγκεκριμένη χώρα (βλ. ενότητα 6.10 που ακολουθεί)
- Η αναγνώριση του τίτλου σπουδών στην Ελλάδα, δεδομένου ότι σκοπός αρκετών είναι μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στο εξωτερικό, η επιστροφή τους στη χώρα (βλ. ενότητες 6.5.6 και 6.6.5 που ακολουθούν)
- Η ύπαρξη διπλής υπηκοότητας (Ελληνικής και άλλης)

Η ύπαρξη διπλής υπηκοότητας εμφανίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις να παίζει σημαντικό λόγο στην επιλογή της χώρας προορισμού, ενώ σε άλλες όχι¹⁶².

- Το ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη χώρα λόγω κουλτούρας, θρησκείας κτλ.

Παρ' όλα αυτά, συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι παραπάνω λόγοι εμφανίζονται να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των ερωτηθέντων, ανάλογα με το σκοπό της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό (σπουδές ή εργασία), τα επιμέρους χαρακτηριστικά των χωρών προορισμού τους, τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτές και τα λοιπά, προσωπικά χαρακτηριστικά των μεταναστών.

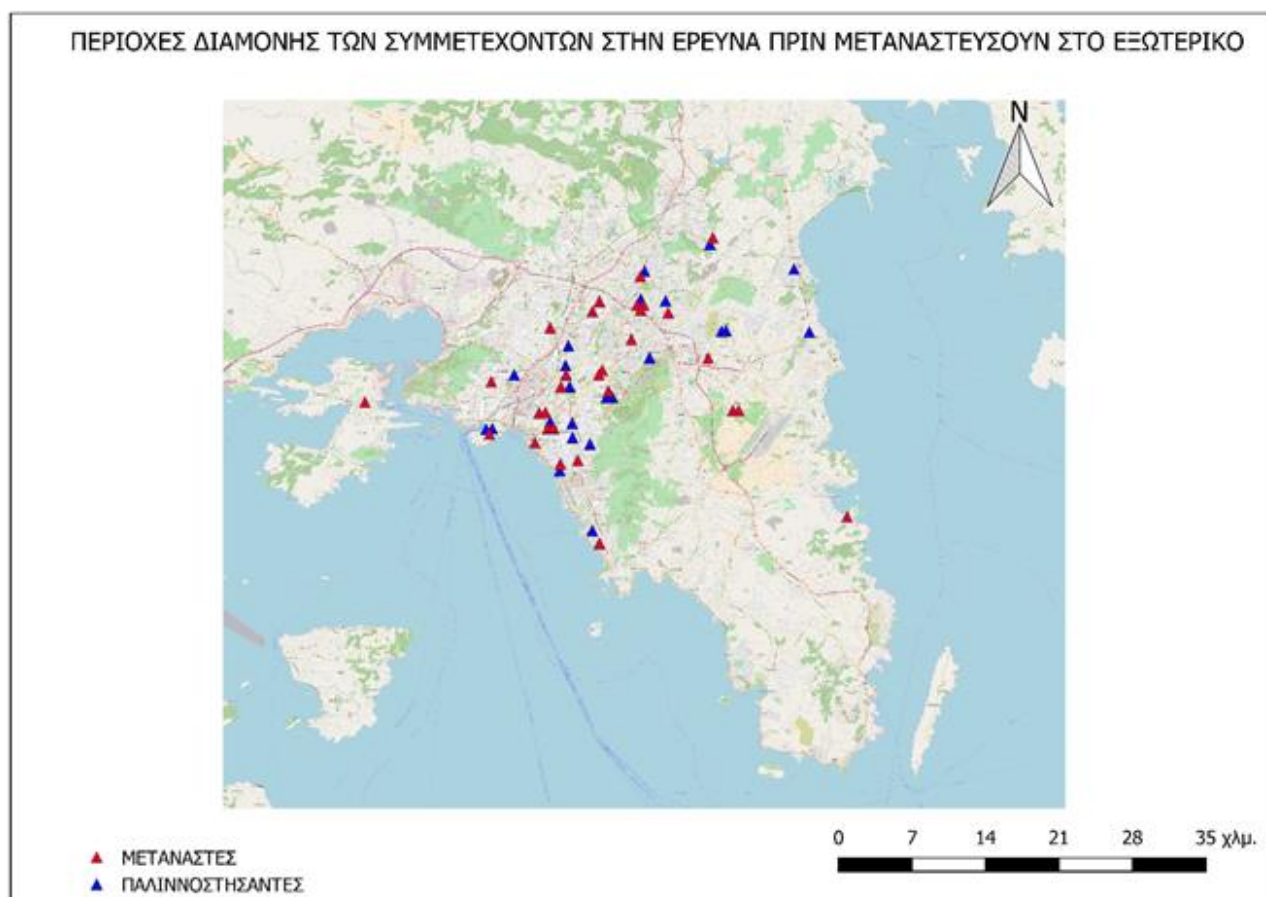
---

¹⁶² Για παράδειγμα, ο Αριστείδης (36 ετών, μετανάστης), ανέφερε ότι η διπλή υπηκοότητά του (Ελληνική και Ιρανική) συνέβαλε καθοριστικά στην λήψη της απόφασής του για μετανάστευση του στο Ιράν, για γραφειοκρατικούς κυρίως λόγους. Αντίθετα, ο Σταύρος (27 ετών, μετανάστης), ανέφερε ότι παρ' ότι έχει και Καναδική υπηκοότητα, επέλεξε για τη συνέχιση των σπουδών του, την Ολλανδία (και όχι τον Καναδά) για λόγους οικονομικούς (κόστος ζωής, δίδακτρα σπουδών κ.ά.), με το σκεπτικό ότι στην Ολλανδία, ως ευρωπαίος πολίτης, απολαμβάνει αρκετά από τα δικαιώματα που απολαμβάνουν και οι ίδιοι οι Ολλανδοί, ως μέλος της Ελλάδας στην ΕΕ.

6.4. Περιοχές προηγούμενης διαμονής των συμμετεχόντων στην έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό

Στον Χάρτη 8, αποτυπώνονται οι περιοχές προέλευσης/ μόνιμης κατοικίας των συμμετεχόντων στην έρευνα πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, εντός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας.

ΧΑΡΤΗΣ 8

6.5. Βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών / συμμετεχόντων στην έρευνα

6.5.1 Επίπεδο εκπαίδευσης

Το επίπεδο εκπαίδευσης των μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα χαρακτηρίζεται ως πολύ υψηλό καθώς περίπου δυο στους τρεις ερωτώμενους είναι άτομα με τουλάχιστον ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα (βλ. Γράφημα 51).

ΓΡΑΦΗΜΑ 51

Επίπεδο εκπαίδευσης μεταναστών / συμμετεχόντων στην έρευνα

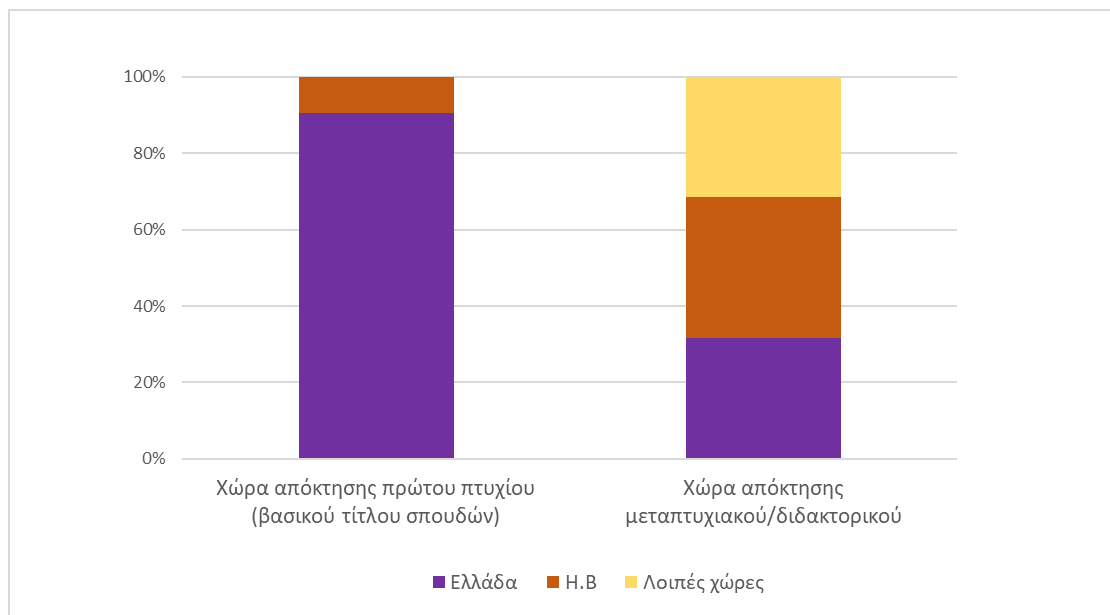

Στην κατηγορία «κάτοχος μεταπτυχιακού» δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι είναι απόφοιτοι πολυτεχνικών σχολών ή σχολών ιατρικής πενταετούς φοίτησης παρά μόνο όσοι απέκτησαν μεταπτυχιακό τίτλο μετά την ολοκλήρωση των βασικών τους σπουδών. Επίσης, δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι είναι απόφοιτοι της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης, οι κάτοχοι δύο μεταπτυχιακών καθώς και όσοι είναι ήδη υποψήφιοι διδάκτορες καθώς οι συγκεκριμένες κατηγορίες αναφέρονται ξεχωριστά.

Τα περισσότερα άτομα αποφοίτησαν από δημόσιο σχολείο (σε ποσοστό 71%), έλαβαν τον βασικό τίτλο σπουδών τους στην Ελλάδα (σε ποσοστό 94%) και τους λοιπούς τίτλους σπουδών τους στο εξωτερικό (σε ποσοστό 62%) (Γράφημα 52).

ΓΡΑΦΗΜΑ 52

Χώρες απόκτησης των τίτλων σπουδών των μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα

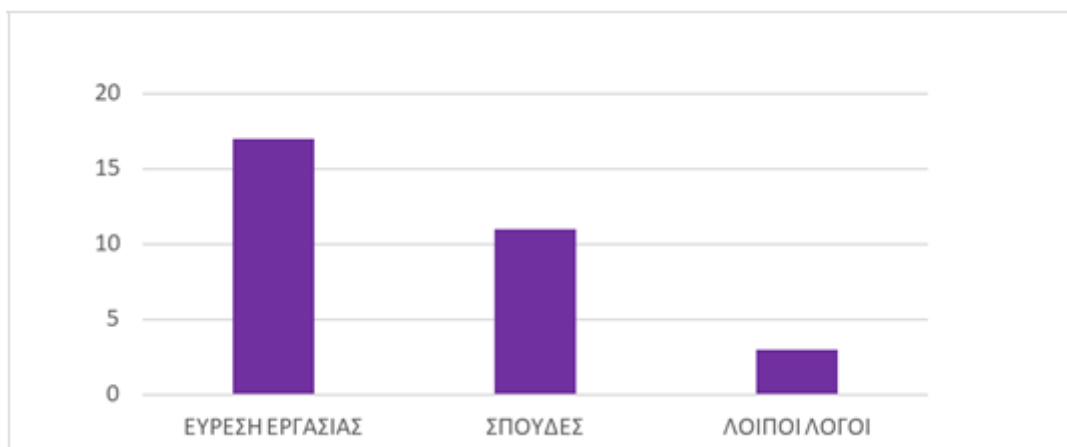

6.5.2 Βασικοί λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό

Προσπαθώντας να ομαδοποιήσουμε τους σημαντικότερους λόγους μετανάστευσης στο εξωτερικό, παρατηρούμε ότι μπορούμε να τους κατατάξουμε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους επαγγελματικούς (πχ. εύρεση εργασίας), η δεύτερη τους εκπαιδευτικούς (πχ. σπουδές) και η τρίτη τους λοιπούς, προσωπικούς, λόγους (Γράφημα 53).

ΓΡΑΦΗΜΑ 53

Βασικός λόγος μετανάστευσης των μεταναστών / συμμετεχόντων στην έρευνα

Στο παραπάνω Γράφημα, στην κατηγορία «σπουδές» εντάσσονται τα άτομα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό με σκοπό την συνέχιση των σπουδών τους εκεί. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και τα άτομα που μετανάστευσαν για εκπόνηση διδακτορικού, ανεξαρτήτως του εάν ταυτόχρονα απασχολούνται και αμείβονται πχ. ως ερευνητές στο εξωτερικό καθώς και τα άτομα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για σπουδές, ανεξαρτήτως της ύπαρξης, ή μη, της προσδοκίας να παραμείνουν μετέπειτα εκεί και για εργασία. Στην κατηγορία «εύρεση εργασίας» εντάσσονται τα άτομα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό με σκοπό, αποκλειστικά, την εύρεση εργασίας και όχι την συνέχιση των σπουδών τους εκεί.

Ωστόσο, η κατηγοριοποίηση αυτή –στην πραγματικότητα– δεν είναι πάντα εύκολη καθώς υπάρχουν και περιπτώσεις που οι νέοι επιστήμονες μεταναστεύουν στο εξωτερικό αρχικά για σπουδές, με την προσδοκία όμως μετά να παραμείνουν εκεί και για εργασία και άλλες που οι νέοι επιστήμονες μεταναστεύουν στο εξωτερικό για σπουδές, όντας όμως ταυτόχρονα και εργαζόμενοι.

6.5.3 Ειδικότεροι λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό

Ως ειδικότεροι λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό από την ευρύτερη περιοχή της Πρωτεύουσας, προς αναζήτηση εργασίας, αναφέρθηκαν η αδυναμία εύρεσης μιας απασχόλησης σχετική με το αντικείμενο των σπουδών τους και η οποία να ανταποκρίνεται στα προσόντα τους, ο μεγάλος χρόνος αναζήτησης εργασίας, το χαμηλό ύψος των μισθών, η υποαπασχόληση, οι δύσκολες συνθήκες εργασίας (πχ. το εξαντλητικό ωράριο), η υψηλή φορολογία,

η έλλειψη σταθερότητας στην εργασία, η δυσκολία για επαγγελματική ανέλιξη καθώς και το αντικείμενο των σπουδών τους που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αρκετά εξειδικευμένο και με χαμηλή ζήτηση στην αγορά εργασίας της χώρας. Επίσης, ως επιπλέον λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό αναφέρθηκαν από τους ερωτώμενους η έλλειψη έμπρακτης αναγνώρισης και αξιοποίησης των αριστούχων, η αναξιοκρατία και η έλλειψη σημαντικών πρωτοβουλιών για την αύξηση της απασχόλησης των νέων επιστημόνων που εκτιμούν ότι υφίστανται στη χώρα καθώς και το αίσθημα ανασφάλειας που αισθάνονται για το μέλλον στον επαγγελματικό τους τομέα.

Ορισμένοι από τους παραπάνω παράγοντες (όπως η δυσκολία εύρεσης απασχόλησης στο αντικείμενο των σπουδών τους και η μακρά περίοδος αναζήτησης εργασίας στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας) εμφανίζονται να αποτελούν για αρκετούς πολύ σημαντικούς λόγους μετανάστευσης στο εξωτερικό. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του Δαβίδ (31, μετανάστης), ο οποίος μετά από ανεπιτυχή αναζήτηση περίπου τριών ετών εργασίας στο αντικείμενό του, στην πόλη της Αθήνας, ως εκπαιδευτικός, και παρά τα υψηλά προσόντα που κατείχε (υψηλές επιδόσεις στις εξετάσεις εισαγωγής στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, ιδιαιτέρως υψηλός βαθμός πτυχίου, μεταπτυχιακό, άριστη γνώση ξένων γλωσσών κτλ.), αποφάσισε –τελικώς– να μεταναστεύσει στο Ισραήλ προκειμένου να βρει εκεί απασχόληση.

Αντίστοιχα, όσον αφορά τους λόγους μετανάστευσης στο εξωτερικό για *σπουδές*, οι ερωτώμενοι ανέφεραν ως βασικούς παράγοντες που συνέβαλαν την λήψη αυτής τους της απόφασής τους ακόλουθους:

α) την αυξημένη πιθανότητα εύρεσης εργασίας στο αντικείμενό τους μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στο εξωτερικό, την ευκολότερη πρόσβαση σε υψηλού επιπέδου ερευνητικά κέντρα καθώς και την καλύτερη επαγγελματική αναγνώριση και αποκατάσταση σε διεθνές επίπεδο, δεδομένου ότι για πολλούς ερωτώμενους η απόκτηση ενός πτυχίου στο εξωτερικό αποτελεί το πρώτο βήμα για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας της χώρας προορισμού τους και κατ' επέκταση την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας στο αντικείμενο των σπουδών τους (εφόδια τα οποία αρκετοί επιδιώκουν να τους χρησιμεύσουν και σε μια ενδεχόμενη επιστροφή τους, μετέπειτα, στην Ελλάδα¹⁶³),

---

¹⁶³ βλ. περισσότερα στις ενότητες που ακολουθούν.

β) το αντικείμενο των σπουδών¹⁶⁴, το πρόγραμμα σπουδών, την ποικιλία των μαθημάτων, την υλικοτεχνική υποδομή των ξένων πανεπιστημίων και την υψηλή ποιότητα των εκπαιδευτικών συστημάτων ορισμένων χωρών του εξωτερικού,

γ) το συνολικό κόστος των σπουδών στο εξωτερικό σε σχέση με το αντίστοιχο στην Ελλάδα, το –πολύ χαμηλό– ύψος των διδάκτρων ορισμένων χωρών του εξωτερικού, τη δυσκολία εύρεσης κάποιας υποτροφίας για συνέχιση των σπουδών τους στην Ελλάδα¹⁶⁵,

δ) τη δυσκολία εισόδου στο προπτυχιακό ή μεταπτυχιακό τμήμα της επιλογής τους στην Ελλάδα (πχ. λόγω του απαιτούμενου πολύ υψηλού βαθμού στις εξετάσεις εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, της ύπαρξης απαιτητικών εξετάσεων για την εισαγωγή τους στο μεταπτυχιακό της επιλογής τους, των περιορισμένων θέσεων για φοιτητές στο μεταπτυχιακό της επιλογής τους) και

ε) τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα Ελληνικά Πανεπιστήμια (πχ. η μη τήρηση των προβλεπόμενων προγραμμάτων σπουδών, παρατεταμένες καταλήψεις, έντονη παρουσία των κομμάτων που ορισμένες φορές επεμβαίνει ακόμα και στην ομαλή λειτουργία τους).

Τέλος, κάποιοι από τους νέους επιστήμονες του δείγματος που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για λόγους *προσωπικούς* ανέφεραν ως βασικό λόγο την επιθυμία τους να ακολουθήσαν τον/την σύζυγό τους στο εξωτερικό ή απλώς την επιθυμία τους να ζήσουν εκτός Ελλάδας (βλ. ενότητα 6.5.4 που ακολουθεί).

Συμπερασματικά, πάντως, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η φράση του Derruau (1987: 134) ότι δηλαδή *«μεταναστεύει κανείς, όταν συνειδητοποιεί ότι κάπου αλλού θα μπορούσε να ζήσει καλύτερα»* φαίνεται να συμπεριλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό όλους τους επιμέρους λόγους, που οι ερωτώμενοι επικαλέστηκαν, της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό.

---

¹⁶⁴ Ορισμένοι τομείς και πεδία σπουδών με τα οποία ορισμένοι Έλληνες επιστήμονες θέλουν να ασχοληθούν και να εξειδικευτούν δεν είναι διαθέσιμα ή επαρκώς ανεπτυγμένα στην Ελλάδα. Για περισσότερα βλ. την ενότητα 6.5.4 που ακολουθεί.

¹⁶⁵ Για περισσότερα βλ. την ενότητα 6.10

6.5.4 Ο ρόλος της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα στη λήψη της απόφασης για μετανάστευση στο εξωτερικό

Παρατηρώντας τους παραπάνω λόγους μετανάστευσης των νέων επιστημόνων/ συμμετεχόντων στην έρευνα/μεταναστών, παρατηρούμε ότι ορισμένοι σχετίζονται άμεσα με τις συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα και την αγορά εργασίας της πόλης της Αθήνας, απόρροια της οικονομικής κρίσης, όπως είναι η δυσκολία εύρεσης εργασίας στο αντικείμενο των σπουδών τους και τα υψηλά επίπεδα ανεργίας των νέων¹⁶⁶.

- Για ποιο λόγο τελικά αποφασίσατε να μεταναστεύσετε και να αναζητήσετε εργασία στο εξωτερικό; Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας να μεταναστεύσετε;

- Δεν υπήρχαν θέσεις εργασίας πάνω στο αντικείμενο των σπουδών μου (μηχανικός αεροσκαφών). Η οικονομική κρίση ήταν ένας κύριος παράγοντας για την απόφασή μου αυτή (Πηνελόπη, 26 ετών, μετανάστρια).

- Αναζήτησα εργασία αμέσως μετά τις σπουδές μου, χωρίς να εργαστώ στη Ελλάδα. Ναι με επηρέασε. Ο λόγος ήταν η έλλειψη ευκαιριών επαγγελματικής αποκατάστασης στο αντικείμενό μου (μηχανολόγος μηχανικός) (Κυριακός, 27 ετών, μετανάστης).

- Ναι, διότι η εύρεση εργασίας στο αντικείμενο των σπουδών μου (Δημόσια υγεία) ήταν απελπιστικά δύσκολη (Γιούλη, 35 ετών, μετανάστρια).

Κάποιους, μάλιστα, οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας (πχ. υψηλά επίπεδα ανεργίας) τους οδήγησαν στο να μην συνεχίσουν τις σπουδές τους στη χώρα.

¹⁶⁶ Το σύνολο των ερωτηθέντων που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για εργασία δήλωσαν είτε ότι αναζήτησαν πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό εργασία στην Ελλάδα, είτε ότι εργάστηκαν στην Ελλάδα για ένα διάστημα πριν πάρουν την απόφαση για μετανάστευση στο εξωτερικό.

- Εξετάσατε το ενδεχόμενο να συνεχίσετε τις σπουδές σας στην Ελλάδα πριν κάνετε την αίτηση στο εκπαιδευτικό ίδρυμα του εξωτερικού και αν όχι για ποιο λόγο;

- Όχι, [...] σκοπός μου ήταν η επαγγελματική αποκατάσταση [...] στην ουσία προέβλεψα ότι δεν θα μπορούσα να βρω δουλειά στην Ελλάδα,, οπότε θεώρησα πιο σωστό να το κάνω (το μεταπτυχιακό μου) στο εξωτερικό, οπότε δεν ασχολήθηκα καν με το να κάνω μεταπτυχιακό στην Ελλάδα (Σταύρος, 27 ετών, μετανάστης).

- Όχι, λόγω του υψηλού επιπέδου ανεργίας [...] λόγω της αβεβαιότητας και της ανεργίας στην Ελλάδα θεώρησα άσκοπο και χάσιμο χρόνου να μείνω για να δουλεύω ευκαιριακά χωρίς συγκεκριμένο πλάνο (Ζαχαρίας, 32, μετανάστης).

Αντίθετα, άλλοι λόγοι δεν φαίνεται να σχετίζονται άμεσα με την οικονομική κρίση στη χώρα. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρονται τα ακόλουθα.

Ο Μάξιμος (27 ετών, κάτοικος του εξωτερικού), ανέφερε ως βασικούς λόγους που αποφάσισε να συνεχίσει τις σπουδές του στο εξωτερικό, πρώτον, το γεγονός ότι το αντικείμενο που επέλεξε να ασχοληθεί (σπουδές στην ακουστική) ήταν πολύ εξειδικευμένο και δεν υπήρχε στην Ελλάδα (αν και εξέτασε προηγουμένως το ενδεχόμενο να συνεχίσει τις σπουδές του στην Ελλάδα, δεν βρήκε κάτι που να τον “κρατήσει”, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε) και δεύτερον, ότι ήθελε να δοκιμάσει τον εαυτό του σε κάτι το τόσο καινούργιο.

Αντίστοιχα, η Νάνσυ (27 ετών, μετανάστρια) ανέφερε ότι μετανάστευσε στο εξωτερικό, με σκοπό την πραγματοποίηση των σπουδών της εκεί για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος σχετιζόταν με το γεγονός ότι στην Ελλάδα ήταν αδύνατον να σπουδάσει στον κλάδο και το αντικείμενο που επιθυμούσε, παρόλο που η ίδια ανέφερε ότι είχε καλή βαθμολογία, καθώς τα μόρια που απαιτούνταν για να εισαχθεί στο τμήμα της επιλογής της ήταν υψηλότερα. Ο δεύτερος σχετιζόταν με το ότι, αν και παρακολούθησε τα μαθήματα του τμήματος στο οποίο είχε αρχικά γίνει δεκτή για μερικούς μήνες στην Ελλάδα, υπήρχε την συγκεκριμένη περίοδο πολύ μεγάλη δυσκολία στην τήρηση του προβλεπόμενου προγράμματος σπουδών καθώς και ομαλής διεξαγωγής των εξετάσεων στο τέλος των αντίστοιχων εξαμήνων, λόγω παρατεταμένων καταλήψεων (όπως η ίδια χαρακτηριστικά ανέφερε), κάτι που την ενόχλησε ιδιαίτερως.

Η Άρτεμις (34 ετών, μετανάστρια) ανέφερε ότι μετανάστευσε στο εξωτερικό γιατί παντρεύτηκε έναν Κύπριο και ήθελε να είναι κοντά στο σύζυγό της, ο οποίος διαμένει μόνιμα και εργάζεται

εκεί, ώστε να δημιουργήσει εκεί την οικογένειά της. Επιπλέον, όπως η ίδια επισήμανε, η οικονομική κρίση στην Ελλάδα δεν επηρέασε καθόλου την απόφασή της να μεταναστεύσει στο εξωτερικό καθώς απασχολούνταν στην Ελλάδα σε μόνιμη θέση, στο δημόσιο, ως απόφοιτη της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης και ήταν πολύ ικανοποιημένη από την εργασία της πριν μεταναστεύσει στο εξωτερικό.

Αντίστοιχα, η Ισμήνη (35, μετανάστρια) ανέφερε ότι η οικονομική κρίση δεν επηρέασε την απόφασή της να μεταναστεύσει στο εξωτερικό αλλά η μετανάστευση προέκυψε καθαρά για προσωπικούς λόγους, από την επιθυμία της να ζήσει εκτός Ελλάδος και να γνωρίσει μια άλλη χώρα.

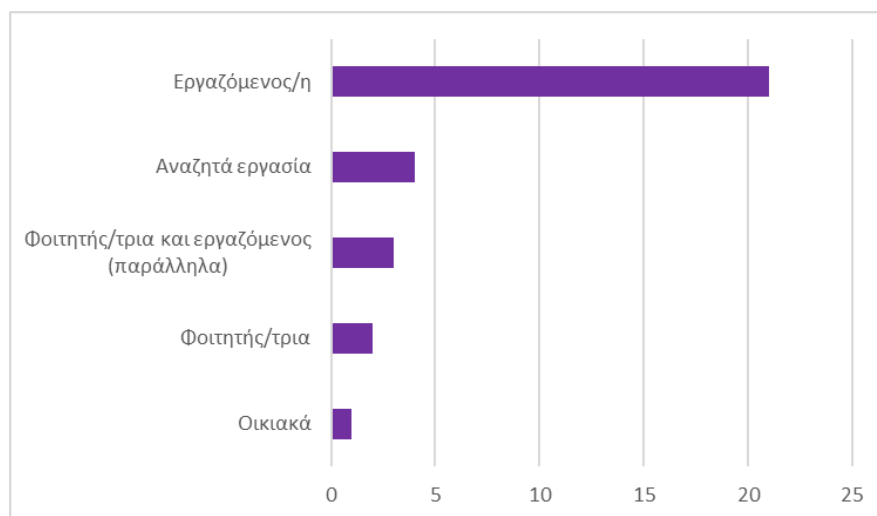
Τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις που αν και η οικονομική κρίση δεν επηρέασε τους ίδιους τους ερωτώμενους ώστε να λάβουν την απόφαση να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, επηρέασε τους/τις συζύγους τους, με αποτέλεσμα να πάρουν –και– εκείνοι (οι ερωτώμενοι) τελικώς την απόφαση να μεταναστεύσουν προκειμένου να τους ακολουθήσουν στο εξωτερικό. Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή της Λουκίας (30 ετών, μετανάστρια), η οποία ακολούθησε τον σύζυγό της στις ΗΠΑ, ο οποίος βρήκε εκεί εργασία.

6.5.5 Κύρια ασχολία τους

Μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων στην έρευνα/κατοίκων του εξωτερικού ήταν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας «εργαζόμενοι» (Γράφημα 54). Οι περισσότεροι δήλωσαν αρκετά ικανοποιημένοι από την παρούσα εργασία τους (εκεί), απασχολούμενοι σε τομείς όπως η μηχανολογία, η πληροφορική, η έρευνα, η υγεία, το ανθρώπινο δυναμικό, η αεροναυπηγική, η εκπαίδευση, ο τουρισμός κ.ά.

ΓΡΑΦΗΜΑ 54

Κύρια ασχολία μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα

Στο παραπάνω Γράφημα, στην κατηγορία «φοιτητής/τρια» εντάσσονται τα άτομα που κατά τη διεξαγωγή της έρευνας ανέφεραν ότι φοιτούσαν σε κάποιο Πανεπιστήμιο του εξωτερικού. Στην κατηγορία «φοιτητής/τρια και εργαζόμενος (παράλληλα)» εντάσσονται τα άτομα που ανέφεραν ότι ενόσω σπούδαζαν εργάζονταν κιόλας (πχ. υποψήφιοι διδάκτορες).

Παρ' όλα αυτά, ο συνολικός χρόνος εργασίας αρκετών ήταν μικρός (μικρότερος των δύο ετών). Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον σκοπό της μετανάστευσής τους (πχ. προηγούνται οι σπουδές της εύρεσης εργασίας), στην ηλικία τους και στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν/σαν ως προς την εύρεση εργασίας στο εξωτερικό (βλ. ενότητα 6.8).

6.5.6 Προϋποθέσεις επιστροφής στη χώρα και η συμβολή της κρίσης στην Ελλάδα στην απόφαση για επιστροφή από το εξωτερικό

Πολλοί ερωτώμενοι εμφανίστηκαν διατεθειμένοι να επιστρέψουν στη χώρα και να επανεγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας (περίπου το 74%), με τον εκτιμώμενο χρόνο επιστροφής τους όμως να διαφέρει σημαντικά μεταξύ τους (πχ. από 1 έως και 10 χρόνια), ανάλογα με τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις που εκείνοι έχουν θέσει προκειμένου να το πράξουν στο μέλλον.

Ειδικότερα, οι βασικότερες προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν, ανάλογα με την συχνότητα που αυτές ειπώθηκαν, ήταν οι ακόλουθες:

- Η επαγγελματική αποκατάστασή τους στην Ελλάδα/ η ύπαρξη αξιόλογων επαγγελματικών ευκαιριών στην Ελλάδα

Η εύρεση μιας κατάλληλης για εκείνους εργασίας αποτελεί μια από τις σημαντικότερες προϋποθέσεις επιστροφής τους στην Ελλάδα. Ως επιμέρους προϋποθέσεις ειπώθηκαν:

- η συνάφεια της εν λόγω θέσης εργασίας στην Ελλάδα με το αντικείμενο των σπουδών τους,
  - η δυνατότητα της εν λόγω θέσης εργασίας να τους εξασφαλίσει ένα σταθερό και ικανοποιητικό εισόδημα,
  - η ύπαρξη ευνοϊκών συνθηκών εργασίας (πχ. ασφάλεια και σεβασμός στον χώρο εργασίας) και
  - η ύπαρξη ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης και αναγνώρισης των προσόντων που αποκτήθηκαν στο εξωτερικό.
- Η σταθεροποίηση της οικονομίας της χώρας

Η γενικότερη σταθεροποίηση της οικονομίας και η αίσθηση ότι η χώρα έχει μπει σε μια πιο σταθερή πορεία ανάκαμψης, αποτελούν για αρκετούς σημαντικούς παράγοντες. Επίσης, ορισμένοι αναφέρθηκαν και στο ζήτημα της ανάγκης αναδιαμόρφωσης του φορολογικού συστήματος της χώρας για μια πιο σταθερή και δίκαιη φορολογία στην Ελλάδα (όπως οι ίδιοι χαρακτηριστικά ανέφεραν).

- Η επίτευξη του στόχου της μετανάστευσης

Η επίτευξη του (αρχικού) στόχου της μετανάστευσης αποτελεί μια επιπλέον προϋπόθεση επιστροφής από το εξωτερικό και περιλαμβάνει πχ. τη συγκέντρωση χρημάτων, την ολοκλήρωση των σπουδών ή την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας στην αλλοδαπή.

Επίσης, αναφέρθηκαν και οι ακόλουθοι παράγοντες:

- η ύπαρξη περισσότερης αξιοκρατίας στην Ελλάδα,
- η ύπαρξη σταθερής πολιτικής κατάστασης στη χώρα και η αποκομματικοποίησή της,
- η ύπαρξη οράματος και πειστικής διακυβέρνησης για τη χώρα και
- η ύπαρξη οικονομικών διευκολύνσεων (πχ. η δυνατότητα λήψης δανείου) για την δημιουργία της δικής τους επιχείρησης

Έτσι, παρατηρούμε ότι ενώ πολλοί από τους παραπάνω παράγοντες βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στη χώρα, κάποιοι άλλοι δεν φαίνεται να σχετίζονται –τουλάχιστον άμεσα– με αυτές.

Τέλος, από τη γενικότερη στάση των ερωτώμενων ως προς το ενδεχόμενο της επιστροφής τους στη χώρα προκύπτει ότι αρκετοί από τους μετανάστες/συμμετέχοντες στην έρευνα δεν φαίνεται να ζουν με το όνειρο της άμεσης επιστροφής τους στην Ελλάδα, μόλις ο βασικός σκοπός της μετανάστευσής τους ολοκληρωθεί. Αυτό πιθανότατα συνδέεται με την έλλειψη οικογενειακών υποχρεώσεων στην Ελλάδα (εν αντιθέσει με ότι ίσχυε με τους Έλληνες μετανάστες των προηγούμενων δεκαετιών), την εξοικείωση με τη ζωή στο εξωτερικό, τις προϋποθέσεις που έχουν θέσει προκειμένου να επιστρέψουν, τις δυσκολίες που εκτιμούν ότι θα αντιμετωπίσουν μετά την επιστροφή τους στη χώρα καθώς και την υιοθέτηση από πολλούς μιας στάσης “βλέποντας και κάνοντας”.

6.5.7 Πιθανότητα μετεγκατάστασής τους στο εξωτερικό

Μεγάλο μέρος των ερωτώμενων (περίπου δύο στους τρεις ερωτηθέντες) εμφανίστηκε διατεθειμένο να μεταναστεύσει σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού στο μέλλον, επικαλούμενο στην πλειονότητά του λόγους επαγγελματικούς.

Η εξοικείωση με τη ζωή στο εξωτερικό, η έλλειψη οικογενειακών υποχρεώσεων καθώς και οι σημαντικές αλλαγές που συμβαίνουν τα τελευταία χρόνια σε κάποια κράτη του εξωτερικού (πχ. το ενδεχόμενο του Brexit στο Η.Β.), αναδείχθηκαν ως σημαντικοί παράγοντες που καθιστούν τον σύγχρονο μετανάστη περισσότερο ευέλικτο και ανοιχτό στην προοπτική μια νέας μετεγκατάστασής του σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού.

- Κρίνετε πιθανή τη μετεγκατάστασή σας στο μέλλον σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού και αν ναι, για ποιο λόγο;

- «Ναι, ως πολίτης του κόσμου πλέον, σε περίπτωση που η οικονομική και φορολογική κατάσταση της χώρας μεταβληθεί προς το χειρότερο και εν όψει Brexit» (Χρυσούλα, 37 ετών, μετανάστρια).

6.5.8 Εκτίμησή τους σχετικά με τη συμβολή της παραμονής τους στο εξωτερικό, θετικά, στον τόπο καταγωγής τους

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι εμφανίστηκαν να υιοθετούν μια σχετικά θετική στάση απέναντι στη συμβολή της παραμονής τους στο εξωτερικό στον τόπο καταγωγής τους.

Οι τομείς τους οποίους οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι η παραμονή τους στο εξωτερικό θεωρούν ότι συμβάλει –ή θα μπορούσε στο μέλλον να συμβάλει– θετικά στον τόπο καταγωγής τους είναι οι ακόλουθοι:

- Στην οικονομία και ανάπτυξή του, μέσω της επιστροφής τους στη χώρα (εφόσον αυτή βέβαια πραγματοποιηθεί στο μέλλον)

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι αναφέρθηκαν στα ενδεχόμενα οφέλη που μπορεί ο τόπος καταγωγής τους να καρπωθεί, εφόσον και όταν εκείνοι επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους, από α) τη μεταφορά των γνώσεων, της εμπειρίας, της τεχνογνωσίας, των καλών πρακτικών και της εργασιακής κουλτούρας που απέκτησαν στο εξωτερικό και της εφαρμογής όλων των

παραπάνω στη χώρα καθώς και β) τη μεταφορά των χρημάτων τους στην Ελλάδα και της επένδυσής τους εδώ (είτε για την εγκατάστασή τους είτε για τη δημιουργία της δικιάς τους επιχείρησης εδώ).

- Θεωρείτε ότι η παραμονή σας στο εξωτερικό θα μπορούσε με κάποιο τρόπο στο μέλλον να συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής σας και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

- «Ναι, όλη αυτή την προϋπηρεσία και την εμπειρία που έχω αποκτήσει στο εξωτερικό θα μπορούσα να την εφαρμόσω στον τόπο καταγωγής μου, εάν επέστρεφα, και να δημιουργήσω κάτι που είναι βασισμένο στα ευρωπαϊκά πρότυπα αλλά προσαρμοσμένο στα ελληνικά δεδομένα» (Νεφέλη, 30 ετών, μετανάστρια).

- «Ναι. Αν εγώ και πολλοί άλλοι, που τώρα ζουν και εργάζονται έξω, μπορέσουν να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να εφαρμόσουν αυτά που έμαθαν προς όφελος της χώρας τους. Το μόνο σίγουρο είναι πως κάποιος με πολυετή εμπειρία στο εξωτερικό έχει πολλά να προσφέρει στη χώρα καταγωγής του. Θέλοντας και μη, έχει ανοίξει τους ορίζοντές του, έχει πάρει πληροφορίες και έχει μυηθεί σε κουλτούρες και συμπεριφορές πολύ διαφορετικές από τις Ελληνικές. Μόνο θετικά μπορεί να συνδράμει στην εξέλιξη και ανάπτυξη της Ελλάδας» (Γιούλη, 32 ετών, μετανάστρια).

● στην οικονομία και ανάπτυξη του τόπου καταγωγής τους, ως αποτέλεσμα της παρουσίας τους στο εξωτερικό

Ορισμένοι ερωτώμενοι αναφέρθηκαν στα ενδεχόμενα οφέλη που καρπώνεται ο τόπος καταγωγής τους, απόρροια της παραμονής τους στο εξωτερικό, όπως είναι α) η εισροή συναλλάγματος σε τακτική βάση (βλ. ενότητα 6.10), β) η συμβολή τους στην αύξηση της κατανάλωσης τις περιόδους που βρίσκονται στη χώρα, γ) η αγορά κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό ελληνικών προϊόντων, δ) τα αποτελέσματα των ερευνών τους (στο εξωτερικό), τα οποία ενδεχομένως και να έχουν θετικό αντίκτυπο και στη ζωή των Ελλήνων και ε) η καλλιέργεια ενός θετικού κλίματος στο εξωτερικό σχετικά με τις δυνατότητες των νέων Ελλήνων επιστημόνων.

- Θεωρείτε ότι η παραμονή σας στο εξωτερικό θα μπορούσε με κάποιο τρόπο στο μέλλον να συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής σας και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

- «Σε αυτό ελπίζω και βασική μου επιδίωξη είναι η έρευνά μου και οι εμπειρίες που συλλέγω να συνεισφέρουν στον ακαδημαϊκό διάλογο για την αναμόρφωση και επανασυγκρότηση της οικονομίας» (Ιάσωνας, 26 ετών, μετανάστης).

- «Σίγουρα μου προσφέρει γνώσεις που μπορώ μετέπειτα να μεταφέρω στην ελληνική παραγωγή κι επίσης δημιουργείται ένα άνοιγμα της Ελλάδας στο εξωτερικό, φέρνοντας σε επαφή διεθνείς εταιρείες με το ελληνικό εργατικό δυναμικό» (Κορίνα, 27 ετών, μετανάστρια).

-«Ναι, σίγουρα, ελπίζοντας ότι ως επιστήμονες και ως επαγγελματίες δημιουργούμε ένα θετικό κλίμα στο ξένο κράτος στο οποίο είμαστε και μια θετική εικόνα για το τι είμαστε οι Έλληνες (τις δυνατότητές μας) και επίσης, τα αποτελέσματα των ερευνών που έχουμε συμμετάσχει εδώ (στο εξωτερικό) πιστεύω ότι έχουν θετικό αντίκτυπο και στη ζωή των Ελλήνων» (Δαμιανός, 30 ετών, μετανάστης).

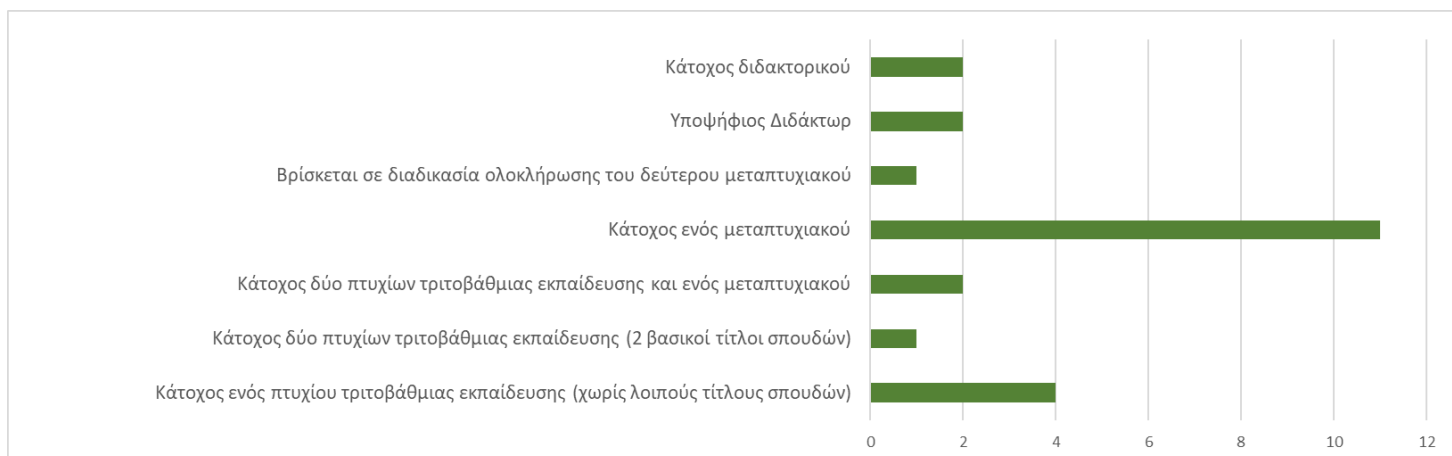
6.6. Βασικά χαρακτηριστικά των παλιννοστησάντων / συμμετεχόντων στην έρευνα

6.6.1 Επίπεδο εκπαίδευσης

Το επίπεδο εκπαίδευσης των παλιννοστησάντων /συμμετεχόντων στην έρευνα χαρακτηρίζεται ως, επίσης, ιδιαίτερα υψηλό. Ειδικότερα, το 81% των συμμετεχόντων είναι άτομα με τουλάχιστον ένα μεταπτυχιακό δίπλωμα ή με δύο βασικούς τίτλους σπουδών (δύο πτυχία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) (Γράφημα 55).

ΓΡΑΦΗΜΑ 55

Επίπεδο εκπαίδευσης παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα

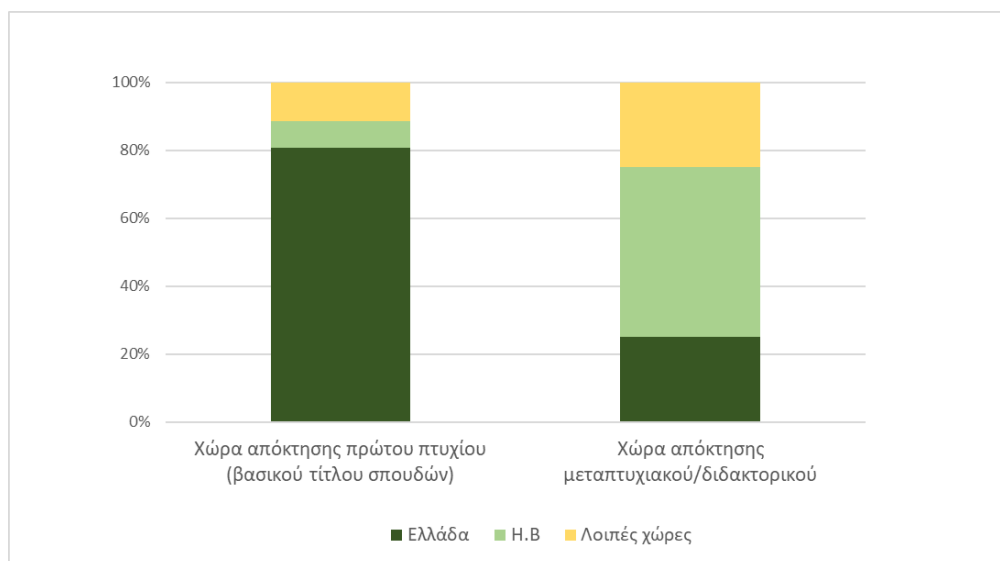
Στην κατηγορία «κάτοχος μεταπτυχιακού» δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι είναι απόφοιτοι πολυτεχνικών σχολών ή σχολών ιατρικής πενταετούς φοίτησης παρά μόνο όσοι απέκτησαν μεταπτυχιακό τίτλο, μετά την ολοκλήρωση των βασικών τους σπουδών. Επίσης, δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι βρίσκονται στη διαδικασία απόκτησης και δεύτερου μεταπτυχιακού, όσοι είναι ήδη υποψήφιοι διδάκτορες ή κάτοχοι διδακτορικού καθώς οι επιμέρους αυτές κατηγορίες αναφέρονται στον παραπάνω Πίνακα ξεχωριστά.

Τα περισσότερα άτομα αποφοίτησαν από ιδιωτικό σχολείο (52%), εν αντιθέσει με την πλειονότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα/ μεταναστών, που αποφοίτησαν από δημόσιο σχολείο. Αν και το δείγμα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως στατιστικά σημαντικό και ικανό ώστε να προβούμε σε οιοσδήποτε γενικεύσεις, παρατηρούμε ότι το παραπάνω εύρημα ίσως να σχετίζεται με τη διαπίστωση του Λ. Λαμπριανίδη (2011: 331), σύμφωνα με την οποία «όταν οι γονείς είναι σε καλύτερη κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, τα παιδιά τους τείνουν περισσότερο να επιστρέψουν στην Ελλάδα» και η οποία προέκυψε μετά από σχετική έρευνά του σε μεγάλο αριθμό Ελλήνων που εργάστηκαν στο εξωτερικό και στη συνέχεια επέστρεψαν στην Ελλάδα.

Επίσης, οι περισσότεροι, έλαβαν τον βασικό τίτλο σπουδών τους στην Ελλάδα (80%) και τους λοιπούς τους τίτλους σπουδών στο εξωτερικό (κυρίως στο Η.Β.) (Γράφημα 56).

ΓΡΑΦΗΜΑ 56

Χώρες απόκτησης των τίτλων σπουδών των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα

Πέραν όμως των τίτλων σπουδών τους, ορισμένοι φαίνεται να διακρίνονται και για τις επιδόσεις τους στον ακαδημαϊκό τομέα και έτσι να ξεχωρίζουν για τα προσόντα τους.

Για παράδειγμα, ο Κοσμάς (25 ετών, παλιννοστήσας), αποφοίτησε από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο με βαθμό 9,3/10 και όταν τελείωσε τις σπουδές του στην Ελλάδα, το 2013, έλαβε υποτροφία από το Ελβετικό κράτος για τη συνέχιση των σπουδών του εκεί, για την εκπόνηση του διδακτορικού του.

Επίσης, ο πολύ υψηλός βαθμός πτυχίου της Αναΐδος (30 ετών, παλιννοστήσασα), εκτιμά ότι συνέβαλε θετικά στο να γίνει δεκτή, το 2009, στο Πανεπιστήμιο της Lyon στη Γαλλία, στο οποίο επιθυμούσε να συνεχίσει τις σπουδές της.

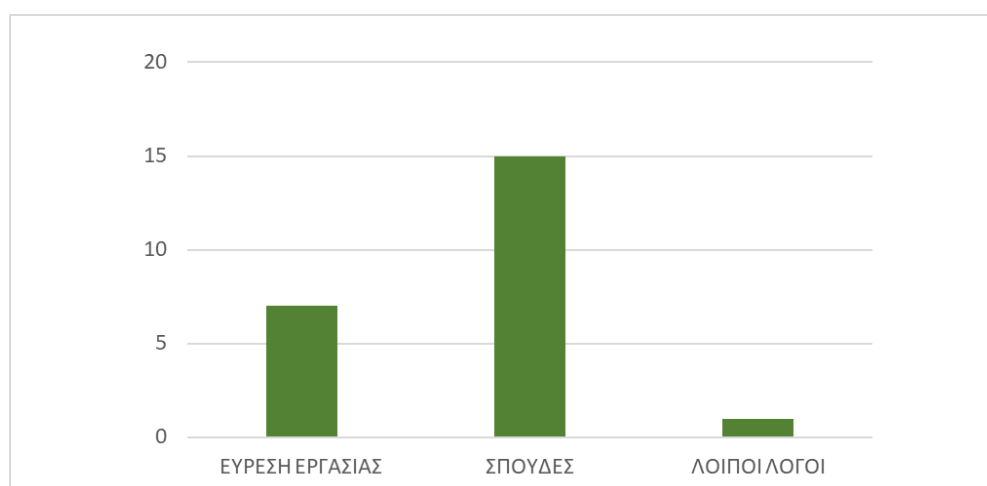
Τέλος, ορισμένοι ανέφεραν ότι έγιναν δεκτοί και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους σε “πολύ καλά” Πανεπιστήμια του εξωτερικού (βλ. ενότητα 6.7), ξεχώριζαν και για τις υψηλές επιδόσεις τους στο σχολείο ως μαθητές καθώς και για τη γνώση πολλών ξένων γλωσσών.

6.6.2 Βασικοί λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό

Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 57 που ακολουθεί, η πλειονότητα των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα μετανάστευσε στο εξωτερικό για λόγους εκπαιδευτικούς, εν αντιθέσει με την πλειονότητα των μεταναστών/συμμετεχόντων στην έρευνα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για λόγους επαγγελματικούς (εύρεση εργασίας, βλ. ενότητα 6.5.2).

ΓΡΑΦΗΜΑ 57

Βασικός λόγος μετανάστευσης των παλιννοστησάντων/ συμμετεχόντων στην έρευνα

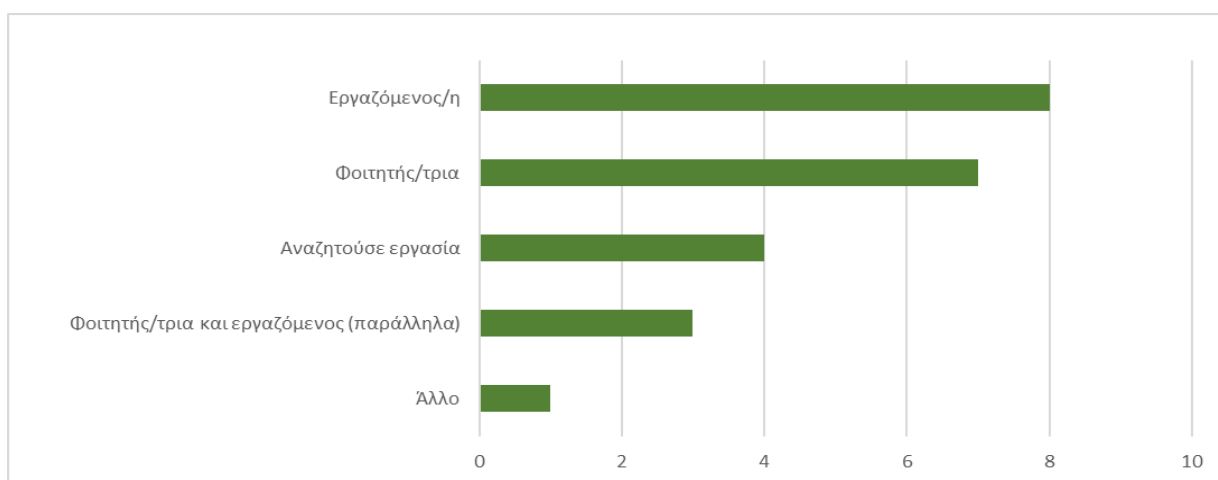
Στο παραπάνω Γράφημα, στην στήλη «σπουδές» εντάσσονται τα άτομα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό με σκοπό την συνέχιση των σπουδών τους εκεί, ανεξαρτήτως της ύπαρξης, ή μη, της προσδοκίας να παραμείνουν μετέπειτα εκεί και για εργασία. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και τα άτομα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για εκπόνηση διδακτορικού, ανεξαρτήτως του εάν ταυτόχρονα απασχολούνταν και αμείβονταν πχ. ως ερευνητές στο εξωτερικό. Στην στήλη «εύρεση εργασίας» εντάσσονται τα άτομα που μετανάστευσαν στο εξωτερικό με σκοπό την εύρεση εργασίας και όχι την συνέχιση των σπουδών τους εκεί.

6.6.3 Κύρια ασχολία τους

Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 58, μεγάλο ποσοστό των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα ανέφεραν ότι πριν επιστρέψουν στη χώρα και εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας ήταν «εργαζόμενοι» στο εξωτερικό. Οι περισσότεροι, εμφανίστηκαν αρκετά ικανοποιημένοι από την εργασία που κατείχαν εκεί, απασχολούμενοι σε τομείς όπως η έρευνα, η πληροφορική, η νομική, η υγεία, η χωροταξία κ.ά.

ΓΡΑΦΗΜΑ 58

Κύρια ασχολία παλιννοστησάντων /συμμετεχόντων στην έρευνα πριν την επιστροφή τους στην Ελλάδα

Τα άτομα που εμφανίζονται στο παραπάνω Γράφημα ως “φοιτητές και εργαζόμενοι στο εξωτερικό (παράλληλα)”, ήταν υποψήφιοι διδάκτορες που ταυτόχρονα με την εκπόνηση του διδακτορικού τους εργάζονταν σε Πανεπιστήμια της αλλοδαπής, ως ερευνητές και αμείβονταν γι’ αυτό.

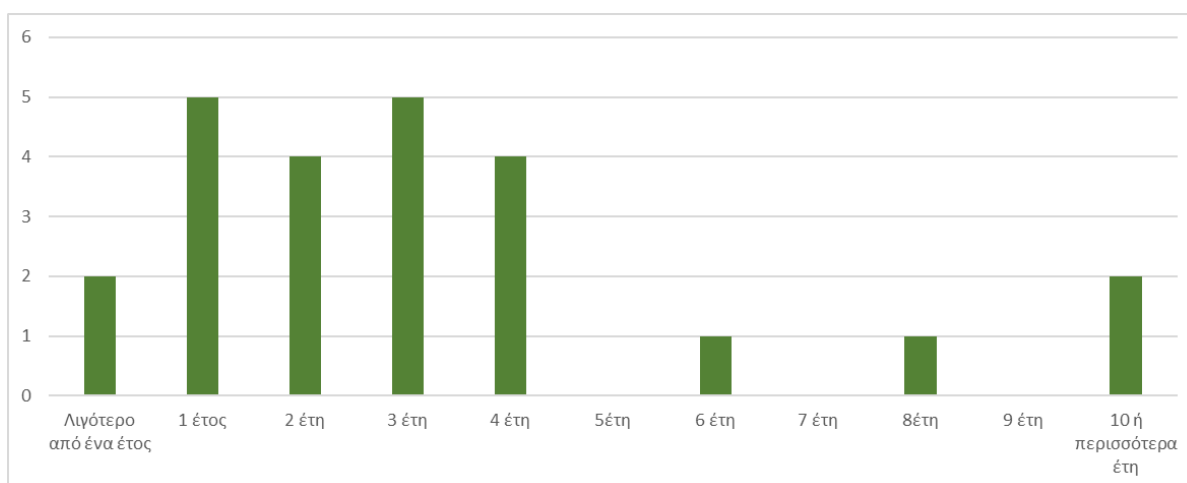
6.6.4 Χρόνος παραμονής τους στο εξωτερικό, πριν επιστρέψουν στη χώρα και εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

Τα περισσότερα άτομα ανέφεραν ότι διέμεναν στο εξωτερικό, πριν επιστρέψουν στην Ελλάδα και εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, για περίοδο από 1 έως 4 έτη.

Ωστόσο, 2 από τα συνολικά 23 άτομα ανέφεραν ότι παρέμειναν στο εξωτερικό για περίοδο 10 - 12 ετών (βλ. ενότητα 6.7) και άλλα 2 ότι αν και μετανάστευσαν στο εξωτερικό με την προοπτική και την προσδοκία ότι θα παρέμεναν εκεί για τουλάχιστον 1 έτος, επέστρεψαν τελικώς σε συντομότερο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα (Γράφημα 59).

ΓΡΑΦΗΜΑ 59

Έτη παραμονής στο εξωτερικό των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα

Για παράδειγμα, ο Ξενοφώντας (36 ετών, παλιννοστήσας) ανέφερε ότι μετανάστευσε το 2012 στο Η.Β. προς αναζήτηση “καλύτερης εργασίας” και υψηλότερο μισθό σε σχέση με τον αντίστοιχο που λάμβανε ως εργαζόμενος στην Αθήνα, ως εκπαιδευτικός. Όμως, πριν μεταναστεύσει στο εξωτερικό είχε αποστείλει βιογραφικά για κάποιες θέσεις εργασίας και στην Ελλάδα (Αθήνα). Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό και ενώ εκείνος εξακολουθούσε να αναζητά εκεί εργασία, ενημερώθηκε ότι έγινε δεκτός σε μια θέση εδώ (Αθήνα). Έτσι, αποφάσισε, μη έχοντας στο μεταξύ δεχθεί κάποια αξιόλογη πρόταση στο εξωτερικό, να επιστρέψει στην Ελλάδα, να εγκατασταθεί και πάλι στη περιοχή στην οποία διέμενε πριν μεταναστεύσει στο εξωτερικό και να δεχθεί τη θέση που του προσεφέρθη.

Αντίστοιχα, η Αφροδίτη (35 ετών, παλιννοστήσασα) ανέφερε ότι μετανάστευσε το 2013 και εκείνη στο Η.Β. (εκεί διέμενε, ήδη, μόνιμα, η αδερφή της). Η Αφροδίτη, εργάζονταν σε μια πολύ μεγάλη ασφαλιστική εταιρία στην Αθήνα, ως οικονομολόγος, αλλά αποφάσισε να

μεταναστεύσει στο εξωτερικό λόγω της επιθυμίας της για μια εργασία με καλύτερες αποδοχές, περισσότερες ευκαιρίες ανέλιξης και καλύτερες συνθήκες απασχόλησης. Όμως, ούτε εκείνη βρήκε, εν τέλει, εργασία στο εξωτερικό που να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες της, αποδίδοντας το γεγονός αυτό σε μεγάλο βαθμό στις (υψηλές) απαιτήσεις που ίσως είχε, αντίστοιχες με αυτές που είχε και στην Ελλάδα. Έτσι, αποφάσισε, μη έχοντας στο μεταξύ δεχθεί κάποια αξιόλογη πρόταση στο εξωτερικό, να επιστρέψει στην Ελλάδα και να συνεχίσει να εργάζεται στην ίδια εταιρία, στην οποία εργάζονταν και πριν μεταναστεύσει στο εξωτερικό, καθώς για το χρονικό διάστημα της παραμονής της στο εξωτερικό είχε λάβει άδεια άνευ αποδοχών.

Η αναφορά στις δύο παραπάνω περιπτώσεις –και η ένταξή τους στο δείγμα της έρευνας– έγινε με το σκεπτικό ότι τόσο ο Ξενοφώντας, όσο και η Αφροδίτη μετανάστευσαν στο εξωτερικό με την προσδοκία ότι θα παρέμεναν εκεί για περίοδο τουλάχιστον ενός έτους, όπως οι ίδιοι ανέφεραν. Η εγγραφή τους στο National Insurance, στο Βρετανικό, δηλαδή, εθνικό σύστημα υγείας, η εύρεση στέγης και οι συνεχείς προσπάθειες που κατέβαλαν εκεί προκειμένου να βρουν απασχόληση στο εξωτερικό, επιβεβαιώνει αυτή τους την πρόθεση.

Ωστόσο, οι παραπάνω περιπτώσεις επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί ως προς την ακρίβεια των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων για τον αριθμό των Ελλήνων εισερχομένων μεταναστών σε ορισμένες χώρες του εξωτερικού καθώς η εγγραφή νέων Ελλήνων/μελών στο ασφαλιστικό σύστημα κάποιας χώρας του εξωτερικού (βλ. σελ. 111), για παράδειγμα, δεν συνεπάγεται απαραίτητα και την μακροχρόνια παραμονή των ατόμων αυτών στη χώρα. Ορισμένοι από τους Έλληνες που εμφανίζονται στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία ότι έχουν μεταναστεύσει τα τελευταία χρόνια στο εξωτερικό, έχουν, στην πραγματικότητα, ήδη, για διάφορους λόγους, παλιννοστήσει (αυτό μπορεί να έχει συμβεί ακόμα και σε αρκετά σύντομο χρονικό διάστημα, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ξενοφώντα και της Αφροδίτης).

Η παραπάνω διαπίστωση επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι περίπου ένας στους τρεις ερωτώμενους/συμμετέχοντες στην έρευνα που είχε μεταναστεύσει από την Ελλάδα μετά το 2009, κατά τη διεξαγωγή της έρευνας είχε ήδη παλιννοστήσει στη χώρα και διέμενε πλέον μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

6.6.5 Λόγοι επιστροφής στην Ελλάδα

Προσπαθώντας να ομαδοποιήσουμε τους σημαντικότερους λόγους επιστροφής των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων της έρευνας, μπορούμε να τους κατατάξουμε στις ακόλουθες, τέσσερις, μεγάλες κατηγορίες:

- Εκπλήρωση του βασικού στόχου της μετανάστευσης (πχ. ολοκλήρωση των σπουδών στο εξωτερικό ή συγκέντρωση χρημάτων).

Για παράδειγμα, η Ηλέκτρα (30 ετών, παλιννοστήσασα) ανέφερε ότι πήγε στο εξωτερικό για σπουδές, χωρίς όμως να είχε ποτέ σκοπό να μείνει στο εξωτερικό για μεγάλο διάστημα, λόγω του γεγονότος ότι δεν ήθελε να βρίσκεται μακριά από την οικογένειά της και τους φίλους της, σε ένα περιβάλλον που, όπως η ίδια ανέφερε, αισθανόταν αρκετά ξένο σε σχέση με αυτό της Ελλάδας. Έτσι, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της στο εξωτερικό, επέστρεψε στη χώρα.

- Οικονομικοί λόγοι (πχ. αδυναμία εύρεσης εργασίας στο εξωτερικό¹⁶⁷ ή ολοκλήρωση του χρόνου της υποτροφίας).

Για παράδειγμα, η Αλεξάνδρα (30 ετών, παλιννοστήσασα), αν και ολοκλήρωσε το μεταπτυχιακό της στο Η.Β., δεν μπόρεσε μετά να βρει εκεί και απασχόληση. Όπως η ίδια ανέφερε, παρ' όλο που ξεκίνησε την αναζήτηση εργασίας αμέσως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της και παρά τον σχετικά μεγάλο χρόνο αναζήτησης (περίπου 10 μήνες), δυσκολεύτηκε πολύ να βρει εργασία στο Η.Β. στο αντικείμενο των σπουδών της (περιβαλλοντικές επιστήμες). Αρχικός της στόχος ήταν, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών της, η απόκτηση εργασιακής εμπειρίας στο εξωτερικό, στο αντικείμενο των σπουδών της, πριν την επιστροφή της στην Ελλάδα, καθώς θεωρούσε ότι αυτό θα την βοηθούσε στην ευκολότερη μετέπειτα επαγγελματική αποκατάστασή της στην Ελλάδα (Αθήνα).

---

¹⁶⁷ Πολλοί αναφέρθηκαν στη δυσκολία εύρεσης απασχόλησης στο εξωτερικό σε σύντομο χρονικό διάστημα, ακόμα και ως απόφοιτοι πανεπιστημίων της χώρας εκείνης (βλ. ενότητα 6.8).

- Επαγγελματικοί λόγοι (πχ. εύρεση εργασίας στην Ελλάδα)

Η Μαργαρίτα (36 ετών, παλιννοστήσασα) ανέφερε, για παράδειγμα, ότι κατά την διάρκεια των σπουδών της στο εξωτερικό, έκανε παράλληλα προσπάθειες εύρεσης εργασίας στην Ελλάδα. Μια από τις αιτήσεις της έγινε δεκτή οπότε και αποφάσισε να επιστρέψει για να εργαστεί στην Αθήνα. Σήμερα εξακολουθεί να εργάζεται ως διοικητικό προσωπικό στην ίδια εταιρεία (πολυεθνική εταιρεία που δραστηριοποιείται στον τομέα των τηλεπικοινωνιών).

- Λοιποί προσωπικοί λόγοι (πχ. νόστος για τη χώρα, επιθυμία δημιουργίας οικογένειας στην Ελλάδα, επιθυμία εργασίας στην Ελλάδα και όχι στο εξωτερικό, επιθυμία να βρίσκονται κοντά στα αγαπημένα τους πρόσωπα πχ. σύντροφο, οικογένεια, φίλους).

Η Αναΐς (30 ετών, παλιννοστήσασα), για παράδειγμα, ανέφερε ότι οι βασικότεροι λόγοι επιστροφής της στη χώρα ήταν προσωπικοί καθώς της έλειπε η πατρίδα και ήθελε να βρίσκεται κοντά στην οικογένειά της. Έτσι, όπως η ίδια χαρακτηριστικά ανέφερε, στάθμισε τα πράγματα και είδε ότι για εκείνη ήταν πιο σημαντικό να είναι στην πατρίδα της και κοντά στην οικογένειά της και όχι στο εξωτερικό και να βγάζει περισσότερα χρήματα

6.6.6 Η συμβολή της κρίσης στην απόφασή τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας

Παρατηρώντας τους προαναφερθέντες λόγους επιστροφής στην Ελλάδα των παλιννοστησάντων /συμμετεχόντων στην έρευνα, βλέπουμε ότι για αρκετούς η οικονομική κρίση (στην Ελλάδα) δεν επηρέασε καθόλου την απόφασή τους να επιστρέψουν στη χώρα από το εξωτερικό. Αρκετοί από τους λόγους αυτούς δεν σχετίζονταν με τις συνθήκες που επικρατούσαν την περίοδο εκείνη στη χώρα, εκφράζοντας έτσι οι ερωτώμενοι την αποφασιστικότητά τους να επιστρέψουν στη χώρα.

Αντίθετα, άλλοι ανέφεραν ότι η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή τους να επιστρέψουν στη χώρα –ότι δηλαδή έπαιξε κάποιο ρόλο στην απόφασή τους αυτή– “αρνητικά”, δηλαδή ως αντικίνητρο. Η Μόνικα (38 ετών, παλιννοστήσασα) ανέφερε, για παράδειγμα, ότι οι οικονομικές συνθήκες και η επικρατούσα αρνητική κατάσταση στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα γενικότερα και στην Αθήνα ειδικότερα, την έκαναν να δυσκολευτεί στο να λάβει την απόφαση να επιστρέψει με τον σύζυγό της εδώ. Το θέμα αυτό την απασχόλησε αρκετά και για πολύ καιρό μέχρι τελικώς να πάρει την απόφαση για επιστροφή.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει και η περίπτωση της Αλεξάνδρας που η οικονομική κρίση και οι αρνητικές οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα φαίνεται να επιτάχυναν την απόφασή της να επιστρέψει στη χώρα. Η Αλεξάνδρα (29 ετών, παλιννοστήσασα), μη δυνάμενη να βρει απασχόληση στο Η.Β., για περίοδο περίπου 10 μηνών από την ολοκλήρωση των σπουδών της εκεί, αποφάσισε να γυρίσει στην Ελλάδα, λόγω της απροθυμίας της/δυσκολίας άντλησης χρημάτων από την οικογένειά της στην Ελλάδα και υπό τον φόβο εξάντλησης των αποταμιεύσεών τους (στην Ελλάδα) για την κάλυψη των αναγκών διαβίωσής της εκεί.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι περιπτώσεις του Νικηφόρου και της Μόνικα, που οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα εμφανίζονται ακόμα και να “διευκόλυναν” σε ορισμένους τομείς (αγορά ακινήτων, κόστος ζωής) την επάνοδό τους στη χώρα.

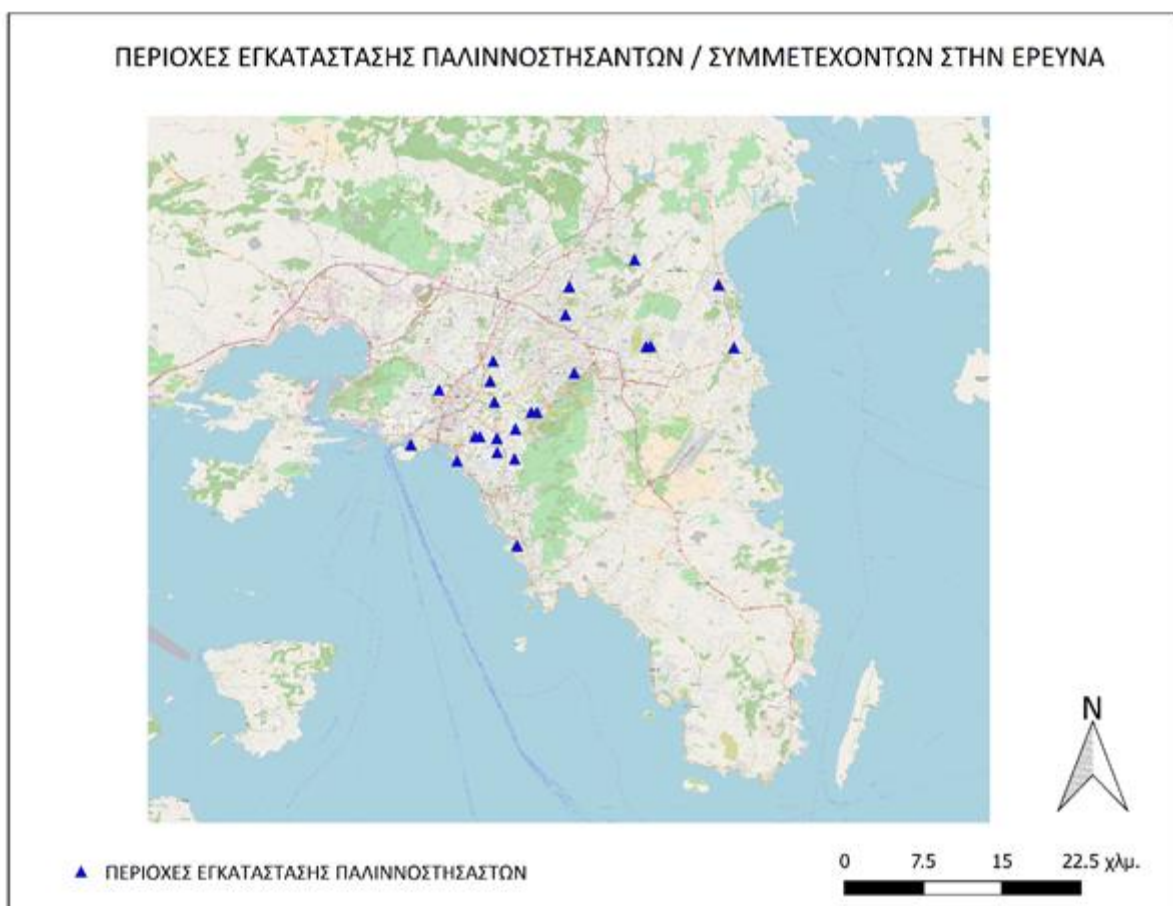
«τώρα λόγω κρίσης τα πράγματα (στην Ελλάδα) είναι πιο φτηνά, πχ. το ενοίκιο, αλλιώς δεν θα έβγαινα οικονομικά, δεν θα μπορούσα...» (Νικηφόρος, 34 ετών, παλιννοστήσας).

« [...] επιστρέφοντας φέραμε και χρήματα στην Ελλάδα. Πήραμε σπίτι, η αλήθεια είναι ότι δεν είναι πολύ μεγάλο... αλλά αν οι τιμές στην αγορά κατοικίας δεν είχαν πέσει λόγω κρίσης θα αναγκαζόμασταν είτε να παίρναμε σε άλλη περιοχή, που δεν θα μας βόλεψε για την εργασία μας, είτε να αγοράζαμε κάτι πολύ μικρότερο που δεν θα μας κάλυπτε» (Μόνικα, 38 ετών, παλιννοστήσασα).

6.6.7 Περιοχές και λόγοι εγκατάστασής τους στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

Στον Χάρτη 9, αποτυπώνονται οι περιοχές εγκατάστασης/μόνιμης κατοικίας των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα, μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα.

ΧΑΡΤΗΣ 9

Ως βασικότεροι λόγοι εγκατάστασής τους στη ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας αναδείχθηκαν η ύπαρξη εκεί του ιδιόκτητου ή πατρικού τους σπιτιού, των αγαπημένων τους προσώπων (σύντροφος, οικογένεια, φίλοι) καθώς και, όπως λίγοι ανέφεραν, η ύπαρξη περισσότερων ευκαιριών απασχόλησης.

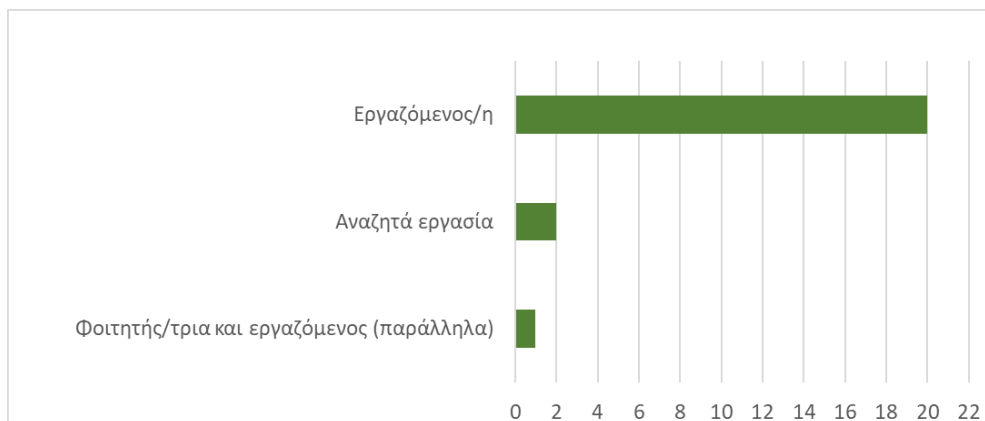
Παρατηρώντας, μάλιστα, κανείς τους Χάρτες 8 και 9 παρατηρεί ότι υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες στις περιοχές διαμονής των παλιννοστησάντων πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό (Χάρτης 8) και μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα (Χάρτης 9). Αυτό οφείλεται κυρίως στην επανεγκατάσταση πολλών εξ αυτών στα πατρικά ή ιδιόκτητα σπίτια τους, όπου δηλαδή διέμεναν και πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό. Αντίθετα, οι όποιες διαφορές παρατηρούνται οφείλονται στο γεγονός ότι ορισμένοι παλιννοστήσαντες, μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα από το εξωτερικό, δεν εγκαταστάθηκαν στο ίδιο σπίτι ή στην ίδια περιοχή με αυτή που διέμεναν πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό. Αυτό οφείλεται, σύμφωνα και με τα όσα ανέφεραν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα, α) στην απροθυμία τους να μείνουν με τους γονείς τους μετά την επιστροφή τους στη χώρα, β) στην αλλαγή της οικογενειακής τους κατάστασης (είτε κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό είτε λίγο μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα) ή γ) στην αγορά κάποιας κατοικίας στην οποία προέβησαν ορισμένοι εξ αυτών από τα χρήματα που κέρδισαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.

6.6.8 Κύρια ασχολία τους μετά την επιστροφή τους από το εξωτερικό

Η πλειονότητα των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα ανέφερε ότι κατά τη διεξαγωγή της ήταν στην Ελλάδα εργαζόμενοι, με σύμβαση αορίστου χρόνου (Γράφημα 60 και 61).

ΓΡΑΦΗΜΑ 60

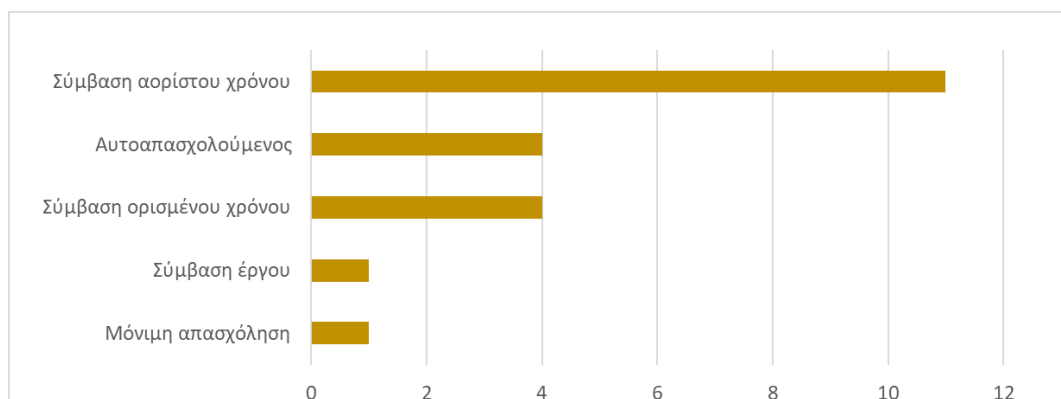
Κύρια ασχολία παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα

Τα άτομα που εμφανίζονται στο παραπάνω Γράφημα ως “φοιτητές και εργαζόμενοι (παράλληλα)”, είναι υποψήφιοι διδάκτορες που ταυτόχρονα με την εκπόνηση του διδακτορικού τους εργάζονται ως ερευνητές και αμείβονται γι’ αυτό.

ΓΡΑΦΗΜΑ 61

Σχέση εργασίας των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα

6.6.9 Βαθμός ικανοποίησης από την απόφασή τους να επιστρέψουν

Μεγάλο μέρος των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα εμφανίστηκε αρκετά ικανοποιημένο από την απόφασή του να επιστρέψει στην Ελλάδα και να εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, παρά τις όποιες δυσκολίες αντιμετώπισε μετά την επιστροφή του στη χώρα. Ως βασικότεροι λόγοι ικανοποίησης αναφέρθηκαν το γεγονός ότι βρίσκονται κοντά στην οικογένεια και τους φίλους τους, η επαγγελματική αποκατάστασή τους στο τόπο καταγωγής τους καθώς και λοιποί προσωπικοί λόγοι, τους οποίους και επικαλέστηκαν.

- Είστε γενικά ικανοποιημένοι από την απόφασή σας αυτή, να επιστρέψετε πίσω στην Ελλάδα και γιατί;

- «Ναι, ναι, πολύ, εδώ είναι η χώρα μου, εδώ είναι οι άνθρωποι οι δικοί μου, αισθανόμουν πολύ ξένη έξω» (Μαργαρίτα, 36 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Σήμερα, μετά από τέσσερα χρόνια, ναι, δεν το έχω μετανιώσει, αν με ρωτούσες ένα χρόνο μετά την επιστροφή μου μπορεί να σου λεγα “δεν είμαι τόσο σίγουρη αν έκανα καλά” ή το οτιδήποτε, τόσα χρόνια όμως μετά έχει μπει η ζωή μου σε μια σειρά και δεν υπάρχει πλέον λόγος να λέω “κακώς έκανα που γύρισα” [...], έκανα 8-10 μήνες να βρω δουλειά (στην Ελλάδα) που ήταν αρκετά δύσκολη περίοδος, είχα επιστρέψει, με έτρωγε συνέχεια το ερώτημα, έκανα καλά, δεν έκανα καλά που γύρισα και ταυτόχρονα η ανεργία μου επιβεβαίωνε ότι δεν έκανα καλά, αλλά στην πορεία, προσαρμόζεσαι, βρήκα δουλειά, άρχισαν τα πράγματα να μπαίνουν σε μια τάξη [...], ο μισθός μου είναι ικανοποιητικός για τα δεδομένα της Ελλάδας και δεδομένου ότι αυτή τη στιγμή είμαι άγαμη, δεν έχω λοιπές υποχρεώσεις π.χ παιδιά και μένω με τους γονείς μου, δεν είναι όμως ο μισθός που ονειρευόμουν όταν σπούδαζα και έκανα τα μεταπτυχιακά μου (στο εξωτερικό) προφανώς, παρ’ όλα αυτά, εντάξει, δεν γίνεται να τα έχεις και όλα, ξέρω γω;» (Αναΐς, 30 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι, αισθάνομαι ότι παρά τα προβλήματα, τα πράγματα είναι σχετικά καλά (εδώ για μένα), γιατί και επαγγελματικά βρήκα κάτι το ικανοποιητικό και βρίσκομαι και κοντά στην οικογένειά μου» (Νίκηφόρος, 34 ετών, παλιννοστήσας).

«Ναι, λόγω εύρεσης φυσιολογικής δουλειάς με ικανοποιητικό μισθό [...] είμαι αρκετά ικανοποιημένος από την εργασία μου σήμερα, ικανοποιητικός μισθός, *benefits*, σταθερό ωράριο» [...] αν και για να βρω τη συγκεκριμένη απασχόληση προηγήθηκαν «πολλές χαμένες συνεντεύξεις και χαμένες μετακινήσεις» (Βλαδίμηρος, 30 ετών, παλιννοστήσας).

Ωστόσο, δεν έλειψαν και εκείνοι, που δεν δήλωσαν ιδιαιτέρως ικανοποιημένοι αλλά αντιθέτως ιδιαιτέρως προβληματισμένοι, έως και αγανακτισμένοι θα μπορούσαμε πούμε σε ορισμένες περιπτώσεις, γι' αυτή τους την απόφαση. Ως βασικότεροι λόγοι αναφέρθηκαν το αίσθημα της μη αναγνώρισης των προσόντων τους στην Ελλάδα που νιώθουν, το αίσθημα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας που νιώθουν για το μέλλον τους στη χώρα καθώς και οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας (δυσκολία εύρεσης εργασίας στο αντικείμενο των σπουδών τους, συνθήκες εργασίας, ύψος μισθών).

- Είστε γενικά ικανοποιημένοι από την απόφασή σας αυτή, να επιστρέψετε πίσω στην Ελλάδα και γιατί;

- *Μερικώς, διότι η θέση εργασίας (στην οποία απασχολούμαι σήμερα στην Ελλάδα) είναι καλή και το περιβάλλον εργασίας επίσης καλό, αλλά λόγω κρίσης οι μισθοί είναι σχετικά χαμηλοί (Ορέστης, 31 ετών, παλιννοστήσας).*

- *«Όχι, γιατί οι συνθήκες και οι όροι εργασίας εδώ (στην Ελλάδα) δεν είναι αυτοί που περίμενα και αυτοί που αισθάνομαι ότι αξίζω, στο εξωτερικό θεωρώ ότι θα είχα καλύτερη σταδιοδρομία και καλύτερες απολαβές» (Αμαλία, 29 ετών, παλιννοστήσασα).*

- *«Αυτό είναι δύσκολη ερώτηση ... δηλαδή πως το κρίνω μετά από τέσσερα χρόνια; Τώρα θα έλεγα αρνητικά, εκείνη την περίοδο (που επέστρεψα) όχι, γιατί εδώ πέρα δεν υπάρχουν προοπτικές γενικότερα, μπορεί (εδώ) να εργάζομαι, να είμαι ικανοποιημένος από το εργασιακό μου περιβάλλον αλλά οι συνθήκες, γενικότερα, δεν είναι καλές για την οικογενειακή κατάσταση που βρίσκομαι τώρα, δηλαδή τώρα είμαι παντρεμένος, έχω παιδιά, οπότε έχουν αλλάξει αρκετά τα δεδομένα από τότε, τότε ήμουν ελεύθερος, τώρα έχω οικογένεια στην Ελλάδα, αλλά δεν βλέπω μέλλον για τα παιδιά μου» (Ξενοφώντας, 36 ετών, παλιννοστήσας).*

- *«Όχι, γιατί οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα με προβληματίζουν πολύ, η οικονομική κρίση έχει εξελιχθεί και σε κοινωνική κρίση με αποτέλεσμα να μην είμαι ευχαριστημένη από το συνολικό περιβάλλον, [...] είναι αβέβαιο το μέλλον μου και στο εργασιακό, παρ' όλο που είμαι εργαζόμενη πολλά χρόνια, είμαι στον ιδιωτικό τομέα και δεν αισθάνομαι ασφάλεια» (Αφροδίτη, 35 ετών, παλιννοστήσασα).*

- *«Όχι, καλύτερα να μην είχα επιστρέψει στην Ελλάδα ή έστω να είχα μείνει εδώ για λίγο, γιατί η Ελλάδα με έχει απογοητεύσει πλήρως, θα μπορούσα να είχα βρει δουλειά εκεί και καλή (δουλειά) ενώ εδώ τα προσόντα μου δεν αναγνωρίζονται, έπρεπε να κάνουμε ένα group “αγανακτισμένων επιστρεφόντων από το εξωτερικό”» (Καλλιρρόη, 33 ετών, παλιννοστήσασα).*

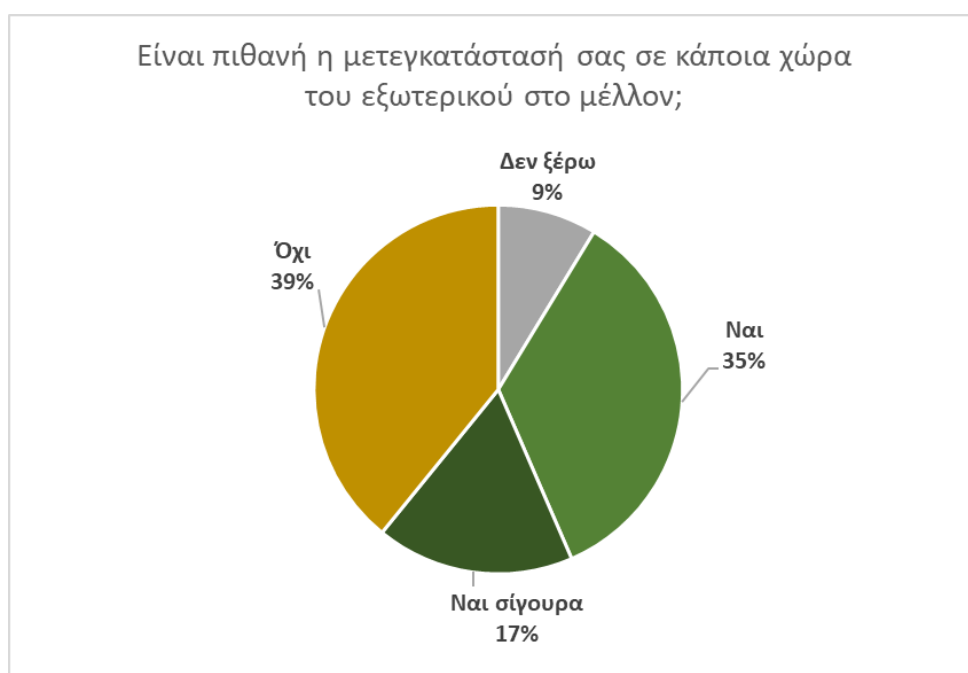
«Αναγκάστηκα να επιστρέψω. Αν μπορούσα να επιλέξω, δεν θα επέστρεφα. Δεν είμαι ικανοποιημένος από το γεγονός της επιστροφής μου σε κάθε περίπτωση» (Αργύρης, 34 ετών, παλιννοστήσας).

6.6.9 Πιθανότητα μετεγκατάστασης

Πολλοί εκ των παλιννοστησάντων / συμμετεχόντων στην έρευνα εμφανίζονται διατεθειμένοι να μεταναστεύσουν εκ νέου στο εξωτερικό στο μέλλον¹⁶⁸ (Γράφημα 62).

ΓΡΑΦΗΜΑ 62

Πιθανότητα μετεγκατάστασης στο εξωτερικό των παλιννοστησάντων/συμμετεχόντων στην έρευνα

Στο πεδίο «Ναι, σίγουρα» εντάσσονται όσοι ανέφεραν ότι σκοπεύουν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό στο άμεσο μέλλον ενώ στο πεδίο «Ναι», όσοι ανέφεραν ότι δεν αποκλείουν αυτή την πιθανότητα, χωρίς όμως να μπορούν να προσδιορίσουν το χρόνο της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό.

Ως βασικότεροι λόγοι μετανάστευσης ειπώθηκαν η εύρεση –καλύτερης– απασχόλησης, η συνέχιση των σπουδών τους καθώς και λοιποί προσωπικοί λόγοι.

¹⁶⁸ Ορισμένοι εξ αυτών το έπραξαν ήδη. Το 17% των ερωτηθέντων το φθινόπωρο του 2018 είχε ήδη μεταναστεύσει από τη χώρα. Το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί στο σύνολο των ατόμων που είχαν δηλώσει κατά την διεξαγωγή της έρευνας ότι είχαν σοβαρή πρόθεση να μεταναστεύουν –ξανά– στο εξωτερικό.

- Είναι πιθανή η μετεγκατάστασή σας σε κάποια χώρα του εξωτερικού στο μέλλον;
- «Όχι απλά πιθανό, είναι σίγουρο, γιατί δεν έχω εδώ δουλεία, προοπτική, τίποτα, θα πρέπει να αναζητήσω την τύχη μου αλλού» (Καλιρρόη, 33 ετών, παλιννοστήσασα).
- «Ναι, σκοπεύω να μεταναστεύσω από το νέο έτος, γιατί θέλω κάτι καλύτερο ως προς τις μελλοντικές μου επαγγελματικές προοπτικές [...] Δεν σκοπεύω να μείνω στην Ελλάδα για πάντα» (Ιουλία, 27 ετών, παλιννοστήσασα).
- «Αποφάσισα να επιστρέψω στο εξωτερικό [...], ενώ δεν είχα σκοπό να μείνω εδώ (στην Ελλάδα), μέσα στα χρόνια συνειδητοποίησα ότι θα μου άρεσε να ζήσω και να δουλέψω εδώ, όμως από κάποιες εμπειρίες μου εδώ (εργασίας στην χώρα) και την πραγματικότητα συνειδητοποιώ ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο, έως και τιμωρητικό για τον Έλληνα νέο (το να παραμείνει στην Ελλάδα) και θα ήθελα να δω τον εαυτό μου έτσι να ζει σε μια μεγαλύτερη μητρόπολη, να δω πως θα ανταπεξέλθω εκεί, να γνωρίσω το αντικείμενό μου έξω, να δουλέψω, να έχω εισόδημα» (Αθηνά, 25 ετών, παλιννοστήσασα).
- «Ναι, μου αρέσει πολύ, πάρα πολύ η ζωή στο εξωτερικό, μου αρέσει να ζω ως πολίτης ενός μεγάλου συνόλου, αισθάνομαι άνετα, ειδικά στην Ευρώπη και την Αμερική, αισθάνομαι πολύ άνετα» (Περσεφόνη, 38 ετών, παλιννοστήσασα).

Οι παραπάνω απαντήσεις, που αφορούν τόσο το βαθμό ικανοποίησης των ερωτώμενων από την απόφασή τους να επιστρέψουν όσο και την πιθανότητα μετεγκατάστασής τους στο εξωτερικό, δεν μπορούν παρά να προβληματίζουν εντόνως ως προς τη δυνατότητα της πόλης, και της χώρας γενικότερα, συγκράτησης των ατόμων που επιστρέφουν από το εξωτερικό και αποτροπής της εκ νέου μετανάστευσής τους στο εξωτερικό. Πολλές από τις δυσκολίες που φαίνεται να συναντούν οι νέοι επιστήμονες /παλιννοστήσαντες μετά τη επιστροφή τους σχετίζονται με τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας της χώρας και της πόλης της Αθήνας.

6.6.10 Εκτίμησή τους σχετικά με τη θετική συμβολή της επιστροφής τους στον τόπο καταγωγής τους.

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι εμφανίστηκαν να υιοθετούν μια σχετικά θετική στάση απέναντι στη συμβολή της επιστροφής τους από το εξωτερικό στον τόπο καταγωγής τους.

Οι τομείς τους οποίους οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι η επιστροφή τους από το εξωτερικό θεωρούν ότι έχει συμβάλει, θετικά, στον τόπο καταγωγής τους είναι οι ακόλουθοι:

- Στην οικονομία και ανάπτυξη του τόπου καταγωγής τους μέσω:

- της μεταφοράς των εφοδίων, των γνώσεων, των δεξιοτήτων, της εμπειρίας, των καλών πρακτικών, νέων ιδεών καθώς και της τεχνογνωσίας που αποκτήθηκαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό,

- των εισφορών τους στο κράτος και της συμμετοχής τους στα φορολογικά βάρη, της μεταφοράς χρημάτων στην Ελλάδα που αποκτήθηκαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, της στήριξης της τοπικής οικονομίας μέσω της κατανάλωσής τους, της μίσθωσης των κατοικιών στις οποίες σήμερα ορισμένοι διαμένουν ή επιχειρούν καθώς και της επένδυσης χρημάτων που αποκτήθηκαν στο εξωτερικό (πχ. στην αγορά κατοικίας) και τέλος

- της διαφορετικής προσέγγισης των ξένων που επισκέπτονται τη χώρα, ως γνώστες της κουλτούρας τους, των συνηθειών τους και της γλώσσας τους.

- Στην αύξηση του συνολικού εργατικού του δυναμικού.

- Θεωρείτε ότι η επιστροφή σας από το εξωτερικό έχει συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής σας και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

- «Θεωρώ ότι σαφώς έχει συμβάλει θετικά, καθώς ο κάθε νέος της χώρας είναι το μέλλον αυτής. Ο καθένας από μας που έχει εκπαιδευτεί στο εξωτερικό, επιστρέφοντας φέρνει νέες γνώσεις, δεξιότητες, εμπειρίες που μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία μια νέας γενιάς, που θα σκέφτεται διαφορετικά και θα παίρνει πρωτοβουλίες» (Βαλεντίνα, 31 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Έφυγα για να κάνω ανώτατες σπουδές, απέκτησα εμπειρία και γνώσεις, τεχνογνωσία το αντικείμενό μου και επέστρεψα για να τα εφαρμόσω όλα αυτά πίσω στη χώρα μου, τώρα το κατά πόσον αυτά βρίσκουν ανταπόκριση εδώ είναι άλλο θέμα, αλλά γενικώς το να φεύγεις έξω, το να σπουδάζεις εκεί, να προχωράς, να βελτιώνεσαι, να διευρύνεις τους ορίζοντές σου επαγγελματικά και να επιστρέφεις πίσω είναι το καλύτερο που μπορείς να κάνεις (για τον τόπο σου)» (Αναΐς, 30 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι, το πιστεύω, γιατί πέραν των γνώσεων και της εμπειρίας που απέκτησα στο αντικείμενό μου όσο βρισκόμουν στο εξωτερικό, και που τα εφαρμόζω πλέον και στη χώρα μου, επιστρέφοντας φέραμε (εγώ και ο σύζυγός μου) και χρήματα στην Ελλάδα. Πήραμε σπίτι [...]. Εγώ άνοιξα και το δικό μου ιατρείο τώρα εδώ (Αθήνα), νοικιάζω χώρο γι' αυτό, πληρώνω εισφορές... Αν δεν είχα επιστρέψει τίποτα από τα παραπάνω δεν θα είχε συμβεί» (Μόνικα, 38 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Θεωρώ πως ναι γιατί πέραν των γνώσεων που απέκτησα στο εξωτερικό [...], πες ότι δούλευα σε μια τουριστική επιχείρηση (στην Ελλάδα), ε αλλιώς θα προσεγγίσω τον Άγγλο (τουρίστα) τώρα που τον ξέρω, αλλιώς παλιά που δεν ήξερα την νοοτροπία του [...] και όταν ήμουν στο εξωτερικό έκανα διαφήμιση της Ελλάδας, με φωτογραφίες, με πληροφορίες για τη χώρα έτσι ώστε να τους κάνω να αγαπήσουν την Ελλάδα και να έρθουν για τουρισμό, και όχι μόνο για τον τουρισμό, και για τα προϊόντα της Ελλάδας, πηγαινα στους ξένους ελληνικά προϊόντα (για να τα γνωρίσουν)» (Αλεξάνδρα, 29 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι, πιστεύω ότι συνέβαλε γιατί το βλέπω και στο χώρο εργασίας, υπάρχει μια άλλη νοοτροπία, πολύ συχνά το λέμε με μια συνάδερφο που και εκείνη είχε πάει έξω και σπούδασε, υπάρχει ένα άλλο βλέμμα (προσέγγιση στα πράγματα) σε σχέση με ανθρώπους που μέινανε εδώ και σπούδασαν, (εσύ) φέρνεις κάτι και από κει [...], εσύ που είδες και κάτι άλλο λες, παιδιά και κει το κάνουν έτσι, που και αυτό συνεισφέρει στο να γίνει κάτι διαφορετικά (καλύτερα)» (Μαργαρίτα, 36 ετών, παλιννοστήσασα).

Ωστόσο, κάποιοι άλλοι δεν φαίνονται να υιοθετούν τις παραπάνω απόψεις, αποδίδοντάς το αυτό κυρίως στο γεγονός ότι, λόγω των συνθηκών που επικρατούν στη χώρα, δεν τους δίνεται η δυνατότητα εφαρμογής των εφοδίων που αποκτήθηκαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.

- Θεωρείτε ότι η επιστροφή σας από το εξωτερικό έχει συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής σας και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

- «Η επιστροφή μου δεν έχει συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής μου, μιας που ο τόπος καταγωγής μου και οι λογής υποδομές του δεν μου έδωσαν τη δυνατότητα να τους προσφέρω την τεχνογνωσία μου» (Αργύρης, 34 ετών, παλιννοστήσας).

- «Όχι, δυστυχώς δεν μου/μας το έχουν επιτρέψει, δεν έχω το περιθώριο, θα μπορούσα (υπό άλλες συνθήκες) να δώσω πολλά στη χώρα...» (Καλιρρόη, 33 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Μέχρι στιγμής όχι μιας και ακόμα είμαι στη διαδικασία εύρεσης εργασίας. Ακόμα όμως και όταν βρω εργασία δεν νομίζω ότι θα συμβάλει θετικά η επιστροφή μου στη χώρα γιατί οι δομές της είναι τέτοιες που δεν βοηθάνε στο να μπορέσει ένας νέος να εξελιχθεί και να προσφέρει έργο στη χώρα μέσω της δουλειάς ή της έρευνάς του, ειδικά για την έρευνα που δεν υποστηρίζεται καθόλου στην Ελλάδα από το κράτος» (Ηλέκτρα, 30 ετών, παλιννοστήσασα).

6.7. Εφόδια που έχουν αποκομίσει οι συμμετέχοντες στην έρευνα από την παραμονή τους στο εξωτερικό

Προσπαθώντας να ομαδοποιήσουμε τα σημαντικότερα εφόδια που αποκόμισαν οι συμμετέχοντες της έρευνας κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, μπορούμε να τα κατατάξουμε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη αφορά την απόκτηση εξειδικευμένων γνώσεων (επιστημονική κατάρτιση), η δεύτερη στην απόκτηση εργασιακής εμπειρίας και η τρίτη την ανάπτυξη των προσωπικών τους δεξιοτήτων.

- Απολογιστικά σαν άτομο τι θεωρείτε ότι έχετε αποκομίσει από την παραμονή σας στο εξωτερικό;
- «Θεωρώ ότι έχω αποκομίσει σωστή εργασιακή κουλτούρα, εργασιακή εμπειρία και εξειδικευμένη εκπαίδευση που δεν υπάρχει στην Ελλάδα» (Μανώλης, 30 ετών, μετανάστης).
- «Πολλές εμπειρίες, σε εργασία, σπουδές αλλά και γενικότερα στον τρόπο ζωής και σκέψης. Επίσης θεωρώ πολύ σημαντικό ότι κατάφερα να πετύχω αυτά που ήθελα σε μια καινούργια χώρα όπου δεν είχα γνωστούς και ούτε κάποια εξασφάλιση για το ποιο μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της εμπειρίας αυτής» (Μάξιμος, 27 ετών, μετανάστης).

Επιστημονική κατάρτιση και απόκτηση λοιπών γνώσεων

Η επιστημονική κατάρτιση που έλαβαν τα άτομα του δείγματος που φοίτησαν σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα του εξωτερικού εμφανίζεται να είναι πλούσια και οι γνώσεις που έλαβαν αρκετά εξειδικευμένες. Ορισμένοι, μάλιστα, εξ αυτών ανέφεραν ότι φοίτησαν σε πολύ καλά πανεπιστήμια του εξωτερικού.

«(Στο εξωτερικό) φοίτησα σε ένα από τα καλύτερα πανεπιστήμια της Αγγλίας, το οποίο μου έδωσε τα απαραίτητα εφόδια για επαγγελματική αποκατάσταση. Οι καθηγητές, οι εγκαταστάσεις και η όλη οργάνωση του μεταπτυχιακού ήταν άριστα» (Βαλεντίνα, 31 ετών, παλιννοστήσασα).

«Θεωρώ ότι για το αντικείμενο των σπουδών μου τα πανεπιστήμια (του εξωτερικού) στα οποία πήγα ήταν πάρα πολύ καλά, διεθνώς αναγνωρισμένα, υψηλού κύρους και κορυφαία. Στην Ελλάδα δεν θα μπορούσα να πραγματοποιήσω σπουδές στο αντίστοιχο αντικείμενο. Υπόψιν, στις ανθρωπιστικές ειδικά επιστήμες, ένα ζήτημα δεν είναι μόνο τα Πανεπιστήμια αλλά και άλλα πράγματα που έχουν σχέση με τα Πανεπιστήμια πχ. μουσεία, βιβλιοθήκες, πάρα πολύ σημαντικό που δεν έχουμε, υποδομές που δεν υπάρχουν» (Θοδωρής, 31 ετών, παλιννοστήσας).

Πάντως, γενικότερα, η συντριπτική πλειονότητα των ερωτώμενων ανέφεραν ότι είναι αρκετά έως πολύ ικανοποιημένοι από το επίπεδο εκπαίδευσης των ιδρυμάτων του εξωτερικού, στα οποία σπούδασαν.

Επίσης, πολλοί, εκτός από το επίπεδο εκπαίδευσης, αναφέρθηκαν και σε άλλους παράγοντες ικανοποίησής τους από την όλη εμπειρία της φοίτησής τους στα ξένα πανεπιστήμια, που σχετίζονται κυρίως με:

- το αντικείμενο των σπουδών και τα επιμέρους μαθήματα, την κατάρτιση των καθηγητών, το εκπαιδευτικό σύστημα, τον τρόπο στησίματος των μαθημάτων, τον τρόπο της παροχής γνώσης (διδασκαλίας) και αξιολόγησης των μαθημάτων, την καθοδήγηση των φοιτητών από τους καθηγητές, την εξοικείωσή τους συνεργασίας με άλλα άτομα στο πλαίσιο των σπουδών τους,
- τη διαθέσιμη υλικοτεχνική υποδομή (εγκαταστάσεις, υποδομές, εξοπλισμός, εργαστήρια, βιβλιοθήκες, πρόσβαση στη διεθνή βιβλιογραφία),
- την οργάνωση των Πανεπιστημίων, τον διεθνή προσανατολισμό τους, την καθαριότητα των χώρων, τη σύνδεση με την αγορά εργασίας, τη διαθεσιμότητα σε ερευνητικά προγράμματα και την πρόσβασή τους σε χρηματοδοτήσεις, την έλλειψη γραφειοκρατίας κ.ά.

«Η παραμονή μου στο εξωτερικό ήταν η καλύτερη απόφαση της ζωής μου. Από τότε έχω εξελιχθεί σε πολλούς τομείς. Κυρίως, σπούδασα στους κλάδους που με ενδιαφέρουν, απέκτησα πρακτική εμπειρία, διεξήγαγα δικές μου έρευνες, πήρα υποτροφία για μεταπτυχιακό και συνδέθηκα με τον ακαδημαϊκό κόσμο. Στην Ελλάδα τίποτα από αυτά δεν θα είχε πραγματοποιηθεί, όχι απαραίτητως γιατί δεν έχουμε σχετικά προγράμματα, αλλά κυρίως γιατί δεν θα είχα σπουδάσει στους κλάδους που ήθελα και κατ' επέκταση δεν θα με ενδιέφερε» (Νάνσυ, 27 ετών, μετανάστρια).

«(Στο εξωτερικό) ανακάλυψα πόσο σημαντικό είναι να διδάσκεται η σύγχρονη τεχνολογία στα πανεπιστήμια και το μάθημα να επικεντρώνεται σε γνώσεις που θα έχουν άμεση εφαρμογή στα επόμενα χρόνια, σε αντίθεση με την ξεπερασμένη τεχνολογία και συσσωρευμένη γνώση που έλαβα στο ελληνικό πανεπιστήμιο (Κορίνα, 27 ετών, μετανάστρια).

«Τα μαθήματα είναι οργανωμένα, τηρείται το πρόγραμμα ακριβώς [...], μας έδιναν ασκήσεις και άμα τις έκανες ήταν σίγουρο ότι στο τέλος θα μάθεις, στις εξετάσεις όποιος ασχολείται περνάει 100%, άντε 99%, καθαριότητα των χώρων, δεν έχει αφίσες, γκράφιτι, όλα αυτά, και οι προοπτικές, αν θες μετά στην Ελβετία βρίσκεις δουλειά σχεδόν σίγουρα» (Κοσμάς, 25 ετών, παλιννοστήσας).

«Το Ολλανδικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι αρκετά καλό, πάρα πολύ καλό μάλλον, θα έλεγα ότι είναι κοντά στο 9,0-9,5/10, η διαφορά σε σχέση με το Ελληνικό σύστημα, επειδή και τα δύο τα έχω ζήσει, δεν είναι στο προσωπικό, το Ελληνικό προσωπικό πιστεύω ίσως πολλές φορές και να έχει και υψηλότερες δυνατότητες, τη διαφορά την κάνουν οι εγκαταστάσεις, είναι η μέρα με τη νύχτα από μεριάς εγκαταστάσεων, εξοπλισμού, έρευνας, εκεί είναι που υστερούμε εμείς [...], έχουν πολύ καλύτερες εγκαταστάσεις, χρηματοδοτήσεις, ερευνητικά προγράμματα» (Σταύρος, 27 ετών, μετανάστης).

Πόσο ικανοποιημένοι είστε από το επίπεδο εκπαίδευσης των ιδρυμάτων του εξωτερικού που σπουδάσατε;

- «Πολύ ικανοποιημένη, λόγω της δήλωσης παρουσίας σε κάθε μάθημα υπήρχε η υποχρέωση καθημερινής επαφής με αυτό άρα και περισσότερης ενασχόλησης. Επίσης, το κάθε θεωρητικό μάθημα είχε αντιστοίχως και το εργαστήριό του για περισσότερη εξοικείωση» (Φαίδρα, 31 ετών, παλιννοστήσασα).

Τέλος, κάποιοι ανέφεραν ότι η παραμονή τους στο εξωτερικό αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα είτε στο να μάθουν μια νέα ξένη γλώσσα, είτε στο να τελειοποιήσουν τη γλώσσα της χώρας προορισμού τους.

Εργασιακή εμπειρία και απόκτηση εργασιακών δεξιοτήτων

Πέραν όμως της επιστημονικής κατάρτισης και των λοιπών γνώσεων που οι ερωτώμενοι έλαβαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, πολλοί εμφανίζονται να έχουν ήδη αποκτήσει –παρά το νεαρό της ηλικίας τους– και μακρά επαγγελματική εμπειρία, κατάρτιση και εξειδίκευση, εργαζόμενοι στο εξωτερικό πάνω στο αντικείμενο των σπουδών τους.

Για παράδειγμα, η Δανάη (35 ετών, μετανάστρια) ανέφερε ότι εργάζεται σε πανεπιστημιακή κλινική του εξωτερικού, για 4 συνεχή έτη, ως επιμελήτρια (ιατρός), σε θέση και με αντικείμενο που θεωρεί ότι ανταποκρίνεται στα προσόντα της. Αντίστοιχα, ο Νικηφόρος (34 ετών, παλιννοστήσας), ανέφερε ότι εργαζόταν πριν επιστρέψει στην Ελλάδα για 10 συνεχή έτη στο τομέα της πληροφορικής, στο αντικείμενο δηλαδή των σπουδών του και σε θέση που θεωρεί ότι ανταποκρινόταν στα προσόντα του, στην Ολλανδία. Αντίστοιχα, η Μόνικα (38 ετών, παλιννοστήσασα), εργάστηκε πριν επιστρέψει στην Ελλάδα για 9 συνεχή έτη ως ιατρός, στο αντικείμενο δηλαδή των σπουδών της, στην Αυστραλία.

Να σημειωθεί, μάλιστα, ότι ορισμένα άτομα έχουν εργαστεί και στην Ελλάδα, πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, με αποτέλεσμα η συνολική εργασιακή τους προϋπηρεσία να είναι ακόμα μεγαλύτερη. Για παράδειγμα, η Ισμήνη (35 ετών, μετανάστρια), εργάστηκε στην Ελλάδα πριν μεταναστεύσει στο εξωτερικό για 7 συνεχή έτη και σήμερα εργάζεται ήδη άλλα 6 στο εξωτερικό, στον τομέα του Ανθρώπινου Δυναμικού, στο αντικείμενο δηλαδή των σπουδών της και σε θέση που θεωρεί ότι ανταποκρίνεται στα προσόντα της.

Άλλοι, εμφανίζονται να εργάζονται ή να έχουν εργαστεί σε κορυφαίες εταιρίες του κλάδου τους στο εξωτερικό, αποκτώντας αξιόλογη εργασιακή εμπειρία και τεχνογνωσία.

Για παράδειγμα, η Χρυσούλα (37 ετών, μετανάστρια) έχοντας προηγουμένως εργαστεί και στην Ελλάδα (μετά την ολοκλήρωση της πρακτικής της άσκησης), εργάζεται πλέον σήμερα με μόνιμη απασχόληση σε μια από τις μεγαλύτερες αεροπορικές εταιρείες του κόσμου, ως μηχανικός αεροσκαφών, στο αντικείμενο των σπουδών της και σε θέση που θεωρεί ότι ανταποκρίνεται στα προσόντα της.

Αντίστοιχα, η Ιουλία (30, παλιννοστήσασα) γνωρίζοντας άριστα πέντε ξένες γλώσσες και έχοντας κάνει το μεταπτυχιακό της σε ένα πολύ καλό πανεπιστημιακό ίδρυμα του εξωτερικού, προσελήφθη και εργάστηκε για 2 έτη σε μια πολύ μεγάλη Αμερικανική εταιρία στις Βρυξέλες, η οποία εξειδικεύεται στο αντικείμενο με το οποίο εκείνη ασχολείται (νομικά) και σε θέση που θεωρεί ότι ανταποκρινόταν στα προσόντα της, πριν επιστρέψει στην Ελλάδα.

Τέλος, ορισμένοι ερωτηθέντες αναφέρθηκαν και στη συμβολή της εργασίας τους στο εξωτερικό στην καλλιέργεια των εργασιακών τους δεξιοτήτων (πχ. επαγγελματισμός, ομαδικότητα, πνεύμα συνεργασίας με άλλα άτομα για επίτευξη κοινού σκοπού, κουλτούρα ασφάλειας στο εργασιακό χώρο, οργάνωση, εξοικείωση με νέα συστήματα και τεχνολογίες, απόκτηση εργασιακής κουλτούρας κ.ά.).

Εξέλιξη σε προσωπικό επίπεδο

Στην ερώτηση *«απολογιστικά, σαν άτομο, τι θετικό θεωρείται ότι έχετε αποκομίσει από την παραμονή σας στο εξωτερικό;»*, πολλά άτομα ανέφεραν ότι η όλη εμπειρία της παραμονής τους στο εξωτερικό, συνέβαλε –πέραν της επιστημονικής και επαγγελματικής τους κατάρτισης– και στην εξέλιξή τους ως άτομα, ως προσωπικότητες.

Ειδικότερα, οι τομείς στους οποίους οι ερωτώμενοι ανέφεραν ότι η εμπειρία τους αυτή επέδρασε θετικά στους ίδιους ήταν:

- η διεύρυνση των οριζόντων τους,
- η ανεκτικότητα τους απέναντι στο ξένο, στο διαφορετικό,
- η αλλαγή του τρόπου σκέψης τους,
- η αλλαγή του τρόπου ζωής τους (πχ. υιοθέτηση νέων συνηθειών, όπως περισσότερη άσκηση),
- η καλύτερη διαχείριση των χρημάτων τους,
- η ικανότητα προσαρμογής τους σε νέες καταστάσεις λόγω της διαρκούς εμπλοκής τους σε νέες δοκιμασίες,
- η ανεξαρτητοποίησή τους (πχ. επίλυση των όποιων δυσκολιών χωρίς βοήθεια),
- η δεκτικότητα τους απέναντι σε άλλες απόψεις,
- η ικανότητα συνεργασίας με ανθρώπους με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, θρησκεία, χώρα καταγωγής, νοοτροπία, τρόπο σκέψης),
- ο καλύτερος προγραμματισμός των πραγμάτων, μεθοδικότητα, υπομονή,
- η δυνατότητα επίσκεψης και άλλων χωρών (λόγω εγγύτητας με τη χώρα προορισμού τους),
- η αναγνώριση και των θετικών στοιχείων της Ελλάδας και η κατανόηση τόσο των αρνητικών όσο και των θετικών πτυχών της Ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.

Επίσης, αρκετοί αναφέρθηκαν και στη συμβολή της εμπειρίας της παραμονής τους στο εξωτερικό στη διεύρυνση του κοινωνικού τους κύκλου και τη γνωριμία τους με νέα άτομα (φίλους, συναδέλφους, συμφοιτητές), τόσο ξένους όσο και Έλληνες.

Ειδικότερα, πολλοί ερωτώμενοι δήλωσαν ότι κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, γνώρισαν και άλλους Έλληνες επιστήμονες που ζουν/ζούσαν στην ίδια πόλη με εκείνους. Οι περισσότεροι ανέφεραν ότι τα άτομα αυτά ήταν νέοι, περίπου ίδιας ηλικίας με εκείνους (25-40 ετών) και βρίσκονταν στο εξωτερικό για σπουδές ή για εργασία.

Η Μαρίνα (34 ετών, μετανάστρια), για παράδειγμα, χαριτολογώντας ανέφερε ότι στις Βρυξέλες, που διέμενε κατά τη διεξαγωγή της έρευνας μόνιμα, είχε πολλούς φίλους και μεγαλύτερο κοινωνικό κύκλο απ' ότι στην Αθήνα ενώ η Μόνικα (38 ετών, παλιννοστήσασα) ότι στο εξωτερικό γνώρισε τον Έλληνα σύζυγό της.

Αρκετοί ερωτώμενοι αναφέρθηκαν, ακόμη, στο γεγονός ότι αρκετοί Έλληνες επιστήμονες που γνωρίζουν/γνώρισαν στο εξωτερικό μετανάστευσαν από την Ελλάδα προ κρίσης.

Για παράδειγμα, η Αναΐς (30 ετών, παλιννοστήσασα) ανέφερε ότι κατά την παραμονή της στη Γαλλία, γνώρισε πολλούς Έλληνες που ζούσαν στην ίδια πόλη με εκείνη, όπως μηχανικοί, γιατροί και άτομα που ασχολούνταν με την πληροφορική. Πολλοί μάλιστα εξ αυτών, ήταν άτομα με πολύ υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που είτε εργάζονταν εκεί, είτε εκπονούσαν το διδακτορικό ή το μετα-διδακτορικό τους. Ωστόσο, όπως επισήμανε, όλοι αυτοί είχαν φύγει από την Ελλάδα προ κρίσης, καθώς όταν εκείνη μετανάστευσε στη Γαλλία το 2009, εκείνοι διέμεναν, ήδη, μόνιμα εκεί.

Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνα ανέφεραν ότι ακόμα και μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, έχουν κρατήσει επαφές με κάποιους φίλους, συναδέρφους ή συμφοιτητές τους που είχαν γνωρίσει στο εξωτερικό (Έλληνες και ξένους).

Ορισμένοι, μάλιστα, εξ αυτών εμφανίστηκαν διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν αυτές τους τις γνωριμίες στο μέλλον, είτε για λόγους επαγγελματικών (πχ. εύρεση εργασίας στο εξωτερικό, επαγγελματικές ανταλλαγές, προσκλήσεις) είτε απλώς για λόγους αναψυχής (πχ. τουρισμός).

Τέλος, μπορούμε να πούμε ότι πολλοί ερωτώμενοι αναφέρθηκαν στην όλη εμπειρία της παραμονής τους στο εξωτερικό, ως μια «σπουδαία εμπειρία», μια «εμπειρία ζωής», που τους δόθηκε η δυνατότητα γνωριμίας με νέους ανθρώπους, νέες νοοτροπίες, άλλες κουλτούρες και άλλους λαούς.

«Την εμπειρία αυτή παρά τις δυσκολίες, παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισα εκεί, δεν την αλλάζω με τίποτα, μου διέυρυνε πολύ το μυαλό και τον τρόπο σκέψης (Αναΐς, 30 ετών, παλιννοστήσασα)»

«Άλλαξε ο τρόπος σκέψης μου, άνοιξαν οι ορίζοντές μου, ανακάλυψα μέσω του εξωτερικού την Ελλάδα, είναι ανυπολόγιστα, είναι εμπειρία ζωής» (Καλιρροή, 33 ετών, παλιννοστήσασα).

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι βλέπουμε ότι τα εφόδια που έχουν αποκτήσει αρκετοί από τους Έλληνες επιστήμονες που βρίσκονται στο εξωτερικό είναι σε πολλές περιπτώσεις πολλά και αρκετά αξιόλογα. Δεν θα πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι τα εφόδια αυτά δεν βοηθούν μόνο στην ατομική πρόοδό τους αλλά αποτελούν, ταυτόχρονα, επένδυση για τον τόπο και την οικονομία στην οποία βρίσκονται.

6.8 Δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι ερωτώμενοι κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό

Από τους συνολικά 54 ερωτηθέντες οι 9 ανέφεραν ότι κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, δεν αντιμετώπισαν καμία δυσκολία.

Από τους υπόλοιπους 45, αναφέρθηκε τουλάχιστον μια δυσκολία. Ως βασικότερες δυσκολίες ειπώθηκαν οι ακόλουθες¹⁶⁹:

α) η εξοικείωση με την εκεί καθημερινότητα

Η εξοικείωση με την κουλτούρα, τον τρόπο ζωής, τη νοοτροπία, τις συνήθειες, τα έθιμα και τη θρησκεία της χώρας προορισμού εμφανίζεται να αποτελεί μια από τις σημαντικότερες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν/σαν οι ερωτηθέντες κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, ιδίως όταν οι χώρες προορισμού τους δεν είναι Δυτικές.

---

¹⁶⁹ Οι ερωτώμενοι είχαν τη δυνατότητα να αναφερθούν σε πάνω από μια δυσκολίες.

«Η βασικότερη δυσκολία που συναντάω ακόμα και τώρα, μετά από τόσα χρόνια, είναι η μεγάλη διαφορά στη κουλτούρα, ως οικονομικός μετανάστης πάντα θεωρείσαι ξένος, δεν γίνεσαι μέρος του κοινωνικού συνόλου [...] δυστυχώς δεν είναι τόσο εύκολη η ζωή στο εξωτερικό, ναι μεν έχεις οικονομικές απολαβές αλλά το θέμα είναι ότι η ποιότητα ζωής σου, είναι πολύ πιο χαμηλή, και ότι μετά από κάποια ηλικία, ειδικά την ηλικία των 30, δεν ξέρω αν μπορείς να συμβιβαστείς με κάποια πράγματα [...], όχι, δεν είναι όλα τόσο ρόδινα όπως τα φαντάζονται οι περισσότεροι» (Νεφέλη, 30 ετών, μετανάστρια).

β) γλώσσα

Η εξοικείωση με τη γλώσσα της χώρας προορισμού τους, εμφανίζεται να αποτελεί μια ακόμα σημαντική δυσκολία.

«Γνώριζα άπταιστα τη γλώσσα, μου άρεσε πολύ η Γαλλική κουλτούρα [...], μου πήρε όμως ένα 2μηνο-3μηνο η εξοικείωση με τη γλώσσα, ήταν εξαιρετικά κουραστικό από το πρωί να ακούς, να μιλάς, να σκέφτεσαι τα πάντα σε άλλη γλώσσα, παρ' όλο που είχα το Sorbonne 2» (Αναΐς, 30, παλιννοστήσασα).

γ) απόσταση από δικούς τους ανθρώπους

Η απόσταση από την οικογένειά τους, τον/την σύντροφό τους και τους φίλους τους αποτελεί μια επιπλέον δυσκολία, παρά το γεγονός ότι η επικοινωνία μαζί τους είναι σε πολλές περιπτώσεις σχεδόν καθημερινή (συνήθως μέσω Skype ή Viber). Αυτός, άλλωστε φαίνεται να είναι/ήταν και ο βασικότερος λόγος επίσκεψής τους στην Ελλάδα (βλ. ενότητα 6.9).

δ) στέγαση

Τα βασικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν/σαν, οι ερωτώμενοι ως προς τη στέγασή τους περιστρέφονταν κυρίως γύρω από την εύρεση καταλύματος και ειδικά: την τοποθεσία του, την γενικότερη κατάσταση του, τις ανέσεις που αυτό παρέχει/παρείχε και το ύψος του μισθώματος.

Ειδικότερα, οι ερωτώμενοι ως προς το εν λόγω ζήτημα έκαναν συχνά λόγο για περιορισμένες επιλογές, κακή κατάσταση των διαθέσιμων σπιτιών καθαρά για οικονομική εκμετάλλευση από τους ιδιοκτήτες τους, προβλήματα υγιεινής, προβλήματα θέρμανσης, πολύ υψηλό κόστος ενοικίων, μεγάλη απόσταση από το Πανεπιστήμιο ή την εργασία κτλ. Έτσι, η χαμηλή προσφορά σε κατοικίες σε κάποιες πόλεις του εξωτερικού σε συνδυασμό με το πολύ υψηλό κόστος των ενοικίων (βλ. ενότητα 6.10) οδηγεί αρκετούς στη λύση της συγκατοίκησης ή στη διαμονή στην φοιτητική εστία, που όμως ο διαθέσιμος χώρος και οι προσφερόμενες ανέσεις είναι πολύ περιορισμένες.

«εδώ (Ελλάδα) μένω σε ένα σπίτι, σε μονοκατοικία, μένω στο ισόγειο, και τότε στο ισόγειο έμενα (πριν φύγω για το εξωτερικό), με κήπο και το διαμέρισμα είναι 80τμ. [...]. Στην εστία είχα ένα μικρό δωμάτιο και φαντάσου κοινόχρηστο χώρο είχαμε μόνο την κουζίνα, όχι σαλόνι για να καλέσεις φίλους σου, αν καλούσες φίλους σου καθόσουν στην κουζίνα, δεν μπορούσες όμως και πολλούς, δεν χωρούσαν. Επιπλέον στο σπίτι μου τα έχω όλα τακτοποιημένα, καθαρά, όταν την κουζίνα την μοιράζεσαι με άλλους, ε μπορεί οι άλλοι να μην είναι σαν και σένα...» (Αλεξάνδρα, 29, παλιννοστήσασα).

ε) κλίμα

Ο καιρός που επικρατεί σε κάποιες χώρες του εξωτερικού (περισσότερη ζέστη, περισσότερο κρύο, βροχή, χιόνια) εμφανίζεται να δυσκολεύει ορισμένους.

«μπορεί να ακούγεται ασήμαντο αλλά δεν είναι, ήταν συνέχεια καταχνιά, όταν είναι έτσι μονίμως, όσο να ναι σε επηρεάζει στη διάθεσή σου» (Αλεξάνδρα, 29 ετών, παλιννοστήσασα).

στ) εξοικείωση με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του κράτους

Η δυσκολία αυτή αφορά κυρίως ζητήματα εξοικείωσης με τη νομοθεσία του κράτους, το νόμισμα, τον τρόπο εύρεσης εργασίας, τον τρόπο λειτουργίας των συστημάτων ασφάλισης, το άνοιγμα τραπεζικών λογαριασμών, τη χρησιμοποιούμενη μονάδα μέτρησης, τη γραφειοκρατία κ.ά.

η) δυσκολία εύρεσης εργασίας

Ορισμένοι Έλληνες επιστήμονες, οι οποίοι είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους στην Ελλάδα ανέφεραν ότι αντιμετώπισαν μεγάλη δυσκολία εύρεσης εργασίας στο εξωτερικό, όπως πχ. η Γιούλη (32 ετών, μετανάστρια), η οποία χρειάστηκε περίπου 2 χρόνια για να βρει εργασία στο εξωτερικό στο αντικείμενο των σπουδών της (Δημόσια υγεία). Παρ' όλα αυτά, το ζήτημα αυτό φαίνεται να μην απασχολεί μόνο τους αποφοίτους των ελληνικών Πανεπιστημίων αλλά και αρκετούς ξένων Πανεπιστημίων (όπως είναι η Μαρίνα και ο Σταύρος, ακολουθούν σχετικά αποσπάσματα), με τον παράγοντα αυτόν να αποτελεί –όπως είδαμε και παραπάνω– καθοριστικό στη λήψη της απόφασης για επιστροφή ορισμένων εξ αυτών στη χώρα (βλ. ενότητα 6.6.6).

«Στις Βρυξέλες είναι πολλοί οι overqualified άνθρωποι, υπάρχει μεγάλος ανταγωνισμός, δηλαδή αν ανοίξει μια θέση σε έναν οργανισμό πχ. policy officer, ο οργανισμός μπορεί να λάβει 100-200 αιτήσεις. Η αγωνία μου είναι όταν τελειώσει η σύμβασή μου, τι θα κάνω μετά. Το βλέπω και με άλλους μετα-διδάκτορες, συναδέλφους μου, πόσο δύσκολο είναι να βρουν μια θέση στο Πανεπιστήμιο [...], οπότε και οι Έλληνες του εξωτερικού δεν τα βρίσκουν και όλα ρόδινα στο εξωτερικό» (Μαρίνα, 34, μετανάστρια).

Τελείωσα το μεταπτυχιακό μου σε Ολλανδικό Πανεπιστήμιο [...] τώρα εργάζομαι ως part-time [...] εγώ έψαχνα για δουλειά 2,5 μήνες αλλά από αυτά που έχω δει από (Έλληνες) φίλους, υπάρχουν άτομα που έκαναν να βρουν δουλειά και 6 μήνες, υπάρχουν άτομα που ακόμα ψάχνουν μετά από 7-8 μήνες να βρουν δουλειά στο αντικείμενό τους, ο χρόνος αναμονής εξαρτάται από πολλά πράγματα πχ. εάν είσαι απόφοιτος Ολλανδικού Πανεπιστημίου» (Σταύρος, 27ετών, μετανάστης).

Ορισμένες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες στο εξωτερικό ως προς την εύρεση εκεί μιας ικανοποιητικής για τους ίδιους εργασίας σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με το νεαρό της ηλικίας τους και την έλλειψη εκτεταμένης εργασιακής εμπειρίας. Οι παραπάνω παράγοντες φαίνεται να τους καθιστούν περισσότερο “ευάλωτους” έναντι των υπολοίπων μεταναστών μεγαλύτερης ηλικίας, σε τομείς όπως η απασχόληση με ευέλικτες μορφές εργασίας, με χαμηλό ύψος μισθών, εξαντλητικό ωράριο και σε θέσεις εργασίας που δημιουργούν μια σχετική ανασφάλεια για το μέλλον.

θ) ψυχολογική πίεση

Ορισμένοι εκ των ερωτηθέντων ανέφεραν ότι πιέστηκαν ψυχολογικά κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, κυρίως τους πρώτους μήνες, λίγο μετά την άφιξή τους, δηλαδή, εκεί. Αρκετοί από τους παραπάνω παράγοντες εμφανίζονται να συνέβαλαν καθοριστικά προς αυτή την κατεύθυνση.

Τέλος, από ορισμένους ερωτώμενους, αναφέρθηκαν και ορισμένες ακόμη δυσκολίες, όπως είναι η ύπαρξη αισθήματος μοναξιάς, ανασφάλειας και αβεβαιότητας για το μέλλον, ο ρατσισμός, η οικονομική στενότητα/ οικονομικές δυσκολίες, το φαγητό, η λήψη μέτρων ελέγχου κεφαλαίων (capital controls) από την Ελλάδα, η δυσκολία εξάσκησης της μητρικής γλώσσας, η ποιότητα του συστήματος υγείας ορισμένων χωρών καθώς και το υψηλό κόστος ζωής.

Συμπερασματικά μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι οι δυσκολίες που αναφέρθηκαν εμφανίζονται να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των ερωτώμενων, κυρίως ανάλογα με τη χώρα προορισμού τους και τα λοιπά, προσωπικά χαρακτηριστικά τους. Επίσης, τα πράγματα και εκεί για αρκετούς Έλληνες επιστήμονες δεν φαίνεται να είναι και τόσο «ρόδινα», όπως ορισμένοι πιστεύουν. Οι δυσκολίες για αρκετούς Έλληνες επιστήμονες είναι και εκεί υπαρκτές.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι από τη γενικότερη στάση των ερωτώμενων σχετικά με το ζήτημα αυτό προκύπτει ότι ένα μεγάλο μέρος των σύγχρονων Ελλήνων επιστημόνων/μεταναστών δεν φαίνεται να βιώνει το έντονο "πολιτισμικό σοκ" που βίωναν οι Έλληνες μετανάστες των προηγούμενων δεκαετιών. Το επίπεδο εκπαίδευσής τους καθώς και η γνωριμία και εξοικείωσή τους με τον τρόπο ζωής, τη γλώσσα, τις συνήθειες και τα αγαθά του εξωτερικού εμφανίζονται να έχουν συμβάλει τα μέγιστα προς αυτή την κατεύθυνση. Η εξοικείωσή τους αυτή έχει επιτευχθεί μέσω των ταξιδιών που πραγματοποιούν στο εξωτερικό με μεγαλύτερη ευκολία και με χαμηλότερο κόστος σε σχέση με το παρελθόν, της παρακολούθησης ξένων τηλεοπτικών καναλιών, σειρών, ταινιών και ειδήσεων, της χρήσης του διαδικτύου, της μάθησης ξένων γλωσσών, της ανάγνωσης ξένων βιβλίων, των προγραμμάτων ανταλλαγής φοιτητών και ερευνητών που αρκετοί συμμετέχουν ή των διηγήσεων άλλων ατόμων που μετανάστευσαν ή ταξίδεψαν πρόσφατα στο εξωτερικό.

6.9 Επίσκεψη των συμμετεχόντων στην έρευνα στην Ελλάδα κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι σε σχετική ερώτηση ανέφεραν ότι επισκέπτονται (ή επισκέπτονταν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό) την Ελλάδα περίπου 2 με 3 φορές το χρόνο, κυρίως κατά την διάρκεια των γιορτών, οπότε και ο διαθέσιμος χρόνος είναι περισσότερος. Ωστόσο, δεν έλειψαν και εκείνοι που δήλωσαν ότι επισκέπτονται την Ελλάδα τακτικά (σχεδόν σε μηνιαία βάση), όπως και εκείνοι που δεν έχουν επισκεφθεί καθόλου τη χώρα κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.

Τους βασικότερους λόγους επίσκεψης των ερωτώμενων αποτελούν:

α) η επιθυμία τους να συναντήσουν τα οικεία τους πρόσωπα από κοντά (οικογένεια, σύντροφο, φίλους, συγγενείς),

β) οι διακοπές στην Ελλάδα και

γ) γραφειοκρατικά ζητήματα (πχ. τακτοποίηση διάφορων υποχρεώσεων προς το Δημόσιο ή ζητήματα που αφορούν την ακίνητη περιουσία τους στην Ελλάδα).

Έτσι, το γεγονός ότι η νέα γενιά μεταναστών εμφανίζεται να επισκέπτεται τακτικά τον τόπο καταγωγής της, να παρακολουθεί με ενδιαφέρον όλα όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα και την Αθήνα και να κρατά, γενικότερα, στενούς δεσμούς με αυτή, είναι κάτι το θετικό. Επίσης, το γεγονός ότι πολλοί κρατούν στενούς δεσμούς με την Ελλάδα, παρ' ότι βρίσκονται στο εξωτερικό, αποτελεί ίσως έναν επιπλέον παράγοντα ευκολότερης επανένταξής τους στην τοπική κοινωνία και αγορά εργασίας της χώρας, σε περίπτωση που επιστρέψουν στο μέλλον σε αυτή. Τέλος, αυτό τους αποτρέπει από τη δημιουργία των «ιδεατών» και συχνά εξιδανικευμένων εικόνων που υπό άλλες συνθήκες είναι πιθανόν να σχημάτιζαν για την Ελλάδα και τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτή, κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό.

6.10 Ροή κεφαλαίων από και προς την Ελλάδα

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στην έρευνα, το κατά πόσον οι νέοι επιστήμονες στέλνουν ή λαμβάνουν χρήματα προς ή από την Ελλάδα (κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό) καθώς και το ύψος των χρημάτων αυτών φαίνεται να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τον σκοπό της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό (σπουδές ή εργασία) καθώς και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του κάθε μετανάστη. Ειδικότερα, από την έρευνα προέκυψε ότι η κύρια ασχολία των Ελλήνων επιστημόνων/μεταναστών στο εξωτερικό (πχ. εάν εργάζονται ή όχι), το ύψος του μισθού τους σε σχέση με το κόστος ζωής στη χώρα και πόλη στην οποία διαμένουν, η δυνατότητα άντλησης χρημάτων από την Ελλάδα, το ύψος των αποταμιεύσεών τους τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, η πιθανότητα άμεσης επιστροφής τους στη χώρα καθώς και η ύπαρξη οικογενειακών ή οικονομικών υποχρεώσεων στην Ελλάδα, εμφανίζονται να αποτελούν ορισμένους σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη ροή κεφαλαίων από ή προς την Ελλάδα. Στους παραπάνω παράγοντες αποδίδεται η σημαντική διαφοροποίηση που παρατηρείται στις απαντήσεις των ερωτώμενων ως προς το ζήτημα αυτό.

Οι περισσότεροι ερωτηθέντες που εργάζονται/νταν στο εξωτερικό ανέφεραν είτε ότι *“στέλνουν/έστελναν χρήματα στην Ελλάδα”* από το εξωτερικό¹⁷⁰, είτε ότι *“ούτε λαμβάνουν/λάμβαναν, ούτε όμως και στέλνουν/έστελναν χρήματα στην Ελλάδα”*. Εκείνοι που ανέφεραν ότι λαμβάνουν/λάμβαναν χρήματα από την Ελλάδα ήταν πολύ λιγότεροι.

Κάποιοι απ’ όσους μετανάστευσαν στο εξωτερικό για εργασία ανέφεραν ότι χρειάστηκαν αρχικά την βοήθειά της οικογένειάς τους για την κάλυψη των εξόδων της μετανάστευσης και διαμονής τους στο εξωτερικό ενώ άλλοι όχι, μεταφέροντας όμως με αυτόν τον τρόπο ένα μεγάλο μέρος των αποταμιεύσεών τους από την Ελλάδα εκεί. Για παράδειγμα ο Ξενοφώντας (36 ετών, παλιννοστήσας), ανέφερε ότι αναγκάστηκε να ξοδέψει ένα σημαντικό ποσό από τις προσωπικές του αποταμιεύσεις για τη μετεγκατάστασή του, την διαμονή του και την κάλυψη όλων των τρεχόντων εξόδων του καθ’ όλη την περίοδο κατά την οποία αναζητούσε εργασία στο Η.Β.

---

¹⁷⁰Τα χρήματα αυτά εμφανίζονται να έχουν ως κύριο στόχο τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης ή των συνθηκών διαβίωσης των υπολοίπων μελών της οικογένειάς τους καθώς και την αποπληρωμή των φορολογικών υποχρεώσεών τους στην Ελλάδα (πχ. φόρος ακινήτων).

Επιπροσθέτως, όπως ο ίδιος ανέφερε, προκειμένου να αυξήσει το ποσό που απαιτούνταν για αυτή του την μετεγκατάσταση, αναγκάστηκε να περικόψει και ορισμένα από τα έξοδά του στην Αθήνα (πχ. από διασκέδαση και προσωπικά έξοδα).

Από την άλλη πλευρά, η εικόνα φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά όσον αφορά εκείνους που μεταναστεύουν στο εξωτερικό για λόγους εκπαιδευτικούς. Οι περισσότεροι ερωτώμενοι που μετανάστευσαν στο εξωτερικό για σπουδές ανέφεραν ότι την περίοδο των σπουδών τους λάμβαναν χρήματα από την Ελλάδα (από την οικογένειά τους). Λιγότεροι ήταν όσοι ανέφεραν ότι τα έξοδα φοίτησης και παραμονής τους στο εξωτερικό καλύπτονται/αν από κάποια υποτροφία που έχουν/είχαν λάβει ή όσοι χρηματοδοτούν/ησαν με δικά τους χρήματα τις σπουδές τους εκεί, όπως πχ. ο Δαμιανός (30 ετών, μετανάστης). Ο Δαμιανός ανέφερε ότι το κόστος των σπουδών του το κάλυψε ο ίδιος, με χρήματα που είχε συγκεντρώσει εργαζόμενος στην Αθήνα.

Παρ' όλα αυτά αξίζει να σημειωθεί ότι η εξασφάλιση του απαιτούμενου αυτού ποσού δεν φαίνεται να είναι για όλους εύκολη. Η Μαρίνα (34 ετών, μετανάστρια), για παράδειγμα, ανέφερε ότι η οικογένειά της στράφηκε αρχικώς στο δανεισμό από Ελληνική τράπεζα, προκειμένου να εξασφαλίσει το απαραίτητο κεφάλαιο για την κάλυψη του κόστους των αρχικών της σπουδών στο εξωτερικό.

Επίσης, ένα μικρό ποσοστό των ερωτηθέντων ανέφεραν ότι εργάζονται/όταν παράλληλα με τις σπουδές τους στο εξωτερικό.

Η Αλεξάνδρα, (30 ετών, παλιννοστήσασα) αναφέρθηκε στην ύπαρξη ενός ελάχιστου ποσού ως βασική προϋπόθεση της μετανάστευσης στο εξωτερικό, δεδομένων και των οικονομικών συνθηκών που επικρατούν σήμερα στη χώρα.

- Είναι πιθανή η μετεγκατάστασή σας σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού στο μέλλον, και αν ναι, για ποιο λόγο;

- «Δεν θα το έλεγα, κοίτα αν υπήρχε πολύ σημαντικός οικονομικός λόγος θα το σκεφτόμουν, που και πάλι δεν είναι εύκολο, ειδικά σήμερα με τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στη χώρα καθώς προϋποθέτει να έχεις μαζί σου λεφτά, γιατί δεν μπορείς να πας σε μια χώρα με 0 ευρώ, πρέπει να δώσεις προκαταβολές ενοικίων κτλ., χρειάζονται πολλά πράγματα για να ανοίξεις ένα σπίτι στο εξωτερικό [...] δεν μπορείς να πας εκεί επί ξύλου κρεμάμενος, πρέπει να έχεις λεφτά μαζί σου για να περνάς [...], πρέπει να έχεις μαζί σου ένα budget, αλλιώς δεν ξεκινάς να πας...» (Αλεξάνδρα, 30 ετών, παλιννοστήσασα).

Για τις περιπτώσεις μετανάστευσης για σπουδές, το συνολικό απαιτούμενο κεφάλαιο φαίνεται να παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις. Αυτό φαίνεται να επηρεάζεται κυρίως από το ύψος των διδάκτρων του Πανεπιστημίου φοίτησης, το κόστος ζωής της χώρας προορισμού, το ύψος των ενοικίων της πόλης εγκατάστασης, τη διάρκεια των σπουδών (πχ. απόκτηση προπτυχιακού τίτλου ή μεταπτυχιακού) και τη δυνατότητα παράλληλης απασχόλησης εκεί.

Για παράδειγμα, ο Θοδωρής (38 ετών, παλιννοστήσας) αναφερόμενος στο ύψος των ενοικίων της πόλης που σπούδαζε (Φλωρεντία), ανέφερε ότι το ένα δωμάτιο με συγκατοίκηση εντός της πόλης κόστιζε περίπου 600Ε, ενώ η ενοικίαση ενός στούντιο περίπου 1.000Ε τον μήνα. Υπήρχε βέβαια και η εναλλακτική της ενοικίασης εκτός πόλης, αλλά η συγκοινωνιακή σύνδεση με το κέντρο της πόλης, όπως ο ίδιος ανέφερε, δεν είναι πολύ καλή.

Από την άλλη, όμως, πλευρά, η Μαργαρίτα (36 ετών, παλιννοστήσασα) ανέφερε ότι το ύψος του ενοικίου στην πόλη της Αγγλίας στην οποία διέμενε ήταν στα ίδια περίπου επίπεδα με το αντίστοιχο ενοικίασης μιας κατοικίας σε ένα άλλο μεγάλο αστικό κέντρο της Περιφέρειας (της Ελλάδας). Αντίστοιχα, η Νεφέλη (30 ετών, κάτοικος του εξωτερικού) ανέφερε ότι το συνολικό κόστος των σπουδών της στην Ουαλία δεν ξεπέρασε κατά πολύ το αντίστοιχο που θα απαιτούνταν εάν έκανε το μεταπτυχιακό της σε κάποια πόλη της Περιφέρειας (της Ελλάδας).

Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα αυτό, ορισμένα άτομα αναφέρθηκαν στη δυσκολία αποστολής χρημάτων από την Ελλάδα στο εξωτερικό, ανά τα τακτά χρονικά διαστήματα, λόγω της ύπαρξης “προμήθειας” στο συνολικό ποσό καθώς και των “capital controls” (τα οποία ίσχυαν την περίοδο εκείνη στην Ελλάδα).

6.11 Προβληματισμός των ερωτώμενων σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο της μετανάστευσης των νέων Ελλήνων επιστημόνων στον τρόπο καταγωγής τους.

Οι περισσότεροι ερωτώμενοι εμφανίζονται αρκετά προβληματισμένοι σχετικά με το κατά πόσον η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τρόπο καταγωγής τους.

Οι τομείς που οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τρόπο καταγωγής τους είναι οι ακόλουθοι:

α) στην οικονομία (απώλεια των δημοσίων χρημάτων που επενδύθηκαν στην εκπαίδευση όσων φεύγουν στο εξωτερικό, μείωση του ΑΕΠ της χώρας, συρρίκνωση της οικονομίας, επιδείνωση του ασφαλιστικού συστήματος, εκροή κεφαλαίων στο εξωτερικό),

β) στη δημογραφική εξέλιξη (υπογεννητικότητα, μείωση συνολικού πληθυσμού, γήρανση πληθυσμού, μείωση συνολικού εργατικού δυναμικού, ρήξη θεσμού της οικογένειας),

γ) στην ανάπτυξη και ανάκαμψη της χώρας (μείωση της παραγωγικότητας της χώρας, υστέρηση στην τεχνολογική εξέλιξη, έρευνα και καινοτομία, διόγκωση των προβλημάτων της χώρας που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απουσία αυτού του αξιόλογου τμήματός της ελληνικής κοινωνίας),

δ) στην τεχνολογική εξέλιξη, έρευνα, καινοτομία, τεχνογνωσία (μαζί με τους επιστήμονες φεύγουν και οι γνώσεις τους, οι δεξιότητές τους, η τεχνογνωσία τους, φεύγουν άτομα που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην εκπαίδευση και άλλων νέων ατόμων, οι καινοτόμες ιδέες αντί να εφαρμόζονται στην Ελλάδα εφαρμόζονται στο εξωτερικό, πτώση της ερευνητικής δραστηριότητας, τα ευρήματα των νέων Ελλήνων ερευνητών τα καρπώνονται άλλα, ξένα Πανεπιστήμια),

ε) στο επίπεδο εκπαίδευσης του εναπομένοντος στην Ελλάδα ανθρώπινου δυναμικού (μείωση αριθμού ατόμων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης είτε λόγω της φυγής τους στο εξωτερικό, είτε της μη επιστροφής τους στη χώρα, πτώση πνευματικού επιπέδου της χώρας, γλωσσική και πολιτισμική πενία, πνευματική οπισθοδρόμηση),

στ) στη στελέχωση των θέσεων εργασίας από εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό (φόβος για αδυναμία κάλυψής ή υποστελέχωσης εξειδικευμένων θέσεων εργασίας στην Ελλάδα, οι θέσεις εργασίας καλύπτονται από παλιά μυαλά με παλιές νοοτροπίες),

η) στον τομέα της υγείας και στον κλάδο της ιατρικής (οι αρνητικές επιπτώσεις από τη φυγή των νέων ιατρών στο εξωτερικό εμφανίζονται να προβληματίζουν αρκετούς) και τέλος,

θ) στην πολιτική ζωή του τόπου.

Επίσης, πολλοί ήταν εκείνοι που εμφανίστηκαν ιδιαιτέρως προβληματισμένοι σχετικά με την αδυναμία της χώρας συγκράτησης αυτού του αξιόλογου τμήματός της και την αξιοποίησή του από άλλες χώρες του εξωτερικού.

- «Έχετε προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους και αν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύετε ότι μπορεί να έχει;»

- «Σίγουρα, πιστεύω ότι έχει μεγάλη επίπτωση στην Ελλάδα γιατί ... πολλές φορές το συζητάμε και με τα παιδιά που γνωρίζω και είναι στο εξωτερικό στην ίδια πόλη με μένα, πόση μεγάλη διαφορά θα είχε αν μαζευόμασταν όλοι εμείς με τα προσόντα και την εμπειρία που έχουμε αποκτήσει πίσω στην Ελλάδα και επιστρέφαμε στη χώρα μας και εφαρμόζαμε ότι έχουμε μάθει στη χώρα μας [...], στο βιοτικό επίπεδο (πιστεύω ότι έχει αρνητικές επιπτώσεις) με την έννοια ότι αν οι επιστήμονες φεύγουν στο εξωτερικό, δεν μένουν αρκετοί για να επανδρώσουν τις αντίστοιχες θέσεις εργασίας στην Ελλάδα, πολλές ιδέες καινοτομίας που έχουν πάρα πολλοί Έλληνες επιστήμονες αντί να εφαρμόζονται στην Ελλάδα για να την βοηθήσουν οικονομικά πχ. στον εκπαιδευτικό τομέα, στον ιατρικό τομέα, αντίθετα τα εφαρμόζουν στο εξωτερικό γιατί εκεί τους δίνεται η ευκαιρία και φυσικά πιστεύω στην υπογεννητικότητα γιατί πάρα πολλοί νέοι φεύγουν έξω, οι περισσότεροι θα μείνουν στο εξωτερικό, είναι παντρεμένοι με ξένους, δημιουργούν οικογένειες στο εξωτερικό οπότε όταν όλοι είναι εκτός Ελλάδας, στην Ελλάδα θα μένουν οι πιο μεγάλες ηλικίες» (Νεφέλη, 30 ετών, μετανάστρια).

- «Ναι, σίγουρα, για δημογραφικούς λόγους, φεύγει ένα ποιοτικό κομμάτι της Ελληνικής κοινωνίας γιατί αυτοί που φεύγουν είναι άτομα με (υψηλά) προσόντα που αν υπήρχαν οι κατάλληλες υποδομές και το κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο στην Ελλάδα να τους αξιοποιήσει θα μπορούσαν να συνεισφέρουν, με τις γνώσεις και το ταλέντο τους, στο να αυξηθεί το ΑΕΠ της χώρας και να βελτιωθεί το βιοτικό επίπεδο όλων των Ελλήνων μέσω της συνεισφοράς τους, και αυτό χάνεται, την τεχνογνωσία αυτή και τις δεξιότητές τους τις εκμεταλλεύονται στην ουσία άλλες χώρες, είναι μια οικονομική απώλεια για τη χώρα» (Κοσμάς, 25 ετών, παλιννοστήσας).

- «Ναι, τραγικές [...] πέφτει το μορφωτικό επίπεδο της χώρας, φεύγουν οι καλύτεροι, η Ελλάδα σκοτώνει τα παιδιά της» (Καλιρρόη, 33 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι, στο ότι η χώρα μένει πίσω σε τεχνογνωσία, υπάρχουν πολλοί επιστήμονες που μεγαλούργησαν στο εξωτερικό με ανακαλύψεις ή με επιχειρηματικές δράσεις που αν (αυτές) γίνονταν στην Ελλάδα η χώρα θα ήταν κερδισμένη. Αν όλοι μένουν έξω η χώρα χάνει σημαντικό ανθρώπινο δυναμικό που έχει πολύ μεγάλες δυνατότητες» (Ηλέκτρα, 30 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι, πολλές φορές, γενικώς είχα παρατηρήσει ότι ειδικά απ' όταν είχε αρχίσει η κρίση και μετά άρχισε να φεύγει πάρα πολύς κόσμος για το εξωτερικό και κυρίως αυτοί που έφευγαν ήταν άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, οπότε αυτό που με προβλημάτισε είναι ότι αν φύγουν όλοι οι μορφωμένοι, ποιοι θα μείνουν εδώ στο τέλος; Και μεις (εδώ στην Ελλάδα) έχουμε ανάγκη από επιστήμονες, θέλεις πχ. καλούς γιατρούς [...], δεν μπορεί να επενδύει το κράτος στην εκπαίδευσή σου, αφού ουσιαστικά δεν πληρώνεις στην Ελλάδα για τη μόρφωσή σου, δεν μπορεί το κράτος να επενδύει σε σένα – γιατί δίνει λεφτά, δεν δίνει για εξοπλισμό των εργαστηρίων, δεν πληρώνει τους καθηγητές; – και μετά εσύ να φεύγεις και να δουλεύεις για τους έξω» (Αλεξάνδρα, 29, παλιννοστήσασα).

Ωστόσο, το πρόβλημα το οποίο ανακύπτει –στο οποίο αρκετοί αναφέρθηκαν– είναι ότι παρ’ όλο που οι σύγχρονοι Έλληνες μετανάστες εμφανίζονται να αναγνωρίζουν τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο αυτό στον τόπο καταγωγής τους, κάποιοι εξακολουθούν να βλέπουν τη μετανάστευση στο εξωτερικό είτε ως «μονόδρομο», είτε ως τη «βέλτιστη επιλογή», δεδομένων των συνθηκών που επικρατούν σήμερα στην αγορά εργασίας, τόσο στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας όσο και στη χώρα γενικότερα.

«Έχετε προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους και αν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύετε ότι μπορεί να έχει;»

- «Ναι, σίγουρα και είναι αρνητικό αλλά από την άλλη όταν σπουδάζεις και μάλιστα προχωράς τόσο βαθιά στην επιστήμη σου και δεν υπάρχει ανταπόκριση εδώ (στην Ελλάδα), τι θα κάνεις;» (Αναΐς, 30 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι πιστεύω ότι έχει [...], ναι, το να φεύγει αυτό το δυναμικό είναι αρνητικό, αλλά και το να παραμείνουν εδώ, αφού δεν θα τους αξιοποιήσουν, θεωρώ ότι είναι αρνητικό και για τους ίδιους [...].» (Άρτεμις, 28, μετανάστρια).

- «Προφανώς, όταν το εργατικό δυναμικό της χώρας φεύγει στο εξωτερικό, θεωρώ ότι είναι δύσκολο η χώρα να ορθοποδήσει αλλά θεωρώ ότι (και η χώρα) δεν σου δίνει και την ευκαιρία ώστε να το ξανασκεφτείς δεύτερη φορά (λόγω συνθηκών)» (Σταύρος, 27 ετών, μετανάστης).

Από την άλλη πλευρά, όμως, διατυπώθηκε και η άποψη ότι η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό δεν έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους, με το σκεπτικό ότι η προσφορά εργασίας είναι πολύ μεγαλύτερη της ζήτησης και δεν μπορεί να αξιοποιηθεί το επιστημονικό δυναμικό στον τόπο καταγωγής του.

- «Έχετε προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους και αν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύετε ότι μπορεί να έχει;»

- «Ναι, αλλά δεν θεωρώ ότι έχει αρνητικές επιπτώσεις διότι αυτή τη στιγμή δεν υπάρχουν αρκετές θέσεις εργασίας για να καλύψουν τα υπάρχοντα ποσοστά ανεργίας» Κορίνα (27 ετών, μετανάστρια).

Τέλος, αν και κάποιοι εμφανίστηκαν προβληματισμένοι ως προς το ζήτημα αυτό, θεωρούν ότι θα πρέπει να ληφθούν επιπλέον μέτρα, προς αυτή την κατεύθυνση, από την πολιτεία.

- «Έχετε προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους;»

- «Ναι, είναι κάτι που νομίζω ότι δημιουργεί πίκρα και θλίψη σε όλους, αλλά από την άλλη θεωρώ ότι ο τόπος καταγωγής τους θα έπρεπε να προβληματίζεται περισσότερο από μένα σε σχέση με αυτό το κομμάτι» (Περσεφόνη, 38 ετών, παλιννοστήσασα).

- «Ναι, [...]. Ωστόσο, πιστεύω –ανεξαρτήτως του τι πιστεύω εγώ– ότι και η πολιτεία θα πρέπει να λάβει επιπλέον μέτρα για την αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου». (Μόνικα, 38 ετών, παλιννοστήσασα).

6.12 Συμβολή της ποιοτικής έρευνας

Απολογιστικά, μπορούμε να πούμε ότι η ποιοτική έρευνα που διεξήχθη αποδείχθηκε ένα σημαντικό εργαλείο στη μελέτη των φαινομένων που μελετά η παρούσα διατριβή καθώς συνέβαλε καθοριστικά στην αναλυτικότερη και πιο σφαιρική προσέγγισή τους.

Ειδικότερα, υπάρχουν ζητήματα, τα οποία ερευνώνται στην παρούσα διατριβή (κεφ. 1.2) και αφορούν την εξερχόμενη μετανάστευση καθώς και την παλιννόστηση των νέων Ελλήνων επιστημόνων που καταγράφονται τα τελευταία χρόνια από και προς τη χώρα, για τα οποία η ποσοτική έρευνα δεν ήταν σε θέση να απαντήσει ή να παράσχει επαρκείς πληροφορίες προκειμένου να καταλήξουμε σε κάποια σχετικώς ασφαλή συμπεράσματα. Μέσω της ποιοτικής έρευνας, για παράδειγμα, εξετάζεται ο βαθμός ικανοποίησης των σύγχρονων Ελλήνων επιστημόνων από την απόφασή τους να μεταναστεύσουν ή να επιστρέψουν στη χώρα από το εξωτερικό καθώς και το κατά πόσον οι νέοι Έλληνες μετανάστες διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τη χώρα τους.

Επίσης, ορισμένοι τομείς, τους οποίους εξετάζει η ποιοτική έρευνα, δεν έχουν αποτελέσει στο παρελθόν αντικείμενο εκτενούς μελέτης από άλλες αντίστοιχες έρευνες. Η ποιοτική έρευνα μελετά, για παράδειγμα, τη στάση των σύγχρονων Ελλήνων επιστημόνων/μεταναστών απέναντι στις αρνητικές επιπτώσεις που έχει η μετανάστευση των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό στον τόπο καταγωγής τους καθώς και τα βασικά εφόδια που οι ίδιοι οι μετανάστες θεωρούν ότι έχουν αποκομίσει από την παραμονή τους στο εξωτερικό και τα οποία δεν αφορούν αποκλειστικά τους τίτλους σπουδών ή την προϋπηρεσία που εκείνοι απέκτησαν εκεί.

Επιπροσθέτως, η ποιοτική έρευνα μας βοηθά να ερμηνεύσουμε ορισμένα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας που προηγήθηκε, όπως για ποιο λόγο ορισμένες χώρες –όπως το Η.Β. τουλάχιστον μέχρι το Brexit– έχουν αναδειχθεί σήμερα σε βασικές χώρες προορισμού των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό, ποιοι είναι οι βασικοί λόγοι που τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού των εξερχόμενων Ελλήνων στο εξωτερικό και ιδίως των νέων σε ηλικία επιστημόνων, ποιοι είναι οι βασικοί λόγοι που η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας έχει αναδειχθεί σήμερα σε βασικό τόπο εγκατάστασης των παλιννοστησάντων κ.ο.κ. Έτσι, η ποιοτική έρευνα εμφανίζεται σε αρκετά σημεία να συνδιαλέγεται με την ποσοτική και να τη συμπληρώνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα διατριβή αποτελεί μία προσπάθεια συστηματικής μελέτης του φαινομένου της σύγχρονης εξερχόμενης μετανάστευσης των νέων σε ηλικία Ελλήνων επιστημόνων από τη χώρα¹⁷¹, καταγραφής των βασικών χαρακτηριστικών της παλιννόστησης που καταγράφεται παράλληλα προς αυτή –ως φαινομένου άμεσα συνδεδεμένου με το πρώτο– και τέλος, ανίχνευσης ορισμένων επιπτώσεων που έχει η εξέλιξη των παραπάνω φαινομένων στην περιοχή μελέτης, δηλαδή στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

Εξετάζοντας, τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η σύγχρονη μετανάστευση των Ελλήνων στο εξωτερικό και εντάσσοντάς τα σε ένα γενικότερο πλαίσιο –όπου η μετανάστευση στο εξωτερικό αποτελεί συχνά απλώς το αρχικό στάδιο σε έναν κύκλο διαρκών μετακινήσεων μεταξύ πολλαπλών προορισμών ή/και μεταξύ των χωρών προορισμού και καταγωγής των σύγχρονων μεταναστών, ανάλογα με τις προσωπικές τους ανάγκες και τις επικρατούσες συνθήκες στις χώρες καταγωγής και προορισμού τους– παρατηρούμε ότι το φαινόμενο αυτό απασχολεί έντονα και άλλες χώρες. Αρκετά, από τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η εξερχόμενη μετανάστευση από την Ελλάδα εμφανίζονται να είναι κοινά με τα αντίστοιχα και άλλων χωρών, κυρίως ευρωπαϊκών, όπως είναι το νεαρό της ηλικίας των μεταναστών, το αρκετά υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης πολλών εξ αυτών, οι βασικότεροι λόγοι μετανάστευσης στο εξωτερικό, οι βασικές χώρες προορισμού κ.ά¹⁷².

Παρατηρώντας την εξέλιξη των εξερχόμενων μεταναστευτικών ροών από την Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών βλέπουμε ότι ροές Ελλήνων μεταναστών παρατηρούνταν στην χώρα μας

---

¹⁷¹ Τόσο στο συγκεκριμένο σημείο όσο και στα κεφάλαια που έχουν προηγηθεί αποφεύγεται η αναφορά στον όρο “drain drain”. Αντ’ αυτού προτιμάται η φράση “μετανάστευση Ελλήνων με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης από την Ελλάδα”. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι συγκεκριμένος. Μελετώντας κανείς τη διεθνή βιβλιογραφία παρατηρεί ότι ο όρος “drain drain” συχνά επιφορτίζεται με μια αρνητική διάσταση του φαινομένου της μετανάστευσης επιστημονικού δυναμικού από μια χώρα προς κάποια άλλη, καθώς συνδέεται, τις περισσότερες φορές, με τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο αυτό στις χώρες καταγωγής των μεταναστών. Έτσι, ο όρος αυτός, στην πραγματικότητα, “προδιαθέτει” τον αναγνώστη για τις αρνητικές επιπτώσεις που έχει το φαινόμενο αυτό στις χώρες καταγωγής των μεταναστών. Αυτό μπορεί έως ένα βαθμό να είναι ορθό αλλά από την άλλη πλευρά το φαινόμενο της μετανάστευσης επιστημονικού δυναμικού μπορεί –υπό προϋποθέσεις– να οδηγεί και σε ορισμένα οφέλη στις χώρες καταγωγής των μεταναστών.

¹⁷² Αντίστοιχες ομοιότητες εντοπίζονται και ως προς τα χαρακτηριστικά της παλιννόστησης στην Ελλάδα σε σχέση με αυτή που καταγράφεται και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.

και πριν την οικονομική κρίση (πχ. την περίοδο 1990-2008), πολύ δε περισσότερο τις δεκαετίες που προηγήθηκαν (τις δεκαετίες του '50, '60 του '70 ή και παλαιότερα).

Το φαινόμενο που καταγράφεται σήμερα, αν και εμφανίζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με εκείνο που καταγράφηκε μεταπολεμικά από τη χώρα, διαφέρει σημαντικά σε τομείς όπως η έκτασή του, τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων εξερχόμενων μεταναστών (πχ. επίπεδο εκπαίδευσης και περιοχές προέλευσής τους), οι λόγοι μετανάστευσης, οι βασικές χώρες προορισμού, το είδος της απασχόλησης στο εξωτερικό, η αποστολή χρημάτων στην Ελλάδα/το ύψος των εμβασμάτων καθώς και ο βαθμός της υποστήριξης της μετανάστευσης από το Ελληνικό κράτος.

Ειδικότερα, οι ροές που καταγράφονται τα τελευταία χρόνια από τη χώρα υπολείπονται αισθητά εκείνων των προηγούμενων δεκαετιών, αποτελούνται σε μεγάλο βαθμό από νέα σε ηλικία άτομα με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, προερχόμενα κυρίως από τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, όπως από το λεκανοπέδιο της Αττικής και τα οποία μεταναστεύουν με σκοπό είτε την απόκτηση ενός τίτλου σπουδών στο εξωτερικό είτε την απασχόληση σε κάποια θέση υψηλής εξειδίκευσης. Επίσης, οι σύγχρονοι Έλληνες μετανάστες/επιστήμονες εμφανίζονται να μεταναστεύουν σχεδόν προς όλες τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου (και όχι μόνο)¹⁷³, χωρίς η μετανάστευση να πραγματοποιείται με κάποιο οργανωμένο τρόπο (δεν έχουν προηγηθεί για παράδειγμα διακρατικές συμφωνίες μεταξύ της Ελλάδας και των βασικών χωρών προορισμού των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών, όπως αντίστοιχα συνέβη κατά το παρελθόν), αλλά με κύριο κριτήριο το πού θεωρούν οι ίδιοι ότι μπορούν να ζήσουν “καλύτερα” (σε σχέση με την Ελλάδα)¹⁷⁴ ή το πού μπορούν να πάρουν τα περισσότερα εφόδια που θα τους είναι χρήσιμα στο μέλλον. Ακόμη, οι σύγχρονοι μετανάστες δεν φαίνεται να στέλνουν τον ίδιο όγκο εμβασμάτων που έστελναν οι Έλληνες μετανάστες των δεκαετιών του 50'-70' στη χώρα. Επίσης, δεν φαίνεται να αντιμετωπίζουν ορισμένα από τα σοβαρά προβλήματά που αντιμετώπιζαν οι

---

¹⁷³ Τα κριτήρια επιλογής των χωρών προορισμού των σύγχρονων μεταναστών είναι αρκετά και διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Εμφανίζονται να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το σκοπό της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό (σπουδές ή εργασία), τις συνθήκες που επικρατούν στην εκάστοτε χώρα καθώς και από κάποια προσωπικά χαρακτηριστικά τους.

¹⁷⁴ Το κριτήριο αυτό εμπεριέχει πολλές συνιστώσες, όπως το πού θεωρούν οι σύγχρονοι Έλληνες επιστήμονες/μετανάστες ότι μπορούν να βρουν (καλύτερη) απασχόληση ή να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής τους. Επίσης, η μετανάστευση στο εξωτερικό αποτελεί για ορισμένους έναν τρόπο να βρεθούν κοντά στα αγαπημένα τους πρόσωπα που ήδη κατοικούν εκεί ή ένα μέσο που θα τους επιτρέψει να ζήσουν στη χώρα του εξωτερικού στην οποία πάντα επιθυμούσαν να μείνουν μόνιμα.

μετανάστες των προηγούμενων περιόδων στο εξωτερικό (πχ. πολιτισμικό σοκ, απασχόληση σε ιδιαιτέρως βαριές και ανθυγιεινές εργασίες με αρνητικές επιπτώσεις ακόμη και στην υγεία τους). Προς αυτή τη κατεύθυνση συμβάλλουν πρώτον, το προφίλ των σύγχρονων μεταναστών (ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης, γνώση ξένων γλωσσών, εξοικείωση με τον τρόπο ζωής στο εξωτερικό, ύπαρξη φίλων ή συγγενών στο εξωτερικό), δεύτερον, η προετοιμασία που συνήθως προηγείται της αποδημίας (πχ. εύρεση πανεπιστημιακού ιδρύματος για σπουδές στο εξωτερικό ή εργασία πριν από την αποδημία) και τρίτον η πρόοδος της τεχνολογίας που διευκολύνει τη διατήρηση των στενών δεσμών με τα αγαπημένα τους πρόσωπα, τη δικτύωση μεταξύ τους, την ταχύτερη και οικονομικότερη μεταφορά τους από και προς την Ελλάδα, την άμεση ενημέρωσή τους για το τι συμβαίνει στην Ελλάδα κ.ά.

Από την άλλη, όμως, πλευρά, το νεαρό της ηλικίας πολλών αποδημούντων, η αντιμετώπιση αρκετών δυσκολιών στο εξωτερικό κατά την παραμονή τους εκεί¹⁷⁵, η μετανάστευση για εργασία λόγω των πιέσεων οικονομικής φύσεως που υφίστανται στην Ελλάδα καθώς και η επιθυμία για παλιννόστηση, αποτελούν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών με εκείνα των προηγούμενων δεκαετιών.

Επίσης, αν και οι επιπτώσεις της σύγχρονης εξερχόμενης μετανάστευσης στον τόπο καταγωγής των Ελλήνων μεταναστών εμφανίζονται έως ένα βαθμό να παρουσιάζουν ορισμένες ομοιότητες με εκείνες που επέφερε στην Ελλάδα η εξερχόμενη μετανάστευση των Ελλήνων των προηγούμενων δεκαετιών, οι επιπτώσεις της πρώτης δεν φαίνεται να είναι τόσο έντονες, όσο εκείνες της δεύτερης. Αυτό οφείλεται κυρίως στο μέγεθος των κυμάτων της εξερχόμενης μετανάστευσης που σημειώθηκαν στο παρελθόν από τη χώρα σε σχέση με αυτό που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια από αυτή.

Παράλληλα με τον σημαντικό αριθμό των Ελλήνων που μεταναστεύουν στο εξωτερικό, παρατηρείται ταυτόχρονα και επιστροφή στην Ελλάδα ενός μικρότερου αριθμού Ελλήνων που βρίσκονταν στο εξωτερικό, με σκοπό την μόνιμη εγκατάστασή του στη χώρα, όπως αντίστοιχα

---

¹⁷⁵ Κάτι το οποίο θα είχε, ενδεχομένως, ενδιαφέρον και με το οποίο η βιβλιογραφία δεν έχει ασχοληθεί είναι το κατά πόσον οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονοι Έλληνες επιστήμονες στο εξωτερικό δρουν ως ανασταλτικός παράγοντας στη λήψη της απόφασης για μετανάστευση στους υπόλοιπους Έλληνες/δυσνητικούς μετανάστες.

συνέβη και στο παρελθόν¹⁷⁶. Τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων παλιννοστησάντων και ιδίως των νέων σε ηλικία εμφανίζονται να βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη φυσιογνωμία και τα λοιπά χαρακτηριστικά των εξερχόμενων μεταναστών των τελευταίων ετών από τη χώρα (πχ. δημογραφικά, επίπεδο εκπαίδευσής τους, βασικές χώρες προορισμού τους, βασικοί λόγοι μετανάστευσής στο εξωτερικό, τόπος καταγωγής τους κ.ά.). Παρ' όλα αυτά, από τις μελέτες που εξετάζουν το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, συχνά παραλείπεται ο παράγοντας "παλιννόστηση"¹⁷⁷.

Η κρίση των τελευταίων ετών –η οποία ασκεί έντονες οικονομικές πιέσεις στα ελληνικά νοικοκυριά και ιδίως σε εκείνα με χαμηλά εισοδήματα– εμφανίζεται να διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη του φαινομένου της μετανάστευσης των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών/επιστημόνων. Από τη μια πλευρά, έχει συμβάλει, αδιαμφισβήτητα, στην αύξηση του αριθμού των εξερχόμενων Ελλήνων επιστημόνων από τη χώρα (αυτό αποτυπώνεται εμφανώς και στους βασικότερους λόγους της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό) ενώ παράλληλα λειτουργεί ως βασικός ανασταλτικός παράγοντας στην πιθανότητα επιστροφής τους στη χώρα. Από την άλλη, όμως, πλευρά, η κρίση στην Ελλάδα εμφανίζεται να καθιστά σε ορισμένους δυσκολότερη την εύρεση των απαιτούμενων πόρων για μετανάστευση στο εξωτερικό και ιδίως όταν πρόκειται για λόγους εκπαιδευτικούς, καθώς η απαιτούμενη δαπάνη ορισμένες φορές είναι αρκετά μεγάλη. Επίσης, εμφανίζεται σε άλλες περιπτώσεις είτε να επισπεύδει την επιστροφή στην Ελλάδα (πχ. λόγω αδυναμίας εύρεσης εργασίας στο εξωτερικό σε εύλογο χρονικό διάστημα) είτε ακόμα και να "διευκολύνει" σε ορισμένους τομείς την επάνοδο κάποιων παλιννοστησάντων στον τόπο καταγωγής τους (πχ. λόγω μείωσης του κόστους ζωής στην Ελλάδα συγκριτικά με άλλες χώρες). Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις η κρίση φαίνεται να μην επιδρά καθόλου στην απόφαση κάποιων για μετανάστευση ή παλιννόστηση. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι μετανάστευση νέων Ελλήνων επιστημόνων προς ή από το εξωτερικό παρατηρούνταν και κατά το παρελθόν για λόγους

---

¹⁷⁶ Η παλιννόστηση που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα εμφανίζει –και αυτή– ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά σε σχέση με εκείνη που καταγράφηκε στη χώρα, στο παρελθόν, όπως είναι το νεαρό της ηλικίας πολλών παλιννοστησάντων. Από την άλλη πλευρά, εμφανίζει και αρκετά διαφορετικά, όπως το επίπεδο εκπαίδευσής τους, η απασχόλησή τους και οι βασικές χώρες προέλευσής τους.

¹⁷⁷ Από την όλη συλλογιστική περί της έκτασης που έχει λάβει τα τελευταία χρόνια η εξερχόμενη μετανάστευση από τη χώρα και των ενδεχόμενων επιπτώσεων που αυτή μπορεί να έχει για την Ελλάδα λείπει, σχεδόν πάντα, από τις σχετικές μελέτες, ο παράγοντας "παλιννόστηση". Ενώ τη βιβλιογραφία φαίνεται να την απασχολεί έντονα το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης των Ελλήνων στο εξωτερικό, φαίνεται να την απασχολεί πολύ λιγότερο το φαινόμενο της επιστροφής αυτών στην Ελλάδα.

επαγγελματικούς, εκπαιδευτικούς ή προσωπικούς. Τέλος, όσον αφορά, τους παλιννοστήσαντες, η κρίση φαίνεται να αποτελεί βασικό λόγο δυσαρέσκειας όσων επιστρέφουν από το εξωτερικό, σε βαθμό που κάποιοι σκέφτονται σοβαρά το ενδεχόμενο να μεταναστεύσουν και πάλι στο εξωτερικό.

Για ορισμένους επιστήμονες η μετανάστευση στο εξωτερικό αποτελεί μια συνειδητή επιλογή, προκειμένου πχ. να επιτύχουν έναν στόχο τους (όπως είναι η εύρεση μίας καλύτερης απασχόλησης), ενώ από άλλους η μετανάστευση προβάλλεται ως αναγκαιότητα, ως στρατηγική επιβίωσης (πχ. προκειμένου να βρουν μια εργασία που να τους καλύπτει τις ανάγκες ανεξάρτητης διαβίωσής τους, λόγω της αδυναμίας τους να βρουν μια αντίστοιχη θέση εργασίας στην Ελλάδα).

Το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης καθώς και της παλιννόστησης (απόρροια σε μεγάλο βαθμό της πρώτης) των νέων Ελλήνων επιστημόνων επιφέρουν πλήθος επιπτώσεων στον τόπο καταγωγής τους. Οι επιπτώσεις αυτές –εν προκειμένω στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας– εμφανίζονται να είναι κοινές σε αρκετά σημεία με εκείνες που καταγράφονται και σε άλλες χώρες, παγκοσμίως. Ορισμένες εξ αυτών είναι αρνητικές, ενώ άλλες θετικές. Αρκετές, μάλιστα, από αυτές τις αναγνωρίζουν και οι ίδιοι οι μετανάστες.

Ειδικότερα, η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας δεν επηρεάζεται αρνητικά μόνο χάνοντας ένα τμήμα του πληθυσμού της. Χάνει ταυτόχρονα ένα αξιόλογο και παραγωγικό τμήμα της καθώς πολλοί από τους επιστήμονες που μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό είναι άτομα με υψηλή εξειδίκευση και πλούσιο βιογραφικό. Έτσι το θέμα δεν είναι μόνο ποσοτικό αλλά και ποιοτικό.

Επίσης, είναι υπαρκτός ο κίνδυνος πολλοί νέοι που μετανάστευσαν για σπουδές στο εξωτερικό να μην επιστρέψουν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους αλλά να ενταχθούν στην αγορά εργασίας της χώρας σπουδών τους, καταλαμβάνοντας εκεί εξειδικευμένες θέσεις εργασίας. Αρκετοί, μάλιστα, νέοι Έλληνες επιστήμονες εμφανίζονται απρόθυμοι να επιστρέψουν στη χώρα, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον. Έτσι, η αδυναμία της υπό μελέτη περιοχής συγκράτησης και προσέλκυσης αυτού του σημαντικού εργατικού δυναμικού έχει ως συνέπεια την αξιοποίησή του από άλλες χώρες και

τον περιορισμό των προοπτικών ανάπτυξης της πρώτης. Εξάλλου, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι πολλές χώρες παγκοσμίως εφαρμόζουν πολιτικές συγκράτησης των μεταναστών με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης που βρίσκονται στην επικράτειά τους, κάτι που αποτρέπει ή καθυστερεί την επιστροφή τους στον τόπο καταγωγής τους.

Ακόμη, δεδομένων των δημογραφικών εξελίξεων που καταγράφονται διαχρονικά στην υπό μελέτη περιοχή καθώς και των χαρακτηριστικών των σύγχρονων Ελλήνων μεταναστών, που σε μεγάλο βαθμό είναι άτομα σε αναπαραγωγική ηλικία, η εξερχόμενη μετανάστευση συμβάλλει στην περαιτέρω μείωση του συνολικού πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας, σε μείωση της γεννητικότητας και επιτάχυνση της γήρανσής του¹⁷⁸. Επισημαίνεται, μάλιστα, ότι ορισμένες οικογένειες “χάνουν” πάνω από ένα μέλος τους στο εξωτερικό (πχ. τα δύο από τα τρία τέκνα της οικογένειας), με αποτέλεσμα οι ολοένα και λιγότεροι νέοι που παραμένουν να καλούνται να συντηρήσουν ή να προσφέρουν τη φροντίδα τους σε έναν ολοένα και αυξανόμενο αριθμό ηλικιωμένων. Επίσης, άλλες οικογένειες “χάνουν” τον ένα και μοναδικό απόγονό τους, μη έχοντας πλέον κανέναν να αναλάβει αυτή τη φροντίδα.

Επιπροσθέτως, η μετανάστευση στο εξωτερικό έχει συχνά ως αποτέλεσμα τη μεταφορά οικονομικών πόρων στο εξωτερικό και την περαιτέρω έτσι συρρίκνωση του διαθέσιμου εισοδήματος και των αποταμιεύσεων των συγγενικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διαμένουν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας. Αυτό φαίνεται να είναι εντονότερο στην περίπτωση της μετανάστευσης για λόγους εκπαιδευτικούς και ιδίως όταν τα απαιτούμενα χρόνια φοίτησης είναι αρκετά (πχ. προπτυχιακές σπουδές) και τα δίδακτρα φοίτησης καθώς και το κόστος ζωής στη χώρα/πόλη προορισμού υψηλά.

Η μετανάστευση των νέων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει, επίσης, ως αποτέλεσμα την απώλεια μέρους της δημόσιας επένδυσης για την εκπαίδευσή τους, απώλεια φόρων και εισφορών καθώς και τη μείωση της κατανάλωσης και της στήριξης της Ελληνικής τοπικής οικονομίας, από τη στιγμή που τα οφέλη αυτά τα καρπώνονται οι τόποι στους οποίους οι νέοι Έλληνες του εξωτερικού έχουν εγκατασταθεί, εργάζονται, σπουδάζουν και καταναλώνουν¹⁷⁹.

---

¹⁷⁸ Η εξερχόμενη μετανάστευση συμβάλλει ταυτόχρονα και στην ηλικιακή γήρανση του εργατικού δυναμικού της περιοχής που μελετάται.

¹⁷⁹ Η οικονομική απώλεια ή το όποιο όφελος επιφέρει η μετανάστευση των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό στην Ελληνική οικονομία δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί, πόσο μάλλον στην τοπική οικονομία της πόλης της

Επίσης, η αποταμίευση χρημάτων με σκοπό την εξεύρεση των απαιτούμενων πόρων για τη μετανάστευση στο εξωτερικό –η οποία οδηγεί με τη σειρά της σε μείωση της κατανάλωσης από μεριάς των υποψηφίων μεταναστών ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών στην πόλη– αποτελεί μια ακόμα αρνητική πτυχή του φαινομένου αυτού στη στήριξη της τοπικής οικονομίας. Έτσι, η μετανάστευση των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό περιορίζει έτι περαιτέρω τις προοπτικές ανάκαμψης της Ελληνικής οικονομίας και κατ' επέκταση τη βελτίωση της οικονομικής ευημερίας των πολιτών της, συμπεριλαμβανομένων και όσων κατοικούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας.

Από την άλλη πλευρά, η μετανάστευση μπορεί να ιδωθεί ως μια σοβαρή διέξοδος στο πρόβλημα της απασχόλησης των νέων επιστημόνων που αναζητούν εργασία ή δεν είναι ικανοποιημένοι από αυτή που έχουν εδώ. Με το σκεπτικό αυτό, λοιπόν, η εξερχόμενη μετανάστευση συντελεί στη μείωση της ανεργίας που επικρατεί στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας καθώς μειώνεται ο αριθμός των νέων επιστημόνων που αναζητούν εργασία στην πόλη.

Επιπλέον, δεδομένου ότι ορισμένοι νέοι επιστήμονες που εργάζονται στο εξωτερικό αποστέλλουν χρήματα στις οικογένειές τους (πχ. στους γονείς τους) που εξακολουθούν να διαμένουν μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, η μετανάστευση στο εξωτερικό αποτελεί ένα μέσο οικονομικής στήριξης των συγγενικών νοικοκυριών που μένουν πίσω.

Επίσης, στο εξωτερικό δίνεται η δυνατότητα σε αρκετούς νέους Έλληνες επιστήμονες εργασίας και απόκτησης επαγγελματικής εμπειρίας και τεχνογνωσίας σε τομείς που άπτονται άμεσα του αντικείμενου των σπουδών τους, ή/και εκπαίδευσης και απόκτησης γνώσεων σε προηγμένους και πολύ εξειδικευμένους τομείς, οι οποίοι είναι πιθανό και να μην είναι επαρκώς ανεπτυγμένοι

Αθήνας. Παρ' όλα αυτά, το φως της δημοσιότητας έχουν δει τα τελευταία χρόνια ορισμένες εκτιμήσεις γύρω από το ζήτημα αυτό και αφορούν την απώλεια φόρων και εισφορών που συνεπάγεται η μετανάστευση των Ελλήνων πολιτών στο εξωτερικό, σε επίπεδο χώρας (βλ. ΣΕΒ 2016:6, Μπέλος 2016, Καρακασίδης 2016β). Ωστόσο, τα αναφερόμενα μεγέθη –τα οποία ανέρχονται σε κάποια δις ευρώ– θεωρώ είναι σε μεγάλο βαθμό αμφίβολα, δεδομένης της έλλειψης όλων των στοιχείων εκείνων που θα μας επέτρεπαν να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα γύρω από το ζήτημα αυτό, όπως είναι ο ακριβής αριθμός των Ελλήνων που μετανάστευσε τα τελευταία χρόνια από τη χώρα, ο βαθμός εξειδίκευσής τους, η χώρα εκπαίδευσής τους, ο αριθμός όσων εξ αυτών εξακολουθούν να βρίσκονται στο εξωτερικό, ο χρόνος παραμονής και ο σκοπός της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό, το ακριβές ύψος των χρημάτων που στέλνουν/έστειλαν στην Ελλάδα ή λαμβάνουν/λάμβαναν από αυτή, ο σκοπός της αποστολής χρημάτων στην Ελλάδα (πχ. επιχειρείν, επενδύσεις, αποταμίευση, οικονομική στήριξη των υπολοίπων μελών της οικογένειάς τους, αποπληρωμή οικονομικών υποχρεώσεών τους στη χώρα πχ. ΕΝΦΙΑ, λοιπές οικονομικές οφειλές προς το Δημόσιο, Ασφαλιστικά Ταμεία ή ΔΕΚΟ) και πλήθος άλλων.

στη χώρα μας. Ακόμη, δίνεται σε αρκετές περιπτώσεις η δυνατότητα πρόσβασής τους σε πόρους (πχ. χρηματοδοτήσεις, υλικοτεχνική υποδομή), οι οποίοι είναι πιθανόν να είναι περιορισμένοι στη χώρα μας. Τέλος, δίνεται η δυνατότητα σε αρκετούς νέους φοίτησης σε κλάδους που υπό άλλες συνθήκες δεν θα ήταν δυνατόν να ακολουθήσουν πχ. λόγω της μη επιτυχούς εισαγωγής τους στα αντίστοιχα τμήματα ή σχολές στην Ελλάδα.

Από την άλλη πλευρά, η παλιννόστηση, η επιστροφή δηλαδή μιας σημαντικής μερίδας Ελλήνων επιστημόνων που μετανάστευσαν τα τελευταία χρόνια από τη χώρα και επανεγκατάστασής τους στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, αποτελεί έναν από τους βασικότερους τρόπους με τον οποίο η λήψη των παραπάνω εφοδίων στο εξωτερικό επιδρά θετικά στον τόπο καταγωγής τους.

Ειδικότερα, οι παλιννοστήσαντες, φέρνουν στις «αποσκευές» τους γνώσεις, εμπειρίες, νέες δεξιότητες και ιδέες, παράγοντες που –κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες– μπορούν να επιδράσουν θετικά στον τόπο καταγωγής τους, παρέχοντας, για παράδειγμα, σημαντικά οφέλη στις οικονομικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας¹⁸⁰. Εξάλλου, η απόκτηση μακράς εμπειρίας –σε ένα διεθνές περιβάλλον– στο αντικείμενο των σπουδών τους καθώς και η φοίτηση σε κάποιο κορυφαίο πανεπιστήμιο στο εξωτερικό αποτελούν τομείς στους οποίους δίνει ιδιαίτερη σημασία η αγορά εργασίας σήμερα. Ακόμη, ορισμένοι νέοι Έλληνες επιστήμονες/παλιννοστήσαντες επιστρέφοντας φέρνουν μαζί τους και κάποια χρήματα, προϊόν της εργασίας τους στο εξωτερικό, που τα επενδύουν στον τόπο εγκατάστασής τους (πχ. στην αγορά κατοικίας της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας).

Επιπροσθέτως, μέσω της επιστροφής τους, συμβάλλουν όχι μόνο στην αύξηση του πληθυσμού αλλά και στην ανανέωσή του, δεδομένων των χαρακτηριστικών τους (πχ. η σχετικά μικρή ηλικία πολλών εξ αυτών).

Επίσης, η μετέπειτα διατήρηση δεσμών με τα άτομα που γνώρισαν στο εξωτερικό συμβάλλει στη δημιουργία δικτύων, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν στη σύνδεση των ομογενών μεταξύ τους

---

¹⁸⁰ Οι παλιννοστήσαντες, μέσω των εφοδίων που έχουν αποκτήσει κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό δύνανται να παρέχουν σημαντικά οφέλη στις οικονομικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, σε τομείς όπως πχ. η έρευνα, η καινοτομία, η υγεία και ο τουρισμός.

ή/και με τον τόπο καταγωγής τους, προωθώντας την ανταλλαγή γνώσεων, δεξιοτήτων και επισκέψεων (πχ. οργάνωση επιστημονικών ή εκπαιδευτικών συναντήσεων και συνεδρίων στην Αθήνα, ανάληψη συνεργατικών ερευνητικών έργων μεταξύ των Πανεπιστημιακών ιδρυμάτων που βρίσκονται στην Αθήνα και εκείνων του εξωτερικού κ.ά).

Παρ' όλα αυτά, οφέλη μπορεί να καρπωθεί ο τόπος καταγωγής τους ακόμα και από την παραμονή των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό, καθώς μερικοί εκπατρισθέντες είναι σχεδόν απίθανο να επιστρέψουν πίσω, από τη στιγμή που εκεί έχουν οργανώσει την επαγγελματική και προσωπική τους ζωή. Για παράδειγμα, οι νέοι Έλληνες επιστήμονες του εξωτερικού συχνά εμφανίζονται να αποτελούν, εκεί, καλούς πρεσβευτές του τόπου καταγωγής τους, δημιουργώντας παράλληλα ένα θετικό κλίμα στο εξωτερικό για τις δυνατότητες των νέων Ελλήνων επιστημόνων. Ακόμη, πολλές φορές έχει αποδειχθεί η άμεση κινητοποίηση της ομογένειας σε περιόδους κρίσης που μπορεί να περνάει η χώρα τους¹⁸¹.

Επίσης, στο ενδεχόμενο της παλιννόστησης κάποιων εξ αυτών, ο τόπος καταγωγής τους μπορεί να ωφεληθεί από το συγκεκριμένο εργατικό δυναμικό υψηλής εξειδίκευσης, χωρίς όμως να έχει επενδύσει δημόσιους πόρους στην εκπαίδευση του, από τη στιγμή που μια μεγάλη μερίδα εξ αυτών έχει φοιτήσει σε κάποιο ξένο Πανεπιστήμιο και δεν έχει χρειαστεί γι' αυτό να καταβάλει κάποιο σχετικό αντίτιμο (δωρεάν φοίτηση). Ακόμα, οι κάτοικοι του εξωτερικού στηρίζουν την τοπική οικονομία από τη στιγμή που αρκετοί εμφανίζονται να επισκέπτονται τακτικά τον τόπο καταγωγής τους –δηλαδή την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας– μέσω της κατανάλωσης αγαθών και αγοράς υπηρεσιών όταν τον επισκέπτονται πχ. για λόγους αναψυχής.

Επίσης, το γεγονός ότι γνωρίζουν καλά τα χαρακτηριστικά και των δύο τρόπων –καταγωγής και μόνιμης εγκατάστασής τους στο εξωτερικό– καθώς και η αλληλεπίδραση που έχουν με τον εκεί πληθυσμό (πχ. επιχειρηματίες, καθηγητές Πανεπιστημίου, ερευνητές, γνωστούς και φίλους), τους καθιστά ιδανικούς πρεσβευτές και διαμεσολαβητές στη σύναψη οικονομικών ή εμπορικών δεσμών μεταξύ των δύο αυτών τρόπων.

---

¹⁸¹ Ως μια χαρακτηριστική και πρόσφατη περίπτωση αναφέρεται εκείνη της φονικής πυρκαγιάς της 23ης Ιουλίου 2018 στην Αττική, βλ. Μισεμικέ (2018) και Εθνικός Κήρυξ (2018).

Πάντως, το γεγονός ότι η νέα γενιά μεταναστών εμφανίζεται να επισκέπτεται τακτικά τον τόπο καταγωγής της, να παρακολουθεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον όλα όσα συμβαίνουν εδώ και να κρατά στενούς δεσμούς με αυτόν, είναι επίσης θετικό.

Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι τα χρήματα που εισρέουν στην χώρα από το εξωτερικό, μέσω εμβασμάτων, ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης των νέων επιστημόνων στο εξωτερικό, φαίνεται να είναι περιορισμένα καθώς το ύψος τους βρίσκεται σε συνάρτηση με το σκοπό της μετανάστευσής τους στο εξωτερικό, το χρόνο της παραμονής τους εκεί, την ηλικία τους, το κόστος ζωής της χώρας προορισμού τους και την πιθανότητα επιστροφής τους στη χώρα. Επίσης, τα χρήματα που οι κάτοικοι του εξωτερικού στέλνουν στην Ελλάδα εμφανίζονται να έχουν ως κύριο στόχο την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των υπολοίπων μελών της οικογένειάς τους καθώς και την αποπληρωμή των οικονομικών υποχρεώσεών τους στην Ελλάδα και να μην επενδύονται σε τομείς που θα μπορούσαν να συμβάλουν ουσιαστικά στην περαιτέρω ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας πχ. μέσω της δημιουργίας νέων, καινοτόμων επιχειρήσεων¹⁸². Κάτι παρόμοιο φαίνεται να συμβαίνει και με τα χρήματα που φέρνουν μαζί τους οι νέοι σε ηλικία Έλληνες παλιννοστήσαντες, μετά την επιστροφή τους στη χώρα¹⁸³.

Επίσης, αν και δεν φαίνεται –προς το παρόν– να παρατηρείται, εξ αιτίας της εξερχόμενης μετανάστευσης, έλλειψη εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού σε ορισμένους τομείς, όπως αυτός της υγείας, ο κίνδυνος να υπάρξει στο μέλλον πρόβλημα –και σε αυτούς– είναι ορατός. Η φυγή των νέων ιατρών στο εξωτερικό, η απροθυμία αρκετών να παλιννοστήσουν (κυρίως λόγω των συνθηκών που επικρατούν στην αγορά εργασίας του κλάδου τους), οι περιορισμένες νέες θέσεις εργασίας, σε συνδυασμό με την επακόλουθη γήρανση που παρατηρείται στο υπάρχον ιατρικό προσωπικό της χώρας είναι κάτι που θα πρέπει να μας προβληματίζει ιδιαίτερα. Η δημιουργία ελλείψεων, σε συγκεκριμένες ιατρικές ειδικότητες και στην Ελλάδα, στο μέλλον, που να οφείλονται στο φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί.

---

¹⁸² Αυτό, βεβαίως, βρίσκεται σε συνάρτηση με το ύψος των συγκεκριμένων χρημάτων, τα οποία, ενδεχομένως, να μην επαρκούν στις περισσότερες περιπτώσεις για τέτοιου είδους επενδύσεις (για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω).

¹⁸³ ό.π.

Ακόμη, ο βαθμός που η μετανάστευση των νέων επιστημόνων στο εξωτερικό οδηγεί στη μείωση του δείκτη της ανεργίας των νέων επιστημόνων στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, είναι κάτι που απαιτεί περαιτέρω μελέτη καθώς πολλοί μεταναστεύουν σήμερα στο εξωτερικό –και ιδίως όσοι μεταναστεύουν εκεί για σπουδές– με την πρόθεση να επιστρέψουν μετέπειτα στην Ελλάδα και να αποκατασταθούν επαγγελματικά στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, με αποτέλεσμα όμως έτσι να αυξάνεται περαιτέρω η ανεργία του τόπου καταγωγής τους¹⁸⁴. Εξάλλου, η δυσκολία που συναντούν αρκετοί, μετά την επανεγκατάστασή τους εδώ για άμεση εύρεση εργασίας, σε θέση που να ανταποκρίνεται στα προσόντα τους, επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό.

Έτσι, αν και δίνεται η δυνατότητα σε πολλούς Έλληνες επιστήμονες φοίτησης σε πανεπιστήμια του εξωτερικού και απόκτησης του σχετικού τίτλου σπουδών, πράγμα πολύ θετικό σε ατομικό επίπεδο, θα πρέπει να εξετάζεται και το κατά πόσον η αγορά εργασίας της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας, εν προκειμένω, είναι σε θέση να απορροφήσει αυτόν τον αυξημένο αριθμό επιστημόνων (πχ. ιατρών, δικηγόρων, μηχανικών, φαρμακοποιών). Ακόμη, αμφίβολο παραμένει το κατά πόσον τα εφόδια και οι δεξιότητες που οι παλιννοστήσαντες έχουν αποκομίσει στο εξωτερικό μπορούν να τα εφαρμόσουν στο τόπο καταγωγής τους, προς όφελός του, δεδομένων και των συνθηκών που επικρατούν στην αγορά εργασίας της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας (πχ. επιθυμία εργασίας σε τομέα για τον οποίο δεν υπάρχει ζήτηση στη χώρα)¹⁸⁵.

Επίσης, τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών από τη χώρα εμφανίζεται να υπερβαίνει τον αντίστοιχο των παλιννοστησάντων. Έτσι, μόνο εάν η εισροή των νέων σε ηλικία παλιννοστησάντων φτάσει στο μέλλον σε αρκετά υψηλά επίπεδα θα μπορέσει να αντισταθμίσει τη μείωση του πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας που προκάλεσε η εξερχόμενη μετανάστευση των τελευταίων ετών. Εναλλακτικά, το δημογραφικό αυτό “κενό” θα πρέπει να αντισταθμιστεί είτε από την αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης

---

¹⁸⁴ Η ανεργία του τόπου καταγωγής των μεταναστών αυξάνεται όταν αυξάνεται ο συνολικός αριθμός των αναζητούντων εργασία σε αυτή και η ζήτηση για εργατικό δυναμικό είναι χαμηλή.

¹⁸⁵ Στην Ελλάδα –όπως και στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας– παρατηρείται το εξής φαινόμενο, που για κάποιους μπορεί να φαντάζει “παράδοξο”. Τη στιγμή που ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων επιστημόνων μεταναστεύει από τη χώρα λόγω των υψηλών ποσοστών ανεργίας στον κλάδο τους, κάποιοι άλλοι συνάδερφοί τους επιστρέφουν από το εξωτερικό, επιδιώκοντας μετά την επιστροφή τους στη χώρα να βρουν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα εργασία στο αντικείμενο των σπουδών τους.

προς την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, είτε από την αύξηση της εξωτερικής μετανάστευσης υπηκόων άλλων χωρών προς αυτή.

Επιπροσθέτως, αν και οι παλιννοστήσαντες μέσω της επιστροφής τους συμβάλλουν στην ανανέωση του πληθυσμού της περιοχής που μελετάται (κυρίως λόγω και της σχετικά μικρής ηλικίας τους), παρατηρώντας τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους, βλέπουμε ότι το ποσοστό των νέων επιστημόνων που επιστρέφουν και έχουν δημιουργήσει οικογένεια έως τη στιγμή της παλιννόστησης (είναι παντρεμένοι ή έχουν αποκτήσει τέκνα) υπολείπεται αισθητά σε σχέση με το αντίστοιχο του γενικού της πληθυσμού. Επίσης, για να επιδράσει (στο μέγιστο βαθμό) ευνοϊκά η παλιννόστηση στον τόπο εγκατάστασής τους, θα πρέπει ο χρόνος παραμονής τους εδώ να είναι μεγάλος, δηλαδή να μην μεταναστεύσουν ξανά στο εξωτερικό σε σύντομο χρονικό διάστημα καθώς και η δημιουργία οικογένειας (εδώ).

Επιπλέον, αν και δεν προέκυψε από την εν λόγω έρευνα η ύπαρξη κάποιου είδους “ανταγωνισμού” μεταξύ όσων επιστρέφουν από το εξωτερικό και των μόνιμων κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας, ο κίνδυνος δημιουργίας ενός άτυπου “ανταγωνισμού” μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών είναι στην πραγματικότητα ορατός, καθώς και οι δύο διεκδικούν τις ίδιες, περιορισμένες θέσεις εργασίας. Αντίστοιχος κίνδυνος εγκυμονεί και μεταξύ όσων επιθυμούν να μεταβούν στο εξωτερικό πχ. για σπουδές αλλά δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα και όσων το πετυχαίνουν, έχοντας τη στήριξη της οικογένειάς τους.

Ακόμη, είναι πολύ πιθανό μια σημαντική μερίδα των παλιννοστησάντων να μεταναστεύσει εκ νέου στο εξωτερικό καθώς πρώτον, αρκετοί εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες μετά την επιστροφή τους στη χώρα, κυρίως ως προς την εύρεση απασχόλησης ανάλογης των προσόντων τους, δεύτερον, έχουν ήδη εξοικειωθεί με τη ζωή στο εξωτερικό, οπότε για εκείνους το ενδεχόμενο μιας νέας μετανάστευσης στο εξωτερικό δεν φαντάζει τόσο δύσκολο, και τρίτον, πολλοί κρατούν επαφές με άτομα που γνώρισαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, κάτι που διευκολύνει στην επανένταξή τους εκεί και την ευκολότερη επίλυση ενδεχόμενων μελλοντικών δυσκολιών (πχ. εύρεση εργασίας ή κατοικίας). Η έκδηλη αδυναμία της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας να συγκρατήσει τους νέους επιστήμονες που επιστρέφουν σε ετήσια βάση από το εξωτερικό και εγκαθίστανται σε αυτή έχει, όμως, ως

αποτέλεσμα την υπονόμηση των όποιων θετικών επιπτώσεων έχει το φαινόμενο της παλιννόστησης αυτού του αξιόλογου ανθρωπίνου δυναμικού σε αυτή.

Επίσης, δεν φαίνεται να επηρεάζονται, θετικά ή αρνητικά, στον ίδιο βαθμό από το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης ή της παλιννόστησης των νέων σε ηλικία επιστημόνων όλες οι επιμέρους περιοχές που βρίσκονται εντός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας. Αυτό συμβαίνει γιατί διαφαίνεται μια “προτίμηση” των νέων παλιννοστησάντων για εγκατάσταση, μετά την επιστροφή τους από το εξωτερικό, σε περιοχές που αποτελούν τόπο διαμονής υψηλών και μεσαίων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών, όπου δηλαδή αρκετοί εξ αυτών διέμεναν και πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό. Επίσης, επιμέρους περιοχές (πχ. της Ανατολικής Αττικής) σημειώνουν τα τελευταία χρόνια, ούτως ή αλλιώς, σημαντική αύξηση του πληθυσμού τους, καθιστώντας τες πιο ανθεκτικές έναντι άλλων (πχ. του Κεντρικού Τομέα της Αθήνας) στον κίνδυνο περαιτέρω μείωσης των νέων σε ηλικία κατοίκων τους, εξ’ αιτίας της εξερχόμενης μετανάστευσης στο εξωτερικό.

Τέλος, αν και οι Έλληνες επιστήμονες του εξωτερικού θεωρητικά αποτελούν ιδανικούς πρεσβευτές και διαμεσολαβητές στη σύναψη οικονομικών ή εμπορικών δεσμών μεταξύ των χωρών προορισμού και καταγωγής τους, αυτό μπορεί να λειτουργήσει και αντίστροφα, καθώς η προσωπική επιλογή παραμονής σε άλλη χώρα συχνά συνοδεύεται από υποτίμηση του τόπου καταγωγής για δικαιολόγηση αυτής της προσωπικής επιλογής.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στις επιπτώσεις της μετανάστευσης στον τόπο καταγωγής των νέων Ελλήνων μεταναστών, αξίζει να αναφερθεί ότι αυτή (η μετανάστευση από ή προς το εξωτερικό) δεν φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τη φυσιογνωμία της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας, τη μεγέθυνσή της, αλλά ούτε και να δημιουργεί σημαντικές πιέσεις στην αγορά κατοικίας της. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι, πρώτον, τα εμβάσματα των νέων σε ηλικία Ελλήνων μεταναστών και οι επενδύσεις τους σε ακίνητα ή λοιπές παραγωγικές δραστηριότητες στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας εμφανίζονται να είναι περιορισμένα (για τους λόγους που ειπώθηκαν παραπάνω), δεύτερον, ο αριθμός των εξερχόμενων και εισερχόμενων μεταναστών (παλιννοστήσαντες) σε σχέση με τον συνολικό της πληθυσμό είναι σχετικά μικρός και τρίτον, πολλοί μετά την επιστροφή τους στη χώρα εγκαθίστανται στα πατρικά

ή ιδιότητα ακίνητά τους, όπου δηλαδή διέμεναν και πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό.

Επιπροσθέτως, εξ' αιτίας της μετανάστευσης των Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό δεν φαίνεται να επηρεάζεται σημαντικά το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας, δεδομένης της έκτασης του φαινομένου, της γενικότερης σημαντικής αύξησης του επιπέδου εκπαίδευσης των κατοίκων της που καταγράφεται τις τελευταίες δεκαετίες καθώς και του ότι η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας αποτελεί ταυτόχρονα σημαντικό πόλο έλξης τόσο των Ελλήνων επιστημόνων που επιστρέφουν από το εξωτερικό όσο και πολλών επιστημόνων από την υπόλοιπη χώρα (εσωτερική μετανάστευση).

Συμπερασματικά, λοιπόν, βλέπουμε ότι οι επιπτώσεις του φαινομένου της μετανάστευσης στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τον αριθμό και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τόσο των εισερχόμενων όσο και εξερχόμενων νέων Ελλήνων επιστημόνων από και προς το εξωτερικό. Επίσης, αν και η χώρα έχει αδιαμφησβήτητα πληγεί από το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης των Ελλήνων πολιτών που καταγράφεται τα τελευταία χρόνια, οι αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου αυτού τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και επίπεδο πόλης είναι αντιμετωπίσιμες και όχι τόσο έντονες όσοι ορισμένοι ενδεχομένως πιστεύουν.

Η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας διαθέτει σήμερα ένα πολυπληθές και αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό που βρίσκεται στο εξωτερικό. Αποτελεί, λοιπόν, μια σημαντική πρόκληση το κατά πόσο θα καταφέρει να καρπωθεί από τα οφέλη της παραμονής αυτού του ανθρώπινου δυναμικού της, στο μέλλον.

Εκτιμώ ότι πολλοί από τους νέους, αξιόλογους επιστήμονες που σήμερα βρίσκονται στο εξωτερικό και έχουν μεταναστεύσει από τη χώρα τα τελευταία χρόνια, θα επιστρέψουν στην Ελλάδα και θα επανεγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας –όπως αντίστοιχα συνέβη και στο παρελθόν– μόλις αντιληφθούν ότι η χώρα επανέρχεται σε ρυθμούς ανάπτυξης, δουν τα ποσοστά της ανεργίας των νέων να πέφτουν και αισθανθούν ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης στον τόπο καταγωγής τους αυξάνονται σημαντικά, μετατρέποντας έτσι την σύγχρονη εξερχόμενη μετανάστευση σε ένα αξιόλογο πλεονέκτημα τόσο της χώρας όσο και της

πόλης της Αθήνας, στο μέλλον. Αυτά τα στηρίζω πρώτον, στην πρόθεση πολλών νέων να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να επανεγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, όπου δηλαδή διέμεναν και πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, δεύτερον, στους ισχυρούς δεσμούς που κρατούν με τη χώρα και τα αγαπημένα τους πρόσωπα στην Ελλάδα, τρίτον, στις βασικότερες προϋποθέσεις επιστροφής τους στη χώρα (τις οποίες οι ίδιοι αναφέρουν) και τέταρτον, στις δυσκολίες που αρκετοί αντιμετωπίζουν και στο εξωτερικό. Παρ' όλα αυτά, κάποιοι εξ αυτών –και πάλι– είναι δεδομένο ότι δεν θα επιστρέψουν, όπως αντίστοιχα συνέβη και στο παρελθόν. Για εκείνους προτείνεται η περαιτέρω υποστήριξη των πολιτικών εκείνων που διευκολύνουν τη δικτύωση και σύναψη συνεργασιών μεταξύ των Ελλήνων που βρίσκονται στο εξωτερικό και εκείνων που βρίσκονται στην Ελλάδα, με βασικό στόχο τη μεταφορά γνώσης, τεχνογνωσίας και τεχνολογίας ή τη σύναψη εμπορικών δεσμών.

Επίσης, εκτιμώ ότι, σύμφωνα και με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, είναι πολύ πιθανό το φαινόμενο της εξερχόμενης μετανάστευσης καθώς και οι αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου αυτού να συνεχίσουν να μας απασχολούν και τα προσεχή χρόνια, εάν οι συνθήκες που επικρατούν στη χώρα και σχετίζονται άμεσα με την εξέλιξη του φαινομένου που μελετάμε δεν αλλάξουν σύντομα προς το καλύτερο, δεν ληφθούν στοχευμένα μέτρα συγκράτησης των επιστημόνων που βρίσκονται στη χώρα και δεν εφαρμοστούν επιτυχημένες πολιτικές προσέλκυσής των επιστημόνων που βρίσκονται σήμερα στο εξωτερικό. Οι πολιτικές αυτές θα πρέπει, ενδεχομένως, να βρίσκονται στα πρότυπα άλλων χωρών που έχουν εφαρμόσει αντίστοιχες επιτυχημένες πολιτικές στο παρελθόν. Μόνο με την επίτευξη των παραπάνω στόχων πιστεύω ότι θα αντιμετωπισθούν ουσιαστικά οι αρνητικές επιπτώσεις της εξερχόμενης μετανάστευσης των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό, τόσο σε επίπεδο χώρας, όσο και πόλης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

Αγτζίδης Β. (2001), *Άτλας της Ελληνικής διασποράς*, Αθήνα, Αλέξανδρος.

Βασσάκη Μ. & Σκουτέρη Ν. (2018), *Η φυγή του ειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού στο εξωτερικό: μια σύγχρονη τάση*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων. Διαθέσιμο στο: <http://oceanis.lib.puas.gr/xmlui/handle/123456789/4332> (ημερομηνία πρόσβασης: 30/6/18).

Βεργέτη Μ. (2010), *Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.

Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (2016), *Πόσοι Έλληνες μετανάστευσαν κατά την διάρκεια της κρίσης και σε ποιες χώρες*, Έγγραφο με στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού που κατατέθηκε το 2016 στη Βουλή από το ΥΠΕΞ. Διαθέσιμο στο: <https://big.assets.huffingtonpost.com/elinmet.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 30/6/18) καθώς και στο: <https://www.iefimerida.gr/news/286897/oi-syghronoi-ellines-metanastes-se-poi-es-hores-pigan-lista> (ημερομηνία πρόσβασης: 30/6/18).

Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (2018), *Πληθυσμιακά Στοιχεία Διασποράς*. Διαθέσιμο στο: http://www.ggae.gr/appdata/Content/%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AC_%CE%A3%CF%84%CE%BF%CE%B9%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%B1_%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%80%CE%BF%CF%81%CE%AC%CF%82.xls (ημερομηνία πρόσβασης: 30/6/17).

ΓΣΕΒΕΕ (2017), *Έρευνα ΙΜΕ – ΓΣΕΒΕΕ: Εισόδημα – Δαπάνες Νοικοκυριών* (Marc). Διαθέσιμη στο: https://www.gsevee.gr/images/ereunes/eisodima2017/parousiasi_eisodima_2017.pptx (ημερομηνία πρόσβασης: 5/12/18).

ΓΣΕΕ (2019), *Έρευνα συνθηκών Εργασιακού Περιβάλλοντος* (Alco). Διαθέσιμη στο: https://media.liberal.gr/admin/uploads/gsee_1.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 30/3/19).

Δαμανάκης Μ. (2014), «Ελληνική Νεομετανάστευση προς Γερμανία», στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης, Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κ.Ε.Μ.Ε/Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., σ.139–175.

Derruau Μ. (1987), *Ανθρωπογεωγραφία*, μτφ. Γ. Πρεβελάκης, Αθήνα, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (1996), τόμος 42, Αθήνα, Πάπυρος.

ΕΕ (2018), *Τομείς πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Ευρωπαϊκή ιθαγένεια*, Επίσημη ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Διαθέσιμο στο: https://europa.eu/european-union/topics/eu-citizenship_el (ημερομηνία πρόσβασης 12/6/2018).

Εθνικός Κήρυξ (2018), «Κινητοποίηση της Ομογένειας απανταχού για βοήθεια στους πληγέντες από τις πυρκαγιές», *Εθνικός Κήρυξ: Ηλεκτρονική έκδοση*, 26 Ιουλίου 2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.ekirikas.com/%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%AF%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CE%BF%CE%BC%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%82-%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%87%CE%BF%CF%8D-%CE%B3/> (ημερομηνία πρόσβασης 12/7/2018).

ΕΚΚΕ–ΕΛΣΤΑΤ (2015), *Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων 1991–2011*. Διαδικτυακή εφαρμογή για την πρόσβαση, επεξεργασία και χαρτογράφηση απογραφικών δεδομένων. Διαθέσιμο στο: <http://panorama.statistics.gr>.

ΕΚΤ (2015), *Οι διδάκτορες στην Ελλάδα: σταδιοδρομία και κινητικότητα*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης.

ΕΚΤ (2019), *Το εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό αποτυπώνεται σε δράσεις του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης*, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης. Διαθέσιμο στο: <https://www.ekt.gr/el/news/23015> (ημερομηνία πρόσβασης: 5/8/2019).

ΕΛΣΤΑΤ (2012), *Γενικές Απογραφές Κτιρίων και Πληθυσμού – Κατοικιών 2011*, Πειραιάς, Ελληνική Στατιστική Αρχή. Διαθέσιμο στο: https://www.statistics.gr/documents/20181/1210503/DIAFHMIKTIKO_APOGRAFH_KTIRION_2011_ESOTERIKO.pdf/c2adac41-9e3c-4093-8903-8e80bed7e928 (ημερομηνία πρόσβασης: 12/12/2018).

ΕΛΣΤΑΤ (2014α), *Ενιαία Μορφή Δομής Μεταδεδομένων (SIMS)–Ελλάδα–Απογραφή Πληθυσμού–Κατοικιών 2011*. Διαθέσιμο στο: http://www.statistics.gr/documents/20181/1210503/A1602_SAM01_MT_DC_00_2011_00_2011_02_F_GR.pdf/d5ef976f-5cf8-4e1a-bbb6-3c73ccdb7b01 (ημερομηνία πρόσβασης: 12/12/2018).

ΕΛΣΤΑΤ (2014β), *Μεταδεδομένα Μετανάστευσης και Ερωτηματολόγιο Ποιότητας*. Διαθέσιμο στο: <http://www.statistics.gr/documents/20181/844361bb-fde9-4798-a22a-07f209681c14> (ημερομηνία πρόσβασης: 12/12/2018).

ΕΛΣΤΑΤ (2014γ), *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: Α΄ Τρίμηνο 2014*, Πειραιάς: Δελτίο Τύπου (12/6/2014).

ΕΛΣΤΑΤ (2014δ), *Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών έτους 2012 (Περίοδος αναφοράς εισοδήματος 2012): Δείκτες ευημερίας*, Πειραιάς: Δελτίο Τύπου (20/11/2014).

ΕΛΣΤΑΤ (2016α), *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού: Α΄ Τρίμηνο 2016*, Πειραιάς: Δελτίο Τύπου (16/6/2014).

ΕΛΣΤΑΤ (2016β), *Εκτιμώμενοι εξερχόμενοι μετανάστες κατά φύλο, και ομάδες ηλικιών (2008 - 2016)*. Διαθέσιμο στο: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO15/2016> (ημερομηνία πρόσβασης: 7/12/2016).

ΕΛΣΤΑΤ (2017α), *Παρακολούθηση του αριθμού ιατρών και οδοντιάτρων: Έτος 2016*, Πειραιάς: Δελτίο Τύπου (20/12/2017).

ΕΛΣΤΑΤ (2017β), *Γεννήσεις Ζώντων στην Ελλάδα κατά τόπο μόνιμης κατοικίας της μητέρας (1980 - 2017)*. Διαθέσιμο στο: <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SPO03/2017> (ημερομηνία πρόσβασης: 6/12/2018).

ΕΛΣΤΑΤ (2018α), *Ενιαία Μορφή Δομής Μεταδεδομένων (SIMS v2.0–Ελλάδα–Στατιστικές Μεταναστευτικής Κίνησης*. Διαθέσιμο στο: https://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_0qObWqzRnXSG&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_0qObWqzRnXSG_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_0qObWqzRnXSG_in=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_0qObWqzRnXSG_documentID=297420&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_0qObWqzRnXSG_locale=el (ημερομηνία πρόσβασης: 1/4/2019).

ΕΛΣΤΑΤ (2018β), *Εθνικοί Λογαριασμοί*, Διαθέσιμο στο: <http://www.statistics.gr/el/statistics/eco> (ημερομηνία πρόσβασης: 1/4/2018).

Έμκε–Πουλοπούλου Η. (1986), *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών.

Έμκε–Πουλοπούλου Η. (2005), «Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της παλιννόστησης στην Ελλάδα», στο Α. Παπαστυλιανού (επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 41-85.

Έμκε–Πουλοπούλου Η. (2006), «Μετανάστευση και πληθυσμός στην Ελλάδα», *Τιμητικός τόμος Μαρίας Νεγρεπόντη–Δελιβάνη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, σ. 147–197.

Έμκε–Πουλοπούλου Η. (2007), *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, Παπαζήσης.

ΕΣΥΕ Στατιστικές Επετηρίδες 1957-1978. Διαθέσιμες στο: <http://www.statistics.gr/>.

ΕΣΥΕ (1946), *Αναλυτικοί Πίνακες της Μεταναστευτικής και Τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931–1940*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.

ΕΣΥΕ (1966), *Δημογραφικά Ροπαί και μελλοντικά προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδος 1960–1985*, Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Μεθοδολογικές Μελέτες Ζ:5.

ΕΣΥΕ (1967), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1966*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1971), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1970*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1976), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1976*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1978), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1977*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1980), *Ο Πληθυσμός της Ελλάδος κατά το δεύτερον ήμισυ του 20^{ου} αιώνας*, Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Μεθοδολογικές Μελέτες Ζ:14.

ΕΣΥΕ (1981), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1980*, Αθήνα.

ΕΣΥΕ (1987), *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 5^{ης} Απριλίου 1981: Κατοικίες, συνθήκες στεγάσεως νοικοκυριών, εσωτερική μετανάστευση και παλιννόστηση*, Αθήνα, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

ΕΣΥΕ (2000), *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 17^{ης} Μαρτίου 1991: Κατοικίες, συνθήκες στεγάσεως νοικοκυριών, εσωτερική μετανάστευση και παλιννόστηση*, Τόμος 4, Τεύχος 2, Αθήνα, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

ΕΣΥΕ (2002), *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 2001*, Αθήνα, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014α), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση με απλά λόγια: Μετανάστευση και άσυλο*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014β), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση με απλά λόγια: Εσωτερική αγορά*, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018), *Απασχόληση, κοινωνικές υποθέσεις και κοινωνική ένταξη: Η Ευρωπαϊκή Κάρτα Ασφάλισης Ασθένειας*, Επίσημη ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=559&langId=el> (ημερομηνία πρόσβασης 12/6/2018).

Ζούλιας Κ. (2018), «Brain Drain», έρευνα που παρουσιάστηκε στο «4th Human Capital Summit», ICAP Group, Αθήνα (7/6/2018), Divani Caravel Hotel. Διαθέσιμη στο: https://www.icap.gr/Images/Conferences/HCS18_GR/2018_Human%20Capital%20Summit_NK_CEO%20Panel_Presentation.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 1/12/18).

Ηλιοπούλου Γ. (2016), «Performance Management, from Drain to Regain!», έρευνα που παρουσιάστηκε στο «2nd Human Capital Summit», ICAP Group, Αθήνα (25/5/2016), Divani Caravel Hotel. Διαθέσιμη στο: http://www.icap.gr/Images/Conferences/icapgr_hc20summit20201st/icapgr_2nd20hc20summit/2nd20ICAP20HUMAN20CAPITAL20SUMMIT_Iliopoulou.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 1/11/17).

Καλογεράκη Σ. (2017), «Η διερεύνηση των μεταναστευτικών ροών στην Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιταλία κατά την οικονομική κρίση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 147(147): 103–141.

Καντούνης Κ. (2018), ««Αιμορραγία» νέων γιατρών στο εξωτερικό», *Ελευθερία του Τύπου*, Έντυπη έκδοση, 5 Ιανουαρίου 2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.parapolitika.gr/ellada/article/294284/emorragia-neon-giatron-sto-exoteriko/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11/11/18).

Κάπα Research (2018), *Συγκριτική έρευνα 2010-2018: οι νέοι στην αρχή και το τέλος των μνημονίων, Στάσεις, αντιλήψεις και προοπτικές 3.000 νέων Ελλήνων που κατοικούν στην Ελλάδα και το εξωτερικό*. Διαθέσιμο στο: <https://drive.google.com/viewerng/viewer?url=https://www.news247.gr/download/1414/6647396/301000/neoiellines.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 2/8/19).

Καρακασιδής Σ. (2016α), «Το τρίτο μεταναστευτικό κύμα των Ελλήνων», *Καθημερινή*, Έντυπη έκδοση, 2 Ιουλίου 2016. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/865921/article/epikairothta/ellada/to-trito-metanasteytiko-kyma-twn-ellhnwn> (ημερομηνία πρόσβασης: 1/11/18).

Καρακασιδής Σ. (2016β), «Ζητούν αξιοκρατία για να επιστρέψουν», *Καθημερινή*, Έντυπη έκδοση, 19 Δεκεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/888445/article/epikairothta/ellada/zhtoy-n-a3iokratia-gia-na-epistreyoy-n> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Καρλατήρα Π. (2018), ««Αιμορραγεί» η Υγεία: Μέσα σε δέκα χρόνια έφυγαν για την Ευρώπη 12.408 Έλληνες γιατροί», *protothema.gr*, 4 Ιανουαρίου 2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/greece/article/746953/aimorragei-i-ugeia-mesa-se-deka-hronia-efugan-gia-tin-europi-12408-ellines-giatroi/#Comments> (ημερομηνία πρόσβασης: 1/11/18).

Κασιμάτη Κ. (1984), *Μετανάστευση-παλιννόστηση: η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Κιόχος Π. (1984), «Η εξωτερική μετανάστευση της χώρας μας και οι συνέπειες αυτής», *SPOUDAI-Journal of Economics and Business*, 34(3-4): 734-754.

Κόντης Α. (1997), «Η έρευνα στην Ελλάδα για τον ελληνισμό της διασποράς», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92(92-93): 63-91.

Κοτζαμάνης Β. & Ανδρουλάκη Ε. (2009), «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα(1830-2007)», στο Β. Κοτζαμάνης (επιμ.), *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σ. 87-120.

Κουγιού Σ. (2016), *Η διεθνής συνεργασία στην έρευνα και στην καινοτομία με την αξιοποίηση της Ομογένειας: Μετατρέποντας το "brain drain" σε "brain gain"*, Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ), Policy Paper No 25.

KPMG (2019), «Brain Drain & Gain», έρευνα που παρουσιάστηκε σε σχετική εκδήλωση στο Κολλέγιο Αθηνών, Αθήνα (27/6/2019). Διαθέσιμη στο: <https://home.kpmg/gr/el/home/media/press-releases/2019/07/brain-drain-and-gain-event.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 1/8/19).

Κωνσταντέλλος Ν. (2015), «Talent management, from drain to gain!», έρευνα που παρουσιάστηκε στο «1st Human Capital Summit», ICAP Group, Αθήνα (4/6/2015), Athens Ledra Hotel. Διαθέσιμη στο: <http://dir.icap.gr/mailimages/NKonstantellosICAPGroup.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 1/11/17).

Κωνσταντινίδης Σ. (2014), «Η Νέα Ελληνική Μετανάστευση: Η περίπτωση του Καναδά», στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης, Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κ.Ε.Μ.Ε/Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., σ. 83-113.

Λαζαρέτου Σ. (2016), «Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης», *Οικονομικό Δελτίο*, Τράπεζα της Ελλάδος, 43: 33-58.

Λαμπριανίδης Λ. (2011), *Επενδύοντας στη Φυγή: Η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, Κριτική.

Λαμπριανίδης Λ. (2014), «Η Ελλάδα διώχνει τους επιστήμονές της», στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης, Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κ.Ε.Μ.Ε/Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., σ. 177–205.

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (2003), 4^η Ανατύπωση, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Λιανός Θ. & Καβουνίδη Τ. (2012), «Μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα», Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτες Νο 72.

Μαλούτας Θ. (2003), «Προβλήματα κοινωνικά βιώσιμης ανάπτυξης στην Αθήνα: Οι μεταβολές της τελευταίας εικοσαετίας στην κοινωνική γεωγραφία της πόλης και η κρίση της ιδιότυπης κοινωνικής συνοχής», *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 9(4): 63–76.

Μαλούτας Θ. (2011), «Χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην Αθήνα. Από τις ρυθμίσεις του πελατειακού κράτους στην κρίση των ελλειμμάτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134(134-135): 51-70.

Μαλούτας Θ. (2018), *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Μαρούλης (1986), *Οικονομική ανάπτυξη και διάρθρωση του Ισοζυγίου Πληρωμών*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Μισεμικέ Γ. (2018), «Φωτιές στην Αττική: Στο πλευρό των πληγέντων οι Έλληνες ομογενείς – Μάζεψαν 35.000 σε 7 ώρες», *dikaiologitika.gr*, 25 Ιουλίου 2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.dikaiologitika.gr/eidhseis/koinonia/218018/foties-stin-attiki-sto-plevro-ton-pligenton-oi-ellines-omogeneis-mazepsan-35-000-se-7-ores> (ημερομηνία πρόσβασης: 30/8/2018).

Μιχόπουλος Α. (2014), «Η Ελληνική Μετανάστευση στις ΗΠΑ: Χθες και σήμερα», στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης, Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κ.Ε.Μ.Ε/Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., σ. 115–137.

Μούσης Ν. (2008), *Ευρωπαϊκή Ένωση: δίκαιο, οικονομία, πολιτική*, 12η αναθεωρημένη έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μουσούρου Λ. (1991), *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg.

Μπέλος Η. (2016), «Χάνουμε 9,1 δισ. φορολογικά έσοδα εξαιτίας της μετανάστευσης λόγω κρίσης», *Καθημερινή*, Έντυπη έκδοση, 5 Δεκεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/886358/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/xanoyme-91-dis-forologika-esoda-e3aitias-ths-metanasteyshs-logw-krishs> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Μπουλούτζα Π. (2016), «Μεταναστεύουν οι γιατροί και το 2016», *Καθημερινή*, Έντυπη έκδοση, 6 Νοεμβρίου 2016. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/882319/article/epikairothta/ellada/metanasteyoyn-oi-giatroi-kai-to-2016> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2017).

Μπουλούτζα Π. (2018), «Εφημερίες «λάντζας» και εφημερίες εκπαίδευσης», *Καθημερινή*, Έντυπη έκδοση, 5 Φεβρουαρίου 2018. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/882319/article/epikairothta/ellada/metanasteyoyn-oi-giatroi-kai-to-2016> (ημερομηνία πρόσβασης: 8/5/2018).

Μυωφά Ν. & Σταυριανάκης Σ. (υπό δημοσίευση), «Συγκριτική μελέτη των πολιτικών εγκατάστασης των προσφύγων του 1922 και του 2016 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας», *Αειχώρος, Κείμενα πολεοδομίας, χωροταξίας και ανάπτυξης*.

Οδηγία 2009/50/ΕΚ του Συμβουλίου της 25ης Μαΐου 2009 σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την απασχόληση υψηλής ειδίκευσης, *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Vol. 52, L155/17 (18.6.2009), Διαθέσιμη στο <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:155:0017:0029:EL:PDF> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2017).

ΟΟΣΑ (2015), «Ελλάδα 2015: Πώς συμμετέχει η Ελλάδα», *OECD360 magazine*. Διαθέσιμο στο: http://www.oecd360.org/oecd360/pdf/domain21_media1984_305311-r92vnnvok30.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 20/10/2016).

Παπαδάκης Μ. & Τσίμπος Κ. (2004), *Δημογραφική ανάλυση : αρχές, μέθοδοι, υποδείγματα*, Αθήνα, Σταμούλης.

Παπαδόπουλος Α. & Φρατσέα Λ.Μ. (2018), *Προσεγγίζοντας τις μικτές μεταναστευτικές ροές υπό το πρίσμα της κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης: Μια πρώτη αποτίμηση των στοιχείων για την Ελλάδα*, Πρακτικά, 6ο Τακτικό Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας: «Η Κοινωνιολογία και ο Δημόσιος Ρόλος της στην Εποχή της Μεταμόρφωσης του Κόσμου», Αθήνα (29–31 Μαρτίου 2018), Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ. 497–505.

Παπαϊωάννου Γ. (2013), «Η Ελλάδα που χάνεται!», *Το Βήμα της Κυριακής*, Έντυπη έκδοση, 28 Δεκεμβρίου 2013. Διαθέσιμο στο: <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=552790> (ημερομηνία πρόσβασης: 2/10/2015).

Παπαντωνίου-Φραγκούλη Μ. (1982), «Οικονομικές και Δημογραφικές Όψεις της Μετανάστευσης και Παλιννόστησης» στο *Η Ελληνική Παλιννόστηση*, Αθήνα, Κέντρον Συμπαραστάσεως Παλιννοστούντων Μεταναστών.

Ρομπόλης Σ. (2007), *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και προοπτικές*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Σαχίνη Ε., Χρυσομαλλίδης Χ., Καραμπέκιος Ν., Μάλλιου Ν. (2016), *Έρευνα, Εκπαίδευση, Καινοτομία. Διαστάσεις του Τριγώνου της Γνώσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης. Διαθέσιμο στο: http://metrics.ekt.gr/sites/metrics/files/EKT_KnowledgeTriangle_el.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2017).

ΣΕΒ (2016), «Σε αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής», *Οικονομία & επιχειρήσεις: Εβδομαδιαίο δελτίο για την Ελληνική οικονομία*, τεύχος 14/7/2016. Διαθέσιμο στο: http://www.sev.org.gr/Uploads/Documents/49673/weekly_14_7_2016.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2017).

Σιάμπος Γ. (1993), *Δημογραφία*, Αθήνα, Σμπίλιας.

Σταυριανάκης Σ. (2019), «*Η φυσιολογία και οι περιοχές εγκατάστασης των Ελλήνων επιστρεφόντων από το εξωτερικό την περίοδο 2010-2011 στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας*», Πρακτικά, 17ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο Ελληνικού Τμήματος της Ευρωπαϊκής και Διεθνούς Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Αθήνα (21-22 Ιουνίου 2019). Διαθέσιμο στο: <http://grsa.prđ.uth.gr/index.php/el/homepage/79-new/94-17o-synedrio-tou-ellinikoy-tmimatos-tis-evropaikis-etairias-perifereiakis-epistimis-ersa-gr-2> (ημερομηνία πρόσβασης: 30/8/2019).

Σταυριανάκης Σ. (2017), «Εκείνοι που επιστρέφουν από το εξωτερικό», στο Θ. Μαλούτας, Σ. Σπυρέλλης (επιμ.), *Κοινωνικός άτλαντας της Αθήνας*. Ηλεκτρονική συλλογή κειμένων και εποπτικού υλικού. Διαθέσιμο στο: <http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/επιστροφή-από-το-εξωτερικό/> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/5/2018).

Τάμης Α. (2014), «Παλιννόστηση Ελληνοαυστραλών και Αποδημία Ελλαδιτών στην Αυστραλία (2009–2013)», στο Μ. Δαμανάκης, Σ. Κωνσταντινίδης, Α. Τάμης (επιμ.), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης Κ.Ε.Μ.Ε/Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., σ. 45–81.

Ταπεινός Γ. (1993), *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες και ιστορία πληθυσμών*, μτφ. Ν. Βουλέλης, Αθήνα, Παπαζήσης.

Τραγάκη Α. (2009), «Αστικοποίηση – Μια Εντυπωσιακή Τάση του Παγκόσμιου Πληθυσμού», στο Κ. Τσίμπος (επιμ.), *Εισαγωγή στην Πληθυσμιακή Γεωγραφία*, Αθήνα, Σταμούλης, σ.261–298.

Τραγάκη Α., Μπάγκαβος Χ., Ντούνας Δ. (2015), *Περί Δημογραφίας και Πληθυσμιακών Εξελίξεων*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Τραγάκη Α. (2017), «Δημογραφικές αλλαγές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας τη διασύνδεση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42: 120–139.

Τράπεζα της Ελλάδος (2016), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2015*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος. Διαθέσιμο στο: <http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2015.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 12/12/2018).

Τσάγκα Β. (2017), *Κρίση και μετανάστευση επιστημόνων στο εξωτερικό: Μια έρευνα σε νέους γιατρούς για την επίδραση της κοινωνικής τάξης στις προσδοκίες και τις εμπειρίες από τις σπουδές τους στην Ελλάδα και την άσκηση του επαγγέλματός τους στη Μεγάλη Βρετανία, Διπλωματική Εργασία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας. Διαθέσιμο στο: <http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/28090/1/%CE%9C.%CE%95.%20%CE%A4%CE%A3%CE%91%CE%93%CE%9A%CE%91%20%CE%92%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%97%202017.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 30/6/18).

Τσακίρη Τ. (2014), «Οι Έλληνες φεύγουν στο εξωτερικό για εργασία», *Το Βήμα*. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2014/01/15/finance/oi-ellines-feygoun-sto-ekswteriko-gia-ergasia/> (ημερομηνία πρόσβασης 2/6/2015).

Τσαούσης Δ. (1986), *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα, Gutenberg.

Φίλιας Β. (1974), *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού (μελέτες)*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Χάρος Γ. (2017) « Brain Drain», έρευνα που παρουσιάστηκε στο «3rd Human Capital Summit», ICAP Group, Αθήνα (20/4/2017), Divani Caravel Hotel. Διαθέσιμη στο: https://www.icap.gr/Images/Conferences/icapgr_3rd%20humancs/BrainDrain_G%20Haros.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 1/12/18).

Χατζηπαναγιώτου Ι. (1977), *Οι Έλληνες στη Δυτική Γερμανία*, Αθήνα.

Χλέτσος Μ., Κόλλιας Χ., Συρακούλης Κ., Παλαιολόγου Σ., Θαλασσοχώρη Χ., Μπουρδουβαλη Β., Πούλιου Α. (2005), *Οικονομικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον Αγροτικό Τομέα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

Ξενόγλωσσες

Achenbach R. (2015), *Return Migration Decisions: A Study on Highly Skilled Chinese in Japan*, Βίζμπαντεν, Springer.

Adams W. (1968), *The Brain Drain*, Νέα Υόρκη, MacMillan.

Adams R. (2003), *International Migration, Remittances and the Brain Drain: A Study of 24 Labor-Exporting Countries*, Ουάσιγκτον Π.Κ: World Bank Policy Research, Working Paper No 3069.

ADB, OECD, ILO (2014), *Labor Migration, Skills & Student Mobility in Asia*, Τόκιο, Asian Development Bank Institute.

Alexe I., Cazacu A., Ulrich L., Bojica M., Stanciugelu S., Mihaila V. (2011), *The Fourth Wave. The Brain Drain Along the Route Between Romania–The West*, Βουκουρέστι, Soros Foundation Romania.

Anelli M. & Peri G. (2017), «Does emigration delay political change? Evidence from Italy during the great recession», *Economic Policy*, 32 (91): 551–596.

Argeros G. (2018), «Greek Immigration to the United States, 2010–2015: A Descriptive Analysis», *Journal of Modern Greek Studies*, 36 (2): 349–372.

Arslan C., Dumont J.C., Kone Z., Moullan Y., Ozden C., Parsons C., Xenogiani T. (2014), *A New Profile of Migrants in the Aftermath of the Recent Economic Crisis*, OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 160. Διαθέσιμο στο: <http://dx.doi.org/10.1787/5jxt2t3nnjr5-en> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2017).

Austers A. (2015), «Latvia: Permanent Departure», στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich–Ebert–Stiftung, International Policy Analysis, σ. 53–58.

Bagdanavičius J. & Jodkonienė Z. (2008), «Brain Drain from Lithuania: the Attitude of Civil Servants», *Engineering economics*, 2 (57): 55–60.

Baldwin G. (1970), «Brain drain or overflow?», *The International Executive*, 12: 23–25.

Barro R. & Sala-i-Martin X. (1995), *Economic Growth*, Νέα Υόρκη, McGraw Hill.

Bartolini L., Triandafyllidou A., Gropas R. (2015), «Escaping the crisis and emancipating oneself: highly skilled mobility from Southern Europe», *Altreitalia*, 51: 36–52.

Bartolini L., Gropas R., Triandafyllidou A. (2017), «Drivers of highly skilled mobility from Southern Europe: escaping the crisis and emancipating oneself», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43 (4): 652–673.

Beaumont K., Kullas M., Dauner M., Styczyńska I., Lirette P. (2017), *Female Brain Drain in Poland and Germany: New Perspectives for Research*, Βαρσοβία: CASE – Center for Social and Economic Research, CASE Reports No. 486.

Beaverstock J. (1994), «Re-thinking Skilled International Labour Migration: World Cities and Banking Organisations», *Geoforum*, 25 (3): 323–338.

Beaverstock J. (2002), «Transnational elites in global cities: British expatriates in Singapore's financial district», *Geoforum*, 33(4): 525–538.

Beaverstock J. (2012), «Highly skilled international labour migration and world cities: expatriates, executives and entrepreneurs» στο B. Derudder, M. Hoyler, P.J. Taylor, F. Witlox (επιμ.), *International Handbook of Globalization and World Cities*, Τσέλτεναμ, Edward Elgar Publishing, σ. 240–250.

Becker S., Ichino A., Peri G. (2004), «How Large is the "brain Drain" from Italy?», *Giornale degli Economisti e Annali di Economia Nuova Serie*, 63 (1): 1–32.

Bermudez A. & Brey E. (2017), «Is Spain Becoming a Country of Emigration Again? Data Evidence and Public Responses», στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ.83–98.

Bertoli S. & Marchetta F. (2012), *Bringing it All Back Home – Return Migration and Fertility Choices*, Κλερμόν Φεράν: CERDI Working Paper 2012/1.

Bhagwati J. & Dellalgar W. (1973), «The brain drain and income taxation», *World Development*, 1(1–2): 94–101.

Borjas G. (2003), «The Labor Demand Curve is Downward Sloping: Reexamining the Impact of Immigration on the Labor Market», *Quarterly Journal of Economics*, 118 (4): 1335–1374.

Borjas G. (2005), «The Labor–Market Impact Of High–Skill Immigration», *American Economic Review*, 95 (2): 56–60.

Boros L. & Hegedüs G. (2016), «European National Policies Aimed at Stimulating Return Migration», στο R. Nadler, Z. Kovács, B. Glorius, T. Lang (επιμ.), *Return Migration and Regional Development in Europe: Mobility Against the Stream*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, σ. 333–358.

Brock G. & Blake M. (2015), *Debating Brain Drain: May Governments Restrict Emigration?*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press.

Bundesärztekammer (2008), *Ausländische Ärztinnen und Ärzte*. Διαθέσιμο στο: https://www.bundesaerztekammer.de/fileadmin/user_upload/downloads/Stat08Tabelle10.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2018).

Bundesärztekammer (2015a), *Ausländische Ärztinnen und Ärzte*. Διαθέσιμο στο: https://www.bundesaerztekammer.de/fileadmin/user_upload/downloads/pdf-Ordner/Statistik2015/Stat15Tab10.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2018).

Bundesärztekammer (2015b), *Abwanderung von Ärzten ins Ausland*. Διαθέσιμο στο: https://www.bundesaerztekammer.de/fileadmin/user_upload/downloads/pdf-Ordner/Statistik2015/Stat15Tab13.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2018).

Çağlar A. (2014), «Urban Migration Trends, Challenges and Opportunities», Background Paper for the *World Migration Report 2015: Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility*, Γενεύη, International Organization for Migration (IOM).

Caro R., Cavasola, S., Fernández, M. (2018), «Back to (a different) emigration? Mobility from Spain and Italy during the economic crisis», *Iberoamerican Journal of Development Studies*, 7(1): 30–55.

Carrasco R. & Ruiz–Castillo J. (2018), *Governance, brain drain, and brain gain in elite academic institutions in economics. The case of Spain*, Χετάφε: Universidad Carlos III de Madrid, Departamento de Economía, Working Paper, Economic Series No. 17–18. Διαθέσιμο στο: <https://e-archivo.uc3m.es/bitstream/handle/10016/26093/we1718.pdf?sequence=3> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Cattaneo M., Malighetti P., Paleari S. (2019), «The Italian brain drain: cream and milk», *High Educ*, 77(4): 603–622.

Cavounidis J. (2015), *The Changing Face of Emigration: Harnessing the Potential of the New Greek Diaspora*, Ουάσιγκτον Π.Κ., Transatlantic Council on Migration and Migration Policy Institute.

Cavounidis J. (2016), *The emigration of Greeks and diaspora engagement policies for economic development*, Αθήνα, Center of Planning and Economic Research.

Cerna L. & Czaika M. (2014), «European Policies to Attract Talent: The Crisis and Highly Skilled Migration Policy Changes», στο A. Triandafyllidou, I. Isaakyan (επιμ.), *High Skill Migration and Recession: Gendered Perspectives*, Μπεϊσινγκτσόουκ, Palgrave Macmillan, σ.22-43.

Cervantes M., Guellec D. (2002), «The brain drain: old myths, new realities», *OECD Observer*, 230: 40–42.

Chami R., Barajas A., Cosimano T., Fullenkamp C., Gapen M., Montiel P. (2008), *Macroeconomic Consequences of Remittances*, Ουάσιγκτον Π.Κ.: International Monetary Fund, Occasional paper No: 259.

Charun J. & Meyer J.B. (επίμ.) (1999), *International Scientific Migrations Today: New Perspectives*, Πρακτικά, CD-ROM, Μπογκοτά/Παρίσι, Colciencias/IRD.

Chatziprodromidou I., Emmanouilides C., Yfanti F., Ganas A., Roupas T., Varsamidis K., Apostolou T. (2017), *International Research Journal of Public and Environmental Health*, 4(11): 289–293.

Christopoulos A.G., Kalantonis P., Stavroulakis D., Katsikides S. (2014), «The Migration of Greek Scientists Abroad and the Phenomenon of Brain-Drain in the Current Crisis», *International Journal of Business, Humanities and Technology*, 4 (2): 106–114.

Clark G. (2010a), *Leadership and Governance of OPENCities*, Μαδρίτη, British Council.

Clark G. (2010b), *Internationalisation of OPENCities*, Μαδρίτη, British Council.

Commander S., Kangasniemi M., Winters A. (2004), «The Brain Drain: Curse or Boon? A Survey of the Literature», στο R. Baldwin, A. Winters (επιμ.), *Challenges to Globalization: Analyzing the Economics*, Σικάγο, University of Chicago Press, σ. 235–272.

Crush J. & Pendleton W. (2011), «Brain Flight: The Exodus of Health Professionals from South Africa», *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 6(3): 3–18.

D' Angelo A. & Kofman E. (2017), «UK: Large-Scale European Migration and the Challenge to EU Free Movement», στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South-North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ.175–192.

Daugėlienė R. & Marcinkevičienė R. (2009), «Brain drain problem in Lithuania: Possible actions for it's solution via brain grain», *European Integration Studies*, 3: 14–22.

DESTATIS (DE), Statistisches Bundesamt: GENESIS–Online Datenbank, Federal Statistical Office. Διαθέσιμο στο: <https://www-genesis.destatis.de/genesis/online/logon?language=en> (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2018).

Díaz-Hernández R. & Parreño-Castellano J.M. (2017), «The recent international emigration of young Spaniards. The emigrants' narrative versus the official and media perception», στο B. Glorius, J. Domínguez-Mujica (επιμ.), *European Mobility in Times of Crisis, The New Context of European South-North Migration*, Μπίλεφελντ, Transcript Verlag, σ.245–266.

Dictionnaire démographique multilingue (2013), seconde édition unifiée.

Dolfin S. & Genicot G. (2010), «What Do Networks Do? The Role of Networks on Migration and “Coyote”», *Review of Development Economics*, 14(2): 343–359.

Domínguez-Mujica J. & Pérez García T. (2017), «The economic crisis and the Southern European migration model», στο B. Glorius, J. Domínguez-Mujica (επιμ.), *European Mobility in Times of Crisis, The New Context of European South-North Migration*, Μπίλεφελντ, Transcript Verlag, σ. 17–48.

Dustmann C., Bentolila S., Faini R. (1996), «Return Migration: The European Experience», *Economic Policy*, 11(22): 213–250.

EC (2001), *Standard Eurobarometer: Public opinion in the European Union*, Βρυξέλες: European Commission, Directorate-General Press and Communication, Report No. 55.

EC (2006), *Special Eurobarometer 254: Internal Market, Opinions and experiences of Citizens in EU-25*, European Union.

EC (2013), *Standard Eurobarometer 398: Internal Market*, European Union.

EC (2014), *EU Employment and Social Situation Quarterly Review (June)*, Λουξεμβούργο, Publications Office of the European Union.

EC (2015), *Standard Eurobarometer 84: Public opinion in the European Union, First results*, European Union.

EC (2017), *Standard Eurobarometer 87: Public opinion in the European Union, First results*, European Union.

EC (2019), *The EU Single Market: Regulated professions database*, Statistics – Professionals moving abroad (establishment). Διαθέσιμο στο: <http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/regprof/index.cfm> (ημερομηνία πρόσβασης 5/4/2019).

Edvinsson L. (2006), «Aspects on the city as a knowledge tool», *Journal of Knowledge Management*, 10(5): 6–13.

Endeavor Greece (2014), *Creating jobs for youth in Greece*. Αθήνα: Endeavor Greece, Report. Διαθέσιμο στο: <http://endeavor.org.gr/wp-content/uploads/2015/07/Endeavor-Greece-Creating-jobs-for-youth-in-Greece.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 5/4/2018).

Eremenko T., El Qadim N., Steichen E. (2017), «Southern Europeans in France: Invisible Migrants?» στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ.123–148.

Eurostat Census Hub 2011 Database. Διαθέσιμη στο:

<https://ec.europa.eu/CensusHub2/query.do?step=selectHyperCube&qhc=false> .

Eurostat Database. Διαθέσιμη στο:

https://ec.europa.eu/eurostat/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_nPqeVbPXrmWQ&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_pos=1&p_p_col_count=2

Eurostat (2013), Eurostat Database: *National doctorate holders having lived or stayed abroad in the past 10 years by reason for returning into the country (%)* (online data code: cdh_m_mon), τελευταία ενημέρωση δεδομένων στις 27/6/2013. Διαθέσιμο στο:

https://ec.europa.eu/eurostat/data/database?p_p_id=NavTreeportletprod_WAR_NavTreeportletprod_INSTANCE_nPqeVbPXrmWQ&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_pos=1&p_p_col_count=2 (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2016).

Eurostat (2015a), *Eurostat regional yearbook 2015*, Statistical books, Λουξεμβούργο, Publications Office of the European Union.

Eurostat (2015b), Eurostat Statistics Explained: *Public expenditure on tertiary education relative to GDP, 2015 (%)*. Διαθέσιμο στο: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Public_expenditure_on_tertiary_education_relative_to_GDP,_2015_\(%25\)_ET18.png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Public_expenditure_on_tertiary_education_relative_to_GDP,_2015_(%25)_ET18.png) (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2018).

Eurostat (2017), *Eurostat regional yearbook 2017*, Statistical books, Λουξεμβούργο, Publications Office of the European Union.

Eurostat (2019), *International Migration statistics: Reference Metadata in Euro SDMX Metadata Structure ESMS*. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/migr_immi_esms.htm (ημερομηνία πρόσβασης: 5/4/2019).

Fairchild H.P. (1911), *Greek Immigration to the United States*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press.

Fargues P. (επιμ.) (2014), *Is what we hear about migration really true? Questioning eight stereotypes*. European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Migration Policy Centre.

Fragouli E. (2017), «Greek brain drain brilliant minds seeking better tomorrow: A critical investigation», στο *BAM 2017: Re-connecting management research with the disciples: Shaping the research agenda for the social sciences*, British Academy of Management, σ. 1046.

Freeman R. (2006), «People Flows in Globalization», *Journal of Economic Perspectives*, 20(2): 145–170.

Gaillard A.M. & Gaillard J. (1996), «Qualified People: a Bibliographic and Conceptual Analysis», στο J. Charurn & J.B. Meyer (επιμ.), *International Scientific Migrations Today: New Perspectives*, Πρακτικά, Συμπόσιο: «International scientific migrations today: new perspectives», Μπογκοτά (24–26.5.1996), IRD Colciencias, σ.73–114. Διαθέσιμο στο: http://horizon.documentation.ird.fr/exl-doc/pleins_textes/divers4/010022327.pdf (ημερομηνία πρόσβασης 11/8/2018).

Gaillard A.M. & Gaillard J. (1998), *International Migration of the Highly Qualified: A Bibliographical and Conceptual Itinerary*, Νέα Υόρκη, Center for Migration Studies of New York.

Gallucci M. (2015), «Portuguese emigration and the brain drain: the power of movement», *Perspectives on Business and Economics*, 33: 71–80.

Garson J.P. (2015), «The Benefits of the Migration of Talents: Evidence and Prospects», στο B. Stiftung (επιμ.), *A Fair Deal on Talent – Fostering Just Migration Governance: Lessons from Around the Globe*, Γκύτερσλο, Verlag Bertelsmann Stiftung, σ. 13-24.

Castles S. (2000), «International Migration at the Beginning of the twenty-first Century: Global Trends and Issues», *International Social Science Journal*, 52(165): 269–281.

Ghosh B. (2006), *Migrants' Remittances and Development: Myths, Rhetoric and Realities*, Γενεύη, International Organization for Migration/The Hague Process on Refugees and Migration.

Giannoccolo P. (2005), «Brain Drain Competition Policies in Europe: a Survey», Μπολόνια: Working Paper DSE No. 534.

Gibson J. & McKenzie D. (2012), «The Economic Consequences of 'Brain Drain' of the Best and Brightest: Microeconomic Evidence from Five Countries», *The Economic Journal*, 122: 339–375.

Glytsos N. & Katseli L. (2005), «Greek Migration: The Two Faces of Janus», στο K. Zimmerman (επιμ.), *European Migration: What Do We Know?*, Οξφόρδη, Oxford University Press, σ. 337–388.

Gkolfinopoulos A. (2016a), «The Migration of Greek Physicians to Germany: Motivations, Factors and the Role of National Health Sectors», *European Policy Analysis*, 2 (2): 136–157.

Gkolfinopoulos A. (2016b), «Kapital-und Brain-Drain in Griechenland: Ein Phänomen der Krise?» στο A. Agridopoulos, I. Paragiannopoulos (επιμ.), *Griechenland im europäischen Kontext: Krise und Krisendiskurse*, Βισμπάντεν, Springer VS, σ. 159–175.

Goschin Z., Roman M., Danciu A.R. (2013), «The brain drain phenomenon in Romania. Magnitude, characteristics, implications», *Revista Economica* 65 (5): 190–206.

Gould E. & Moav O. (2007), «Israel's brain drain», *Israel Economic Review*, 5(1): 1–22.

Greenwood M. (2005), «Modeling migration», *Encyclopedia of social measurement*, 2: 225–234.

Gropas R. & Triandafyllidou A. (2014a), *Emigrating in times of crisis. Highlights and new data from an e-survey on high-skilled emigrants from Southern Europe and Ireland*, Φλωρεντία: European University Institute, Survey Report. Διαθέσιμο στο: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/48384> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Gropas R. & Triandafyllidou A. (2014b), *Country Focus: Migration of Greek nationals during the crisis*, Φλωρεντία: European University Institute, Survey Report. Διαθέσιμο στο: <http://globalgovernanceprogramme.eui.eu/wp-content/uploads/2014/03/Greece.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Grubel H. & Scott A. (1966), «The International Flow of Human Capital», *American Economic Review*, 56(1):268–274.

Grubel H. & Scott A. (1977), *The Brain Drain: Determinants, Measurements and Welfare Effects*, Οντάριο, Wilfrid Laurier University Press.

Ha W., Yi J., Zhang J. (2016), «Brain drain, brain gain, and economic growth in China», *China Economic Review*, 38: 322–337.

Hainmueller J. & Hiscox M.J. (2010), «Attitudes toward Highly Skilled and Low-skilled Immigration: Evidence from a Survey Experiment», *American Political Science Review*, 104 (1): 61–84.

Heenan D. (2005), *Flight Capital: The Alarming Exodus of America's Best and Brightest Flight Capital*, Καλιφόρνια, Davies–Black.

Holzmann R. & Münz R. (2004), *Challenges and opportunities of international migration for the EU, its member states, neighboring countries and regions: a Policy Note*, Ουάσιγκτον Π.Κ: The World Bank, Social Protection Discussion Paper Series No. 0411.

Iacob R. (2018), «Brain Drain Phenomenon in Romania: What Comes in Line after Corruption? A Quantitative Analysis of the Determinant Causes of Romanian Skilled Migration», *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 20(2): 53–78.

Ifanti A., Argyriou A., Kalofonou F., Kalofonos H. (2014), «Physicians' brain drain in Greece: A perspective on the reasons why and how to address it», *Health Policy*, 117: 210–215.

IIE (2016), *Open Doors 2016*, Institute of International Education. Διαθέσιμο στο: www.iie.org/Research-and-Insights/Open-Doors/Open-Doors-2016-Media-Information.

INFOSTAT Database (BG), Национален статистически институт (National statistical institute). Διαθέσιμη στο: <https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/external/login.jsf>.

Inzelt A. (2012), *Analysis of Researchers' Mobility in the Context of the European Research Area*, Background study for the Interim Evaluation of FP7, EC. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/research/evaluations/pdf/archive/fp7-evidence-base/experts_analysis/a.%20inzelt_-_researchers%27_mobility.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

IOM (2011), *World Migration Report 2011: Communicating Effectively about Migration*, Γενεύη, International Organization for Migration.

IOM (2015), *World Migration Report 2015: Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility*, Γενεύη, International Organization for Migration.

Iravani M.R. (2011), «Brain drain Problem: A Review», *International Journal of Business and Social Science*, 2 (15): 284–291.

Iredale R. (2001), «The Migration of Professionals: Theories and Typologies», *International Migration*, 39 (5): 7–26.

Justino D. (2016), *Emigration from Portugal: Old Wine in New Bottles?*, Ουάσιγκτον Π.Κ., Migration Policy Institute.

Kaczmarczyk P. & Okólski M. (2008), «Demographic and labour market impacts of migration on Poland», *Oxford Review of Economic Policy*, 24 (3): 599–624.

Kaczmarczyk P. (2015), «Poland: Large Migration Outflows and Skill–Mismatch», στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich–Ebert–Stiftung, International Policy Analysis, σ. 72–84.

Kandylis G., Maloutas T., Sayas J. (2012), «Immigration, inequality and diversity: socio–ethnic hierarchy and spatial organization in Athens, Greece», *European Urban and Regional Studies*, 19 (3): 267–286.

Kazlauskienė A. & Rinkevičius L. (2006), «Lithuanian “Brain Drain” Causes: Push and Pull Factors», *Engineering economics*, 1(46): 27–37.

Klekowski A. & Höhne J. (2017), «Gastarbeiter Migration Revisited: Consolidating Germany’s Position as an Immigration Country» στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ. 149–174.

Koser K. (2009), «Why Migration Matters», *Current History*, 108(717): 147–153.

Koser K. & Salt J. (1997), «The Geography of Highly Skilled International Migration», *International Journal of Population Geography*, (3): 285–303.

Kottaridi K. (2015), «Foreign direct investment, innovation and brain drain in Greece: turning the problem to opportunity» στο D. Thomakos, P. Monokrousos, K. Nikolopoulos (επιμ.), *A Financial Crisis Manual: Reflections and the Road Ahead*, Palgrave Macmillan Studies in Banking and Financial Institutions, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, σ. 225–254.

Kourvetraris G. (1973), «Brain drain and international migration of scientists: The case of Greece», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 15(15–16): 2–13.

Kuhn P. & McAusland C. (2006), *The International Migration of Knowledge Workers: When Is Brain Drain Beneficial?*, Κέμπριτζ: National Bureau of Economic Research, Working Paper 2006/12761.

Labiris G., Vamvakierou V., Tsolakaki O., Giarmoukakis A., Sideroudi H., Kozobolis V. (2014), «Perceptions of Greek medical students regarding medical profession and the specialty selection process during the economic crisis years», *Health Policy*, 117 (2): 203–209.

Labrianidis L. (2013), «Investing in Leaving: The Greek Case of International Migration of Professionals», *Mobilities*, 9(2): 314–335.

Labrianidis L. & Pratsinakis M. (2016a): *Greece's new emigration at times of Crisis*, GreeSE: Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, Paper No. 99. Διαθέσιμο στο: <http://eprints.lse.ac.uk/66811/1/GreeSE-No.99.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης 5/6/2018).

Labrianidis L. & Pratsinakis M. (2016b), *Outward migration from Greece during the crisis*, Hellenic Observatory, LSE. Διαθέσιμο στο: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pubs/GreeSE.aspx> (ημερομηνία πρόσβασης 5/6/2018).

Labrianidis L. & Pratsinakis M. (2017), «Crisis Brain drain: short-term pain/long term gain?», στο D. Tziouvas (επιμ.), *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity*, Λονδίνο, I.B. Tauris, σ. 87–106.

Labrianidis L. & Sykas T. (2017), «Why High School Students Aspire to Emigrate: Evidence from Greece», *Journal of International Migration and Integration*, 18 (1): 107–130.

Labrianidis L. & Vogiatzis N. (2013), «Highly Skilled Migration: What Differentiates the 'Brains' Who Are Drained from Those Who Return in the Case of Greece?», *Population, Space and Place*, 19 (5): 472–486.

Lafleur J.M. & Stanek M. (2017), «Lessons from the South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis» στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ. 215–224.

Lafleur J.M. & Stanek M. (2017), «South–North Labour Migration Within the Crisis–Affected European Union: New Patterns, New Contexts and New Challenges» στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ. 193–214.

Lang T., Glorius B., Nadler R., Kovács Z. (2016), «Introduction: Mobility Against the Stream? New Concepts, Methodological Approaches and Regional Perspectives on Return Migration in Europe», στο R. Nadler, Z. Kovács, B. Glorius, T. Lang (επιμ.), *Return Migration and Regional Development in Europe: Mobility Against the Stream*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, σ. 1–22.

Lang T., Hämmerling A., Keil J., Nadler R., Schmidt A., Haunstein S., Smoliner S. (2012), *Re–Turn Migrant Survey Report: The Migrants' Potential and Expectations*, Λειψία: Re–Turn Consortium represented by Leibniz Institute for Regional Geography, Migrant Survey Report. Διαθέσιμο στο: http://www.re-migrants.eu/download/323_Migrant-Survey-Report.PDF (ημερομηνία πρόσβασης 2/5/2018).

Lorca-Susino M. (2011), «Spain and the Brain Drain in the 21st Century: It is not only what you can do for your Country, but also what your Country can do for you», στο J. Roy, M. Lorca-Susino (επιμ.), *Spain in the European Union: The First Twenty-Five Years*, Jean Monnet Chair, University of Miami: Miami-Florida European Union Center of Excellence, H.Π.A, Thomson-Shore, σ.211-228.

Lowell L. & Findlay A. (2001), *Migration of highly skilled persons from developing countries: impact and policy responses*, Γενεύη: International Labour Office, Draft Synthesis Report.

Malheiros J. (2015), «Portugal: Did the Crisis Aggravate Brain Drain?», στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich-Ebert-Stiftung, International Policy Analysis, σ. 72-84.

Marques J.C. & Góis P. (2017), «Structural Emigration: The Revival of Portuguese Outflows» στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South-North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ.65-82.

Martin P. (1991), «Labour migration: Theory and Reality», στο D. Papademetriou, P. Martin (επιμ.), *The Unsettled Relationship: Labor Migration and Economic Development*, Γουέσπορτ, Greenwood Press.

Martin R. & Radu D. (2012), «Return Migration: The Experience of Eastern Europe», *International Migration*, 50(6): 109-128.

Massey D.S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J.E. (1993), «Theories of International Migration: A Review and Appraisal», *Population and Development Review*, 19(3): 431-466.

Mavrodi G. & Moutselos M. (2017), «Immobility in Times of Crisis? The Case of Greece» στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South-North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ.33-48.

Meyer J.B. & Brown M. (1999), *Scientific diasporas: a new approach to the brain drain*, Παρίσι: UNESCO, Management of Social Transformations (MOST) Program, Discussion paper Series No. 41. Διαθέσιμο στο: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000116330> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Montanari A. & Staniscia B. (2017), «Young Italians on the move», στο B. Glorius, J. Domínguez-Mujica (επιμ.), *European Mobility in Times of Crisis, The New Context of European South-North Migration*, Μπίλεφελντ, Transcript Verlag, σ.49-74.

Moreno-Torres Sánchez B. (2015), «Spain: Labour Market Mobility as Safety Valve?», στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich-Ebert-Stiftung, International Policy Analysis, σ. 59-71.

Mountford A. (1997), «Can a brain drain be good for growth in the source economy?», *Journal of Development Economics*, 53(1), σ. 287-303.

MPI   Data   Hub.   Migration   Policy   Institute.   Διαθέσιμο   στο
<https://www.migrationpolicy.org/programs/migration-data-hub> .

Murdoch A. & Hutyra J. (2008), «Medical Brain Drain and Its Consequences for Poland – A Country Case Study». Διαθέσιμο στο SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1163778 (ημερομηνία πρόσβασης: 1/9/2018).

Mylonas P. (2017), *Turning Greece into an Education hub*, Αθήνα: National Bank of Greece, Economic Analysis Department, Sectoral Report May 2017.

Naik A., Koehler J., Laczko F. (2008), *Migration and Development: Achieving Policy Coherence*, Γενεύη: International Organization for Migration (IOM), Migration Research Series No. 34 .,

OECD (1997), *Trends in International Migration 1997: Continuous Reporting System on Migration*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2001), *Trends in International Migration 2001: Annual Report 2001 Edition*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2008a), *International Migration Outlook 2008: Annual Report 2008 Edition*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2008b), *Policy Coherence for Development 2007: Migration and Developing Countries*, OECD Publishing.

OECD (2013), *World migration in figures*, OECD–UNDESA. Διαθέσιμο στο: <http://www.oecd.org/els/mig/World-Migration-in-Figures.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 1/9/2018).

OECD (2015a), *Connecting with Emigrants: A Global Profile of Diasporas 2015*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2015b), *International Migration Outlook 2015*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2015c), *Health at a Glance 2015: OECD Indicators*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2017a), *International Migration Outlook 2017*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD (2017b), *Education at a Glance 2017: OECD Indicators*, Παρίσι, OECD Publishing.

OECD.Stat database. Διαθέσιμη στο: <https://stats.oecd.org/> .

Oldman O. & Pomp R. (1975), «The Brain Drain: A Tax Analysis of the Bhagwati Proposal», *World Development*, 3 (10): 751-763.

Pelliccia A. (2012), *Ulysses undecided: Greek student mobility in Italy*, Πύλη, Aracne editrice.

Pelliccia A. (2013), *Greece: education and brain drain in times of crisis*, Πύλη: Consiglio Nazionale delle Ricerche – Istituto di Ricerche sulla Popolazione e le Politiche Sociali, IRPPS Working paper 2013/54.

Polyzos N. (1970), *Consequences of Return Migration to Greece*, Αθήνα, Mimeo.

Polyzos N. (1947), *Essai sur l'émigration grecque, Etude Demographique Economique et Sociale*, Παρίσι, Sirey.

Pratsinakis M., Hatziprokopiou P., Grammatikas D., Labrianidis L. (2017), «Crisis and the resurgence of emigration from Greece: trends, representations, and the multiplicity of migrant trajectories», στο B. Glorius, J. Domínguez-Mujica (επιμ.), *European Mobility in Times of Crisis, The New Context of European South-North Migration*, Μπίλεφελντ, Transcript Verlag, σ. 75–102.

Pumares P. (2017), «The changing migration projects of Spaniards in the UK. The case of Brighton», στο B. Glorius, J. Domínguez-Mujica (επιμ.), *European Mobility in Times of Crisis, The New Context of European South-North Migration*, Μπίλεφελντ, Transcript Verlag, σ. 133–160.

Rand A. (1957), *Atlas Shrugged*, Νέα Υόρκη, Signet.

Recchi E. (2005), *Migrants and Europeans: An Outline of the Free Movement of Persons in the EU*, Άλμποργκ: Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet, AMID Working Paper Series 38/2005. Διαθέσιμο στο: https://vbn.aau.dk/ws/portalfiles/portal/17425208/AMID_wp_38 (ημερομηνία πρόσβασης 5/12/2018).

Recchi E. (2008), «Cross-state mobility in the EU», *European Societies*, 10(2): 197–224.

Recchi E. (2015), *Mobile Europe: The Theory and Practice of Free Movement in the EU*, Μπεϊσινγκτσόουκ, Palgrave Macmillan.

Recchi E. & Favell A. (2009) (επιμ.), *Pioneers of European Integration: Citizenship and Mobility in the EU*, Τσέλτεναμ, Edward Elgar Publishing Limited.

Rice-Oxley M., Rankin J. (2019), «Europe's south and east worry more about emigration than immigration – poll», *The Guardian*, 1 Απριλίου 2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/world/2019/apr/01/europe-south-and-east-worry-more-about-emigration-than-immigration-poll>

Royal Society (1963), *Emigration of scientists from the United Kingdom*, Λονδίνο: Royal Society, Report of a Committee Appointed by the Council of the Royal Society.

Sassen S. (2001), *The Global City*, Πρίνστον, Princeton University Press.

Sassen S. (2006), *Cities in a World Economy*, 3rd edition, Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.

Schellinger A. (2015a) (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich-Ebert-Stiftung, International Policy Analysis.

Schellinger A. (2015b), «Foreword», στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich-Ebert-Stiftung, International Policy Analysis, σ. 3.

Scott A. (1970), «The Brain Drain—Is a Human-capital Approach Justified?», στο W.L. Hansen (επιμ.), *Education, Income, and Human Capital, National*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, σ. 241 – 293.

Sidiropoulos I., Paschos K., Platis C., Kostagiolas P. (2017), «Medical Brain Drain in Debt-Stricken Greece: Is There a Way to Address It?» στο A. Kavoura, D. Sakas, P. Tomaras (επιμ.), *Strategic Innovative Marketing*, Springer, Cham, σ. 373–379.

Simon J. (1989), *The Economic Consequences of Immigration into the United States*, Οξφόρδη, Basil Blackwell.

Sivignon M., Auriac F., Deslondes O., Maloutas T. (2003) (επιμ.), *Atlas de la Grèce*, Lassay-les-Châteaux, CNRS-GDR Libergéo–La Documentation Française.

Stark O., Helmenstein C., Prskawetz A. (1997), «A brain gain with a brain drain», *Economics Letters*, 55: 227–234.

Stat-Xplore Dataset (UK), National Statistics, Department for Work & Pensions. Διαθέσιμο στο: <https://stat-xplore.dwp.gov.uk/webapi/jsf/dataCatalogueExplorer.xhtml> .

Statistics Netherlands (2016), *The Netherlands on the European scale 2016*, Χάγη. Διαθέσιμο στο: <https://download.cbs.nl/pdf/2016-the-netherlands-on-the-european-scale-2016.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/5/2017).

Straubhaar T. (2000), *International Mobility of the Highly Skilled: Brain Gain, Brain Drain or Brain Exchange*, Αμβούργο: Hamburg Institute of International Economics, Discussion Paper Series No. 26296. Διαθέσιμο στο: <https://ideas.repec.org/p/ags/hwwadp/26296.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

Teney C. (2015a), «Executive Summary» στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich–Ebert–Stiftung, International Policy Analysis, σ. 4.

Teney C. (2015b), «Introduction» στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich–Ebert–Stiftung, International Policy Analysis, σ. 5–11.

Teney C. (2015c), «Conclusion» στο A. Schellinger (επιμ.), *Brain Drain – Brain Gain: European Labour Markets in Times of Crisis*, Βόνη, Friedrich–Ebert–Stiftung, International Policy Analysis, σ. 85–92.

The World Bank (2011), *Migration and Remittances: Factbook 2011*, Second Edition, Ουάσινγκτον Π.Κ., The World Bank.

The World Bank (2015), *Migration and Remittances Data: Annual Remittances Data (updated as of Apr. 2015)*. Διαθέσιμο στο: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (ημερομηνία πρόσβασης 9/6/2015).

The World Bank (2017), Migration and Remittances Data: *Bilateral Remittance Matrix 2017*. Διαθέσιμο στο: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (ημερομηνία πρόσβασης 9/12/2017).

The World Bank (2019), Migration and Remittances Data: *Annual Remittances Data (updated as of Apr. 2019)*. Διαθέσιμο στο: <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (ημερομηνία πρόσβασης 1/5/2019).

Theodoropoulos D., Kyridis A., Zagkos C., Konstantinidou Z. (2014), «"Brain Drain" Phenomenon in Greece: Young Greek scientists on their Way to Immigration, in an era of "crisis". Attitudes, Opinions and Beliefs towards the Prospect of Migration», *Journal of Education and Human Development*, 3(4): 229–248.

Theodossiou G., Rigas I., Thanou E., Goulas A. (2019), «Financial Crisis and Brain Drain: An Investigation of the Emigration Intentions of Greek Scientists», στο N. Sykianakis, P. Polychronidou, A. Karasavoglou (επιμ.), *Economic and Financial Challenges for Eastern Europe*, Ελβετία, Springer, σ.1–14.

Tintori G., Romei V. (2017), «Emigration from Italy After the Crisis: The Shortcomings of the Brain Drain Narrative», στο J.M. Lafleur, M. Stanek (επιμ.), *South–North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, Springer Nature, σ.49–64.

Triandafyllidou A. & Gropas R. (2014). «"Voting With Their Feet": Highly Skilled Emigrants From Southern Europe», *American Behavioral Scientist*, 58(12): 1614–1633.

Triandafyllidou A. & Isaakyan I. (2014), *EU Management of High Skill Migration*, Φλωρεντία: European University Institute, Policy Brief 2014/4. Διαθέσιμο στο: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/34706> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/1/2018).

U.S. Office of Immigration Statistics (2019), *2017 Yearbook of Immigration Statistics*, Ουάσιγκτον Π.Κ., Department of Homeland Security.

UIS.Stat Database. Διαθέσιμη στο: <http://data.uis.unesco.org/#> .

UK Office of National Statistics (2018), *Migration Statistics Quarterly Report: February 2018*, Statistical bulletin. Διαθέσιμο στο: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/bulletins/migrationstatisticsquarterlyreport/february2018/pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 18/5/2018).

UK Office of National Statistics (2019), *Migration Statistics Quarterly Report: February 2019*, Statistical bulletin. Διαθέσιμο στο: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/bulletins/migrationstatisticsquarterlyreport/february2019> (ημερομηνία πρόσβασης: 25/4/2019).

UN (1998a), *Recommendations on Statistics of International Migration– revision 1*, Νέα Υόρκη: Statistical Papers Series M. No. 58.

UN (1998b), *Report of the United Nations Technical Symposium on International Migration and Development (The Hague, 29 June–3 July 1998)*, Νέα Υόρκη: United Nations Population Fund.

UN (2013), *World Population Policies 2013*, Νέα Υόρκη, United Nations.

UN (2016a), *International Migration Report 2015: Highlights*, Νέα Υόρκη, United Nations.

UN (2016b), *World Population Policies Datasets 2015: International Migration*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Διαθέσιμο στο: https://esa.un.org/PopPolicy/WPPDatasets/2015_WPPDataset_InternationalMigration.xls (ημερομηνία πρόσβασης: 25/9/2016).

UNESCO, *Statistical Yearbook 1960–1997*, Παρίσι.

UNESCO (2018), *Global Flow of Tertiary–Level Students*. Διαθέσιμο στο: <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> (ημερομηνία πρόσβασης: 25/1/2019).

Vidal J. (1998), «The effect of emigration on human capital formation», *Journal of Population Economics*, 11(4): 589–600.

Vlase I. (2011), «Migrația de întoarcere a românilor din Italia. Studiu de caz în Vulturu, Vrancea», *Calitatea vieții*, 22 (2):155–176.

Wagle A. (2008), «Human Capital Flight: The Cause of Underdevelopment», *NRB Economic Review*, Nepal Rastra Bank, 20: 32–43.

Wahba J. (2014), «Return migration and economic development», στο R. Lucas (επιμ.), *International Handbook on Migration and Economic Development*, Τσέλτεναμ, Edward Elgar Publishing, σ. 327–349.

Wassermann M. (2017), «A psychological perspective on adjustment of recent immigrants from Southern Europe in Germany. The correlation of adjustment with return intentions and personality predispositions for successful adjustment», στο B. Glorius, J. Domínguez–Mujica (επιμ.), *European Mobility in Times of Crisis, The New Context of European South–North Migration*, Μπίλεφελντ, Transcript Verlag, σ. 161–190.

Wickramasekara P. (2003), *Policy responses to skilled migration: Retention, return and circulation*, Γενεύη: International Labour Organization, Social Protection Sector, Perspectives on Labour Migration: 5E.

Wilson J. (1964), «*The Depletion of Natural Resources of Human Talent in the United Kingdom; a Special Aspect of Migration to North America, 1952–64*», Διδακτορική Διατριβή, University of Pittsburgh.

Yehuda B., Pawan B, and Khatri N. (2007), «Brain drain: Inclination to stay abroad after studies», *Journal of world business*, 42(1): 99–112.

Zobanakis G. (1980), «Brain drain with particular reference to the outflow of Greek scientific labour to the United States», *Spoudai*, 30(1): 70–91.

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

A/A ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ	ΨΕΥΔΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΛΗΨΗΣ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ
1	Άρτεμις	28	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού	10/07/2016	
2	Νεφέλη	30	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού	25/07/2016	
3	Αθηνά	25	Παλιννοστήσασα	05/08/2016	
4	Δαμιανός	30	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού	07/10/2016	
5	Σταύρος	27	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού	08/10/2016	
6	Αλεξάνδρα	29	Παλιννοστήσασα	09/10/2016	
7	Κοσμάς	25	Παλιννοστήσας	15/10/2016	
8	Μαργαρίτα	36	Παλιννοστήσασα	30/10/2016	
9	Μαρίνα	34	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού	07/11/2016	
10	Καλλιρόη	33	Παλιννοστήσασα	15/11/2016	
11	Αφροδίτη	35	Παλιννοστήσασα	20/11/2016	
12	Ξενοφώντας	36	Παλιννοστήσας	22/11/2016	
13	Αναΐς	30	Παλιννοστήσασα	03/01/2017	
14	Κίμωνας	31	Παλιννοστήσας		11/08/2017
15	Ιάσωνας	26	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		11/08/2017
16	Νικηφόρος	34	Παλιννοστήσας	15/08/2017	
17	Νέστορας	29	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		31/08/2017
18	Δανάη	35	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		04/09/2017
19	Θοδωρής	39	Παλιννοστήσας	06/09/2017	
20	Περσεφόνη	38	Παλιννοστήσασα	06/09/2017	
21	Λουκία	30	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού	07/09/2017	
22	Αμαλία	29	Παλιννοστήσασα	20/09/2017	
23	Φραγκίσκος	29	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		24/09/2017
24	Αργύρης	34	Παλιννοστήσας		25/09/2017
25	Βλαδίμηρος	30	Παλιννοστήσας		25/10/2017
26	Δαβίδ	31	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού	10/12/2017	
27	Φραντζέσκα	30	Παλιννοστήσασα	10/12/2017	
28	Ηλέκτρα	30	Παλιννοστήσασα		17/12/2017
29	Τηλέμαχος	34	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		26/02/2018
30	Ιουλία	27	Παλιννοστήσασα	17/3/2018	
31	Μάξιμος	27	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		04/04/2018
32	Φαίδρα	31	Παλιννοστήσασα		07/04/2018
33	Φοίβος	33	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		10/04/2018
34	Βαλεντίνα	31	Παλιννοστήσασα		23/04/2018
35	Γιούλη	32	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		29/04/2018
36	Ματίνα	24	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		06/05/2018
37	Νάνσυ	27	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		06/05/2018
38	Αντιγόνη	28	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		06/05/2018
39	Ζαχαρίας	32	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		06/05/2018
40	Χρυσούλα	37	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		08/05/2018
41	Ηρακλής	39	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		08/05/2018
42	Διονύσης	35	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		08/05/2018
43	Μανώλης	30	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		08/05/2018
44	Κυριάκος	27	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		09/5/2018
45	Τάκης	39	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		10/5/2018
46	Πηνελόπη	26	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		13/5/2018
47	Στέργιος	28	Παλιννοστήσας		16/5/2018
48	Ορέστης	31	Παλιννοστήσας	20/5/2018	
49	Ισμήνη	35	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		22/5/2018
50	Μόνικα	38	Παλιννοστήσασα	25/5/2018	
51	Κορίνα	27	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		26/5/2018
52	Αριστείδης	36	Μετανάστης/ κάτοικος εξωτερικού		03/6/2018
53	Θάλεια	30	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		02/7/2018
54	Βιολέτα	36	Μετανάστρια/ κάτοικος εξωτερικού		02/7/2018

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΑΤΟΜΩΝ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

1) Ποιο είναι το προφίλ και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του των σύγχρονων, νέων σε ηλικία, Ελλήνων μεταναστών;

Προσωπικά στοιχεία ερωτώμενων

Όνομα
Ηλικία
Υπηκοότητα
Επίπεδο εκπαίδευσης
Χώρα απόκτησης του πρώτου πτυχίου
Χώρα απόκτησης των λοιπών τίτλων σπουδών
Χώρα και πόλη διαμονής σήμερα στο εξωτερικό
Πεδίο σπουδών
Επαγγελματική ιδιότητα

Επιπλέον στοιχεία

Σχολείο φοίτησης (δημόσιο, ιδιωτικό)
Οικογενειακή κατάσταση
Διακρίσεις και λοιπά προσόντα που συνέβαλαν στην λήψη της απόφασης για μετανάστευση στο εξωτερικό

2) Ποια είναι η κύρια ασχολία τους σήμερα στην χώρα στην οποία διαμένουν μόνιμα;

3) Ποιο ημερολογιακό έτος μετανάστευσαν από την Ελλάδα;

4) Ποια είναι η χώρα διαμονής τους σήμερα στο εξωτερικό;

5) Ποια ήταν η περιοχή διαμονής τους πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό (εντός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας);

6) Είχαν προηγούμενη εμπειρία διαμονής – εξοικείωσης με τη ζωή στο εξωτερικό;

7) Ποιος ήταν ο βασικός λόγος που τους οδήγησε να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό (επαγγελματικός, εκπαιδευτικός ή άλλος λόγος);

8) Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή τους να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό και αν σε ποιο βαθμό και με ποιόν τρόπο;

9) Ποιοι ήταν οι λόγοι που επέλεξαν να μεταναστεύσουν στην συγκεκριμένη χώρα (και όχι σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού);

10) Ποιες είναι οι βασικότερες δυσκολίες που αντιμετώπισαν/ζουν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό;

11) Γνωρίζουν και άλλους Έλληνες επιστήμονες που ζουν σήμερα στην ίδια πόλη με εκείνους;

Αν ναι, ποια είναι περίπου η ηλικία τους;

Ποια περίοδο έφυγαν οι περισσότεροι από την Ελλάδα (πριν το 2009 ή μετά);

Ποιος ο βασικός λόγος φυγής τους στο εξωτερικό;

12) Έχει μεταναστεύσει κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς τους στο εξωτερικό μετά το 2009 ή σκέφτεται σοβαρά να το πράξει στο μέλλον;

13) Ποιοι είναι οι βασικότεροι λόγοι επίσκεψής τους στην Ελλάδα και πόσο συχνά την επισκέπτονται;

14) Έχουν ποτέ προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους και εάν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύουν ότι έχει;

15) Θεωρούν ότι η παραμονή τους στο εξωτερικό συμβάλλει ή θα μπορούσε με κάποιο τρόπο στο μέλλον να συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής τους και αν ναι, με ποιο τρόπο;

16) Αποτελεί σήμερα μια πιθανή επιλογή η επιστροφή τους στην Ελλάδα και η επανεγκατάστασή τους στην Αθήνα;

Αν ναι, υπό ποιες προϋποθέσεις;

Σε πόσο χρόνο βλέπουν πιθανό να επιστρέψουν στην Ελλάδα (με σκοπό την μόνιμη εγκατάστασή τους);

17) Απολογιστικά, σαν άτομα τι θετικό θεωρούν ότι έχουν αποκομίσει από την παραμονή τους στο εξωτερικό;

18) Είναι πιθανή η μετεγκατάστασή τους σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού στο μέλλον;

► Σε περίπτωση μετανάστευσής τους στο εξωτερικό για σπουδές:

Α) Για ποιο λόγο επέλεξαν να πραγματοποιήσουν ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό και όχι στην Ελλάδα;

Β) Εξέτασαν το ενδεχόμενο να πραγματοποιήσουν ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Ελλάδα πριν κάνουν αίτηση στο εκπαιδευτικό ίδρυμα/φορέα του εξωτερικού και αν όχι για ποιο λόγο;

Γ) Αρχικός τους στόχος ήταν, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, να επιστρέψουν στην Ελλάδα ή να παραμείνουν εκεί με την προοπτική να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό;

Δ) Πόσο ικανοποιημένοι είναι από το επίπεδο εκπαίδευσης των ιδρυμάτων του εξωτερικού που σπουδάζουν/σαν;

Ε) Κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, ποιος καλύπτει/κάλυπτε τα έξοδα φοίτησής τους;

ΣΤ) Σήμερα εργάζονται στο εξωτερικό;

- Αν ναι, για ποιο λόγο αποφάσισαν να παραμείνουν στο εξωτερικό για εργασία και όχι να επιστρέψουν στην Ελλάδα προς αναζήτηση εργασίας;

- Πόσο χρόνο εργάζονται εκεί;

- Σε ποιόν τομέα;

- Ποια η εργασιακή τους σχέση;

- Πόσο χρόνο έκαναν για να βρουν την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;
- Είναι γενικά ικανοποιημένοι από την εργασία τους στο εξωτερικό;
- Η θέση, το αντικείμενο και η αμοιβή τους θεωρούν ότι ανταποκρίνονται στα προσόντα τους;
- Το επίπεδο του μισθού τους αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής τους και αν όχι, από πού αντλούν επιπλέον πόρους;

Ζ) Σήμερα, στέλνουν χρήματα στην Ελλάδα, λαμβάνουν χρήματα από την Ελλάδα ή τίποτα από τα δύο;

► Σε περίπτωση μετανάστευσής τους στο εξωτερικό για εργασία:

Α) Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, αναζητήσαν εργασία ή εργάστηκαν για κάποιο διάστημα στην Ελλάδα πριν φύγουν στο εξωτερικό;

Β) Για ποιο λόγο τελικά αποφάσισαν να μεταναστεύσουν και να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό;

Γ) Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή τους αυτή;

Δ) Σήμερα εργάζονται στο εξωτερικό;

- Αν ναι, πόσο χρόνο εργάζονται εκεί;
- Σε ποιόν τομέα;
- Ποια η εργασιακή τους σχέση;
- Πόσο χρόνο έκαναν για να βρουν την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;
- Είναι γενικά ικανοποιημένοι από την εργασία τους στο εξωτερικό;
- Η θέση, το αντικείμενο και η αμοιβή τους θεωρούν ότι ανταποκρίνονται στα προσόντα τους;
- Το επίπεδο του μισθού τους αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής τους και αν όχι, από πού αντλούν επιπλέον πόρους;

Ε) Σήμερα, στέλνουν χρήματα στην Ελλάδα, λαμβάνουν χρήματα από την Ελλάδα ή τίποτα από τα δύο;

► Σε περίπτωση μετανάστευσής τους στο εξωτερικό για λοιπούς λόγους:

Α) Ποιος είναι ο λόγος μετανάστευσής τους στο εξωτερικό;

Β) Σήμερα εργάζονται στο εξωτερικό;

- Αν ναι, πόσο χρόνο εργάζονται εκεί;
- Σε ποιόν τομέα;
- Ποια η εργασιακή τους σχέση;
- Πόσο χρόνο έκαναν για να βρουν την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;
- Είναι γενικά ικανοποιημένοι από την εργασία τους στο εξωτερικό;
- Η θέση, το αντικείμενο και η αμοιβή τους θεωρούν ότι ανταποκρίνονται στα προσόντα τους;
- Το επίπεδο του μισθού τους αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής τους και αν όχι, από πού αντλούν επιπλέον πόρους;
- Σήμερα, στέλνουν χρήματα στην Ελλάδα, λαμβάνουν χρήματα από την Ελλάδα ή τίποτα από τα δύο;

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ ΑΤΟΜΩΝ ΠΟΥ ΕΠΕΣΤΡΕΨΑΝ ΑΠΟ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

1) Ποιο είναι το προφίλ και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των σύγχρονων νέων σε ηλικία, Ελλήνων που επιστρέφουν από το εξωτερικό;

Προσωπικά στοιχεία ερωτώμενων

Όνομα

Ηλικία

Υπηκοότητα

Επίπεδο εκπαίδευσης

Χώρα απόκτησης του πρώτου πτυχίου

Χώρα απόκτησης των λοιπών τίτλων σπουδών

Πεδίο σπουδών

Επαγγελματική ιδιότητα

Επιπλέον στοιχεία

Σχολείο φοίτησης (δημόσιο, ιδιωτικό)

Οικογενειακή κατάσταση

Διακρίσεις και λοιπά προσόντα που συνέβαλαν στη λήψη της απόφασης για μετανάστευση στο εξωτερικό

2) Ποιο ημερολογιακό έτος μεταναστεύσαν από την Ελλάδα;

3) Ποια η χώρα εγκατάστασής τους στο εξωτερικό;

4) Ποιος ήταν ο σημαντικότερος λόγος που τους οδήγησε να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό;

5) Ποιοι ήταν οι λόγοι που επέλεξαν να μεταναστεύσουν στην συγκεκριμένη χώρα (και όχι σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού);

6) Έχει μεταναστεύσει κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς τους στο εξωτερικό μετά το 2009 ή σκέφτεται σοβαρά να το πράξει στο μέλλον;

7) Πριν μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, είχαν προηγούμενη εμπειρία διαμονής – εξοικείωσης με τη ζωή στο εξωτερικό;

8) Ποιες ήταν οι βασικότερες δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό;

9) Ποιοι ήταν οι βασικότεροι λόγοι επίσκεψής τους στην Ελλάδα και πόσο συχνά την επισκέπτονταν;

10) Κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, γνώρισαν και άλλους Έλληνες επιστήμονες που ζούσαν στην ίδια πόλη με εκείνους;

Αν ναι, ποια ήταν περίπου η ηλικία τους;

Ποια περίοδο έφυγαν οι περισσότεροι από την Ελλάδα (πριν το 2009 ή μετά);

Ποιος ο βασικός λόγος φυγής τους στο εξωτερικό;

11) Ποιο ημερολογιακό έτος επέστρεψαν στην Ελλάδα;

12) Ποια ήταν η περιοχή διαμονής τους στην Αττική πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό;

13) Ποια είναι η περιοχή διαμονής τους στην Αττική μετά την μετανάστευσή τους από το εξωτερικό;

14) Ποιοι ήταν οι βασικότεροι λόγοι για τους οποίους επέστρεψαν στη χώρα;

15) Η οικονομική κρίση συνέβαλε στην λήψη της απόφασής τους για επιστροφή στη χώρα και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

16) Σήμερα, διαμένουν στο ίδιο σπίτι με αυτό που έμεναν μόνιμα, πριν την μετανάστευσή τους στο εξωτερικό;

17) Ποιοι ήταν οι βασικότεροι λόγοι εγκατάστασής τους στην πόλη της Αθήνας ή στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας;

18) Είναι γενικά ικανοποιημένοι από την απόφασή τους αυτή, να επιστρέψουν στην Ελλάδα και γιατί;

19) Έχουν κρατήσει επαφές με τους φίλους/συναδέρφους/συμφοιτητές τους που είχαν γνωρίσει στο εξωτερικό;

20) Έχουν ποτέ προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους και εάν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύουν ότι έχει;

21) Θεωρούν ότι η επιστροφή τους από το εξωτερικό έχει συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής τους και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

22) Απολογιστικά, σαν άτομα τι θετικό θεωρούν ότι έχουν αποκομίσει από την παραμονή τους στο εξωτερικό;

23) Αποτελεί σήμερα μια πιθανή επιλογή η μετεγκατάστασή τους σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού;

Αν ναι, πότε υπολογίζουν να το πράξουν και για ποιο λόγο;

24) Ποια είναι η κύρια ασχολία τους σήμερα;

Σε περίπτωση που σήμερα εργάζονται στην Ελλάδα, σε ποιόν τομέα εργάζονται;

Ποια η εργασιακή τους σχέση;

Πόσο χρόνο έκαναν για να βρουν τη συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

Είναι γενικά ικανοποιημένοι από την εργασία τους;
Η θέση, το αντικείμενο και η αμοιβή τους θεωρούν ότι ανταποκρίνονται στα προσόντα τους;
Το επίπεδο του μισθού τους αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής τους;

25) Ποια ήταν η κύρια ασχολία τους πριν την επιστροφή τους στην Ελλάδα;

► Σε περίπτωση που πριν επιστρέψουν στην Ελλάδα, ήταν στο εξωτερικό φοιτητές/τριες:

A) Για ποιο λόγο επέλεξαν να πραγματοποιήσουν ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο εξωτερικό και όχι στην Ελλάδα;

B) Εξέτασαν το ενδεχόμενο να πραγματοποιήσουν ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Ελλάδα πριν κάνουν αίτηση στο εκπαιδευτικό ίδρυμα/φορέα του εξωτερικού και αν όχι για ποιο λόγο;

Γ) Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή τους να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό;

Δ) Αρχικός τους στόχος ήταν, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους, να επιστρέψουν στην Ελλάδα ή να παραμείνουν εκεί με την προοπτική να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό;

Ε) Πόσο ικανοποιημένοι είναι από το επίπεδο εκπαίδευσης των ιδρυμάτων του εξωτερικού που σπούδασαν;

ΣΤ) Κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, ποιος κάλυπτε τα έξοδα φοίτησής τους;

► Σε περίπτωση που πριν επιστρέψουν στην Ελλάδα, ήταν στο εξωτερικό εργαζόμενοι:

A) Για ποιο λόγο αποφάσισαν να μεταναστεύσουν και να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό;

B) Πόσο χρόνο εργάζονταν εκεί;

Γ) Σε ποιον τομέα;

Δ) Ποια η εργασιακή τους σχέση;

Ε) Πόσο χρόνο έκαναν για να βρουν τη συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

ΣΤ) Ήταν γενικά ικανοποιημένοι από την εργασία τους στο εξωτερικό;

Ζ) Η θέση, το αντικείμενο και η αμοιβή τους θεωρούν ότι ανταποκρίνονταν στα προσόντα τους;

Η) Το επίπεδο του μισθού τους αρκούσε για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής τους και αν όχι, από που αντλούσαν επιπλέον πόρους;

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΑΤΟΜΩΝ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Αγαπητοί συμμετέχοντες,

σας καλώ να συμμετάσχετε στην έρευνα που διεξάγω στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής, στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με τίτλο: «Μετανάστευση και παλιννόστηση νέων Ελλήνων επιστημόνων. Ροές από και προς την Ελλάδα και κοινωνικοδημογραφικές επιπτώσεις για την περιοχή της πρωτεύουσας» και επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Θ.Μαλούτα.

Σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη της φυσιογνωμίας των νέων σε ηλικία Ελλήνων επιστημόνων που μεταναστεύουν κάθε χρόνο στο εξωτερικό, των παραγόντων που τους ωθούν να λάβουν μια τέτοια απόφαση καθώς και των επιπτώσεων που μπορεί να έχει το φαινόμενο αυτό στον τόπο καταγωγής τους.

Το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο.

Για οποιαδήποτε ερώτηση ή παρατήρηση, μπορείτε να απευθυνθείτε σε εμένα στο ssstavrianakis@hua.gr.

Στέλιος Σταυριανάκης

Υποψήφιος Διδάκτωρ

Το φύλο σας:

Η ηλικία σας:

Είστε κάτοχος διπλής υπηκοότητας;

Το επίπεδο εκπαίδευσής σας (απόφοιτος ΑΕΙ/ ΑΤΕΙ, κάτοχος μεταπτυχιακού, διδακτορικού) :

Το πεδίο σπουδών σας:

Η επαγγελματική ιδιότητά σας:

Η οικογενειακή σας κατάσταση (έγγαμος/η, άγαμος/η):

Η περιοχή διαμονής σας στην Αττική πριν την μετανάστευσή σας στο εξωτερικό:

Αποφοιτήσατε από δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο;

Αναφέρετε τη χώρα/τις χώρες απόκτησης του πρώτου σας πτυχίου καθώς και των λοιπών τίτλων σπουδών σας (εφόσον υπάρχουν):

α) Πρώτο πτυχίο - βασικός τίτλος σπουδών:

β) Μεταπτυχιακό:

γ) Διδακτορικό:

Αναφέρετε τη χώρα στην οποία διαμένετε, σήμερα, στο εξωτερικό:

Ποια είναι η κύρια ασχολία σας σήμερα, στην χώρα του εξωτερικού, στην οποία διαμένετε μόνιμα (εργαζόμενοι, αναζητούντες εργασία, σπουδαστές, εισοδηματίες, οικιακά, άλλο) ;

Ποιο ημερολογιακό έτος μεταναστεύσατε από την Ελλάδα;

Είχατε προηγούμενη εμπειρία διαμονής / εξοικείωσης με τη ζωή στο εξωτερικό, πριν την μετανάστευσή σας στο εξωτερικό;

Ποιος ήταν ο σημαντικότερος λόγος – σκοπός για τον οποίο αποφασίσατε να μεταναστεύσετε στο εξωτερικό:

- (α) σπουδές
- (β) απασχόληση
- (γ) άλλοι λόγοι;

Ποιοι ήταν οι λόγοι που επιλέξατε να μεταναστεύσετε στην συγκεκριμένη χώρα (και όχι σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού);

Ποιες είναι οι βασικότερες δυσκολίες που έχετε αντιμετωπίσει κατά την παραμονή σας στο εξωτερικό;

Γνωρίζετε και άλλους Έλληνες επιστήμονες που ζουν σήμερα στην ίδια πόλη με εσάς;

Αν ναι ποια είναι περίπου η ηλικία των περισσότερων;

Ποια περίοδο έφυγαν από την Ελλάδα (πριν το 2009 ή μετά);

Ποιος ο βασικός λόγος μετανάστευσής τους στο εξωτερικό (πχ. σπουδές, ανεύρεση εργασίας ή άλλοι λόγοι);

Έχει μεταναστεύσει κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς σας στο εξωτερικό μετά το 2009;

Σκέφτεται σοβαρά κάποιο μέλος της οικογένειάς σας να μεταναστεύσει στο εξωτερικό;

Σήμερα, επισκέπτεστε την Ελλάδα; Αν ναι, πόσο συχνά και για ποιο λόγο;

Έχετε ποτέ προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους;

Εάν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύετε ότι μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις;

Θεωρείτε ότι η παραμονή σας στο εξωτερικό θα μπορούσε με κάποιο τρόπο στο μέλλον να συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής σας και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

Αποτελεί μια πιθανή επιλογή, στο μέλλον, η επιστροφή σας στην Ελλάδα;

Αποτελεί μια πιθανή επιλογή, στο μέλλον, η επανεγκατάστασή σας στην Αθήνα;

Αν ναι, υπό ποιες προϋποθέσεις και σε πόσο χρόνο βλέπετε πιθανό να επιστρέψετε στην Ελλάδα με σκοπό τη μόνιμη εγκατάστασή σας;

Απολογιστικά, σαν άτομο τι θετικό θεωρείτε ότι έχετε αποκομίσει από την παραμονή σας στο εξωτερικό;

Κρίνετε πιθανή τη μετεγκατάστασή σας σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού στο μέλλον και αν ναι, για ποιο λόγο;

Σε περίπτωση που μεταναστεύσατε στο εξωτερικό για λόγους εκπαιδευτικούς (πχ. για σπουδές), παρακαλώ να συμπληρώσετε τα σχετικά πεδία και στην ενότητα (α) που ακολουθεί.

Σε περίπτωση που μεταναστεύσατε στο εξωτερικό για λόγους επαγγελματικούς (πχ. εύρεση εργασίας), παρακαλώ να συμπληρώσετε τα σχετικά πεδία και στην ενότητα (β) που ακολουθεί.

Σε περίπτωση που μεταναστεύσατε στο εξωτερικό για άλλους λόγους, παρακαλώ να συμπληρώσετε τα σχετικά πεδία και στην ενότητα (γ) που ακολουθεί.

(α)

Για ποιο λόγο επιλέξατε να πραγματοποιήσετε ή να συνεχίσετε τις σπουδές σας στο εξωτερικό και όχι στην Ελλάδα;

Εξετάσατε το ενδεχόμενο να πραγματοποιήσετε ή να συνεχίσετε τις σπουδές σας στην Ελλάδα πριν κάνετε την αίτηση στο εκπαιδευτικό ίδρυμα/φορέα του εξωτερικού και αν όχι για ποιο λόγο;

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας να μεταναστεύσετε στο εξωτερικό;

Αν ναι σε ποιο βαθμό και με ποιόν τρόπο;

Αρχικός στόχος σας ήταν, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών σας (α) να επιστρέψετε στην Ελλάδα ή (β) να παραμείνετε εκεί με την προοπτική να αναζητήσετε εργασία στο εξωτερικό;

Πόσο ικανοποιημένοι είστε από το επίπεδο εκπαίδευσης των ιδρυμάτων του εξωτερικού που σπουδάσετε/σπουδάσετε;

Κατά την παραμονή σας στο εξωτερικό, ποιος καλύπτει/κάλυπτε τα έξοδα φοίτησής σας;

Σήμερα εργάζεστε στο εξωτερικό;

Αν ναι, για ποιο λόγο αποφασίσατε να παραμείνετε στο εξωτερικό για εργασία και όχι να επιστρέψετε στην Ελλάδα προς αναζήτηση εργασίας;

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας αυτή;

Αν ναι σε ποιο βαθμό και με ποιόν τρόπο;

Πόσο χρόνο εργάζεστε εκεί;

Σε ποιόν τομέα;

Ποια η εργασιακή σας σχέση (πχ. μόνιμη απασχόληση, πολυετές συμβόλαιο, σύμβαση έργου, σύμβαση ορισμένου /αορίστου χρόνου, αυτοαπασχολούμενος, άλλο);

Πόσο χρόνο κάνετε για να βρείτε την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

Είστε γενικά ικανοποιημένοι, σήμερα, από την εργασία σας στο εξωτερικό και γιατί;

Θεωρείτε ότι η θέση ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι το αντικείμενο ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι η αμοιβή σας ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Το επίπεδο του μισθού σας αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής σας;

Σήμερα, α) στέλνετε χρήματα στην Ελλάδα
β) λαμβάνετε χρήματα από την Ελλάδα ή
γ) τίποτα από τα δύο;

(β)

Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών σας, αναζητήσατε εργασία ή εργασθήκατε στην Ελλάδα για κάποιο διάστημα πριν φύγετε στο εξωτερικό;

Για ποιο λόγο τελικά αποφασίσατε να μεταναστεύσετε και να αναζητήσετε εργασία στο εξωτερικό; Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας να μεταναστεύσετε;

Σήμερα εργάζεστε στο εξωτερικό;

Αν ναι, πόσο χρόνο εργάζεστε εκεί;

Σε ποιόν τομέα;

Ποια η εργασιακή σας σχέση (πχ. μόνιμη απασχόληση, πολυετές συμβόλαιο, σύμβαση έργου, σύμβαση ορισμένου /αορίστου χρόνου, αυτοαπασχολούμενος, άλλο);

Πόσο χρόνο κάνατε για να βρείτε την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

Είστε γενικά ικανοποιημένοι, σήμερα, από την εργασία σας στο εξωτερικό και γιατί;

Θεωρείτε ότι η θέση ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι το αντικείμενο ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι η αμοιβή σας ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Το επίπεδο του μισθού σας αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής σας;

Σήμερα, α) στέλνετε χρήματα στην Ελλάδα
β) λαμβάνετε χρήματα από την Ελλάδα ή
γ) τίποτα από τα δύο;

(γ)

Αναφέρετε τον λόγο μετανάστευσής σας στο εξωτερικό:

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας να μεταναστεύσετε στο εξωτερικό; Αν ναι σε ποιο βαθμό και με ποιόν τρόπο;

Σήμερα εργάζεστε στο εξωτερικό;

Αν ναι, πόσο χρόνο εργάζεστε εκεί;

Σε ποιόν τομέα;

Ποια η εργασιακή σας σχέση (πχ. μόνιμη απασχόληση, πολυετές συμβόλαιο, σύμβαση έργου, σύμβαση ορισμένου /αορίστου χρόνου, αυτοαπασχολούμενος, άλλο);

Πόσο χρόνο κάνατε για να βρείτε την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

Είστε γενικά ικανοποιημένοι, σήμερα, από την εργασία σας στο εξωτερικό και γιατί;

Θεωρείτε ότι η θέση ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι το αντικείμενο ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι η αμοιβή σας ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Το επίπεδο του μισθού σας αρκεί για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής σας;

Σήμερα, α) στέλνετε χρήματα στην Ελλάδα
β) λαμβάνετε χρήματα από την Ελλάδα ή
γ) τίποτα από τα δύο;

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΑΤΟΜΩΝ ΠΟΥ ΕΠΕΣΤΡΕΨΑΝ ΑΠΟ ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

Αγαπητοί συμμετέχοντες,

σας καλώ να συμμετάσχετε στην έρευνα που διεξάγω στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής, στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, με τίτλο: «Μετανάστευση και παλιννόστηση νέων Ελλήνων επιστημόνων. Ροές από και προς την Ελλάδα και κοινωνικοδημογραφικές επιπτώσεις για την περιοχή της πρωτεύουσας» και επιβλέποντα καθηγητή τον κ. Θ.Μαλούτα.

Σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη της φυσιογνωμίας των νέων σε ηλικία Ελλήνων επιστημόνων που επιστρέφουν κάθε χρόνο από το εξωτερικό, των παραγόντων που τους ωθούν να λάβουν μια τέτοια απόφαση καθώς και των επιπτώσεων που μπορεί να έχει το φαινόμενο αυτό στον τόπο καταγωγής τους.

Το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο.

Για οποιαδήποτε ερώτηση ή παρατήρηση, μπορείτε να απευθυνθείτε σε εμένα στο ssstavrianakis@hua.gr.

Στέλιος Σταυριανάκης

Υποψήφιος Διδάκτωρ

Το φύλο σας (σημειώστε Α ή Γ):

Η ηλικία σας:

Είστε κάτοχος διπλής υπηκοότητας ;

Το Επίπεδο εκπαίδευσής σας (απόφοιτος ΑΕΙ/ΑΤΕΙ, κάτοχος μεταπτυχιακού, διδακτορικού) :

Το πεδίο σπουδών σας:

Η επαγγελματική ιδιότητά σας:

Αποφοιτήσατε από δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο;

Η οικογενειακή σας κατάσταση (έγγαμος/η, άγαμος/η):

Αναφέρετε τη χώρα/τις χώρες απόκτησης του πρώτου σας πτυχίου καθώς και των λοιπών τίτλων σπουδών σας (εφόσον υπάρχουν):

α) Πρώτο πτυχίο - βασικός τίτλος σπουδών:

β) Μεταπτυχιακό

γ) Διδακτορικό:

Ποιο ημερολογιακό έτος μεταναστεύσατε από την Ελλάδα;

Αναφέρετε την χώρα εγκατάστασής σας στο εξωτερικό (το έτος αυτό):

Ποιος ήταν ο σημαντικότερος λόγος – σκοπός για τον οποίο αποφασίσατε να μεταναστεύσετε στην χώρα αυτή:

(α) σπουδές

(β) απασχόληση

(γ) άλλοι λόγοι

Ποιοι ήταν οι λόγοι που επιλέξατε να μεταναστεύσετε στη συγκεκριμένη χώρα (και όχι σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού);

Είχατε προηγούμενη εμπειρία διαμονής / εξοικείωσης με τη ζωή στο εξωτερικό, πριν τη μετανάστευσή σας στο εξωτερικό;

Ποιες ήταν οι βασικότερες δυσκολίες που αντιμετωπίσατε κατά την παραμονή σας στο εξωτερικό;

Κατά την παραμονή σας στο εξωτερικό, επισκεπτόσασταν την Ελλάδα; Αν ναι, πόσο συχνά και για ποιο λόγο;

Γνωρίσατε και άλλους Έλληνες επιστήμονες που ζούσαν στην ίδια πόλη με εσάς;

Αν ναι ποια ήταν περίπου η ηλικία των περισσότερων;

Ποια περίοδο έφυγαν από την Ελλάδα (πριν το 2009 ή μετά);

Ποιος ο βασικός λόγος μετανάστευσής τους στο εξωτερικό (πχ. σπουδές, ανεύρεση εργασίας ή άλλοι λόγοι);

Ποιο ημερολογιακό έτος επιστρέψατε στην Ελλάδα;

Αναφέρετε τη χώρα στην οποία διαμένατε μόνιμα στο εξωτερικό πριν την επιστροφή σας στην Ελλάδα:

Ποια ήταν η περιοχή διαμονής σας στην Αττική πριν την μετανάστευσή σας στο εξωτερικό;

Ποια είναι η περιοχή διαμονής σας στην Αττική, σήμερα, μετά την μετανάστευσή σας από το εξωτερικό;

Σήμερα, διαμένετε στο ίδιο σπίτι με αυτό που μένατε μόνιμα, πριν την μετανάστευσή σας στο εξωτερικό και για ποιο λόγο;

Γιατί επιλέξατε, μετά την επιστροφή σας στη χώρα από το εξωτερικό, να εγκατασταθείτε στην πόλη της Αθήνας ή στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας;

Έχετε κρατήσει επαφές με τους φίλους/συναδέρφους/συμφοιτητές σας που είχατε γνωρίσει στο εξωτερικό;

Έχει μεταναστεύσει κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς σας στο εξωτερικό μετά το 2009;

Σκέφτεται σοβαρά κάποιο μέλος της οικογένειάς σας να μεταναστεύσει στο εξωτερικό;

Ποιοι ήταν οι βασικότεροι λόγοι για τους οποίους επιλέξατε να επιστρέψετε στη χώρα;

Η οικονομική κρίση συνέβαλε στην λήψη της απόφασής σας για επιστροφή στη χώρα και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

Είστε γενικά ικανοποιημένοι από την απόφασή σας αυτή, να επιστρέψετε στην Ελλάδα και γιατί;

Έχετε ποτέ προβληματιστεί σχετικά με το εάν η μετανάστευση των νέων Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό έχει αρνητικές επιπτώσεις στον τόπο καταγωγής τους;

Εάν ναι, σε ποιους τομείς πιστεύετε ότι μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις;

Θεωρείτε ότι η επιστροφή σας από το εξωτερικό έχει συμβάλει θετικά στον τόπο καταγωγής σας και αν ναι, με ποιόν τρόπο;

Απολογιστικά, σαν άτομο τι θετικό θεωρείτε ότι έχετε αποκομίσει από την παραμονή σας στο εξωτερικό;

Είναι πιθανή η μετεγκατάστασή σας σε κάποια άλλη χώρα του εξωτερικού στο μέλλον;

Αν ναι, τότε υπολογίζετε να το πράξετε και για ποιο λόγο;

Ποια είναι η κύρια ασχολία σας σήμερα στην Ελλάδα;
(εργαζόμενοι, αναζητούντες εργασία, σπουδαστές, εισοδηματίες, οικιακά, άλλο)

Σε περίπτωση που σήμερα εργάζεστε στην Ελλάδα, σε ποιόν τομέα εργάζεστε;

Ποια η εργασιακή σας σχέση (πχ. μόνιμη απασχόληση, πολυετές συμβόλαιο, σύμβαση έργου, σύμβαση ορισμένου /αορίστου χρόνου, αυτοαπασχολούμενος, άλλο);

Πόσο χρόνο κάνατε για να βρείτε την συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

Είστε γενικά ικανοποιημένοι, σήμερα, από την εργασία σας και γιατί;

Θεωρείτε ότι η θέση σας ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι το αντικείμενό σας ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι η αμοιβή σας ανταποκρίνεται στα προσόντα σας;

Ποια ήταν η κύρια ασχολία σας πριν την επιστροφή σας στην Ελλάδα;

α) εργαζόμενος/η

β) φοιτητής/τρια

γ) άλλο

Σε περίπτωση που πριν την επιστροφή σας στην Ελλάδα, στη χώρα στην οποία διαμένετε στο εξωτερικό, ήσασταν φοιτητής/τρια, παρακαλώ να συμπληρώσετε τα σχετικά πεδία και στην ενότητα (α) που ακολουθεί.

Σε περίπτωση που πριν την επιστροφή σας στην Ελλάδα, στη χώρα στην οποία διαμένετε στο εξωτερικό, ήσασταν εργαζόμενος/η, παρακαλώ να συμπληρώσετε τα σχετικά πεδία και στην ενότητα (β) που ακολουθεί.

Σε περίπτωση που πριν την επιστροφή σας στην Ελλάδα, στη χώρα στην οποία διαμένετε στο εξωτερικό, ήσασταν αρχικά φοιτητής/τρια και στη συνέχεια εργαζόμενος/η, παρακαλώ να συμπληρώσετε τα σχετικά πεδία στις ενότητες (α) και (β) που ακολουθούν.

(α)

Για ποιο λόγο επιλέξατε να πραγματοποιήσετε ή να συνεχίσετε τις σπουδές σας στο εξωτερικό και όχι στην Ελλάδα;

Εξετάσατε το ενδεχόμενο να πραγματοποιήσετε ή να συνεχίσετε τις σπουδές σας στην Ελλάδα πριν κάνετε την αίτηση στο εκπαιδευτικό ίδρυμα/φορέα του εξωτερικού και αν όχι για ποιο λόγο;

Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας να μεταναστεύσετε στο εξωτερικό;

Αν ναι σε ποιο βαθμό και με ποιόν τρόπο;

Αρχικός στόχος σας ήταν, (α) μετά την ολοκλήρωση των σπουδών σας, να επιστρέψετε στην Ελλάδα ή (β) να παραμείνετε εκεί με την προοπτική να αναζητήσετε εργασία στο εξωτερικό;

Πόσο ικανοποιημένοι είστε από το επίπεδο εκπαίδευσης των ιδρυμάτων του εξωτερικού που σπουδάσατε;

Κατά την παραμονή σας στο εξωτερικό, ποιος κάλυπτε τα έξοδα φοίτησής σας;

(β)

Για ποιο λόγο αναζητήσατε εργασία στο εξωτερικό; Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα επηρέασε την απόφασή σας αυτή;

Πόσο χρόνο εργαζόσασταν στο εξωτερικό;

Σε ποιόν τομέα;

Ποια η εργασιακή σας σχέση (πχ. μόνιμη απασχόληση, πολυετές συμβόλαιο, σύμβαση έργου, σύμβαση ορισμένου /αορίστου χρόνου, αυτοαπασχολούμενος, άλλο);

Πόσο χρόνο κάνατε για να βρείτε τη συγκριμένη απασχόληση; Υπήρξαν δυσκολίες;

Γενικά, ήσασταν ικανοποιημένοι από την εργασία σας στο εξωτερικό και γιατί;

Θεωρείτε ότι η θέση ανταποκρινόταν στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι το αντικείμενο ανταποκρινόταν στα προσόντα σας;

Θεωρείτε ότι η αμοιβή σας ανταποκρινόταν στα προσόντα σας;

Το επίπεδο του μισθού σας αρκούσε για την κάλυψη των αναγκών ανεξάρτητης διαβίωσής σας;

Ενώ εργαζόσασταν στο εξωτερικό: α) στέλνατε χρήματα στην Ελλάδα
β) λαμβάνατε χρήματα από την Ελλάδα ή
γ) τίποτα από τα δύο;